MARIANA FRANGA LIVIU FRANGA

COMPENDIU DE LIMBA LATINĂ
I. MORFOLOGIA

Universitatea SPIRU HARET

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
FRANGA, MARIANA
Compendiu de limba latină / Mariana Franga, Liviu Franga.
Ediția a III-a, București: Editura Fundației *România de Mâine*, 2005.
432 p., 23,5 cm.
Bibliogr.
vol. 1
ISBN 973-725-223-3 general
Vol. 1. - 2005 - ISBN 973-725-222-5

I. Franga, Liviu

811 124(075.8)

UNIVERSITATEA *SPIRU HARET*

MARIANA FRANGA LIVIU FRANGA

COMPENDIU DE LIMBA LATINĂ

I. MORFOLOGIA

EDIȚIA A III-A REVIZUITĂ

EDITURA FUNDAȚIEI *ROMÂNIA DE MÂINE*
Bucureşti, 2005

LATINAE LINGVAE

GLORIAE MONVMENTVM

CUPRINS

PARTEA I

GRUPUL NOMINAL

PARTEA A II-A

GRUPUL PRONOMINAL ŞI VERBAL
NEFLEXIBILELE

PRELIMINARII

O limbă naturală seamănă foarte bine cu personajul unei opere literare. Utilizatorii limbii sunt cititorii unui text care se desfăşoară înaintea lor, e drept, nevăzut. Luăm cunoştinţă de existenţa „personajului” limba naturală, dacă aceasta este idiomul matern, încă din anii în care luăm cunoştinţă de propria noastră existenţă şi de tot ceea ce se află în afara noastră. În orice caz, cu mult înainte de anii şcolii, în anii fermecaţi când ne sunt citite de alţii, adică rostite, basmele copilăriei, când auzim poezii sau le reproducem noi înşine, când participăm la jocuri, când povestim noi altora, când intrăm în feeria teatrului, când urmărim desenele unui mic ecran ş.a.m.d.

Limba există paralel cu noi şi în noi. Folosim limba cum foloseam jocurile copilăriei: să ne simţim bine (singuri sau între mai mulţi), să construim în felul nostru un univers paralel cu cel real. Clădit aproape instinctiv în primii ani ai vieţii, consolidat şi extins în mod sistematic în toţi anii de şcoală şi după aceea, universul limbii naturale în care te-ai născut este cea mai fidelă oglindă a ta, este al doilea tău eu, este personajul cel mai iubit al celei mai iubite cărţi pe care ai citit-o, pe care nu o poţi uita şi care nu te lasă să o uiţi.

Limba este personajul Cărţii numite viaţă. Utilizatorii limbii se nasc şi mor, generaţii se succedă. Limba este, în Carte, personajul care nu moare niciodată, chiar dacă îşi dă sfârşitul uneori. Utilizatorii limbii, ca indivizi şi colectivitate, fac limba nemuritoare.

O astfel de limbă a fost şi rămâne latina. O limbă nemuritoare, pentru că nu a murit niciodată şi pentru că nu poate să moară. Celor care susţin contrarul le-am pune întrebarea: ce dată (zi, lună, an) este trecută în certificatul de deces al limbii latine? O limbă care nu a murit niciodată este o limbă care, evident, nu poate să moară, nu este programată genetic să moară.

Româna şi celelalte limbi neolatine sunt argumentul suprem că latina nu a murit şi că nu poate să moară. Că latina este, dimpotrivă, o limbă vie, care se autogenerează. Nu vrem să spunem că ne apare singura din lume de felul acesta. Ca români, este însă singura limbă care, în afară de actuala formă pe care evoluţia latinei în spaţiul carpato-danubiano-pontic a cunoscut-o, ne poate interesa vital, esenţial. Româna este forma actuală a latinei în

acest spaţiu. Cum şi franceza, spaniola, portugheza, italiana ş.a.m.d. în alte spaţii. Româna, ca şi celelalte din spaţiul latinofon antic, **este latină**. Nu numai latină, dar în primul rând latină.

Am vrut să oferim celor care îşi iubesc originile, de neam şi de limbă, această carte de latină. Ca şi tuturor celor ce au nevoie de ea, într-un fel ori altul. O carte care să ne arate că latina nu a fost, cum nici nu este, o limbă „moartă", adică ori excesiv de cultă, ori uscată, de cancelarie şi formularistică (aşa cum va fi utilizată târziu, într-o parte a Evului Mediu, până în zorii celui modern), altfel spus, o latină de arhive şi depozite.

Am ajuns la concluzia, impusă de scrierea însăşi a acestei cărţi, că descrierea optimă a unei limbi este cea istorică şi nu poate fi operată decât cu ochii aţintiţi pe Istorie. Numai aşa putem surprinde esenţa vitală a unei limbi. Orice extrapolare a unei singure secvenţe istorice ori a unui singur registru al expresiei lingvistice este obligatoriu, fatalmente am spune, unilaterală: scapă perspectiva totului, furată de frumuseţea părţii.

De aceea, am oferit cititorilor noştri – mai bine spus, am încercat să le punem în faţă – o cât mai largă perspectivă. Ne-am urcat privirile înspre originile latinei, de la prelatină (faza imediat premergătoare cristalizării latinei) înapoi spre indo-europeană, pentru că viitoarea latină s-a plămădit ea însăşi, o dată cu numeroase altele înrudite, dintr-un material comun, dintr-o magmă sau matrice lingvistică preistorică, iar înţelegerea latinei nu se poate întâmpla fără această adâncă privire întoarsă înapoi. Am urmărit apoi curgerea latinei printre şi peste secole, din cele mai îndepărtate până în cele mai apropiate de vremurile decisivei schimbări. Termeni ca *arhaică*, (*pre-*) *clasică, cultă, vorbită, populară, târzie, imperială, creştină* au încercat să surprindă specificul latinei, fie sub raport cronologic, deci istoric, fie din perspectivă social-culturală, fie din amândouă. Nu am conferit acestor termeni alte înţelesuri decât acelea pe care le posedă în mod curent şi, de altfel, tradiţional.

Privirile noastre au fost atrase, magnetic am spune, de soarta latinei antice la sfârşitul evoluţiei ei istorice. Fiecare capitol conţine (sau se încheie cu) referiri la autotransformarea latinei în idiomuri neolatine, altfel spus la multiplicarea romanică a latinei: este ceea ce am numit, cu un termen încă nu complet tocit semantic, **moştenirea** romanică. Aici, moştenirii în limba română – mai exact spus, formelor luate de latina orientală în spaţiul carpato-danubiano-pontic după implantarea latinofonă care a început cu aproape un veac înainte de 106 p.Chr. – i-am acordat, cum era şi firesc, întreaga întâietate.

Primul volum al cărţii noastre se opreşte la neflexibile, cuprinzând, prin urmare, morfologia. Expunerea este organizată pe capitole divizate în numeroase subcapitole indicate prin titluri marginale. În opinia noastră,

morfologia latină, coagulată, ca şi aceea a celorlalte idiomuri indo-europene, în jurul polului flexibilelor contrapus polului neflexibilelor, oferă gramaticianului 4 grupuri morfologice de bază: 1) grupul nominal; 2) grupul pronominal; 3) grupul verbal; 4) grupul neflexibilelor. Aceasta este şi ordinea în care am preferat să organizăm expunerea noastră. Rezervăm celui de-al doilea volum întreaga sintaxă, expusă în 3 secţiuni: a) sintaxa cazurilor; b) sintaxa propoziţiei; c) sintaxa frazei. Lor le vom alătura problemele legate de lexic, formarea cuvintelor, topică, registrele stilistice, metrică şi prosodie, diverse *realia*.

Prezentul volum conţine două părţi. Prima este consacrată exclusiv grupului nominal, în care am inclus morfologia substantivului, a adjectivului şi a numeralului. Cea de-a doua parte reuneşte grupul pronominal şi cel verbal, primul având, de altfel, un rol (să-i spunem aşa) mediator între nume şi verb. Acestora le-am adăugat şi neflexibilele, între care, la rândul lui, adverbul joacă rolul unui element morfologic de tranziţie, de data aceasta între flexibile şi neflexibile, între flexibilitate şi neflexibilitate în limbă.

Pentru uzul celor care au nevoie de exerciţiu practic în cunoaşterea şi învăţarea latinei am introdus, la sfârşitul fiecărei părţi, câte un set de **Exerciţii aplicative**. Ele prelucrează texte originale, de autori, şi au o finalitate exclusiv didactică, urmând ordinea expunerii înseşi.

Am evitat, din aceleaşi raţiuni didactice, încărcarea prezentării noastre cu note abundente. Ne-am sprijinit pe numeroase surse bibliografice, integral menţionate în finalul volumului sub titlul **Repere bibliografice**. În cazul în care asupra unei chestiuni exista sau există o pluralitate de opinii, am menţionat în mod expres acest lucru şi am încercat să oferim cititorului o sinteză personală, extrem de concentrată, a chestiunii în litigiu: revistele şi studiile de specialitate stau la dispoziţia tuturor celor avizi de detalii şi interminabile biblioteci bibliografice (oricând şi oriunde, vorba lui Horatius, *grammatici certant*). Autorii şi titlurile care se regăsesc constant în trimiterile efectuate de-a lungul expunerii din acest volum au constituit pentru noi cel mai util şi statornic reper, chiar dacă, în detaliu, nu puţine au fost punctele de vedere pe care nu le-am îmbrăţişat.

Căci, în fond, orice expunere ştiinţifică este un punct de vedere, mai mult sau mai puţin solid argumentat. Cartea de faţă este punctul **nostru** de vedere, punct care **ne** reprezintă în sensul că reprezintă, în ansamblu şi pe detalii, opţiunile ştiinţifice (în opinia noastră, cele mai argumentate: unde a fost cazul!) către care ne-am îndreptat. Fiind un punct de vedere **comun** celor doi autori ai lucrării şi, mai ales, fiind o muncă efectiv **comună**, de la o pagină la alta şi de la un capitol la altul, nu a avut nici un rost să indicăm

paternitatea respectivelor capitole sau subcapitole. Redactarea a fost consecința logică a unui punct de vedere unic, alternativ verificabil la lectură*.

Am intitulat cartea de față, ale cărei rânduri preliminare ne pregătim să le încheiem, **compendiu**, nu dintr-un exces de modestie (care s-ar dovedi a fi, de fapt, o falsă modestie), ci pentru că am dorit să fie, în conformitate cu sensul etimologic al termenului, o **cale directă**, şi dreaptă în acelaşi timp, care să îl ducă pe cititor spre lumea limbii latine: cât mai simplu, cât mai repede, cât mai limpede. Dar, cum se ştie, drumul drept nu este întotdeauna şi cel mai uşor, oricât ar fi de scurt.

Dacă am reuşit sau nu, doar cititorul avizat are dreptul să se pronunțe. El trebuie să ştie că autorii au făcut tot ce le stă în putință pentru a greşi cât mai puțin. Vom fi recunoscători tuturor celor care, aplecându-se cu răbdare de la primul până la ultimul rând, ne vor arăta toate lipsurile, spre a fi împlinite, şi toate greşelile, spre a fi îndreptate.

Bucureşti, ianuarie 2005

✍ ***Autorii***

---

[*] Mulțumim pe această cale d-rei ANCA-CRISTINA DAN, autoarea capitolului de ***Indici*** ai lucrării noastre.

PARTEA I

GRUPUL NOMINAL

CAPITOLUL I

INTRODUCERE
ORIGINILE ŞI EVOLUȚIA LIMBII LATINE

LATINA – LIMBA ROMEI. 1. Pornind din cele mai vechi timpuri istorice, limba latină a fost, o perioadă îndelungată, doar limba oraşului Roma, întemeiat, conform întregii tradiții antice, pe la mijlocul secolului al VIII-lea a.Chr., după cronologia varroniană în 754/753. Primele mărturii scrise în această limbă datează de la sfârşitul secolului al VII-lea şi începutul celui următor, foarte probabil în jurul anului 600 a.Chr. Totuşi, romanii vor începe să posede o literatură artistică în deplinul sens al cuvântului, o literatură de ficțiune, o literatură prin excelență cultă, mult mai târziu, după anul 240 a.Chr., anul celei dintâi reprezentații dramatice de autor, de care avem ştiință, la Roma şi pentru publicul roman. La doar câteva zeci de kilometri de mitica Cetate (*Urbs*) a lui Romulus şi Remus – ziditorii ei după unanima tradiție – se vorbeau variate idiomuri (dialecte ale latinei ori chiar limbi diferite de ea), unele dintre ele însă asemănătoare sau identice structural cu latina (în primul rând din punct de vedere morfologic şi fonetic). Şi nu întâmplător. Iată de ce.

ORIGINILE INDO-EUROPENE. 2. Fie că era înconjurată de dialecte ale ei sau de alte limbi independente, latina prezenta asemănări cu idiomurile învecinate, ca şi cu altele (mult) mai îndepărtate, întrucât ea nu a fost o limbă izolată, ci a aparținut unei mari familii. Limbile ce alcătuiau această numeroasă familie erau vorbite, în epoca istorică, atât în Europa, cât şi în Asia (până în Orientul Mijlociu), şi proveneau toate dintr-o singură limbă mai veche („limba-mamă”, în terminologia tradițională curentă), din care nici noi, astăzi, dar nici anticii, cu peste trei milenii în urmă, nu mai posedau vreo urmă. Specialiştii au numit-o **indo-europeana comună** (mai jos, sub sigla **IE**).

Latina a făcut parte, aşadar, din (probabil) cea mai mare familie lingvistică pe care o cunoaştem a Antichității, familie atestată din vechi timpuri, pre- şi proto-istorice, pe un areal geografic extrem de vast: din îndepărtatele insule britannice până în teritoriile actualei Indii şi ale Iranului de azi, spre a lua exemplul unei singure direcții. Această foarte bogată familie de limbi – prin textele păstrate şi, în general, prin complexitatea monumentelor cultural-literare transmise până astăzi – cuprindea mai bine de 15 idiomuri înrudite între ele, pe baza originii comune a tuturora. Datorită spațiului de expansiune a acestor limbi strâns înrudite, întreaga familie a căpătat denumirea de **indo-europeană** (**IE**). Cele mai importante limbi IE, vechi de 2, 3 sau chiar 4 mii de ani, au fost următoarele: sanscrita (sau vechea indiană), iraniana (sau vechea persă), greaca veche (sau elina), latina, limbile balto-slave antice (lituaniana, letona, vechea prusiană, pe de o parte, slava veche sau paleoslava sau slava comună, pe de alta), limbile celtice (descinzând dintr-o

neatestată celtică comună), limbile germanice antice (provenite de asemenea dintr-o nescrisă germanică comună), hitita, toharica, traca, ilira etc.

Vechile limbi IE provin, în concluzie, din trunchiul unei limbi „mame” comune, pe care o putem reconstitui numai pe baza comparației lingvistice dintre limbile „fiice” care au continuat-o în întreaga perioadă a Antichității. Aşadar, nici una dintre aceste limbi IE antice nu s-a păstrat (şi nici n-ar fi putut, de altfel, să se păstreze neschimbată) până azi. Unele au dispărut fără urme (toharica sau hitita, spre exemplu) altele s-au transformat în mod natural, prin ineluctabila trecere a timpului, „dând naştere”, la rândul lor, unor limbi IE noi, care se vorbesc şi azi, şi care le continuă, de altfel, neîntrerupt pe cele din care provin.

LATINA ŞI GREACA VECHE ÎN EVOLUȚIE. 3. Este cazul – şi ne vom opri cu precădere la două limbi, care definesc o unică sferă culturală a Antichității – limbilor greacă veche şi latină, idiomuri cunoscute prin excelență sub denumirea de limbi „clasice”.

Prima se numeşte „veche” pentru a fi deosebită de două faze ulterioare ale propriei sale evoluții: greaca medie sau bizantină, care reprezintă continuarea limbii vechi greceşti, a limbii comune (*koine*: în primul rând din punct de vedere literar) vechii Hellade; apoi neogreaca sau greaca modernă, la rândul ei continuatoarea limbii greceşti medii, cu transformări inerente în toate compartimentele limbii (lexic, morfologie şi sintaxă în primul rând).

Neogreaca este, în consecință – dacă putem spune aşa – „nepoata” directă (adică, nu prin „alianță”) a limbii greceşti vorbite, cu remarcabile diferențieri dialectale, în Antichitate. Aceeaşi limbă, în fond, ca structură gramaticală, morfosintactică, şi totuşi o limbă diferită în raport cu originea ei.

Acelaşi paradox aparent – al identității şi al alterității – îl întâlnim şi în cazul care ne interesează cel mai direct: cel al limbii latine.

EXPANSIUNEA ROMEI ŞI A LIMBII LATINE. 4. Zona de baştină, „vatra” (dacă putem spune aşa) a viitoarei limbi latine, vorbite inițial, după cum am arătat, doar în perimetrul Cetății fondate de cei doi gemeni hrăniți de lupoaică, a fost un ținut situat în centrul Italiei vestice şi cunoscut sub numele de *Latium*, perpetuat, prin italiană, până azi (Lazio). *Latium* a fost spațiul de formare şi, totodată, de expansiune a limbii latine. Dacă *Latium* a conferit numele său idiomului vorbit de la origini pe acele meleaguri (*Latinus,-a,-um* < *Latium*), Roma, viitoarea *Urbs aeterna* („cetatea eternă”, numită aşa spre finele Antichității) sau, pur şi simplu, *Urbs* („Cetatea”, cu majusculă, spre a fi deosebită de toate celelalte), centrul politic, militar şi administrativ al Lațiului – ajuns ca atare în cursul secolului al V-lea a.Chr. – a dat numele său populației indigene, romanii, precum şi, ulterior, treptat, altor categorii de populații asimilate (prin conviețuire, adopțiune, căsătorie etc.) cu romanii.

Astfel, aşadar, pe calea asimilării treptate, a sintezei etnoculturale, s-a născut *populus Romanus*, „poporul” sau „neamul roman”. Pe cale militară, dar şi paşnică de multe ori, puterea politică a Romei a căpătat, în decursul secolelor, noi valențe. Puterea politico-militară şi, în paralel, cea economică romană s-au extins neîncetat, şi, o dată cu ea, şi întrebuințarea limbii latine ca limbă oficială, a din ce în ce mai puternicului stat. În acest fel, latina a devenit limba oficială a unei republici, apoi a unui imperiu vast: cel mai mare imperiu pe care l-a cunoscut vreodată Antichitatea, imperiu-stat ce a înconjurat, pe o suprafață de sute şi mii de kilometri pătrați, întreg litoralul Mării Mediterane, devenite ca urmare, cum spuneau romanii înşişi cu

nedisimulată mândrie, „marea internă” (*Mare Internum*), „marea noastră” (*Mare Nostrum*). Imperiul roman s-a întins, din veacul al II-lea p.Chr., în Africa de Nord, în Asia vestică şi estică, ca şi pe ¾ din Europa. Practic, toate hotarele lumii civilizate (o∅koΛμένη, „locuite”, în terminologie greacă) cunoscute în Antichitate au fost atinse de romani. Marea devenise un *lacus Romanus*, o întindere – uriaşă, este drept – de ape dinlăuntrul statului roman, „din mijlocul pământului”, „din interior”, „dinăuntru”: *Mediterraneum mare* (< *medius,-a,-um* + *terra,-ae*).

5. Statul roman „înghiţise” teritorii imense, printr-o politică pragmatică şi obstinată, ce n-a întârziat să îşi arate roadele în decursul secolelor vechi, dinainte de Hristos, dar, desigur, şi în cele mai recente, poate mai ales atunci, în primele veacuri ale aşa-zisei „ere noastre”. Teritoriilor de pe ţărmul sudic al Pontului Euxin, de pe coasta de nord a Africii (*Libya, Carthago, Numidia, Aegyptus*), apoi, la vest, din întreaga Peninsulă Iberică şi din întreaga Gallie, cu toate subdiviziunile ei etnoteritoriale, plus regiunile limitrofe (retă şi euganeană, corespunzând Elveţiei şi sudului Austriei de azi), în sfârşit regiunilor danubiano-balcanice (*Dalmatia, Moesia*), ca şi celor din străvechiul Orient palestiniano-fenician, ultimele secole ale Imperiului ofensiv (I-II p.Chr.) le adaugă provinciile pannonice (vestul de azi al Ungariei şi o parte din nordul Iugoslaviei), nord-vestul Africii, *Britannia (*Anglia de astăzi), *Thracia, Moesia Inferior* (nord-vestul Bulgariei şi Dobrogea actuale), precum şi unele regiuni din Asia Mică.

Ultimele cuceriri vor avea loc în primii ani ai secolului al II-lea p.Chr. În iunie 106, principele Traianus cucereşte, după un îndelungat război de uzură (dus nu neapărat numai pe câmpul de luptă, dar în final mai ales acolo), Dacia; ulterior, până în 117, şi alte câteva ţinuturi medio - şi extrem-orientale (din unghiul diplomaţiei romane), precum Arabia, Asiria, Mesopotamia şi Armenia. Ultimele trei, abia cucerite şi organizate prin instalarea legiunilor şi a administraţiei, vor fi, însă, curând abandonate de succesorul lui Traianus, principele Hadrianus.

DESCENDENŢA LATINEI. 6. Când, acum aproximativ 1500 de ani, puterea politică a Romei (şi aşa divizată în două imperii concurente, din ce în ce mai independente în deceniile posterioare separării din 395, decise de Theodosius în favoarea celor doi fii ai săi, Honorius şi Arcadius) s-a stins definitiv, limba latină nu a încetat nici o clipă să fie vorbită pe tot teritoriul fostului imperiu unitar. În cea mai mare parte a acestui teritoriu, limba latină a continuat să trăiască, dând naştere, asemenea limbii vechi greceşti, unor lăstare care au continuat-o: nu a fost o singură limbă, ca în cazul limbii greceşti medii în raport cu greaca veche, ci un grup de limbi, numite (de la poporul latinofon) **limbile romanice**: în Peninsula Iberică, în Gallia, în Italia, în Tracia şi Dacia; aşadar: spaniola, portugheza, franceza, italiana, româna (şi dialectele ei sud-dunărene) - principalele 5 limbi romanice. Acestora li se adaugă şi alte limbi romanice, dintre care una singură a dispărut definitiv (dalmata), iar celelalte nu au avut şansa, determinată de circumstanţe istorice şi politice particulare, de a deveni limbi oficiale, de stat sau „naţionale”, continuând a fi vorbite regional, local, pe teritoriile diverselor ţări romanice: catalana (în estul Spaniei), provensala (în sud-estul Franţei), reto-romana (la graniţa Austriei şi Elveţiei, în zona alpină), friulana (în ţinutul Friuli din zona central-nordică a Peninsulei Italice), sarda (în insula Sardinia, la nord de Sicilia şi în vecinătatea Corsicăi) sunt cele mai cunoscute.

În unele foste provincii ale Imperiului unitar, în spaţiul său de răsărit, acolo unde se vorbea greceşte de peste un mileniu, ca şi în Orientul egipteano-palestinian şi în nordul

Africii, limba latină, cu toate eforturile administrației, în ciuda populării (uneori) masive cu element etnic latinofon, ca şi în pofida prezenței permanente a legiunilor cantonate, pentru a nu mai aminti de rețeaua de şcoli dezvoltată mai ales în secolele al III-lea şi al IV-lea, când învățământul roman a atins efectiv apogeul pe cuprinsul întregului Imperiu, nu a reuşit să se impună definitiv şi ireversibil, să devină o limbă maternă pentru toate populațiile locuitoare ale Imperiului. Acest fapt s-a datorat fie prestigiului cultural al respectivelor populații autohtone, preromane – cazul Greciei, al Macedoniei şi al tuturor provinciilor romane anterior elenizate, inclusiv Orientul egiptean –, fie unei obstinate lipse de cooperare a acelor populații indigene cu administrația şi coloniştii romani (în nordul Africii, în Britannia şi, parțial, în zonele renano-pannonice).

TRANSFORMAREA LATINEI. 7. Limba latină a început să se transforme vizibil, îndepărtându-se, la nivelul vorbirii, de normele limbii culte, prin excelență scrise, în special după ce şcoala şi administrația centralizată, ca factori esențiali de menținere a unității lingvistice supravegheate, nu şi-au mai putut exercita sistematic şi eficient influența. Procesul a fost paralel şi, cel mai probabil, chiar provocat de însăşi destrămarea lentă a Imperiului (de-a lungul secolelor al III-lea, al IV-lea şi al V-lea), când preocupările grave provocate de – practic – permanentele războaie cu vecinii şi mai ales cu populațiile migratoare nu le-au mai permis romanilor răgazul de a se ocupa, în detaliu şi cu toate forțele intelectuale mobilizate, de învățătură şi educație. În aceste condiții, transformările interne inerente, la nivelul limbii vorbite, răspândite aleatoriu pe un spațiu etnogeografic imens, s-au adâncit şi s-au produs într-un ritm din ce în ce mai accelerat, iar unitatea limbii latine vorbite a început, astfel, să se destrame şi ea.

În decursul a numai 3-4 secole (aproximativ V-VIII p.Chr.), latina, odinioară unică şi unitară, a început, a continuat şi a sfârşit prin a se transforma în acele (mai sus arătate) limbi romanice sau neolatine, din ce în ce mai deosebite şi mai depărtate, cu trecerea timpului, între ele. Nu se poate vorbi, desigur, de o dată exactă când latina a sfârşit să mai fie latină şi a început să fie italiană, spaniolă, franceză, română etc. Transformările interne ale latinei au avut loc, cum am arătat, treptat, fără ca momentul desprinderii unei limbi romanice sau alta de latină să poată fi sesizat. Se poate spune doar că, la un moment dat, deosebirile constatate între faza ultimă a latinei atestate şi diversele ramuri „locale" ale fostei latine apar atât de mari, încât nu se mai poate vorbi de o unică limbă latină, ci de mai multe idiomuri succesoare, diferite de ea şi, cu atât mai mult, între ele, unele față de celelalte.

CONTACTUL CU LIMBA LATINĂ. 8. În concluzie, limbile romanice, născute pe teritoriile-provincii din cadrul vast al Imperiului roman (în care s-a vorbit latineşte din momentul cuceririi de către romani a acestor teritorii), sunt chiar limba latină, în sensul că au la temelia formării lor limba latină, fiecare evoluând, ulterior, după legi proprii de dezvoltare.

Cu limba latină vorbită în Antichitate nu putem lua altfel contact decât pe calea scrisului, şi anume prin intermediul operelor (propriu-zis literare, beletristice, sau de altă natură) care ni s-au transmis din Antichitate până azi. Acele opere s-au conservat şi au ajuns până la noi prin copiere şi multiplicare manuscrisă. În al doilea rând, luăm contact direct cu latina antică şi prin intermediul textelor epigrafice şi numismatice, gravate aşadar direct pe piatră sau pe metal (în proporție covârşitoare, monezi).

De aceea, înainte de a trece la studiul propriu-zis al limbii latine, este necesar să cunoaştem scrierea folosită de romani, legată totodată de câteva aspecte de bază ale pronunției literelor utilizate.

CAPITOLUL II

SCRIEREA ŞI PRONUNŢAREA. ALFABETUL LATIN. NOŢIUNI DE FONETICĂ. ACCENTUL

SCRIEREA. Am amintit în capitolul precedent că primul document latin scris, aşadar textul latin cel mai vechi pe care îl cunoaştem, este reprezentat de o inscripţie gravată pe o agrafă (lat. *fibula*) de aur, descoperită de arheologi în secolul al XIX-lea la *Praeneste*, în ruinele unei foste cetăţi antice continuate de oraşul medieval italian Palestrina, din apropierea Romei. Fibula de la *Praeneste* (aşa-numita *fibula Praenestina*), datând, cum am arătat deja, din jurul anului 600 a.Chr., a fost urmată, prin descoperiri arheologice succesive, de alte inscripţii, pe obiecte sau pe blocuri de piatră, graţie cărora putem reconstitui cele mai vechi forme ale scrierii latine, pronunţia aferentă şi evoluţia istorică a acestora în cadrele complexe ale civilizaţiei romane.

Pe cele mai vechi inscripţii în posesia cărora suntem, literele se înfăţişează având o formă rectangulară, aproape pătrată, drept care au şi fost denumite ca atare (*litterae quadratae*). Ele erau majuscule şi aveau un contur relativ grosolan, neşlefuit şi neregularizat sau, în termeni de specialitate, un duct primitiv. Acest tip de scriere este numit **unciala** sau **capitala primitivă**. Cuvintele nu erau separate între ele. Totuşi, epigrafic, cuvintele se despărţeau în mod curent prin puncte. De aceea, citirea unui astfel de tip de scriere (*scriptio continua*, „scriere continuă”), în condiţiile în care textul era necunoscut, adică nu mai fusese parcurs în prealabil, se dovedea dacă nu imposibilă, în orice caz foarte dificilă. În şcoală, orice lectură (*lectio*) în vederea înţelegerii mesajului scris era precedată obligatoriu de o „prelectură” (*praelectio*), care consta din separarea cuvintelor şi încărcarea textului cu semne diacritice prin care erau indicate pauzele şi punctuaţia, eventual cantităţile vocal-silabice.

Pe la mijlocul secolului al II-lea a.Chr. apar pentru prima oară liniuţele („hastele”) orizontale care finisau formele („picioarele”) literelor. Se definitivează astfel **capitala gravată**, scrierea oficială a romanilor.

La începutul secolului I p.Chr., tinde să se generalizeze, în cărţile multiplicate de scribi şi în inscripţii, un tip de scriere mai neglijentă, oarecum apropiată de o (ignorată de către noi) scriere minusculă, individuală şi personală. Acest tip de scriere dezvoltată din cea capitală gravată este cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de **capitală rustică**.

Peste aproximativ două secole, în a doua jumătate a veacului al III-lea p.Chr., îşi face apariţia o nouă scriere, de data aceasta opusă direct celei oficiale, cu majuscule, şi anume **minuscula primitivă**. Din ea au derivat, în ultimele secole ale Antichităţii, două alte tipuri, principale, care vor sta la baza grafiei medievale timpurii : a) **scrierea uncială**, „înflorită” şi chiar „pompoasă” faţă de cea capitală,

sobră, deşi elegantă; b) **scrierea semiuncială**, mai modestă. În tot imperiul târziu, **capitala rustică** va rămâne scrierea literaţilor, utilizată în recopierea textelor de mari dimensiuni, inclusiv poetice. În schimb, unciala şi semiunciala se vor folosi cu precădere în multiplicarea cărţilor tehnice, a tuturor celor în proză, precum şi a celor creştine. În ceea ce priveşte actele de tip notarial curent, în ultimele două-trei secole ale imperiului s-a introdus o scriere aparte, numită de specialiştii moderni **cursiva recentă**, care provenea din minuscula primitivă.

ALFABETUL. În istoria scrierii, alfabetul latin este al doilea sistem grafic care notează foneme, respectiv sunete ce diferenţiază sensul într-un complex sonor dat. Primul alfabet care a notat sunete, nu silabe sau reprezentări ideatice (ca, de pildă, în cazul silabarului micenian B sau al ideogramelor chineze), a fost alfabetul grecesc. Din acesta, prin filieră etruscă, s-a dezvoltat alfabetul latin. Arhetipul grecesc care a stat la baza celui latin a fost cel din lumea hellenităţii occidentale, italice (campaniene) şi siciliene. Un rol extrem de important în această privinţă l-a jucat una dintre cele mai vechi cetăţi greceşti occidentale, *Cumae*, o colonie chalcidiană din golful neapolitan (fundată în 750 a.Chr., „gazdă” a oracolului Sibyllei şi a aşa-numitelor „cărţi sibylline”, *Sibyllini libri*).

Până în secolul I a.Chr., alfabetul latin era constituit din numai **21 de litere**, aşezate într-o ordine rămasă, de altfel, neschimbată până astăzi :

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X

Se impun câteva **observaţii**:

a) Litera G nu a existat de la origini în alfabetul latin. Acest grafem are o dată de apariţie mai recentă, după toate probabilităţile spre mijlocul secolului al III-lea a.Chr., când unul dintre generalii iluştri ai vremii, Spurius Carvilius Maximus Rugas (consul în 293 şi 272 a.Chr.), învingător asupra samniţilor şi etruscilor (T. Livius, X, 38, 43-46), a decis, cu sprijinul senatului, introducerea în alfabet a unui semn special pentru un sunet atât de răspândit în vorbirea romanilor. Absenţa grafică a lui G reprezenta perpetuarea până atunci a unei moşteniri etrusce, întrucât în această limbă nu funcţiona, în cazul oclusivei velare (sau guturale), opoziţia de sonoritate, orice fel de velară fiind redată prin C. Totuşi, în pofida inovaţiei lui Spurius Carvilius, litera C a continuat să servească notării velarei sonore, dar numai în abrevieri : prin urmare, întregirea prescurtării C. era *Gaius*, nu „Caius”, în mod similar CN. reprezenta abrevierea pentru *Gnaeus*, nu „Cnaeus”.

b) Latina poseda, pentru notarea aceleiaşi velare surde, încă două grafeme: K şi Q. Toate grafemele corespunzătoare velarei surde se diferenţiau între ele în funcţie de vocala subsecventă, de aceea se puteau petrece numeroase confuzii în utilizare.

c) Din alfabetul latin, indiferent de epocă, au lipsit două grafeme uzuale în alfabetele neolatine succesoare: J şi U. Prin urmare, romanii nu foloseau un semn special pentru semivocala [i≈] (de exemplu, se scria IAM şi se pronunţa ca atare, într-o singură silabă, cu primul sunet reprezentând un fel de suport consonantic, o „semiconsoană” pentru vocala propriu-zisă). Crearea grafemului J (j) datează dintr-o epocă mult mai târzie, postantică, fiind rezultatul inovaţiei umaniştilor renascentini. În ceea ce priveşte grafemul V, acesta nota sunetul *u*, care, în funcţie de contextul fonetic, se realiza fie ca vocală propriu-zisă (IMPERIVM, pronunţat [imperium], VRBS, pronunţat [urbs]), fie ca semivocală (VOCARE, pronunţat [uocare],

VENTVM, pronunțat [uentum] etc.). În secolele finale ale Imperiului, sunetul *u* semivocalic [u≈] a tins să se consonantizeze, în special în anumite poziții (de pildă, la inițială de cuvânt). Astfel s-a născut, încă din latina populară şi târzie, sunetul *v* – consoana propriu-zisă –, grafemul U (u) rămânând, însă, să mai aştepte, ca şi J (j), multe secole până la crearea şi introducerea lui oficială în alfabet.

d) Deşi apare atestată în unele inscripții arhaice, litera Z reda doar un S (s) sonor intervocalic. Ca urmare a rotacizării lui S (s) intervocalic (*Valesius* > *Valerius*, de exemplu), grafemul Z dispare pentru o bună vreme din inscripții. El îşi va face, însă, apariția în cursul secolului I a.Chr., reinstalându-se definitiv în alfabetul latin.

Prin urmare, în **epoca lui Cicero**, acest alfabet capătă înfățişarea care îi va rămâne neschimbată până la sfârşitul Antichității. **Numărul grafemelor** va urca la **23**, prin introducerea deja amintitului Z, precum şi a lui „i grecesc", adică Y. Acestea vor ocupa, în mod firesc, ultimele două poziții în alfabet (ca „ultime venite"), în ordinea vocală-consoană, aceeaşi ca şi în finalul primei alcătuiri a alfabetului (VX, respectiv YZ). De altfel, Y şi Z au fost utilizate aproape exclusiv pentru notarea împrumuturilor lexicale din limba greacă.

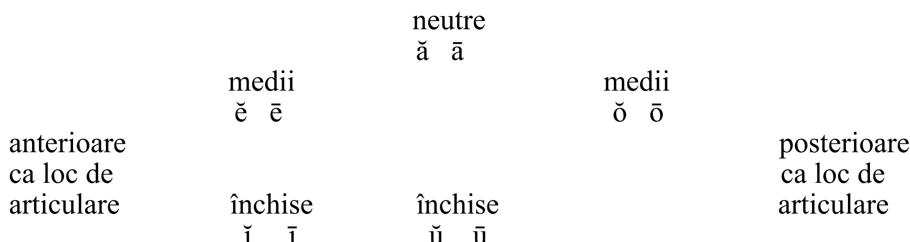
În concluzie, putem afirma că alfabetul latin, după constituirea formei sale definitive, a avut o înfățişare relativ simplă, ca şi ortografia căreia îi servea. Literele alfabetului latin notau aproape toate câte un sunet, iar un sunet era redat grafic prin câte un singur semn. În linii mari, vom conchide că romanii scriau cum pronunțau şi pronunțau cum scriau.

NOȚIUNI DE FONETICĂ. VOCALELE. Sunetele limbii latine s-au caracterizat, de-a lungul întregii evoluții istorice a romanității, prin aceeaşi simplitate ca şi în cazul alfabetului care le-a redat în scris. Pronunția lor nu a ridicat niciodată probleme deosebite vorbitorilor, iar evoluția fonetică a condus spre tratamente particulare doar în ultimele secole ale imperiului, o dată cu adâncirea trăsăturilor zonale, respectiv regionale specifice, în circumstanțe istorice determinate.

Sistemul vocalic cuprindea **5 sunete**, deosebite ca timbru şi grad de apertură: *a, e, i, o , u*. Vocala notată în epoca clasică prin *y* şi preluată, cum am arătat, din greacă, pare a fi fost pronunțată în acea epocă asemenea lui *ü* din germana de azi (sunet intermediar între *i* şi *u*), cum de altfel se pronunța υ (= *y*) în greaca clasică. În epoca târzie, pronunția lui *y* a evoluat spre *i*.

CANTITATEA VOCALICĂ. Fiecare dintre aceste vocale putea fi pronunțată cu o durată mai mare sau mai mică. Deosebirea de durată este numită în mod curent (pornind chiar de la interpretările gramaticilor antici**) cantitate vocalică**. În principiu, cantitatea unei vocale determina cantitatea silabei din care vocala respectivă făcea parte. Metricienii romani au denumit prin *mora* cantitatea vocalică scurtă, minimă (*mora* înseamnă, în sens propriu, o „clipă" un „moment"), dar la fel de generalizat era, cu aceeaşi valoare, şi termenul *breuis* (subînțeles, *uocalis*). Vocalei scurte i se opunea vocala lungă (*longa*, scil. *uocalis*), rostită cu o durată dublă față de vocala simplă, scurtă. Această echivalență a constituit ecuația fundamentală a întregii prosodii clasice, atât greceşti, cât şi romane, după cum o atestă o celebră formulare aparținând lui Quintilianus: *Longam esse duorum temporum, breuem unius, etiam pueri sciunt*, „şi copiii ştiu că vocala lungă are doi timpi, cea scurtă unul singur".

TRIUNGHIUL VOCALELOR. Latina clasică, prin urmare, cunoştea nu 5, ci 10 vocale, întrucât diferenţele între acestea ţineau nu numai de timbru, de locul de articulare şi gradul de apertură, ci şi de durata de pronunţare. Reprezentarea sistemului vocalic latin este triunghiulară:

Gradul de închidere a vocalelor creşte de la *a*, vocală neutră timbral, spre *i*, respectiv *u*. Totodată, vocalele sunt corelative, în sensul că posedă trăsături distinctive comune, şi anume *e* şi *i* elementul palatal, *o* şi *u* elementul labial.

Romanii nu au folosit niciodată, în scrisul obişnuit, semne speciale de cantitate (– pentru cantitatea lungă, pentru cea scurtă), acestea fiind produsul generalizat al unei inovaţii ulterioare, moderne. Se utilizează în mod curent semicercul cu deschidere superioară pentru notarea unei vocale scurte şi liniuţa orizontală plasată deasupra literei respective, pentru notarea unei vocale lungi sau a unui diftong (de exemplu æ#).

ROLUL FONOLOGIC AL CANTITĂŢII VOCALICE. Deosebirea de durată în rostirea vocalelor putea diferenţia sensul cuvintelor sau funcţia lor gramaticală. Prin urmare, cantitatea vocalică juca un rol fonologic deosebit de important. Iată câteva exemple:

a) diferenţa de durată distingea omonimele între ele:

mălum,-i, „rău”, „nenorocire”	*mālum,-i*, „măr”
măla (adj. fem. sg.), „rea”	*māla,-ae*, „falcă”, „gâtlej”
ăcer,-eris, „arţar”	*ācer* (adj.masc.sg.), „ascuţit”
pŏpulus,-i, „popor”	*pōpulus*,-i, „plop”

b) diferenţa de durată distingea formele cazuale omofone:

N sau Vsg *terră*	Abl sg *terrā*
Nsg *senatŭs*	G sg *senatūs*

c) diferenţa de durată distingea şi timpuri verbale omofone:

III sg. indic. prez. *lĕgit* III sg.indic.pf. *lēgit*
uĕnit *uēnit*

EVOLUŢIA SISTEMULUI VOCALIC. În latina târzie, opoziţia de cantitate este înlocuită treptat cu opoziţia de timbru, aceasta din urmă devenind trăsătura distinctivă în interiorul sistemului vocalic latin: vocalele lungi, fiind pronunţate cu un grad mai mare de închidere decât cele scurte, devin, în latina ultimelor 2-3 secole ale Imperiului, vocale închise, pe când cele scurte, în mod curent pronunţate

mai deschis, se specializează ca vocale deschise. Se produce, aşadar, în latina târzie şi populară, o semnificativă şi generală modificare a sistemului vocalic, la rândul lui diferenţiat şi zonal (romanica occidentală în raport cu romanica orientală).

DIFTONGII. După cum indică originea greacă a termenului latin împrumutat de către gramaticii romani (*diphtongos* sau *diphtongus,-i,* „diftong" < ὁ/ἡ δίφθογγος, „care are două sunete", „care constă dintr-un sunet dublu"; „sunet dublu"), diftongul reprezintă alăturarea a două vocale pronunţate într-o singură silabă. Elementul forte al diftongului latin – în ordinea rostirii, cel de-al doilea – era întotdeauna numai o semivocală, şi anume *i* (deschis ulterior şi la *e*), respectiv *u*. Cu acest din urmă element se formau în latină diftongii *au* şi *eu*, iar cu primul diftongii *ai* (lat. arh.) > *ae* (lat. clas.), *ei* şi *oi*, ultimii doi cunoscând, la rândul lor, evoluţii fonetice specifice în interiorul latinei, începând din epoca arhaică.

Exista, în sfârşit, cu elementul vocalic *u*, şi diftongul *ui*, restrâns însă doar la trei forme pronominale: *cui, huic* (lat. clas.) şi *illui* (lat.pop.); în forme de Dsg la declinarea a IV-a (m. şi fem.) ca *senatui*, *exercitui* etc., vocalele finale se aflau în hiat.

În IE comună, diftongii se deosebeau şi după cantitatea vocalică a primului element (*ā, ē, ō* etc.). Prin urmare, existau diftongi scurţi şi lungi. În latină, diferenţa de cantitate a dispărut în cazul diftongilor, atât cei lungi, cât şi cei scurţi, moşteniţi din IE, fiind trataţi la fel.

Prezentăm în continuare diftongii latini şi evoluţia lor istorică.

1° *ai*

S-a născut, probabil, din asocierea celor două vocale iniţial separate: în epoca arhaică şi chiar în pragul celei clasice (la un Lucretius, de pildă), în locul diftongului întâlnim încă forme de Gsg în hiat (*pa-tri-a-i*, *ter-ra-i* etc.), după cum rezultă din aplicarea regulilor scandării. Diftongul *ai* era generalizat în latina veche; inscripţiile Scipionilor, spre exemplu, atestă ca forme unice doar pe acelea conţinând semivocala *i* ([i̯], în transcriere fonetică): *aidilis, quairatis, Aimilius* etc. Sub influenţa timbrală a vocalei cu care se află în contiguitate, semivocala *-i* se deschide în latina clasică la *-e*, pierzându-şi în acelaşi timp, rapid, caracterul forte, de element semivocalic (sau, mai exact spus, semiconsonantic). Numai aşa se poate explica evoluţia ulterioară spre monoftongare a diftongului din epoca clasică *-ae*: *Aemilius, aedilis, quaeratis* etc. Astfel, *ae* se reduce încă din epoca clasică (probabil, pe la mijlocul secolului I a.Chr., dar continuând tendinţe anterioare) la *ē*, după cum o atestă diverse inscripţii de la sfârşitul epocii republicane.

O atare evoluţie este ilustrată şi de succesiunea pe care a cunoscut-o forma unor lexeme latine de-a lungul istoriei acestei limbi. Un caz foarte cunoscut este cel al verbului *prĕhendo*, „a apuca", „a lua", „a prinde", unde vocala scurtă a prefixului reprezintă rezultatul unei evoluţii fonetice interesante şi semnificative: *-ĕ-* provine din scurtarea vocalei lungi corespunzătoare (*-ē-*), vocală lungă care, la rândul ei, s-a născut din monoftongarea diftongului *-ae-*, provenit şi el din *-ai-*. Lanţul reconstituirilor şi al rezultatelor este, deci, următorul: **praihendo* > **praehendo* > **prēhendo* > *prĕhendo*; mai mult decât atât, prin contragere, de la ultima formă s-a ajuns la *prēndo*.

2° *ei*

S-a păstrat ca atare din IE până în secolul al III-lea a.Chr., când în inscripţii încep să apară şi, ulterior, treptat, să se generalizeze formele monoftongate la *ī*.

Trebuie, însă, presupusă o fază intermediară între diftongul *ei* şi *ī*, iar aceasta, în mod firesc şi necesar, nu poate să fi fost decât *ē închis (*ē*).

Astfel, *CIL* I², 581 atestă încă forma *deicerent*, devenită în epoca clasică *dicerent*. *Diffeideins* din *CIL* I², 1531 presupunea o formă de indic.prez. I sg *diffeido*, care a evoluat în latina clasică la *diffīdo*.

3° *oi*

Acest diftong IE a suferit o evoluţie fonetică similară celei petrecute în cazul lui *ai*, semnalat mai sus. Prezenţa în contact a unei vocale mai deschise a influenţat în primul rând timbrul semivocalei următoare, iar în al doilea rând însăşi natura ei fonetică forte, de semivocală sau semiconsoană, contribuind astfel la transformarea lui *i* în vocala simplă *e*: **oi* [oi̯] > *oe*. În scriere, dacă era precedat de o oclusivă sau de o siflantă labială, *oe* s-a conservat în toată epoca republicană; este foarte probabil că s-a păstrat şi în pronunţie în aceeaşi perioadă. O atestă lexeme uzuale, precum *poena* „pedeapsă", *foedus*, „alianţă", „tratat" sau varianta latină a numelui grecesc dat fenicienilor (respectiv, cartaginezilor), *Poenus*.

Influenţa dominantă a lui *o* asupra vocalei aflate în contact cu ea a continuat să se exercite, astfel încât, ulterior, în cadrul diftongului, cel de-al doilea element tinde să dispară, nu înainte de a modifica la rândul lui, timbral, vocala dominantă, care se transformă în *ū*: de la *poena* s-a format iniţial **poenire*, devenit în epoca clasică *pūnire*, „a pedepsi"; etnonimul *Poenus* a contribuit la formarea adjectivului derivat **Poenicus*, atestat în epoca clasică exclusiv în forma *Pūnicus*.

Trebuie semnalată, în sfârşit, şi evoluţia spre *ī* a diftongului de care ne ocupăm, în cazul unor lexeme precum *uīcus* „cartier", „sat" (cf. gr. οἶκος „casă") sau *uinum*, „vin" (cf. gr. οἶνος, „id"). În limbile romanice, *oe* a cunoscut acelaşi tratament ca şi *ē*.

4° *au*

S-a păstrat nemodificat de-a lungul întregii latinităţi literare: *audio*, „aud", *auris*, „ureche" etc. În latina vorbită, dar şi dialectal, *au* tinde, totuşi, şi el să se supună evoluţiei generale spre monoftongare, fiind înlocuit de *ō*; unele forme lexicale monoftongate vor căpăta chiar autonomie în raport cu cele din care proveneau : cel mai cunoscut exemplu este numele de gintă *Claudius*, evoluat la *Clodius* şi atestat în cazul unui celebru personaj istoric, tribunul Publius Clodius, asasinat de Milo (la fel de celebra sa soră, Clodia, devenind protagonista, cu numele însă schimbat, a nu mai puţin faimoasei *histoire d'amour* revelate de poemele lui Catullus).

5° *eu*

Evoluţia fonetică a acestui diftong moştenit din IE a coincis cu aceea a unui alt diftong IE, **ou*, ambele sfârşind prin a se monoftonga, în latina devenită literară şi totodată stabilă, „clasică", la *ū*. Procesul monoftongării lui *ou* este atestat încă de la sfârşitul secolului al III-lea a.Chr.: în *CIL* I², 1 apare încă forma *iouxmenta* a substantivului care, în textele literare ale secolului al II-lea şi în continuare, va apărea exclusiv monoftongat: *iūmenta*, „vite de jug", „atelaje"; acelaşi este cazul substantivului *nūtrix*, „doică", atestat în *CIL* I², 45 încă diftongat (*noutrix*). În ceea ce priveşte diftongul *eu*, înlocuirea vocalei pe gradul de bază cu un grad vocalic intermediar (*e* > *o*), în cadrul mai larg al aşa-numitei alternanţe vocalice sau apofonii specifice IE comune, respectiv idiomurilor IE antice, se poate oferi exemplul

radicalului IE *deu-k-, moştenit în latină pe gradul *o*, **dou-k-*, şi atestat ca atare, încă, în *CIL* I^2, 7: *douco*, „eu duc”, formă din care provine lat. clas. *dūco*.

În concluzie, **latina clasică şi literară** va păstra şi uzita numai **3 diftongi** : *ae, au* şi *oe* (rar). Acolo unde, extrem de rar, apare *eu*, el se datorează nu moştenirii IE, după cum am arătat, ci exclusiv împrumuturilor din greacă (de tipul *Europa*) sau unor asocieri fonetice interne, specifice latinei, şi întâmplătoare (ca în cazul interjecţiei *eheu* sau *heu*, „vai”, „oh” etc.).

Sistemul vocalic al latinei clasice şi literare era, deci, alcătuit din **13 foneme**: **10 vocale + 3 diftongi**.

SISTEMUL CONSONANTIC ŞI PARTICULARITĂŢILE LUI. În raport cu sistemul consonantic din IE comună, cel latin apare simplificat, prin dispariţia seriei consoanelor aspirate (transformate în *f, d, b,* respectiv *h*), ca şi a celor numite îndeobşte laringale.

În acest fel, latina clasică prezenta un sistem consonantic alcătuit din două serii: o c l u s i v e şi c o n t i n u e, deosebite între ele după gradul de sonoritate şi după trăsături articulatorii specifice.

A. OCLUSIVE	SURDE	SONORE
labiale	*p*	*b*
dentale	*t*	*d*
velare	*k*	*g*
labiovelare	*qu*	*gu*
nazale/labiale	-	*m*
nazale/dentale	-	*n*
B. CONTINUE		
labiodentale	*f*	-
siflante	*s*	-
laringale	*h*	-
lichide/laterale	-	*l*
lichide/vibrante	-	*r*

Observaţii:

1° Consoanele latinei clasice se pronunţau, în general, ca în româna de azi, cu câteva excepţii, între care aceea referitoare la velarele *k* (scris *c*) şi *g* era una dintre cele mai importante. Velarele îşi menţineau, în epoca clasică, timbrul propriu, velar, indiferent de poziţia pe care o ocupau în interiorul, la finala sau la iniţiala cuvântului.

Astfel, înainte de vocalele palatale *e* sau *i*, ori înainte de diftongii *ae* şi *oe*, timbrul velarelor se palataliza uşor (în transcriere fonetică, [k'], [g']. Transformarea velarelor *k, g* pronunţate uşor palatal când erau urmate de vocalele şi diftongii amintiţi, în noile foneme africate *č* şi *ğ*, independente, a avut loc, după toate probabilităţile, începând din secolul I p.Chr., aşadar în latina postclasică, şi s-a generalizat în latina târzie (secolele IV-V p.Chr.), respectiv în epoca romanică primitivă.

2° Oclusiva dentală surdă *t*, urmată de vocala *i*, se rostea în latina clasică fără nici o alterare fonetică, aşadar [ti]. Asibilirea dentalei surde apare atestată încă din secolul al II-lea p.Chr., deşi nu este exclus ca rădăcinile fenomenului să fie mai

vechi. În urma asibilării lui *t* îşi face apariţia un nou sunet, africata [ts], notată grafic în inscripţii sau alte documente prin *ts*, *si* şi chiar *s*. Pronunţia africată a fostei oclusive dentale surde a fost consemnată şi de gramaticii sau eruditii romani târzii, precum Servius sau Cassiodorus*.

3° Labiovelarele *qu* şi *gu* (notate în alfabet latin prin QV şi GV în epoca clasică), urmate de o vocală, se pronunţau [c] şi [g], dar cu rotunjirea uşoară a buzelor. În nici o perioadă din evoluţia istorică a latinei antice nu s-a pronunţat [cv] sau [ngv]: o atare pronunţie este de dată exclusiv postantică. Labiovelarele *qu* şi *gu* (de exemplu: *a-qua*, *lin-gua*) erau monofonematice, în consecinţă nu formau două silabe, întrucât *u9*, apendicele labial al labiovelarei, nu era o vocală propriu-zisă.

4° În inscripţiile din epoca arhaică, *-m* final apare, în majoritatea cazurilor, suprimat, fapt ce trădează slaba lui pronunţie în poziţie finală de cuvânt: *oino*, în loc de *oinom,* lat. cl. *unum*; *duonoro,* lat. cl. *bonorum*; *optumo*, lat.cl. *optimum*, *optumum*. Eliziunea lui *-m* final în poezie, de-a lungul întregii latinităţi literare (numai în condiţiile în care urma un cuvânt cu iniţială vocalică, inclusiv aspirată), confirmă caracterul slab, instabil din punct de vedere fonetic, al acestei nazale labiale, dispărute din pronunţie în latina târzie alături de alte consoane sau chiar grupuri consonantice finale (*-t*, *-nt*, parţial *–s,* în anumite condiţii etc.).

5° În latina clasică, nazalele şi lichidele nu puteau apărea decât în vecinătatea imediată a vocalelor, prin urmare aveau posibilităţi limitate de a se combina. Această trăsătură a caracterizat, de altfel, limba latină de-a lungul întregii ei evoluţii istorice.

6° Fonemele *f* şi *s* nu posedau, în epoca clasică, perechea sonoră. În timp, ea s-a creat, însă, pentru fiecare dintre ele, pe căi diferite.

Astfel, labiodentala continuă sonoră *v* s-a dezvoltat, potrivit ambianţei fonetice, din semivocala [u9] care avea, cum am arătat, funcţia de consoană: *uultus*, de pildă, ajunge să se pronunţe, în latina postclasică (secolele I-II p.Chr.) şi târzie, *vultus, neruus-nervus* ş.a.m.d. În acest fel, *v* labiodental a devenit fricativa sonoră corespunzătoare lui *f*. În schimb, în poziţie intervocalică, în latina vorbită din epoca imperială semivocala *u9* a tins să dispară: *riuus non rius, auus non aus,* notează *Appendix Probi***.

În ceea ce priveşte perechea sonoră a siflantei *s*, aceasta apare în cuvinte de origine greacă: *Zephyrus, zona, gaza* etc. Într-o epocă mai veche, *z* era redat prin *ss*. Ulterior, se va generaliza grafia de împrumut, greacă.

7° *h* reprezenta şi el o consoană continuă, care se opunea altor consoane (*hortus* faţă de *portus*, de exemplu), dar care nu putea apărea decât în poziţie iniţială sau în interiorul cuvântului, niciodată în poziţie finală. Din punct de vedere fonetic, *h* constituia o simplă aspiraţie, fapt observabil atunci când el se afla în poziţie iniţială, înaintea unei vocale, a cărei pronunţie se realiza cu o uşoară

---

* *Iustitia cum scribitur, tertia syllaba sic sonat, quasi constet ex tribus litteris: t, z et i, cum habeat duas, t et i*, „Se scrie iustitia, dar se pronunţă ca şi cum a treia silabă ar consta din trei sunete, t, z şi i, când ea are două, t şi i” Cf., pentru detalii, *ILR*, I, 25 (inclusiv despre soarta corespondentei oclusive dentale sonore).

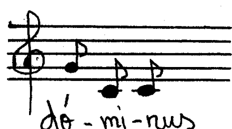
** *ILR*, I, 24. A se vedea, *ibid*., detalii şi despre confuzia dintre *u9* (devenit în vorbire *v*) şi *b*, în poziţie iniţială sau în interiorul cuvântului, cu importante consecinţe la nivelul moştenirii romanice.
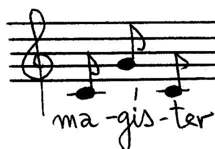
aspirație, devenită imperceptibilă în pronunțarea rapidă, familiară: dovadă, pierderea oricăror urme de aspirație ale cuvintelor latine moştenite în limbile romanice pentru poziția în cauză a lui *h*: lat. *homo* > rom. *om*, fr. *on*, it. *uomo* etc.

În plus, cu excepția lui *p* aspirat (*ph*), de origine greacă în latină, celelalte consoane aspirate (*ch, th, rh*, şi ele de origine greacă: *charta, theatrum, rhetorica*) se pronunțau, practic, ca şi cum *h* nu ar fi existat: într-adevăr, existența lui reală în latină era doar grafică. Pronunția lui *p* aspirat era singura care se deosebea de grafia lui şi, în epoca clasică, ea coincidea cu a lui *f*.

8° După cum se cunoaşte, consoanele duble sau geminate au reprezentat o categorie fonematică proprie limbii latine. După ipoteza lui Antoine Meillet*, geminatele au apărut ca procedeu expresiv introdus în vocabularul latin, dovadă fiind, între altele, existența a numeroase dublete, cu şi fără geminare (*lacus-laccus, liggurio-ligurio, papus-pappus* etc.)**. În epoca clasică, geminatele apar numai în poziție intervocalică şi nu au efect asupra cantității vocalei precedente (*stīla* față de *stīlla*)***.

ACCENTUL ŞI EVOLUȚIA ACCENTUĂRII. Limba latină, ca şi celelalte idiomuri IE din Antichitate, a moştenit din limba comună sursă, IE primitivă, statutul tonal (muzical-melodic, tonal sau de înălțime) al accentuării. Astfel, în fiecare cuvânt latin (mai puțin encliticele de tipul *-que, -ue* sau *-ne*) exista o silabă – cel puțin –, prin rostirea căreia vocea locutorului se ridica (sau „se înălța"), altfel spus tonul vocii urca în raport cu restul silabelor sau cu pauza („tăcerea") dintre cuvinte. Altfel spus, dacă ne-am reprezenta fiecare silabă a unui cuvânt printr-o notă muzicală, silaba purtătoare de accent ar fi reprezentată de o notă **mai înaltă**.

Am folosit pentru reprezentarea grafică a accentului tonic semnul modern (romanii nu-l cunoşteau) al aşa-numitului *ictus* (/).

Prin urmare, vocala silabei accentuate era pronunțată, în latina cultă şi clasică (şi până relativ târziu în latina populară) cu un ton mai ridicat, dar nu neapărat cu intensitate mai mare. În concluzie, accentul latin consta în punerea în relief a unei silabe în interiorul cuvântului fonetic, prin elevația glasului. Silaba accentuată era emisă cu un ton (pe o notă) mai înalt(ă) decât silaba neaccentuată. Ca şi cel IE comun, pe care îl moşteneşte, accentul latin era **tonal** sau **tonic, muzical**, şi nu avea nici o influență asupra naturii timbrale a vocalei asupra căreia se aplica (care îl „purta").

De aici a provenit, indiscutabil, ceea ce pe drept cuvânt s-a numit muzicalitatea sau melodicitatea frazării latine, bazate nu pe diferențele de intensitate sau dinamice dintre silabele accentuate şi, respectiv, cele neaccentuate, ci pe diferențele de ton sau tonalitate între silabele muzical-melodic accentuate şi celelalte, neaccentuate. Asupra naturii

* *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. IVe édition, Paris, 1938, 35.

** Lucrarea de referință în domeniu rămâne cea a lui A. Graur, *Les consonnes géminées en latin*. Paris, 1929.

*** Al. Rosetti, *Istoria limbii române, I. De la origini până în secolul al XVII-lea*. Ediția a II-a, revăzută şi adăugită. Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1978, 96.

muzical-melodice a accentului de-a lungul întregii latinităţi posedăm, între altele, două mărturii relevante: *Ipsa enim natura quasi modularetur hominum orationem, in omni uerbo posuit acutam uocem*, „Căci natura însăşi parcă ar ritma vorbirea oamenilor, [fiindcă] în fiecare cuvânt a plasat un ton mai înalt" (Cicero, *Orator*, XVIII, 58) (*acuta uox* = accent tonic); *Accentus quid est? Certa lex et regula ad leuandam syllabam uel premendam*, „Ce este accentul? O anumită lege şi normare a ridicării sau apăsării (coborârii) silabei" (Audax, în *Grammatici Latini*, ed. Keil, VII, 357).

În opinia specialiştilor, latina a cunoscut, încă de la origini, şi un al doilea tip de accent, totalmente opus celui melodico-tonal, deoarece consta din rostirea nu mai înaltă ca ton, ci mai puternică, mai intensă, „forte", a vocalei (implicit, prin ea, a silabei) respective. Gramaticii latini nu l-au semnalat, fiind, probabil, influenţaţi de cei greci în această privinţă[*]. Accentul de intensitate, dinamic (sau „de forţă", „expirator") va fi coexistat cu cel melodico-tonal de la începuturile cristalizării limbii latine, fiecare dintre ele jucând, la un moment dat (în funcţie de diversele etape ale evoluţiei limbii) rolul dominant. Astfel, se acceptă, în general, ipoteza[**] în conformitate cu care, de la origini până în primele două secole (aproximativ) ale perioadei imperiale, accentul dominant a fost cel melodico-tonal, cu poziţie fixă, aşa cum vom vedea mai jos, ulterior trecând pe primul plan – foarte probabil în cursul secolului al III-lea p. Chr. – accentul fost secundar, cel de intensitate, concomitent şi/sau paralel cu pierderea de către locutori a sentimentului cantităţii vocal-silabice şi, finalmente, dispariţia totală a acesteia. Schimbarea preponderenţei tipului de accent va fi avut loc progresiv. În secolul al V-lea p.Chr., după mărturia contemporană a gramaticilor, este cert că în latină nu mai existau diferenţieri cantitative, iar, în consecinţă, locul accentului dominant, cel de intensitate, devenise liber, nemaifiind condiţionat de „poziţii" silabice: *Illa syllaba plus sonat in toto uerbo, quae accentum habet. Ergo illa syllaba quae accentum habet plus sonat, quasi ipsa habet maiorem potestatem*. (Pomponius, în *Grammatici Latini*, ed. Keil, V, 126, 31). „Acea silabă sună mai tare în tot cuvântul, care are accent. Aşadar, acea silabă care are accent sună mai tare, ca şi cum ea însăşi are o putere mai mare".

Este foarte posibil, în sfârşit, ca pierderea sentimentului cantităţii să se fi petrecut şi datorită (sau, cel puţin, şi sub influenţa) noilor populaţii, respectiv grupuri etnice, ale căror teritorii încep să intre, de la sfârşitul secolului I a.Chr. în continuare, în componenţa statală a Imperiului. Extinderea masivă a latinei la populaţii alofone (atât indo-europene, cât şi – mai ales – ne-indo-europene) „a provocat mari perturbări în economia sunetelor, printre altele, pierderea ritmului cantitativ"[***], cu atât mai mult cu cât coexistenţa celor două tipuri de accentuare, melodico-tonală şi de intensitate, era dificil de păstrat în timp[****].

POZIŢIA ŞI „REGULA" ACCENTULUI. Spre deosebire de IE comună, unde locul accentului era liber, în latină – cel puţin în faza configurării ei clasice (după

---

[*] Al. Rosetti, *op.cit.*, 101.

[**] Formulată sistematic şi însoţită de demonstraţiile de rigoare, aparţinând lui G. Bernardo Perini, *L'accento latino*. Seconda edizione. Bologna, 1967. A se vedea şi excelenta contribuţie în domeniu a lui Matei G. Nicolau, *L'origine du „cursus" rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*. Paris, 1930. Pentru bibliografie suplimentară, sinteza cercetărilor din secolul al XX-lea în chestiunea accentuării latine se află la Al. Rosetti, *op.cit.*, 100-106.

[***] Al. Rosetti, *ibid.*, 103.

[****] A. Meillet, *op.cit.*, 242.

secolul al II-lea a.Chr.) – poziția accentului în cuvânt sau în unitatea accentuală depindea nemijlocit, practic automat, de cantitatea silabei, în speță de cea a penultimei, care conta ca un veritabil pivot accentual. Caracterul fix şi determinat pozițional al accentuării latine în secolele de maximă stabilitate politico-statală şi culturală (ultimele două veacuri ale Republicii, primele două ale Imperiului) au permis gramaticilor târzii să formuleze o serie de observații care au alcătuit o veritabilă „regulă" a accentului – de fapt, a accentuării – latin(e). Ea poate fi rezumată după cum urmează.

a) Într-un cuvânt bisilabic, ultima silabă nu poate purta niciodată accent, indiferent dacă penultima este lungă sau scurtă. Excepția o formează acele bisilabice provenite din foste trisilabice care, într-o perioadă mai veche, au pierdut, prin suprimare, silaba finală: este în special cazul trisilabicelor formate prin encliza unor particule de tipul *-ne* (**tantone* < *tantō* + *-ne*) sau *-ce* (**adhuc*[*c*]*e* < **adhoc* + *-ce*), unde forma finală rezultată este *tanton* (cu accent pe finală), *adhuc* etc.; tot aici şi situații de tipul adjectivelor pronominale sau pronumelor posesive ca *nostras* (<* *nostratĭs*, cu sincoparea lui *-i-* şi asimilarea lui *-t-*), *uestras* etc. De asemenea, poartă întotdeauna accent pe finală imperativul verbelor derivate de la *dicere* şi *ducere* (*addic!*, „adaugă" , *adduc!*, „adu", *indic!*, „arată" etc.).

b) Într-un cuvânt trisilabic sau polisilabic, poziția accentului depinde de cantitatea penultimei silabe. Se accentuează pe **penultima silabă**, dacă aceasta este **lungă**. Dacă, în schimb, **penultima** este **scurtă**, accentul se retrage pe silaba dinaintea ei, deci pe antepenultima. Nici un cuvânt latin nu se accentua, în cazul cuvintelor cuprinzând mai mult de 3 silabe, pe aceea dinaintea antepenultimei.

c) Având în vedere situațiile restricționale de mai sus, rezultă că, în latina clasică, accentul nu putea diferenția cuvintele, ci avea doar rolul de a marca apropierea finalului de cuvânt*.

MODIFICĂRI ÎN LATINA TÂRZIE. Accentul şi-a schimbat caracterul fix, pe care îl avea în latina clasică, redevenind liber, ca în stadiul prelatin, IE. Acest fapt s-a datorat dispariției totale a rolului distinctiv al cantității. Începând, foarte probabil, din secolul al V-lea p.Chr., dacă nu cumva chiar şi mai devreme, după mărturia gramaticilor contemporani, în latină vorbitorii nu au mai ținut seama de diferențierea cantitativă, ceea ce a condus la modificări profunde în evoluția ulterioară a limbii**. Deplasările de accent survenite în latina târzie, împreună cu efectele lor imediate în plan fonetic, pot fi reconstituite, comparativ, cu ajutorul cuvintelor de origine latină moştenite în limbile romanice. Exceptând o serie, redusă de altfel, de cazuri particulare, se poate spune că limbile romanice – mai puțin franceza – au moştenit, în general, cuvintele cu accentul pe care îl aveau în latina clasică, eliberând însă accentuarea de condiționările din epoca clasică şi conservând, aşadar, accentuarea liberă din latina târzie, cu fireşti extensiuni ulterioare.

Există câteva criterii prosodice, după care ne putem da seama ce cantitate avea vocala penultimei sau, respectiv, a antepenultimei silabe.

I. Sunt **lungi**:

1. silabele care conțin

---

* *ILR*, I 26.

** Detalii şi numeroase exemple apud Al. Rosetti, *op.cit.*, 102-106. Cf. şi concentrat, *ILR*, I, 26-27.

– o vocală lungă prin natura ei (aşa cum era de la origine şi cum se pronunța) sau un diftong: *Ro-mā-nus; Pa-la-tī-nus; nu-me-rā-re; ci-cā-trix; in-cau-tus*. Aceste silabe, care conțin o vocală lungă prin natura ei sau un diftong, erau, prin urmare, **lungi prin natura lor**, întrucât, evident, durata de pronunțare a unei silabe depindea exclusiv de durata de pronunțare a vocalei componente.

2. silabele „închise”

adică acele silabe terminate într-o consoană, dacă după silaba închisă urma o altă silabă care începea tot cu o consoană. Simplificând, se poate spune că vocala urmată de 2 consoane (inclusiv de o consoană geminată) este **lungă**, chiar dacă, prin originea ei, vocala respectivă era scurtă: ea se „lungea” (devenea lungă) **prin poziție**. Exemple: *ma-gīs-ter; sem-pi-tēr-na; qua-dra-gīn-ta; res-pōn-dit; Da-ma-sīp-pus.*

Excepție de la această situație formează grupurile consonantice al căror element secund îl reprezintă o consoană lichidă (*l* sau *r*). În acest caz, vocala aflată înaintea unei consoane oclusive urmate de una lichidă - grup care în gramatica şi prosodia latină se numeşte, tradițional, *muta cum liquida*, „oclusivă cu lichidă” - este, utilizând aceeaşi terminologie prosodică latină, *anceps*, „cu dublă înfățişare”, adică ea poate fi, în funcție de contextul metric dat, fie lungă, fie scurtă, de unde accentuarea când pe penultima (*pha-rē-tra*), când pe antepenultima (*phá-rĕ̱*-tra); alte exemple: *te-nē-brae, ca-thē-dra, ma-cēl-lum* etc.

II. Sunt **scurte**:

1. silabele „deschise”

adică silabele terminate într-o vocală, scurtă în cazul de față: *Rō-mŭ-lus; nō-mĭ-ne; cār-mĭ-nă; re-lĭ-quae*. Atari silabe se numesc **scurte prin natura lor**.

2. silabele deschise urmate de o altă silabă, care începe cu o vocală

Silabele conținând o vocală urmată de o altă vocală în hiat (deci, în silabe diferite, fără să formeze împreună un diftong) sunt întotdeauna scurte. Această formulare a devenit, grație gramaticilor latini târzii, celebră: *Vocalis autem sonus ante uocalem breuis est* sau, mai pe scurt, *Vocalis ante uocalem breuis est*, „O vocală înaintea unei alte vocale este scurtă”.

OBSERVAȚIE. După cum am arătat, grupul de litere – **qu** – notează **o singură consoană**, labiovelara [k^u], [k^w], adică velara *c* (în transcriere fonetică, k) pronunțată cu o uşoară rotunjire a buzelor (a se vedea, de pildă, cuvintele româneşti *în-coa-ce, coa-se* etc.). Apendicele labial -*u*- (în transcriere fonetică u9 sau w) are natură semiconsonantică, prin urmare nu contează ca o vocală propriu-zisă în stabilirea cantității şi identificarea locului accentului.

CAPITOLUL III

GENERALITĂŢI DESPRE PĂRŢILE DE VORBIRE. MORFOLOGIA NUMELUI (I). SUBSTANTIVUL

GRAMATICII ROMANI ŞI MORFOLOGIA. Ca orice limbă IE antică, latina se înfăţişa vorbitorilor ei având o bogată flexiune, ilustrată de numeroasele forme (gr.μορφαί) pe care cuvintele – acoperind o arie vastă în cadrul general al lexicului – le căpătau în cursul vorbirii (gr. λόγος). Ştiinţa formelor flexibile, **morfologia**, ca sector distinct şi fundamental al ştiinţei generale a **gramaticii** (gr.γραμματικὴ τέχνη), a fost preluată din spaţiul cultural grecesc şi adaptată la Roma de către specialiştii în studiul în limbi – mulţi dintre ei, la început, chiar greci de origine (în special de-a lungul veacurilor III - I a.Chr.) –, astfel încât se poate afirma că întreaga ştiinţă a limbii, bazată pe descrierea elementelor ei componente, s-a născut în Antichitatea clasică şi s-a fundamentat pe achiziţiile teoretice ale acesteia.

Gramaticii latini ai epocii imperiale (sec.I - VI p.Chr.) au oferit o clasificare sistematică şi riguroasă a părţilor de vorbire (*partes orationis*, gr.μέρη λόγου), în funcţie de criteriul flexibilităţii, respectiv al „mlădierii" sau, dimpotrivă, al „rigidităţii" de care dădeau dovadă cuvintele în cursul vorbirii obişnuite. Astfel, ei au descoperit existenţa în limba latină a **5** părţi de vorbire **flexionabile** sau **flexibile** în cursul vorbirii, cărora li se opuneau altele **4 non-flexionabile** sau **neflexibile**, dar cu roluri precise mai ales din punctul de vedere al relaţiilor dintre cuvinte şi enunţuri.

CLASIFICAREA PĂRŢILOR DE VORBIRE. În cadrul părţilor de vorbire **flexibile**, gramaticii romani au distins pe de o parte g r u p u l n u m e l u i (lat. *nomen*, gr. ὄνομα), pe de alta cel al v e r b u l u i, cu menţiunea că în acesta din urmă era inclusă şi o parte de vorbire parţial neflexibilă (cea a adverbului). Din primul grup făceau parte:

1. **substantivul** (*nomen substantiuum*), ultimul cuvânt fiind un adjectiv derivat de la *substantia*, „materie", „realitate", „substanţă"; aşadar «numele substantiv» era, în concepţia gramaticală romană, acea categorie nominală care desemna realitatea în sine: «numele realităţii», cu tot ce cuprinde ea, de la lucruri, obiecte, fenomene natural-cosmice, fiinţe, până la idei şi noţiuni, concepte etc.).

2. **adjectivul** (*nomen adiectiuum*) desemna acea categorie de nume „care se adaugă unui alt nume", cuvântul *adiectiuum* reprezentând un derivat adjectival de la participiul perfect al verbului *adicere*, „a adăuga"; *adiectiuus, -a, -um* însemna, prin urmare, «care se adaugă [la ceva]», «care însoţeşte ceva», idee ce surprinde chintesenţa semantică şi comportamentul morfologic al adjectivului, ca element nominal care, „însoţind" în permanenţă un substantiv, exprimă însuşirea sau calitatea, respectiv trăsătura specifică realităţii desemnate prin acel substantiv.

3. **numeralul** (*nomen numerale*) era, în concepţia gramaticilor romani (un Priscianus, de exemplu), acea categorie nominală aparte, specializată în exprimarea cantitativă, numerabilă, a elementelor realităţii. Numeralul formula, prin urmare,

ideea esențială de număr (*numeralis*, -e, „privitor la număr”, derivat adjectival provenit de la substantivul *numerus*, *-i*, „număr”) şi se comporta morfologic atât ca un substantiv, căruia în felul acesta îi şi putea ține locul, asemenea pronumelui, substituentul tipic al substantivului sau al adjectivului substantivizat, cât şi ca un adjectiv, „însoțind”, ca determinare şi precizare numerică, respectivul substantiv.

4. **pronumele** (*pronomen, nomen pronominale*) aparținea, în conformitate cu interpretările gramaticale oferite de savanții romani din epoca imperială (dar şi de predecesorii lor, un Varro de pildă), categoriei generale a numelui tocmai în temeiul faptului că pronumele reprezenta cel mai important înlocuitor al numelui (în toate variantele lui, ca substantiv, adjectiv şi numeral). Etimologia latină indică exact rolul morfologic al pronumelui: *pro*, „în loc de”, „în locul”, şi *nomen*, „nume”; *pronominalis, -e* este un derivat utilizat în textele gramaticale tardive.

Poziția pronumelui în concepția gramaticilor romani se dovedea a fi, să spunem aşa, strategică. Datorită faptului că multora dintre tipurile de pronume – în special celui considerat fundamental şi definitoriu pentru întreaga categorie a pronumelor, numit, de aceea, în tradiția gramaticală, „personal” – le era caracteristică, am spune chiar proprie, categoria morfologică a **persoanei**, absentă la nume şi definitorie pentru verb, se poate afirma că, în viziunea antică, pronumele reprezenta o categorie morfologică intermediară, în sensul că făcea trecerea de la categoria sau grupul numelui la categoria sau grupul verbului, respectiv de la ideea de non-persoană, non-actant, la aceea de persoană, de actant.*

Din cel de-al doilea grup, în consecință, făceau parte:

1. **verbul** (lat. *uerbum*, cu sens gramatical, de „verb”, încă din epoca lui Varro şi Cicero), dădea expresie, în vorbire, ideii de mişcare, de acțiune în general, dar şi de stare, cu referire, desigur, la elementele realității („persoanele”, „actanții”) care puteau executa acțiunea sau cunoaşte starea respectivă.

2. **adverbul** (lat. *aduerbium*): prin etimologie, această parte de vorbire indica în primul rând rolul morfologic pe care îl îndeplinea în propoziție (enunț), şi anume de a fi, precum adjectivul pe lângă substantiv, o prezență însoțitoare şi lămuritoare a verbului, în ceea ce priveşte circumstanțele realizării acțiunii sau stării exprimate de verb. În al doilea rând, asocierea cu verbul putea sugera interpretarea acestei părți de vorbire ca fiind cel puțin parțial flexibilă, întrucât poseda grade de comparație formate, ca şi în cazul adjectivului, cu ajutorul unor sufixe, neurmate însă de desinențe. În fond, ca şi pronumele, adverbul reprezenta o categorie morfologică de tranziție, în cazul de față de la flexibile la neflexibile.

În cadrul părților de vorbire **neflexibile** (numite de ei *particulae*, „părțile mici de vorbire”, în opoziție cu *partes* [*orationis*], „părțile [mari] ale vorbirii”: a se vedea, de pildă, A.Gellius, II, 17, 19), gramaticii romani le distingeau pe de o parte pe acelea care dețineau în mod evident un rol morfosintactic determinat şi autonom la nivelul enunțului (pe cele două paliere sintactice: propoziție, respectiv frază), pe de alta pe aceea, singura de altfel, care nu avea nici un fel de rol ca atare, indicând, în schimb, atitudinea locutorului față de propriul enunț.

---

* Despre concepția antică privitoare la categoria participiului (lat. *participium ‹ pars, -tis şi capio, -ĕre*; gr.μετοχή, «participare”) ca o parte de vorbire independentă, dar, simultan, participantă din punct de vedere morfologic la ambele clase, a numelui şi a verbului, a se vedea I.Fischer, *Morfologia istorică a limbii latine. I. Substantivul*. Bucureşti, TUB, 1985, 9.

1. **prepoziția** (lat. *praepositio*) era partea neflexibilă de vorbire „pusă” (*positio* ‹ *positus*, *-a, -um*, participiul perfect pasiv al lui *poněre*, „a pune”, „a plasa”) „înaintea”, „în fața” (*prae*) a unui substantiv sau înlocuitor al acestuia. Rolul prepoziției intervenea exclusiv la nivelul raporturilor dintre părțile de vorbire, deci la nivelul propoziției, era eminamente m o r f o l o g i c .

2. **conjuncția,** după cum îi indica şi denumirea, era partea de vorbire care exprima prin excelență ideea de legătură (‹ *cum-, con-* şi *iunctio, -onis*, „unire [a părților între ele]”): de bună seamă, mai întâi a părților de vorbire, rolul conjuncției fiind în acest caz unul m o r f o l o g i c , în al doilea rând (şi într-o măsură mult mai ridicată) între diversele propoziții, la nivelul frazei, rolul conjuncției fiind, în situația respectivă, unul fundamental s i n t a c t i c .

3. **interjecția** reprezenta, în concepția gramaticilor romani (de la un Remmius Palaemo şi contemporanul său, Quintilianus, I, 4, 19, până la Priscianus), o inserție sau o intercalare, etimologia termenului latin (*interiectio*) indicând cu exactitate acest lucru (*-iectio* provine, ca şi în cazul numelui adjectivului, de la radicalul verbului *iacio, -ěre*, „a arunca [vorbe]”, „a emite”, „a scoate”, iar preverbul/prefixul *inter*, „între”, „printre”, exprimă chiar ideea de „introducere printre” sau „în timpul [vorbirii]” a unor noi/alte cuvinte). „Interjecțiile” se vădeau, aşadar, a fi acele cuvinte care, fără să exprime elemente ale realității, însuşiri ale acesteia, acțiuni executate sau stări suferite de actanți, în sfârşit, fără a lega între ele părțile enunțului, participau la acesta prin întreruperea şirului vorbirii, ca veritabile „izbucniri”, pentru a da glas unui sentiment oarecare (bucurie, mulțumire, satisfacție şi contrariile lor, surprindere, teamă etc.). Interjecțiile erau singura parte de vorbire capabilă să dezvăluie atitudinea locutorului față de propriul mesaj, ca şi față de situația referențială dată.

OBSERVAȚIE. Deşi exista ca atare, cuvântul *articulus* nu desemna cu prioritate în terminologia gramaticală latină partea de vorbire caracteristică limbilor romanice şi IE moderne şi numită „articol” (fr. *l'article* etc.), pentru că partea de vorbire respectivă lipsea în latină, practic nu a existat niciodată ca atare (ci doar tendințe, la nivelul limbii vorbite, spre constituirea lui): *noster sermo* [în opoziție cu greaca] *articulos non desiderat* (Quintilianus); *articulum Romani non habent* (Priscianus). Sensul de „articol” al lui *articulus* a fost utilizat de gramaticii romani numai prin comparație cu situația din limba greacă; altminteri, *articulus* denumea, ca termen retorico-gramatical, fie un cuvânt (izolat) oarecare, fie un element frazeologic al registrului stilistic (aşa-numita inciză), fie un moment punctual al unei expuneri. Traducerea unui substantiv latinesc se va face, în consecință, din punctul de vedere al articolului, strict în funcție de context, putându-se adopta şi forma nearticulată din limba în care se traduce (*lupus* = lup; un lup; lupul).

GRUPUL NUMELUI (I)

SUBSTANTIVUL ŞI CATEGORIILE LUI. Numele, reprezentat în limba latină, aşa cum am arătat, în primul rând de substantiv şi de adjectiv (incluzând şi formele nominale ale verbului, precum participiul, gerunziul şi supinul), dar şi de numeral (la tipurile flexibile ale acestuia), îşi modifică forma în cursul vorbirii, alcătuind anumite paradigme. În ansamblu, modificarea formelor numelui poartă denumirea de **declinare**. Aşadar, prima clasă a cuvintelor flexibile este aceea a **declinabilelor**: s u b s t a n t i v u l , a d j e c t i v u l , n u m e r a l u l – într-un cuvânt, **grupul numelui**.

Flexiunea nominală are loc, în latină ca şi în celelalte limbi IE antice, în funcţie de câtiva parametri, care reprezintă **categoriile fundamentale** ale numelui: **genul, numărul, cazul**. În funcţie de acestea, declinabilele îşi modifică forma în cursul vorbirii (faţă de starea lor latentă, în zestrea lexicală a limbii), distribuindu-se – mai ales primele două, substantivul şi adjectivul – pe clase de flexiune, tradiţional numite **declinări** (lat. *declinationes*, termen gramatical utilizat cu accepţiunea de azi, dar şi cu altele, încă din epoca lui Cicero şi a lui Quintilianus).

GENUL. Nici una dintre cele 3 categorii gramaticale ale numelui nu se poate afirma în mod absolut a fi o categorie pur formală, şi nu una semantică, adică izvorâtă din meandrele gândirii umane. În privinţa genului, s-a arătat că această categorie este una dintre cele mai vechi desprinse din lexic. Pentru limba latină şi celelalte limbi IE surori, genul rămâne categoria cea mai concretă şi dependentă în cel mai înalt grad de semnificaţia cuvintelor.*

GENUL NATURAL. În faza cea mai veche ce poate fi reconstituită cu ajutorul limbilor IE antice va fi existat o unică diferenţiere de gen între cuvintele – nume, respectiv între acelea care exprimau elemente însufleţite (animate) ale reali-tăţii şi altele ce exprimau elemente neînsufleţite (inanimate) ale aceleiaşi realităţi. Se vorbeşte, în acest stadiu primar al existenţei limbii IE comune, de manifestarea unui **gen natural**, diferenţiat pe subgenurile **animat** şi **inanimat**. Genul natural s-a născut în mentalitatea arhaică IE comună motivat exclusiv de concepţia animistă, mistico-magică, a vorbitorilor acelei extrem de îndepărtate epoci (în linii mari, mileniul al III-lea a.Chr.).

DIFERENŢIERI ULTERIOARE. Ulterior şi treptat, au început să se manifeste tendinţe spre o diferenţiere mai subtilă, în orice caz mai pertinentă în raport cu realitatea exterioară, ambientală şi vizibilă. Într-un stadiu mai recent al limbii IE comune a apărut o nouă opoziţie de gen, şi anume cea bazată pe criteriul sexual. În mod firesc, ea a început să acţioneze numai în cazul elementelor însufleţite ale realităţii (altfel spus, al „fiinţelor”), genul animat scindându-se – nu fără dificultăţi şi ezitări, totuşi – în **m a s c u l i n** şi **f e m i n i n**.

Această opoziţie s-a generalizat treptat în cadrul animatelor, tinzându-se, în ultima fază a evoluţiei limbii IE comune, spre încadrarea oricărui nume de animat în genul masculin **sau** feminin. Astfel, o opoziţie iniţial naturală, bazată pe şi întărită de aceea între sexe, a sfârşit prin a se gramaticaliza, cu ajutorul unor sufixe sau elemente sufixele specializate. Prin aceasta, forma (gramaticalizată) a genului a ajuns să se desprindă de conţinutul semantic şi să existe independent de el.

---

* *ILR*, I, 117, cu bibliografie în n. 4.

GENURILE ÎN LIMBA LATINĂ. După scindarea IE comune, gramaticalizarea idiomurilor desprinse din ea a consacrat tripla diferenţiere de gen: **masculinele şi femininele** pe de o parte, **neutrele** pe de alta, ultimele în calitate de succesoare directe al vechiului gen inanimat încă din faza comunităţii IE. Aceasta este situaţia pe care o moşteneşte şi ilustrează limba latină, alături de atâtea alte idiomuri IE antice.

Din punctul de vedere strict al flexiunii, paradigmele substantivelor masculine şi feminine sunt identice, ele opunându-se în bloc neutrelor, dar numai la anumite cazuri, în vreme ce altele participă la flexiunea comună (în general, diferite între masculin-feminine şi, respectiv, neutre sunt cazurile nominativ şi acuzativ, cazurile propriu-zis oblice: genitivul, dativul şi ablativul fiind, practic, comune tuturor genurilor).

SUBCATEGORII DE GEN. Limba latină atestă, prin 2 subcategorii ale genului, străvechea opoziţie naturală, manifestată într-un stadiu primar de existenţă al IE comune, între inanimate şi animate, în sensul că s-au păstrat în latină două tipuri de substantive indicând animate, la care diferenţierea ulterioară de gen, între masculine şi feminine, este inoperantă, practic nu există. Este vorba de aşa-numitele:

1. substantive **epicene** (*nomina epicoena*), care au aceeaşi formă pentru desemnarea animalelor, indiferent de sexul acestora: *feles*, „pisică” şi „motan”, *uulpes*, „vulpe” şi „vulpoi”, *pauo*, „păun” şi „păuniţă”, *aquila*, „vultur” (în română nu există feminin!), *coruus*, „corb” (aceeaşi situaţie în română), *apis*, „albină”, *anas*, „raţă” şi „răţoi” etc.*

2. substantive cu **gen comun** (*nomina communia*), referitoare de data aceasta numai la oameni (persoane), substantivele în cauză având, ca şi cele din subcategoria precedentă, o unică formă pentru ambele sexe: *coniux*, „soţ” şi „soţie”, *ciuis*, „cetăţean” şi „cetăţeană”, *sacerdos*, „preot” şi „preoteasă”, *heres*, „moştenitor” şi „moştenitoare” etc. Genul gramatical se stabilea prin intermediul adjectivului în acord, care îl preciza**, sau cu ajutorul unor determinative exclusive de gen (cf. *infra*).

ALTE DIFERENŢIERI DE GEN. Una dintre cele mai vechi diferenţieri de gen a fost cea de natură **lexicală**, întrucât ea avea deplină motivare semantică: lui *pater*, „tată” i se opunea în mod firesc *mater*, „mamă”, lui *frater*, „frate“, i se opunea *soror*, „soră”, lui *ouis*, „oaie” - *ueruex*, „berbec”, lui *taurus*, „taur” - *uacca*, „vacă” ş.a.m.d.

Tipul de opoziţie lexicală este numit şi **heteronimie*****, prin care se desemnează opoziţia de gen prin intermediul unor radicale diferite, flexiunea putând fi aceeaşi (tipul *mater-pater* etc.) sau diferită (*ouis - ueruex* etc.).

Din punct de vedere istoric, se poate urmări şi constata accentuarea treptată a diferenţierii femininului de masculin, într-o a doua etapă, când cuvântului posedând un gen comun (cf., *supra*, 2) i se adăuga un **determinativ exclusiv**,

---

* După I. Fischer, *op. cit.*, 11, este vorba de „numele de animale al căror sex e neinteresant pentru om”, ele fixându-se prin declinare sau prin acordul adjectivului la un singur gen formal.

** *ILR*, I, 119.

*** „Graniţa între cele două [sub]categorii nu este totdeauna riguroasă”. (I.Fischer, *ibid.*). Practic, adăugăm noi, ea depinde în ultimă instanţă de natura elementului animat (persoană-animal).

având rolul de a indica sexul: *lupus femina* (la Ennius), „lupoaică”, *ciuis femina* (la Plautus), „cetățeană” etc.*

Cea de-a treia şi ultima etapă a diferenţierii de gen – între masculine şi feminine – a constituit-o apariţia şi funcţionarea, ulterior foarte productivă, a **moţiunii**. Prin acest procedeu, genul feminin (ca şi în cazul procedeului precedent) s-a diferenţiat de cel masculin cu ajutorul unui anumit număr (din ce în ce mai mare în latina târzie) de **sufixe**. Moţiunea a fost motivată şi ea de opoziţia de sex sau de analogii sexuale (de pildă, numele de arbori – fructiferi, în special –, pentru că „rodesc”, „dau viaţă” fructelor, au fost asimilate numelor ce desemnează fiinţe feminine). Realizată derivaţional, moţiunea s-a răspândit, fiind un procedeu simplu şi eficace, pe scară foarte largă în ambele variante ale latinei, atât în cea vorbită, cât şi în cea cultă, modelul opoziţiei de gen la adjective (tipul *bonus-bona*, *altus-alta*) contribuind în cea mai mare măsură la consolidarea diferenţierii. Substantivele posedând acelaşi radical (lexical), dar deosebindu-şi formele masculine de cele feminine (în conformitate cu opoziţia de sex) prin intermediul unor sufixe productive, se numesc substantive **mobile**. Câteva exemple: *equus*, „cal”- *equa*, „iapă”; *gallus*, „cocoş” - *gallina*, „găină”; *filius*, „fiu” - *filia*, „fiică”; *deus*, „zeu” - *dea*, „zeiță”; *puer*, „copil” - *puella* (‹ **puer-la*), „copilă”, *lupus*, „lup” - *lupa*, „lupoaică”, *caper*, „ţap” - *capra*, „capră” (aici, masculinul s-a format regresiv de la feminin, întrucât în latină exista dinainte lexemul *hircus* ca denumire a ţapului, opoziţia de gen fiind, deci, heteronimică), *magister*, „profesor” - *magistra*, „profesoară” etc.

EVOLUŢIA GENULUI DE LA LATINĂ SPRE LIMBILE ROMANICE. Genul substantivelor moştenite din latină, ca şi al celorlalte apărute în interiorul noilor limbi romanice, inclusiv pe calea împrumuturilor, a cunoscut repartizări distincte în funcţie de cele două arii geografico-teritoriale ale latinităţii: Romania de apus şi Romania orientală.

În latinitatea occidentală, genul substantivelor a ajuns arbitrar, exceptând substantivele ce denumesc fiinţe deosebite după sex. Occidentul romanic pierde în totalitate genul neutru, continuând prin aceasta tendinţa latinei de a-l elimina.** În mod compensatoriu, se întăreşte la adjective (şi la pronume) opoziţia masculin-feminin, şi aici continuându-se o tendinţă moştenită din latină.

În latinitatea orientală – reprezentată astăzi numai de română şi de dialectele ei sud-dunărene –, categoria neutrului s-a menţinut, însă într-o formă nouă şi diferită de organizare. Moştenite direct din latină au fost în română desinenţele specifice de neutru *-a* şi (prin falsă segmentare) *-ora*: lat. *scamna* › rom. *scaune*; lat. *pectora, tempora* › rom. *piepturi, timpuri* etc.*** Neutrul românesc a devenit o categorie motivată din punct de vedere semantic, întrucât „româna a «întărit» ideea de neînsufleţit pe care o avea categoria neutrului în latină”.****

---

* Alte exemple apud *ILR, ibid*. Se folosea, de asemenea, determinativul *mas* sau *masculus: uulpes mas*, „vulpoiul”, *uulpes femina*, „vulpea (vulpoaica)”.

** Al.Rosetti, *op.cit.,* 139; *ILR*, I, 120-121: „În occidentul Romaniei, confuzia mascu-linelor cu neutrele a fost totală, cu excepţia pronumelui /.../” (p.121).

*** Detalii despre productivitatea terminaţiei *-ora* în română, cu referire la încrucişările dintre clasele de flexiune, apud Al.Rosetti, *op.cit.,* 137-138 şi *ILR*, I, 121.

**** Al. Rosetti, *op.cit*., 137. În legătură cu considerarea neutrului românesc ca „ambigen” (substantive care la singular sunt masculine, iar la plural feminine), a se vedea Ion Pătruţ, *Sur le genre „neutre” en roumain*, în vol. *Mélanges linguistiques*. Bucureşti, Editura Academiei, 1957, 291 sqq.

NUMĂRUL. Reprezintă o categorie concretă a flexiunii, caracterizând atât grupul numelui, cât şi pe cel al verbului.* Opoziţia de număr, devenind, în epoca istorică a limbilor IE antice, dependentă de categoria cazului, este foarte veche, datând din perioada comunităţii IE, perioadă din care datează şi gramaticalizarea opoziţiei de număr, poate chiar anterioară gramaticalizării opoziţiilor de gen.** Opoziţia de număr a avut din totdeauna, prin natura lucrurilor, un caracter motivat pe care, spre deosebire de opoziţiile de gen, nu l-a pierdut niciodată.

După cum se cunoaşte, IE comună poseda 3 numere: singularul, dualul şi pluralul. Fiecare dintre ele era marcat de desinenţe proprii.

Dualul a reprezentat, în IE comună şi în limbile continuatoare ale ei (cele care l-au păstrat funcţional), numărul gramatical specific obiectelor perechi. O parte din limbile italice, între care latina şi osco-umbriana, au pierdut dualul, din care – pentru latină – au supravieţuit forme arhaice, invariabile (aşadar, nişte „urme”), caracterizate prin 2 morfeme (la origine, desinenţe): *-ō*, în numeralele *duō*, „doi” (ulterior cu morfemul scurtat, *duo*, prin aşa-numita scurtare iambică), *ambō*, „amândoi”, *octō*, „opt” (fără o justificare semantică manifestă; poate la bază a stat mecanismul asocierii a două grupuri de câte patru elemente sau, invers, a patru grupuri de câte două elemente); şi *-ī*, într-un alt numeral, *uigintī*, „douăzeci”, legat şi el direct de ideea de „doi” (2×10). Interesant rămâne faptul că nu s-a moştenit în latină nici o formă de dual la substantivul propriu-zis. Regimul sintactic al dualului în latină, pentru aceste câteva forme care au supravieţuit, a fost identic cu al pluralului.

Se poate afirma cu certitudine că limba latină, încă de la începuturile ei, nu a cunoscut decât opoziţia binară de număr, între **singular** şi **plural**, atât la nume, cât şi la verb.

Singularul se referă şi denumeşte un singur element (sau obiect, în sens gramatical), în vreme ce **pluralul** introduce ideea de mulţime formată din mai multe elemente (*plures*, „mai mulţi”: şi aici, terminologia este latină; cf. şi *singuli, -ae, -a*, „câte unul”) decât unul singur.

SUBSTANTIVE DEFECTIVE. Există, în latină ca şi în alte limbi IE antice, substantive **defective de număr**, aşadar posedându-l doar pe unul dintre cele două: fie numai singularul, şi atunci gramaticii latini l-au denumit *singularia tantum*, „substantive care au numai singularul”, fie numai pluralul, în această situaţie ele fiind denumite *pluralia tantum*, „substantive care au numai pluralul”. Substantivele respective au cunoscut, la origine, ambele numere, dar uzul a făcut să se răspândească şi generalizeze numai unul dintre ele. Această categorie a defectivelor a fost atent studiată, după cum am arătat, chiar de către gramaticii latini, stimulaţi de faptul că fenomenul, deşi prezent şi în limba greacă, nu stătuse în atenţia gramaticilor greci.

Categoria substantivelor care uzitau numai pluralul (*pluralia tantum*) era mai bine reprezentată şi poate fi analizată în funcţie de conţinutul semantic: divinităţi *(Penates, Manes, Lemures* etc.), constelaţii (*Septentriones, Vergiliae*), părţi ale corpului, externe şi interne (deci, nu neapărat perechi: *nares, lumbi, exta, uiscera* etc.),

* După unii specialişti (de pildă, I.Fischer, *op.cit.*, 10), conţinutul categoriei numărului ar fi diferit de la nume la verb, el neexprimând „noţiuni identice”. Nu sunt aduse, însă, nici un fel de argumente probante.

** *ILR*, I, 121.

realităţi militare (*arma, moenia* etc.), realităţi umane şi romane (*liberi, Quirites*), naturale (*tenebrae*) etc. Este vorba, după cum se observă, de obiecte (în sens gramatical), de elemente utilizate sau percepute în grup, dar şi de câteva abstracţiuni, la care motivarea apare mai dificil de sesizat.

SINGULARUL COLECTIV. O situaţie aparte a utilizării numărului în latină a constituit-o dimensiunea colectivă a singularului. Deşi ideea de grup, de mulţime sau de colectivitate impunea, prin evidenţa ei, folosirea pluralului, locutorii au perceput respectiva comunitate sau grupare ca formând o entitate. În consecinţă, i-au atribuit forma gramaticală a singularului. Semantic, însă, acesta din urmă se deosebeşte de singularul propriu-zis, întrucât conţine ideea de grup alcătuit dintr-o mulţime numărabilă de elemente, şi nu ideea de un singur element (sau de mulţime formată dintr-un singur element). Spre a fi deosebit şi terminologic de singularul propriu-zis, acest tip aparte de singular a fost denumit **singularul colectiv.**

El poate fi întâlnit pentru a exprima:

- nume de popoare (*Poenus, Gallus, Dacus* etc.)
- grupuri organizate de indivizi, sau percepute compact (*miles, eques, hostis* etc.)
- cantităţi de plante şi fructe (*faba, lenticula, legumen* etc.)
- materii prime şi materiale (*lapis, tegula, caespes* etc.)

După cum s-a arătat*, prezenţa singularului colectiv în limba latină nu este rezultatul unei influenţe greceşti, ci, ca fenomen vechi în limbă, efectul unui mod popular de a percepe realitatea şi elementele ei.

ALTE CAZURI PARTICULARE. Semnalăm, între altele, încă două situaţii particulare, relevante pentru modurile diverse de gândire, percepţie şi analiză lingvistică.

Se pot întâlni substantive la singular, deţinând funcţia sintactică de subiect, predicatul propoziţiei respective fiind însă exprimat printr-un verb aflat la plural: într-un exemplu ca *faciunt pars hominum* (Plautus, *Trinum*.35), acordul s-a realizat nu gramatical (*pars* e la singular), ci logic, după înţeles (*ad intellectum*, în terminologia gramaticilor romani), deci cu elementele grupului, nu cu grupul în sine, ca entitate.

În al doilea rând, părăsind sfera semanticii sintactice şi revenind la aceea a semanticii lexicale, se mai poate observa, în anumite cazuri, îndeobşte restrânse şi accidentale, existenţa unei/unor diferenţe de sens între forma de singular şi cea de plural a respectivului substantiv, de exemplu:

SG. *aedes*, „templu” *littera*, „literă”	PL. „casă”, „locuinţă” „scrisoare”; „literatură”

CAZUL. Constituie cea mai complexă realitate categorială a flexiunii nominale (şi, desigur, pronominale), întrucât exprimă raporturi sintactice, respectiv între părţile de vorbire: un nume şi verbul propoziţiei, un nume şi un alt nume sau un înlocuitor al acestuia. În limbile IE antice se constată că numărul cazurilor era limitat (maximum 8 în grupul indo-iranian) şi, pe de altă parte, că nu orice formă cazuală exprimă un singur raport sintactic (dimpotrivă, cazuri precum acuzativul au o funcţie „principală”, alături de care există un fascicol de funcţii „secundare”), în sfârşit că raporturile sintactice se pot exprima şi prepoziţional, formei cazului

---

* *ILR*, I, 121-122.

respectiv adăugându-i-se o prepoziţie foarte precis delimitată ca sens. De aici rezultă, după cum s-a arătat*, dificultatea stabilirii unei definiţii generale a cazurilor, fiind necesară analiza separată şi comparată în acelaşi timp a formelor specifice fiecărui idiom IE din Antichitate, cunoscut prin intermediul textelor.

SITUAŢIA ÎN IE COMUNĂ. Realitatea cazuală atestată de aceste idiomuri ne permite să postulăm câteva caracteristici de bază incontestabile ale flexiunii nominale la nivelul comunităţii IE:

1. IE comună poseda două serii de desinenţe cazuale, în funcţie de numărul gramatical (singular/plural); rezultă de aici că
2. Desinenţele cazuale exprimau simultan numărul şi cazul.
3. Pentru acelaşi caz existau mai multe desinenţe sau variante ale aceleiaşi desinenţe, inclusiv datorită diferenţierilor după gen (neutrele faţă de animate).
4. Flexiunea numelui (substantive şi adjective) folosea un inventar de desinenţe diferit de cel al pronumelui.
5. Aceeaşi desinenţă putea servi la exprimarea unei pluralităţi de valori cazuale.
6. În ceea ce priveşte flexiunea nominală, cazurile se opuneau unele altora pe baza unui sistem alcătuit din două elemente fundamentale: a) variaţia vocalismului temei; b) deplasarea (mutaţia) accentului, aceasta având, totuşi, un rol secund în raport cu primul element.
7. Unele cazuri, la toate numerele, erau omonime.**
8. Tipologia cazurilor IE este strâns legată de cronologia apariţiei lor. Astfel, existenţa unor cazuri cu semnificaţie concretă (aşa-numitele „cazuri locale": locativul [LOC], ablativul [ABL] şi instrumentalul [I]) a condus la ipoteza apariţiei lor mai timpurii la nivelul IE comune; ulterior, cazurile cu semnificaţie „mixtă", simultan concretă şi abstractă, precum genitivul [G] şi dativul [D], s-ar fi format pe baza celor cu semnificaţie concretă; cazurile cu valori „abstracte" ar fi apărut cel mai târziu (nominativul [N] şi acuzativul [AC]). Dar limitele între aceste tipuri de cazuri nu sunt câtuşi de puţin tranşante, latina, de pildă, ilustrând faptul că aşa-zisele cazuri „abstracte" au o constelaţie de valori „concrete" şi invers. Existenţa unor desinenţe cazuale diferite de la o limbă IE antică la alta în ceea ce priveşte aşa-numitele cazuri „locale" sau „concrete" indică mai curând originea lor recentă, contrazicând astfel ipoteza cronologiei „logice", tradiţionale.
9. Dată fiind complexitatea problemei cazurilor în IE comună (ilustrată de aspecte precum: originea flexiunii cazuale nominale; numărul, tipologia şi cronologia cazurilor; terminologia şi funcţia cazurilor), se poate admite, pentru facilizarea şi comoditatea descrierii, un **sistem cazual IE generic** bazat pe **8 cazuri*****, sistem care, tranşând spinoase chestiuni de cronologie şi geografie lingvistică, are avantajul de a fixa „limita superioară a corespondenţelor dintre o anumită formă şi un grup de valori",**** precum şi de a permite explicarea unor fenomene specifice sintaxei cazurilor, cum este sincretismul (constând din preluarea valorilor şi/sau

* I. Fischer, *op.cit.*, 12; relevantă bibliografic în acest domeniu este monografia lui Guy Serbat, *Cas et fonction.* Paris, 1981.

** Foarte probabil la singular G şi ABL, la dual G şi Loc, la plural D şi ABL; cf. şi *ILR*, I, 123.

*** Celor menţionate la punctul precedent li se adaugă un caz particular, vocativul [V], considerat, datorită absenţei funcţiei sintactice, un caz (şi singurul de altfel) extrasintactic.

**** I.Fischer, *op.cit.*, 13.

funcțiilor unui caz de către un alt caz), deci de a oferi descrierii sincrone întotdeauna necesara perspectivă istorică.

CAZURILE ÎN LIMBA LATINĂ. Flexiunea nominală latină cuprinde **7 cazuri**, dintre care unul a devenit încă de timpuriu nefuncțional, conservându-se izolat, sub forma unor relicte lexicale la anumite clase de flexiune (şi anume, locativul). Trăsăturile caracteristice flexiunii nominale IE comune au rămas, în linii mari, valabile şi pentru latină, exceptând rolul morfologic al accentului, dispărut aici datorită limitării poziționării accentului în funcție de cantitatea penultimei silabe.

Față de sistemul generic IE comun, latina a pierdut, aşadar, un caz: **instrumentalul**, încorporat morfologic şi semantic de către ablativ şi dispărut, practic, fără urmă în sistemul substantivului latin.* În ceea ce priveşte **locativul**, la anumite clase de flexiune el a ajuns să se confunde cu genitivul la singular, iar la altele cu ablativul.

Sistemul **funcțional** al **cazurilor** în limba latină era alcătuit, aşadar, din **6 elemente**:

1) *nominatiuus casus*, „cazul care serveşte spre a numi" (‹ *nominare*, „a spune pe nume"), denumire creată de gramaticii latini după modelul grecesc (ὀνομαστικὴ πτῶσις, „cazul nominal", „al numelui"), *casus* (‹ *cadere*, „a cădea"), „căderea" fiind un calc după substantivul grec având sensul de „schimbare", „variație"; o altă denumire a sa este *casus rectus*, „cazul drept", în opoziție cu celelalte cazuri, *casus obliqui*, „cazuri aplecate", „oblice" în raport cu nominativul, cazul „vertical" (gr.ὀρθὴ πτῶσις).

2) *genitiuus casus*, „cazul din naştere", al „originii" (‹ *gignere,* supin *genitum*), indicând apartenența prin naştere sau prin origine şi, de aici, ideea de posesie; modelul terminologic l-a reprezentat sintagma gr. γενικὴ πτῶσις, „cazul naşterii", „al provenienței".

3) *datiuus casus*, „cazul acordării", „al atribuirii", „al dăruirii" (‹ *dare*, supin *datum*); sensul şi funcția fundamentală circumscrie ideea de atribuire către cineva sau ceva; cf. şi modelul grecesc, δοτικὴ πτῶσις, „cazul dăruirii".

4) *accusatiuus casus*, „cazul chemării în judecată", „cazul acuzării", al punerii aub acuzație" (‹ *accusare*, „a aduce învinuiri", „a acuza în fața unei instanțe"); denumirea, cu valențe expresiv-metaforice în limba latină, reprezintă un decalc al termenului grecesc corespunzător (αἰτιατικὴ πτῶσις, „cazul acuzator", „care priveşte acuzarea"), pornind de la semnificația generică a acestui caz, exprimând ideea de obiect (direct) al unei mişcări, stări, acțiuni etc.

5) *ablatiuus casus*, „cazul îndepărtării", „al luării", este *casus Latinus* prin excelență, atestat în poziția ultimă, a şasea, în ordinea cazurilor la gramaticii latini (pentru prima atestare a se vedea Quintilianus, I, 4, 26). În stabilirea denumirii acestui caz a prevalat la gramaticii latini una dintre valorile primare şi fundamentale ale ablativului, şi anume cea separativă (‹ *auferre*, „a lua cu sine", „a îndepărta", „a separa", supin *ablatum*). Încă din epoca miceniană, în greacă a avut loc sincretismul ablativului cu genitivul.

---

* Există, totuşi, relicte vagi în sistemul adverbelor în *-e*, derivate de la adjectivele declinării tematice (de exemplu: *clare, recte, bene* etc.). Cf. I. Fischer, *ibid*. Se pare că instrumentalul şi ablativul au avut desinențe identice încă din perioada comunității italice: detalii în *ILR*, I, 124.

6) *uocatiuus casus*, „cazul chemării”, „al strigării” (‹ *uocare*, „a chema [pe cineva ca să vină]”, „a striga”), a fost, aşadar, în concepţia gramaticilor latini, cazul care servea spre a chema pe cineva sau a invoca o forţă divină, forţele latente în lucruri etc. Prima atestare a denumirii cazului apare la Aulus Gellius, XIV, 5, 1-2. Şi aici este foarte probabil că avem de-a face cu un calc al denumirii greceşti corespunzătoare (κλητικ← πτω)σις, „cazul invitării”, „al invocării”).

CLASELE DE FLEXIUNE (DECLINĂRILE) ŞI SISTEMUL DESINENŢELOR CAZUALE

OMONIMIA CAZURILOR. După cum am arătat, fiind cuvinte – mai exact, părţi de vorbire – flexibile, substantivele, ca şi adjectivele şi (parţial) numeralele, îşi modifică forma în cursul vorbirii, în funcţie de genul pe care îl posedă, de numărul gramatical pe care îl exprimă, şi – nu în ultimul rând, poate dimpotrivă – în funcţie de raporturile sintactice cu alte cuvinte din interiorul propoziţiei respective. Astfel, substantivele, ca şi celelalte două elemente componente ale grupului nominal, alcătuiesc anumite paradigme, pe care gramaticii latini şi, ulterior, cei moderni le-au grupat în **5 serii** sau **clase de flexiune** (în cazul particular al substantivului), cunoscute sub denumirea tradiţională de **declinări** (*declinationes*, „flexiuni”, termen cu sens gramatical atestat chiar la Cicero).

Totuşi, deşi există şase cazuri funcţionale şi încă unul, ieşit din uzul curent, la nici o declinare substantivele ce aparţin respectivei clase de flexiune nu posedă şase (sau şapte) desinenţe cazuale. **Numărul maxim** de forme ale substantivului deosebite prin intermediul desinenţelor cazuale era, pentru aceeaşi paradigmă (serie, clasă de flexiune), de **5** la **singula**r (clasa de flexiune de tipul: *-us, -um, -i, -o, -e*) şi de **4** la **plural** (clasa de flexiune de tipul: *-i, -orum, -is, -os*). **Numărul minim** de forme diferenţiate desinenţial în interiorul aceleiaşi paradigme era de **3** (numai la neutre: la singular, de pildă tipul *-um, -i, -o*; la plural, de ex. *-a, -orum, -is*).

Acest fapt s-a datorat existenţei, încă de la originile limbii latine, a fenomenului omonimiei desinenţelor cazuale sau, mai pe scurt, a **omonimiei cazurilor**. În flexiunea nominală, ea a avut un caracter sistematic, în sensul că a afectat întregul sistem al cazurilor şi ambele numere gramaticale. Astfel, aceeaşi formă morfologică putea cumula sensurile a cel puţin două, dacă nu trei (întotdeauna neutrele) şi chiar patru cazuri aparţinând aceleiaşi paradigme: de pildă, cazul D nu se opune cazului ABL, ca formă, la plural, la nici o clasă de flexiune, fiind, deci, identic cu el, deosebirile survenind doar în plan sintactico-semantic; G este identic cu D la singular la prima clasă de flexiune (declinarea I); cumulurile majore se petrec dacă luăm în calcul atât singularul cât şi pluralul: GD sg = NV pl la substantivele primei clase de flexiune; NGV sg = NACV pl la clasa a IV-a de flexiune (acolo intervin, însă, şi deosebiri privind cantitatea vocalei *-u-*, predesinenţiale). După cum s-a arătat[*], dacă substantivele latine ar fi avut, la toate clasele de flexiune, ca şi la ambele numere, câte o desinenţă specifică pentru fiecare caz, ar fi fost necesar ca la fiecare clasă de flexiune să existe 14 (incluzând locativul) sau minimum 12 (fără el) desinenţe cazuale diferite. Omonimia morfologică[**] a simplificat considerabil

[*] *ILR*, I, 125.

[**] Cazurile identice formal sunt numite şi **sincretice**. Cf. Marius Lavency, *VSVS. Description du latin classique en vue de la lecture des auteurs. Grammaire latine*. Paris-Gembloux, Duculot, 1985, 45, § 70.

flexiunea nominală latină, împingând-o, însă, uneori chiar până în pragul obscurității generate de ambiguitate, de unde necesitatea precizării formei morfologice în cauză fie prin acord (al adjectivului, al verbului), fie – cu precădere şi în mod abundent în latina târzie (unde intervin, la nivelul oralității, în plus grave confuzii de ordin fonetic) – prin intermediul prepozițiilor, generalmente cu regim cazual fix.

Cu marea lor diversitate de nuanțe, prepozițiile au compensat numărul mic de cazuri cu valori semantice concrete (ABL şi L) şi, mai ales, au ajutat vorbitorii de latină să păstreze caracterul accesibil al comunicării, supuse presiunii constante a omonimiei gramaticale.

SUBSTANTIVE NEDECLINABILE. Latina cunoştea şi câteva forme nedeclinabile, de fapt foste cazuri „încremenite” ca atare în urma unui uz îndelungat: *frugi*, „simplu”, „cumpătat”, „cinstit” este, la origine, ablativul substantivului *frux*, „fel de viață cinstit”, cu schimbarea clasei gramaticale (substantiv → adjectiv); *pondo*, „în greutate”, „cântărind” este şi el ablativul unui substantiv, neutilizat însă (*pondus*, *-i*). Au ajuns nedeclinabile şi unele substantive de origine străină (orientale în general), precum *cummi* (cu variantele *commi*, *gummi*), „gumă” (intrat încă de timpuriu în latina literară, fiind atestat la Cato Maior), *sinapi*, „(grăunte de) muştar” etc.

SUBSTANTIVE DEFECTIVE. Alte substantive au pierdut din uz anumite cazuri şi/sau numere, această „deficiență” datorată utilizării frecvente a altor cazuri şi/sau numere nefiind, în fond, motivată. În această privință, exemplul cel mai cunoscut îl furnizează paradigma incompletă la singular a lui *uis*, „forță”, „putere”, dar completă la plural. Alte substantive, precum *fas*, „îngăduință divină”, *nefas*, „sacrilegiu”, *secus*, „sex”, cunosc doar uzul cazurilor NAC singular. În latina clasică, *sponte*, „cu voia”, „din voia”, ajunsese unica formă, de ablativ, a unui substantiv ieşit din uz, *spons*, de la care latina târzie a refăcut formele de G *spontis* şi de Ac *spontem* (de unde, tot în latina târzie, adjectivul *spontaneus*, „de bună voie”, „spontan”).

Exemplele mai sus citate, cărora li se pot alătura şi altele, constituie cazuri izolate (fie simple accidente, fie lexeme împrumutate şi neadaptate) şi, prin urmare, nu pot fi considerate tipuri paradigmatice.

CAZURILE ÎN LATINA TÂRZIE ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE. Latina târzie continuă şi amplifică tendințele latinei populare (stopate de latina clasică, prin excelență cultă) – tendințe manifestate încă de timpuriu – de a reduce numărul cazurilor. Fenomenul a avut baze fonetice („pierderea”, „distrugerea” unor sunete sau chiar grupuri de sunete de la sfârşitul cuvântului) şi repercusiuni morfosintactice excepționale. Deosebirea dintre cazuri, datorată de regulă silabei finale, se va şterge rapid în latina populară târzie şi, de aici, în stadiul numit romanica primitivă sau comună, favorizând pe de o parte apariția articolului, pe de alta construcțiile prepoziționale (la cazurile oblice).*

STRUCTURA MORFOLOGICĂ NOMINALĂ. Cuvintele declinabile prezintă, în latină, o structură relativ mobilă, întrucât ea nu se regăseşte automat la orice nume. În plus, chiar în interiorul aceleiaşi categorii nominale se pot observa

* Pentru moştenirea cazurilor şi a flexiunii substantivului din latină în română, o descriere completă şi, totodată, esențială oferă Al. Rosetti, *op.cit.,* 139-143.

diferenţe notabile de structură morfologică de la o paradigmă (serie, clasă de flexiune) la alta. De aceea, o descriere a structurii morfologice nominale este posibilă strict teoretic, modificările sau variaţiile schemei generale trebuind a fi explicate concret de la o categorie la alta şi/sau clasă de flexiune la alta.

Tiparul IE al structurii nominale atestate de latină comportă două elemente fundamentale:

a) **tema nominală** (numită în tradiţia mai veche a şcolii româneşti şi **tulpină**)

b) **desinenţa**

Tema reprezenta acea secvenţă sau parte a numelui care, stând la baza formelor luate de numele respectiv prin flexiune (declinare), rămâne, în esenţa ei, invariabilă în cursul vorbirii. Acest lucru se datorează faptului că tema este purtătoarea sensului lexical şi elementul fundamental care indică apartenenţa la o anumită clasă de flexiune.*

Dacă tema este elementul stabil al structurii morfologice nominale (şi, în egală măsură, verbale), **desinenţa** (termen de data aceasta fără analogie greacă, provenind de la forma *desinentia* a verbului *desinĕre*, „a încheia”, deci „cele care încheie”, „unelte gramaticale de încheiere a cuvântului”) reprezintă în mod evident secvenţa sau partea cuvântului (nume sau verb) cea mai dinamică, cea mai mobilă, situându-se la sfârşitul lui şi exprimându-i funcţia gramaticală (la nume, cazul şi numărul, în strânsă dependenţă şi de gen), altfel spus rolul pe care cuvântul îl joacă în propoziţie. Prin urmare, desinenţa este un veritabil indice morfologic.**

Fiind şi elementul stabil al structurii nominale, tema deţine cel mai înalt grad de complexitate morfologică, fiind, la rândul ei, analizabilă în numeroase alte elemente componente. În ordinea importanţei lor, **elementele constitutive ale temei** sunt următoarele:

a.1. **rădăcina (radicalul)** este grupul de sunete care exprimă sensul lexical al cuvântului şi se regăseşte la toate cuvintele ce aparţin aceleiaşi familii lexicale; este denumită, în lingvistica postbelică, şi **semantem**.

a.2. **sufix(e)**, elemente formative cu valoare dublă: a.2.1. morfologică (unele au rolul de a preciza tipul flexionar şi categoria gramaticală); a.2.2. lexicală (altele servesc numai la derivarea unui cuvânt dintr-altul).

a.3. **vocala tematică (vocala temei)**: element care, ca şi cel precedent, nu este prezent în mod obligatoriu în structura nominală a oricărei clase de flexiune sau paradigme; moştenite din IE comună, aceste vocale, cu care se încheie tema (dacă există, evident), sunt *e* şi *o* în alternanţă, vocale transformate în mod specific latinei, în contexte fonetice date, la *i* şi *u*.

a.4. **prefix(e)**: sunt elemente cu valoare pur lexicală, derivativă, având ca scop lărgirea temelor nominale prin alipirea la temă a unui fost cuvânt independent (de obicei, prepoziţii); sunt denumite şi **preverbe**.

a.5. **infix**: reprezintă şi el o unealtă gramaticală, de data aceasta cu valoare morfologică şi apărând întotdeauna reprezentat de un singur element (sunet), niciodată în asociere cu alte infixe. Foarte frecvent se întâlneşte, în latină, infixul nazal (*n*), introdus între vocala de bază sau centrală (a rădăcinii) şi cea de-a doua consoană a rădăcinii (în cazul în care rădăcina prezintă structura: consoană + vocală + consoană).

---

* I. Fischer, *op.cit.*, 5.

** Maria Pârlog, *Gramatica limbii latine*. Ediţie revăzută şi adăugită de Gabriela Creţia. Bucureşti, All, 1996, 13.

Aşa cum am notat deja, în afara rădăcinii, nici unul dintre elementele componente ale temei nominale nu apare în mod obligatoriu. În cazul în care lipseşte vocala tematică, formele nominale respective se numesc **atematice**, în opoziţie cu cele **tematice**, forme care, desigur, o conţin: de exemplu, *orator* este un substantiv cu formă atematică (*e* sau *o*, vocalele tematice, lipsind atât la N sg, cât şi în cursul flexiunii), pe când *amicus* are tema terminată în *-u-* (‹ IE* -o-, prin „închidere” fonetică). De asemenea, trebuie semnalat că, în interiorul unei forme nominale, graniţele dintre elementele componente ale temei şi desinenţă sau chiar numai în interiorul temei sunt dificil de observat, şi aceasta în primul rând datorită evoluţiei fonetice relativ complexe pe care a cunoscut-o latina[*], de la origini până dincolo de faza ei clasică, apoi în etapa finală, târzie (sec. al III-lea – al V-lea).

La rândul ei, desinenţa este constituită dintr-un sunet sau din mai multe, care se adaugă ultimului element al temei, şi anume vocalei ei. Ca urmare a acestei întâlniri fonetice, au loc, însă, alte modificări de sunete, mai ales dacă desinenţa este reprezentată de o vocală sau începe cu o vocală. Desinenţa cazuală poate lipsi, şi în acest caz se vorbeşte de desinenţa „zero” (Ø), adică de absenţa unei desinenţe reprezentate de un sunet oarecare. Atunci când desinenţa cazuală nu este Ø şi e reprezentată de o vocală sau începe cu o vocală, contopirea desinenţei vocalice cu vocala temei are drept rezultat apariţia unui grup de sunete (sau numai a unui singur sunet) care nu mai este nici desinenţă, nici vocală a temei: se vorbeşte, în această situaţie, de aşa-numita **terminaţie**[*]. Iată câteva exemple, referitoare la diversele analize şi segmentări avute în vedere mai sus:

	R	S	D
N sg	*pic-*	*-tŏr*	Ø
G sg	*pic-*	*-tōr-*	*-ĭs*
AC sg	*pic-*	*-tōr-*	*-ĕm*
N sg	*pic-*	*-tūră*	Ø

	T (R VT)	D	R	TERM
N sg	*amic ŭ-*	*-s*		
G sg	*amic ŏ-* (tăiat)	*-ī*	⇒ *amic*	*- ī*
D sg	*amic ō*	Ø	⇒ *amicō*	

LEGENDA
T = tema nominală
R = rădăcină (radical)
S = sufix morfologic / lexical
D = desinenţă cazuală
VT = vocala tematică (a temei)
TERM= terminaţie
PR = prefix
I = infix

[*] Este vorba în primul rând de contracţii, de asimilări, de confuzii între vocale (inclusiv scurtări de cantitate), de dispariţii de consoane etc., dar, la fel de importante, şi de analize empirice (false „analize”, pseudo-decupaje) efectuate de vorbitori prin detaşarea unor elemente şi extinderea lor morfologică. Cf. I. Fischer, *op.cit.*, 6-7.

[*] Formele rezultate din contragerea vocalei finale a temei cu desinenţa vocalică (sau începând cu o vocală) se mai numesc şi opace. Cf. Marius Lavency, *op.cit.*, 45, § 70.

	T			
Ac sg	*amic ō-* (R VT)	*-m*	⇒ *amicŭm*	
	T			
V sg	*amic ĕ* (R VT)	Ø		
	T	D	R	TERM
D pl	*amic ~~ō~~-* (R VT)	*- īs*	⇒ *amic-*	*- īs*
	PR	R	S	D
N sg	*con-*	*-tus-*	*-io*	Ø
	(cu căderea nazalei sufixului în poziție finală)			
G sg	*con-*	*-tus-*	*-iōn-*	*- ĭs*
	T	D		
N sg	*iug u-* (R VT)	*-m*	, unde S = Ø	
	I	S	D	
N sg	*iu**n**c-*	*-tio*	Ø	
G sg	*iu**n**c-* (R)	*-tio-*	*-nĭs*	

unde R = T (aşa-numitele forme „radicale”), radicalul fiind *iug-* (cf. *iug-um*), în interiorul căruia s-a introdus („infixat”) elementul morfologic nazal;
g > *c* sub influența consoanei subsecvente (asimilare în contact regresivă).

Sub raport terminologic, se impune generalizarea conceptului de **morfem**, ca unitate minimală creatoare de opoziții morfologice (după modelul fonemului, denumire utilizată de fonologie şi creată încă de la începutul sec. al XX-lea). Din acest punct de vedere, toate elementele morfologice menționate de noi mai sus pot fi considerate morfeme, exceptând rădăcina, care creează opoziții semantice, nu morfologice.

CAPITOLUL IV

DECLINĂRILE (I - V)

DECLINAREA I. Clasificarea sistemelor de flexiune nominală a substantivului în funcție de formele acestuia la N şi G sg a fost opera gramaticilor latini. Descrierea oferită de aceştia a servit drept bază pentru analiza numelui latin efectuată începând cu epoca modernă. Criteriul de clasificare s-a schimbat, luându-se astăzi în calcul, drept reper fundamental, sunetul final al temei (vocală, respectiv consoană).

Vocala finală a temei substantivelor aparținând primei clase de flexiune este -*a*-. De aceea, declinarea I este numită şi aceea a temelor în -*a*-. După VT -*a*- poate urma, în funcție de cazul gramatical, fie desinența Ø, şi atunci cuvântul coincide cu tema lui, fie o desinență reprezentată de un sunet ori mai multe. Dacă după VT urmează o vocală (aparținând desinenței), VT -*a*- se contractă cu vocala desinenței.

În privința genului, marea majoritate a substantivelor de declinarea I sunt **feminine**, fapt ce poate reflecta o realitate de sorginte IE, întrucât inexistența neutrelor la această clasă de flexiune lasă deschisă posibilitatea unui conflict între cele două genuri ale animatelor. Substantivele **masculine** ale acestei declinări circumscriu câteva realități lexicale precis determinate:

a) ocupații considerate specific bărbăteşti în orizontul mental al romanilor şi antic în general: *nauta*, „marinar”, „corăbier”, *agricola*, „cultivator al ogorului”, „agricultor”, *auriga*, „vizitiu”, *scriba*, „scrib”, şi alte ocupații asimilate cu primele (inclusiv împrumuturi din greacă: *poeta*, „poet”, *athleta*, „atlet”, *pirata*, „pirat” etc.);

b) râuri şi fluvii asociate (ca personificări) unor forțe supranaturale, divine masculine: *Sequana*, *Garumna* (numele gallo-latin al viitoarelor fluvii din spațiul francez: Seine, Garonne), *Aluta* (din spațiul carpatic) etc.

c) populații identificate cu componenta masculină: *Geta*, „getul”, *Persa*, „persanul”, *Numida*, „numidul” etc.

d) porecle sau supranume (*cognomina*) exclusiv masculine: *Catilina, Sulla, Cinna, Seneca* etc.

Flexiunea masculinelor declinării I este absolut identică aceleia a femininelor.

PARADIGMA. Formele nominale oferă următorul tablou (cu exemplificare pe substativul *natura*):

	SINGULAR	PLURAL
NV	natur**ă**	natur**ae**
G	natur**ae**	natur**ārum**
D	natur**ae**	natur**īs**
AC	natur**ăm**	natur**ās**
ABL	natur**ā**	natur**īs**

EXPLICAREA FORMELOR: VOCALA TEMEI, DESINENȚE, TERMINAȚII	SINGULAR	
	NV	au vocala temei scurtă, deşi, la origine, este foarte probabil că N a avut cantitatea lungă a VT. Desinența este Ø. Scurtarea cantității VT la N este posibil să se fi petrecut sub influența altor cazuri (AC sau V sg), deci în interiorul limbii latine.
	G	Desinența moştenită din IE a fost *-*s*, păstrată doar în forme arhaice şi izolate (restrânse în primul rând la lexicul juridico-religios), precum: *(pater) familias, (mater/filius) familias; terras, uias, escas, Monetas, Fortunas*. Desinența IE a fost înlocuită de timpuriu cu *-i* (preluată probabil de la decl. a II-a): în contact direct cu VT, desinența *-i* s-a asimilat timbral la *-a-*, rezultând terminația *-ae*; forme arhaice (şi arhaizante) în *-ai* (cu hiat) sunt atestate la Lucretius (favorizate şi de rațiuni metrice) şi la Sallustius.
	D	Desinența IE pentru acest caz, *-ai*, (conservată în greacă, dar cu unele modificări), s-a contopit în latină cu VT şi a rezultat, în epoca istorică, terminația *-āi >-ae* după modulul cazului G.
	AC	Desinența animatelor IE pentru acest caz al singularului a fost, indiferent de clasa de flexiune, *-m*. În pronunțare, acesta tinde să dispară de timpuriu (fapt ce se păstrează în scandarea versurilor, unde *-m* final de cuvânt se elidează înaintea unui alt cuvânt având o inițială vocalică), fiind însă restabilit grafic şi păstrat de-a lungul întregii latinități culte.
	ABL	A avut desinență specială (*-d*), în IE comună, numai la temele în *-o-*; în latină, extinderea la temele în *-a-* se pare că a avut loc pe cale analogică. Latina arhaică atestă încă forme nominale de ABL sg în *-d* (*-ād*), însă, începând aproximativ din secolul al II-lea a.Chr., *-d* dispare din pronunțare, ca şi din scriere, generalizându-se forma vocalică de ABL, deosebită numai cantitativ (prin lungire compensatorie) de V, respectiv N sg
	L	Prezenta, la origini, desinența *-i*. Ataşată temei în *-a*, ea formează terminația *-ai*, cu statut de diftong; aceasta va evolua, ca şi terminațiile de G şi D sg, R VȚ D R TERM la *-ae*: * *Rom/ă/ - i* > * *Rom/ai* > *Romae*, „la Roma” (= *in urbe*) . Locativul în *-ae* va avea, încă din epoca arhaică, o poziție precară în sistemul flexionar nominal, cu atât mai mult în epoca clasică, unde va fi concurat de formele neomonime ale ABL prepozițional. Pentru declinarea I, L a supraviețuit la câteva nume proprii (de tipul toponimelor *Romae, Florentiae* > it. Firenze etc.) şi, cu totul izolat, la unele substantive comune, în sintagme fixe, „încremenite”, precum (*domi*) *militiaeque*, „acasă şi la serviciul militar” (=„la oaste”), respectiv „pe timp de pace şi pe timp de război”.

EXPLICAREA FORMELOR: VOCALA TEMEI, DESINENȚE, TERMINAȚII	PLURAL	
	NV	Desinența IE de plural pentru animate, *-s*, ataşată VT *-ā*, a format terminația arhaică latină *-ās*, atestată, totuşi, în documente vechi de limbă, dar extrem de rar. Ea a fost înlocuită cu *-ai*, terminație mai recentă provenind din preluarea lui *-ī* de la N pl al substantivelor animate aparținând temelor în *-o-* (N pl *-oi > lat. *-ī*) sau, după alții, pe cale analogică după flexiunea pronominală (N pl *-ai > *-ae*). Indiferent de origine, terminația *-ai* a cunoscut aceeaşi evoluție fonetică (la *-ae*) ca şi G D sg
	G	Forma IE a desinenței, *-um, este înlocuită, încă de la originile limbii latine, cu desinența de sorginte pronominală *-sōm. Ataşată vocalei temei *-ā-*, această desinență va contribui la apariția celei mai lungi terminații de la declinarea I: *-ā-sōm, care va suferi următoarele modificări fonetice în cursul evoluției latinei spre configurația sa clasică: rotacizarea lui *-s-* intervocalic; scurtarea cantității vocalei anterioare lui *-m* final şi, ulterior, închiderea ei timbrală: *-ā-rŭm*. Formele ulterioare de G pl în *-um* sunt fie calcuri din greacă, fie „poetice” (rezultate din reduceri metrice).
	DABL L	Desinența comună acestor cazuri (la care, pentru faza comunității IE, adăugăm şi instrumentalul) a fost, în IE, *-is. Ataşată temelor în *-a-*, ea a produs, în latină, terminația* *-a-is*, care, prin contragere, a devenit, pentru toate aceste cazuri, *-īs*. La anumite cuvinte - şi anume, la acelea la care DABL se puteau confunda cu masculinele corespunzătoare de decl. a II-a -, în locul terminației *-is* se întâlneşte terminația *-ābus*, atât în latina arhaică, cât şi, sporadic, ulterior: *deābus, filiābus*, pentru a marca „femininul” în raport cu specializatele forme de masculin *deis* (*diis, dīs*) şi *filiis*. Ulterior, terminația s-a extins şi în afara cazurilor de omonimie.
	AC	Desinența IE de plural a acestui caz, *-ns, combinată cu VT *-ā* -, a condus la formarea terminației *-āns, dispărute fără urme înainte de formarea limbii latine prin căderea nazalei dentale înaintea siflantei (disimilare): - *ās*.

Declinarea I a fost în latină o clasă de flexiune importantă, bine reprezentată şi productivă, în ciuda absenței genului neutru. În plus, ea a fost susținută şi de forma feminină a celor mai numeroase adjective (cele de clasa I, cu trei terminații la N sg) şi pronume, deoarece adjectivele propriu-zise şi adjectivele - participii (perfecte) la feminin se declinau identic cu substantivele temelor în *-a*: *terra pulchra*, „pământ frumos”, *puella amata*, „copilă iubită” etc.

MOŞTENIREA DECLINĂRII I ÎN LIMBILE ROMANICE. S-a realizat prin reducerea flexiunii nominale, ca urmare a sincretismului cazurilor, a tendinței limbii vorbite de a le suprapune.

Încă din secolul I a Chr., limba vorbită monoftonghează terminația de GD sg şi de N pl, reprezentată de diftongul *-ae*, astfel încât inscripțiile atestă în mod curent forme în *-e* în loc de *-ae* (dar şi invers, prin hipercorectitudine). Fosta terminație latină -ae, rostită şi chiar scrisă (în mediile inculte sau semidocte) ca *-e*, a fost moştenită în limba română la aceleaşi cazuri ca şi în latină (GD sg şi NV pl), cu anumite restricții suplimentare legate de prezența articolului nehotărât (*al unei cas**e**, unei cas**e**, nişte cas**e*** ‹lat. *ca*sae) ori a unui context lexico -morfologic (*frumoasei cas**e***).

Interesantă pentru moştenirea formelor latinei populare în română este păstrarea, numai aici, a unei inovații morfologice survenite în latina populară şi târzie: înlocuirea, la unele substantive de declinarea I, a terminației de D sg *-ae* cu alta creată analogic, după modelul declinării a III-a: Dsg *-ani* (Gsg *-anis*). Din forme precum *tatani(s), mammani(s)* s-au moştenit în română *tătâne (-su), (mă)mâne (-sa)*, aşadar la cuvintele din sfera relațiilor de rudenie.

În latina târzie a reapărut la Npl forma *-as*, însă fără nici o legătură cu desinența străveche IE* *-as*. Forma de NV pl în *-as* s-a datorat extinderii confuziei N cu AC la plural, de la ultimele 3 declinări (a III-a, a IV-a şi a V-a) la primele două. Astfel se explică formele în *-s* la NAc pl în limbile romanice din spațiul occidental (cu precădere în spaniolă).

În declinarea I din latină au intrat, în epoca târzie şi numai la nivelul limbii vorbite, substantive aparținând altor clase de flexiune, care, astfel, şi-au schimbat forma, preluând desinențele şi terminațiile declinării I. Acest fenomen este cunoscut sub denumirea de **metaplasmă** şi caracterizează spațiul carpato-danubian al latinei populare. Au trecut cu precădere la declinarea I foste substantive de declinarea a V-a şi a III-a, precum şi, izolat, de declinarea a IV-a:

III	*glans,-ndis*	>*	*glanda*	>	rom. *ghindă*
	frons, -ndis	>*	*frondia*	>	rom. *frunză*
	mentio, -onis	>*	*mentiona*	>	rom. *minciună*
	niuem (AC < *nix, niuis*)	>*	*niua*	>	rom. *nea*
	secāle, -is	>*	*secala*	>	rom. *secară*
IV	*manus,-us*	>*	*mana*	>	rom. *mână*
	nurus, -us (norus)	>	*nura,* * *nora*	>	rom. *noră*
V	*facies,-ei*	>*	*facia*	>	rom. *față*
	acies, -ei	>	*acia*	>	rom. *ață*
	glacies, -ei	>*	*glacia*	>	rom. *gheață*[*]

DECLINAREA A II-A. Constituie clasa de flexiune prin excelență tematică, întrucât vocala finală a temei, la toate cazurile – cu excepția G sg – este reprezentată de *o* în alternanță cu *e* (*o/e*). Şi la această declinare se întâlnesc formele aşa-numite **opace**, şi anume acelea a căror **terminație** este rezultatul contragerii vocalei tematice cu vocala desinenței. Din acest punct de vedere, al desinențelor cazuale, trebuie specificat şi faptul că declinarea a II-a este singura al cărei V nu este identic cu N la singular, diferența fiind dată de faptul că V sg are desinența Ø, substantivele în cauză încheindu-se în VT *-e*.

[*] Detalii despre sistemul cazurilor în latina dunăreană, considerată „varianta teritorială care stă la baza limbii române" (p. 56), precum şi despre evoluția declinării I din latină spre română oferă I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*. Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1985, 83-90, 96. Pentru alte aspecte referitoare la moştenirea declinării I în română, a se vedea, *ibid*., 96.

GENUL. Sunt foarte bine reprezentate masculinul şi neutrul, femininul deţinând o poziţie periferică, similară celei a masculinelor de la declinarea I. Ca şi acolo, flexiunea femininelor de a II-a nu se deosebeşte formal de cea a masculinelor. În cursul istoriei limbii latine, masculinul a sporit numeric în mod remarcabil, câştigând mereu teren asupra neutrului.[*] De altfel, s-a arătat (*ibid.*) că ezitarea între masculin şi neutru (cu victoria finală a primului gen) s-a datorat, între altele, şi continuării unei tendinţe extrem de vechi, premergătoare chiar constituirii limbii latine, aşadar de dată IE: astfel se explică dublul tratament de gen în cazuri ca *uterum-uterus, aeuum-aeuus, collum-collus*, unde forma mai recentă a fost neîndoielnic cea masculină. Latina târzie vorbită a întărit această tendinţă, căci, la nivelul oralităţii, datorită faptului că unele consoane nu se mai rosteau (*-m* şi *-s* în primul rând), neutrul nu se mai putea distinge formal de masculin şi invers nici măcar la cazurile care făceau diferenţa (NAC).

În sfârşit, trebuie menţionat şi faptul că până şi puţin numeroasele substantive feminine (pe care le vom prezenta imediat mai jos) aparţinând acestei clase de flexiune au tins să dispară: fie prin schimbarea genului, fie prin migraţia la o altă declinare (care prezenta şi ea VT *o*) şi unde existau, de asemenea în minoritate, substantive feminine, întărindu-le astfel poziţia; este vorba de declinarea a IV-a; astfel, substantive precum *colus*, „furcă" şi *pinus*, „pin" au în latina cea mai clasică, dacă putem spune aşa, şi anume la Cicero şi la Vergilius, simultan ambele flexiuni (de a II-a şi de a IV-a).

Feminine, terminate în *-us*, exprimă următoarele realităţi natural-umane:

a) arbori fructiferi (în special), dar şi alţii asimilaţi cu aceştia: *malus*, „măr", *pirus*, „păr", *prunus*, „prun", *cerasus*, „cireş", *pinus*, „pin", *fagus*, „fag", *ulmus*, „ulm" etc.

b) obiecte casnice şi realităţi cu un pronunţat caracter rustic: *colus*, „furcă (de tors)", *uannus*, „vânturătoare", „dârmon", *humus*, „pământ", *aluus*, „pântece", „burtă".

c) ţări sau regiuni, oraşe şi insule, toate de origine străină (grecească), motivaţia de gen fiind, deci, externă: *Aegyptus, Peloponnesus, Epirus, Chersonesus* (*Cherronesus*); *Corinthus; Cyprus, Rhodus* etc.

PARADIGMA. Formele nominale oferă următorul tablou:

SINGULAR

N	amic**ŭs**	magister	puer	uir	templ**ŭm**
G	amic**i**	magistr**ī**	puer**ī**	uir**ī**	templ**ī**
D	amic**ō**	magistr**ō**	puer**ō**	uir**ō**	templ**ō**
AC	amic**ŭm**	magistr**ŭm**	puer**ŭm**	uir**ŭm**	templ**ŭm** (= N)
V	amic**ĕ**	magister	puer	uir	templ**um** (= NAC)
ABL	amic**ō** (= D)	magistr**ō** (= D)	puer**ō** (= D)	uir**ō** (= D)	templ**ō** (= D)

PLURAL

NV	amic**ī**	magistr**ī**	puer**ī**	uir**ī**	templ**ă**
G	amic**orŭm**	magistr**ōrum**	puer**ōrŭm**	uir**ōrŭm**	templ**ōrŭm**
D	amic**īs**	magistr**īs**	puer**īs**	uir**īs**	templ**īs**
AC	amic**ōs**	magistr**ōs**	puer**ōs**	uir**ōs**	templ**ă** (= NV)
ABL	amic**īs** (=D)	magistr**īs** (=D)	puer**īs**(=D)	uir**īs**(=D)	templ**īs** (=D)

[*] *ILR*, I 132: fenomenul a caracterizat vorbirea populară. Aducem în sprijin şi mărturia depusă de unele personaje petroniene, „declasate" prin excelenţă şi semidocte dacă nu chiar inculte, în vorbirea cărora forma *caelus* (în loc de *caelum*), de exemplu, este frecventă, la fel şi *uinus* faţă de *uinum*.

		SINGULAR
EXPLICAREA FORMELOR: VOCALA TEMATICĂ, DESINENȚE, TERMINAȚII	N	Marea majoritate a substantivelor acestei declinări, masculine şi neutre, au finala în _-us_, respectiv _-um_, rezultată din ataşarea desinențelor de animate _-s_ (la masculine / feminine) şi de inanimate _-m_ (la neutre) la VT _-ŏ-_ > _ŭ_. De altfel, VT predominantă la această clasă de flexiune este _-ŏ-_, care se închide la _-ŭ-_ prin ataşarea unei desinențe. Latina celor mai vechi inscripții atestă încă forme de Nsg în _-ŏs_ şi, respectiv, de AC sg în _-ŏm_. Există 3 substantive de genul neutru care au NACV în _-us_: _uirus_, „otravă”; „venin”; _pelagus_, „mare”; _uolgus_ (_uulgus_), „mulțime (de rând)”, „popor”: ele sunt defective de plural, iar ultimul apare uneori tratat ca fiind de genul masculin. Un număr restrâns de substantive se termină la acest caz în _-er_, toate fiind masculine, iar unul singur, de asemenea masculin, în _-ir_. Flexiunea lor este parțial deosebită de aceea a temelor propriu-zise în _-ŏ_ (N sg _-us_/_-um_), impunându-se câteva precizări suplimentare. La origine, înainte de constituirea limbii latine chiar şi în formele sale arhaice, şi temele conținând lichida _-r-_ au posedat VT _-ŏ-_, astfel încât la N sg temele respective se terminau în *_-rŏ-_: *_magistro -s_, *_puero-s_, *_agro-s_ etc. Precedat fiind de o consoană sau mai multe (_-s-t-_, _-g-_etc.), lichida absoarbe VT _-ŏ-_, desinența _-s_ asimilându-se cu _-r-_, geminata reducându-se apoi la o singură lichidă şi, în final, respectiva lichidă vocalizându-se la _-er_. Reconstituirea procesului fonetic conduce spre următoarea evoluție: *_magistro-s_, *_agro-s_ > *_magistr-s_, *_agr-s_ > *_magistrr_, *_agrr_ > *_magistr_, *_agr_ > _magister_, _ager_. Dacă lichida era precedată de o vocală scurtă (*_puero-s_, *_socero-s_ etc.), avea loc acelaşi proces, cu excepția vocalizării lichidei, vocalizare ce nu mai avea sens dacă înaintea lichidei se afla chiar o vocală: *_puero-s_, *_socero-s_ > *_puers_, *_socers_ > *_puerr_, *_socerr_ > _puer_, _socer_. Datorită acestui fapt, de-a lungul întregii flexiuni tipul _puer, socer, gener_ etc. îşi păstrează permanent vocala _-e-_ dinainte de lichidă, deoarece ea nu provine, ca în precedentul caz, dintr-o vocalizare (a lui _-r-_), ci este una dintre vocalele rădăcinii. În schimb, substantivele care atestă vocala _-e-_ provenită din vocalizare o pierd în cursul flexiunii, la toate celelalte cazuri (cu excepția nesemnificativă a V sg). Finala **-_ro-s_** > _-ru-s_ s-a putut, totuşi, menține, fără ca VT să dispară, în câteva situații bine determinate: 1. când grupul *_-rŏ-_ era precedat de o vocală lungă sau un diftong (*_clā-rŏ-s_ > _clā-ru-s_; _tau-ro-s_>_tau-ru-s_ etc); 2. când lichida reprezenta rezultatul rotacizării lui _-s-_ intervocalic (*_humes-os_ > _humer-us_ etc.); 3. în substantive bisilabice, chiar când penultima era scurtă; dispariția VT ar fi redus la minimum corpul fonetic al substantivului (_[h]er-us_, de ex.).

EXPLICAREA FORMELOR: VOCALA TEMATICĂ, DESINENȚE, TERMINAȚII	G	Desinența utilizată, indiferent de genul substantivelor, este *ī*. Ea se atașează direct la rădăcină, prin eliminarea (pentru singura dată) a VT. Originea acestei inovații nu a fost încă identificată. O anumită evoluție fonetică au cunoscut substantivele (inclusiv nume proprii) a căror VT era precedată de *-i-*: temele în **-ĭŏ-* la G sg pierd VT, înlocuită de desinența *-i*, care, ulterior, se contrage: **-ii-* > *-ī*, ca în *imperium*, G sg *imperī*. În epoca clasică începe refacerea G sg în *-ĭ ī*, pornindu-se foarte probabil de la adjective, pentru ca în epoca imperială să se generalizeze forma necontrasă (*-ĭ ī*), inscripțiile atestând, însă, în continuare forma contrasă.
	D	Vechea desinență IE **- ĭ* de D sg s-a pierdut în epoca protoistorică a limbii latine, astfel încât unica formă clasică a acestui caz rămâne aceea terminată direct în VT *-ō* (lungită compensatoriu, ca și în greacă, prin dispariția desinenței). Inscripțiile arhaice atestă încă forme de Dsg în *-oi* la această clasă de flexiune.
	AC	La animate se produce aceeași închidere timbrală (*-ŏ-* > *-ŭ-*), ca și la N sg al neutrelor (inanimatelor), ca urmare a atașării desinenței *-m*.
	V	După cum am arătat, este singurul caz la care se produce alternanța VT, *-ŏ-* fiind înlocuită de *-ĕ* și de desinența Ø. Temele în **-ĭŏ-* ar fi trebuit să aibă vocativul în *-ĭĕ*, formă atestată în textele literare cele mai vechi (*filie* < *filius*, *Laertie* < *Laertius*, în *Odusia* lui Livius Andronicus). În latina clasică, astfel de forme dispar, ca urmare a contragerii (asimilării) lui *-ĕ* la *-ĭ*, având drept rezultat un *-ī*: N *Liuius*, *Mercurius*, *Pompeius* etc. – V *Liuī*, *Mercurī*, *Pompeī*; N *filius, genius* – V *filī*, *genī*. Latina literară creștină inovează, la acest caz, în ceea ce privește două substantive-cheie în limbajul teosofic sau religios propriu-zis curent: *Deus*, „Dumnezeu” și *agnus* (*Agnus*), „mielul (Mielul) [lui Dumnezeu]”, care nu se conformează regulii generale și au V=Nsg. Substantivele neutre, ca și adjectivele care se declină ca ele, au V identic cu N și cu AC sg.
	ABL	Este singura formă de ablativ care păstrează, bine atestată, desinența IE a acestui caz: **- ō-d* (unde *-ō-* = VT, *-d* = D). Căderea lui *-d* după o vocală lungă s-a petrecut spre sfârșitul sec. al III-lea a. Chr., generalizându-se ulterior (*Gnaeōd* > *Gnaeō*).
	L	Se consideră, în general, că și la acest caz, ca și la V, a avut loc alternanța VT (*-ŏ-*/*-ĕ-*); la VT *-ĕ-* s-a atașat desinența *-ĭ*, ajungându-se la terminația *-ei*, atestată cu totul izolat (*Delei*); ulterior, terminația *-ei* se contrage la *-ī* (probabil în decursul secolului al II-lea a Chr.), astfel

EXPLICAREA FORMELOR: VOCALA TEMATICĂ, DESINENȚE, TERMINAȚII	L	încât inuzitatul caz ajunge să se confunde cu G sg: *Tusculī*, „la Tusculum” = *Tusculī*, „al oraşului Tusculum”. Opoziția L-G sg s-a putut menține numai la temele în *-*io*-: G sg avea forme în *-ī* (până la refacerea lui, în *-ĭī*), pe când L sg își menținea separat cei doi *-i* (*-ĭ-ī*); de ex., *Brundisĭī*, *Pompeĭī, Sunĭī* etc. L sg s-a păstrat în latina clasică, la substantive comune, numai în sintagme fixe de tipul *domi bellique* sau *domi militiaeque*, „acasă şi în război”.
	I	S-a confundat, înainte de constituirea limbii latine, cu ABL.
	NV	PLURAL Cele două cazuri vor fi, începând de la pluralul celei de-a doua clase de flexiune, identice (inclusiv la neutre, unde se adaugă şi AC). Față de alte limbi IE italice, latina a inovat, înlocuind desinența IE aşteptată la aceste două cazuri (*-os*) cu o altă desinență, *-i*, preluată de la pronumele demonstrative. O atare substituție, survenită numai la animate, s-a petrecut şi în alte limbi IE antice (greaca, celtica, balto-slava). Latina arhaică atestă forme de tipul *poploe* (= lat. cl. *populi*, incluzând sincopa lui *ŭ*). Ulterior, *-oe* devine *-ei* (într-o formă ca *uirei*), iar diftongul pe grad normal se va monoftonga, începând cu secolul al III-lea a. Chr., la *-ī*, ajungându-se astfel la aceeaşi finală cazuală ca şi la G sg. La temele în *-*io*- putea avea loc, ca şi la G sg. contragerea desinenței *-i* cu vocala *-i-* din temă: formele contrase de NV pl masculine şi feminine se întâlnesc, totuşi, cu o frecvență mai scăzută în inscripții decât cele de G sg, reuşindu-se, astfel, fie şi parțial, dezambiguizarea morfologică provocată de omonimia cazurilor. Substantivele neutre, după cum am arătat, au 3 cazuri identice formal, atât la Sg (în *-um*), cât şi la Pl: N = AC = V. Desinența neutrelor la N AC V pl este întotdeauna *-ă*. Conform tradiționalei şi niciodată contestatei teorii a unui reputat indo-europenist de la sfârşitul secolului al XIX-lea, Johannes Schmidt*, neutrele plurale au reprezentat la origine un substantiv colectiv, independent semantico-gramatical de neutrele singulare: în sprijinul teoriei sale, Schmidt aducea ca exemple vestigii din latină, unde unui singular masculin *locus*, „loc”, „regiune”, i se opunea un plural neutru (şi nu masculin!) *loca*, „locuri”, „regiuni”, forma de masculin *loci* fiind şi recentă, şi un calc semantic după gr. τόποι, „*loci communes*”, „pasaje cunoscute” (regăsite în mai multe opere literare etc.).

* Teorie dezvoltată în monografia intitulată *Die Pluralbindungen der indogermanischen Neutra*. Weimar, 1889.

EXPLICAREA FORMELOR: VOCALA TEMATICĂ, DESINENȚE, TERMINAȚII	G	În IE comună, desinența acestui caz la plural era, după toate probabilitățile, *-*ŏm*. Ea s-a moştenit în latină şi apare atestată în epoca republicană, sporadic chiar mai târziu. Astfel, vechi monezi republicane conțin forma ROMANOM, aşadar fără închiderea survenită ulterior a lui -*ŏ*- în silabă finală închisă. Forme de G pl în -*ŭm* la declinarea a II-a se întâlnesc curent la autorii din secolul scipionic: Ennius, Terentius, Lucilius, ca şi la Plautus, afirmat literar în ultimii ani ai secolului al III-lea. Desinența -*ŭm* supra-viețuieşte, apoi, ca un arhaism căutat pentru savoarea lui, menținându-se mai ales în poezie (la un Vergilius şi chiar ulterior) datorită facilităților metrice pe care le oferea forma scurtă a G pl față de mai puțin comoda formă lungă. Curent folosite în epoca clasică şi post-clasică au fost genitivele plurale ale unor termeni din limbajul religios-juridic (precum: *deum, liberum* = *deorum, liberorum; famulum, fabrum, socium, -uirum* [în compuse] = *famulorum* etc.), ca şi ale unor adjec-tive compuse (de tipul *magnanimum* = *magnani-morum*), la care se adaugă denumirile unor monede şi măsuri (*nummum*, *sestertium, denarium, modium* = *nummorum* etc.). Desinența curent folosită, atât în textele propriu-zise, cât şi la nivelul oralității, la G pl al tuturor genurilor la această clasă de flexiune a fost -*ōrŭm*, care reprezintă o inovație a limbii latine, şi anume o creație analogică după modelul oferit de forma -*ārŭm* de la prima clasă de flexiune. În sfârşit, se întâlnesc forme de G pl grecesc în -*ōn* (gr. -ων), preluate ca atare mai ales în titlurile ope-relor literare: *Bucolicon (libri)*, „cărțile Bucolicelor” (poeme cu păstori), *Georgicon (libri)*, „cărțile Geor-gicelor” (poemelor despre lucrarea pământului), *Cathe-merinon (liber)*, „cartea poemelor zilnice” etc.
	DABL LI	Identitatea celor două cazuri funcționale se constată la întregul sistem al pluralului, indiferent de clasa de flexiune. Latina a generalizat la aceste două cazuri, ca şi la L, desinența IE de I, *-*ois*: în forma ei cea mai veche, desinența se înfățişează în latină ca -*oes* şi ca -*eis* şi -*es* (*ab oloes* = lat.cl. *ab ul[l]is*; *castreis* etc.), ulterior producându-se modificarea fonetico-timbrală la -*s*. Temele în *-*io*- au cunoscut treapta intermediară *-*i-eis* care a dat, prin asimilare, -*ĭ-īs*, singura formă a terminației de DABL (şi L) pe care o atestă operele literare culte, de la Plautus până la sfârşitul latinității, contragerea la -*īs* (atestată, totuşi, de inscripții şi pătrunsă cu totul sporadic, *ob necessitates metricas*, în unele texte literare, la Martialis de pildă) putând provoca grave confuzii de caz.

Ca şi prima clasă de flexiune, cea de-a doua a fost foarte productivă şi vie de-a lungul întregii latinităţi, rămânând productivă şi în limbile romanice. Caracterul extrem de funcţional al acestei paradigme s-a datorat – ca şi la declinarea I – sprijinului venit din partea adjectivului (inclusiv a participiului), mai exact din partea acelei clase a adjectivului care prezenta la N sg cele 3 terminaţii uzuale, de altfel şi cele mai răspândite, *-us, -a, -um* (*-er*, -[*r*]*a*, -[*r*]*um*).

SITUAŢII PARTICULARE se întâlnesc, în textele propriu-zis literare ca şi în inscripţii, anumite substantive cu forme de gen, caz şi de număr contrare uzului curent.

Se impun a fi semnalate următoarele:

a) particularităţi de gen (cu implicaţii asupra numărului)

După – probabil – modelul oferit de dubletul morfosemantic *loca, -orum* vs. *loci,-orum*, sau poate independent de acesta, au apărut în latină şi alte dublete de gen, precum:

iocus, „glumă”, cu pluralul dublu	*ioci* *ioca*	„glume”
frenum, „frâu”, cu dubletele	*freni* *frena*	„frâie”, „hăţuri”

Un substantiv masculin (de origine greacă), precum *Tartarus*,-i, are pluralul neutru*: Tartara,-orum*.

Latina a creat şi dublete de gen la singular sau între singular şi plural, în special la neutru şi feminin şi invers:

folium,-ii, „frunză”	*folia,-ae*,	„foaie” (singular refăcut pe baza pluralului)
deliciae,-arum, „plăceri”	*delicium,-ii*,	„desfătare”
epŭlae, -arum, „ospăţ”	*epŭlum,-i*,	„banchet”

b) particularităţi de caz

Se întâlnesc, în epoca târzie (probabil după modelul declinării I), preluări de desinenţe de la declinarea a III-a, la DABL: *filibus, amicibus* etc. *Iugerum*, *-i* are şi el forme după declinarea a III-a, paralele uneori cu formele aşteptate: NACV pl *iugera*; G pl *iugerum*, DABL *iugeribus / iugeris*.

Substantivul *deus* cunoaşte doar flexiune după declinarea a II-a, dar la plural sunt atestate dublete şi chiar triplete ale unor cazuri (inclusiv pentru a dezambiguiza formele omonime: G sg - Gpl):

Pl	NV	*de-i*	(forma aşteptată)
		di-i	(forma cu asimilare)
		dī	(forma contrasă)
	G	*de-um*	(forma arhaico-poetică)
		de-orum	(forma curentă)
	DABL	*de-is*	(forma aşteptată)
		di-is	(forma cu asimilare)
		dīs	(forma contrasă)
	AC	*deos*	

Substantivele greceşti îşi puteau păstra forma de origine a unor cazuri: N sg în *-os (Rhodos, Pharos* etc.) Vsg în *-eu* (*Promētheu* < *Promētheus*).

c) particularităţi de număr

Sunt defective de plural: 1) deja semnalatele neutre în *-us* (*uirus, pelagus, uolgus/uulgus*); 2) substantivul *humus*, „pământ".

Sunt defective de singular substantivele: *arma,-orum*, „arme (de apărare)", *liberi,-orum*, „copii", *posteri,-orum*, „urmaşi" (cucest sens nu există un singular), *fasti,-orum*, „faste", „calendar".

Îşi modifică sensul de la singular la plural substantivele: *auxilium,* „ajutor", *auxilia*, „trupe auxiliare"; *castrum*, „aşezare întărită", „fort", *castra*, „tabără militară"; *comitium*, „locul de ţinere a adunărilor populare", *comitia*, „adunările poporului"; *impedimentum*, „piedică", „obstacol", *impedimenta*, „bagaje (militare)"; *rostrum*, „cioc" (de pasăre sau de corabie), *rostra*, „rostre" (tribuna oratorilor din Forul Roman, împodobită cu ciocurile corăbiilor capturate ca pradă de război) etc.

EVOLUŢIA ÎN LATINA POPULARĂ ŞI TÂRZIE. MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. La nivelul oralităţii şi într-o epocă mai târzie, cel mai probabil pe scară largă în ultimele 2-3 secole ale Imperiului, survine în latină o serie de modificări afectând fie paradigma declinării a II-a în ansamblul ei, fie anumite cazuri.

1. modificări de paradigmă

Majoritatea substantivelor declinării a IV-a a trecut, prin amintitul fenomen al metaplasmei, la declinarea a II-a, cu atât mai mult cu cât unele substantive de a IV-a (precum *domus*, de pildă) aveau deja o flexiune mixtă. Declinarea a II-a s-a îmbogăţit şi prin metaplasma câtorva substantive de declinarea a III-a: *bos* a devenit **bouus* (> rom. *bou*), cu forma de AC sg *bobum* atestată în *Mulomedicina Chironis*; *os* a devenit neutrul *ossum* (sporadic atestat în anumite texte), iar *uas* - *uasum* (pentru ultimul substantiv continuându-se de fapt o foarte veche tendinţă, cu punctul de pornire la Plautus şi la Cato, unde se întâlneşte forma de declinarea a II-a, şi cu o întărire a ei la Petronius, 57, 8 - *uasus,-i* -, ca urmare a confuziei generalizate la nivel popular între masculine şi neutre, pentru care cf. *supra*).

Dar cea mai consistentă îmbogăţire a declinării a II-a s-a realizat prin substituirea unor substantive aparţinând altor declinări (de regulă a III-a), bogate în mono- şi bisilabice, cu derivate diminutivale având un corp fonetic mai solid şi expresiv. Iată câteva exemple interesând moştenirea în limba română*: *renes*, „rinichi" - *renic(ŭ)li* > rom. *rinichi*; *caulis*, „varză" - *caulĭcŭlus* / *cōlĭcŭlus*, „(o) varză mică > rom. *curechi* (regional); *genu*, „genunchi" - **genunc(ŭ)lus* (cu propagarea nazalităţii şi sincopă; formă reconstituită) > rom. *genunchi(u).*

2. modificări ale cazurilor

Nsg Pe cale analogică, multe substantive (şi adjectivele corespunzătoare) terminate în *-er* (m.sg.), sub presiunea imensei cantităţi de substantive cu finala în *-us* au ataşat-o, spre întărire, finalei normale în *-er*, de unde forme (atestate încă din latina arhaică, tendinţa manifestându-se ulterior cu pregnanţă abia în secolele finale ale latinităţii) ca: *inferus* (la Livius Andronicus), *socerus* (la Plautus), *aprus* (Appendix Probi) etc.

Numeroase inscripţii atestă forme de Nsg în *-u* (< *-us* sau *-um*) sau chiar în *-o*, explicabile prin nerostirea în latina populară, vorbită, a consoanelor finale *-m* şi *-s* şi, de aici, prin tendinţa de unificare a cazurilor (aşa-numitul sincretism cazual).

Aşa cum se cunoaşte pe baza extrem de preţioaselor mărturii epigrafice, latina populară din epoca imperială s-a caracterizat printr-o deosebit de puternică tendinţă de eliminare

* A se vedea şi I. Fischer, *op.cit.,* 97.

a cazurilor oblice sintetice prin construcții prepoziționale. Conform unei teorii admise azi cu prioritate, aparținând lui Wilhelm Meyer - Lübke, latina populară şi târzie ar fi redus cazurile, bogat reprezentate în latina cultă, clasică, la două serii cu morfeme distincte: N şi AC, cu deosebiri marcate atât la singular, cât şi la plural, ulterior şi acestea contopindu-se într-un singur caz, asemănător fie cu N, fie cu AC, în funcție de diversele arii ale romanității, moştenirea latină având loc diferențiat pe aceste arii.

Semnalăm în încheiere moştenirea romanică a unor cazuri gramaticale izolate.

Nsg:	*-s*	moştenit în franceză (*fils* < *filius*) şi spaniolă (*Dios* < *Deus*).
G:	*-i*	moştenit în română (*Mercuri* [*dies*] > rom. *miercuri*; cf. fr. *mercredi*, it. *mercoledi*)
V:	*-e*	moştenit exclusiv în română (*domine* > *Doamne*; *domine Deus* > *Dumn**e**zeu; lupe* > *lup[ul]e*
Npl:	*-i* (m)	moştenit de o parte din limbile romanice (în speță, italiana: *nemico* - *nemici* < *inimicus* - *inimici* şi româna: *domn* < *dominum* - *domni* < *domini*).
Gpl:	*-orum*	desinență pierdută în limbile romanice, moştenită cu totul accidental în unele - extrem de rare - substantive din franceză şi provensală (de ex.: topon. fr. *Francourville* < lat. *Francorum uilla*)
ABL L:		*-īs*, păstrat de asemenea izolat, nefuncțional, în toponime ca fr. *Reims* < lat. *Rēmīs*.

DECLINAREA A III-A. Constituie, indiscutabil, cea mai complexă clasă de flexiune nominală latină, întrucât este şi cea mai veche, reprezentând un „model arhaic”[*].

Din punct de vedere istoric, în această clasă de flexiune au fost integrate şi, astfel, au fuzionat două alte clase („declinări”) independente[**], deşi interferente ca desinențe, şi anume declinarea în consoană şi declinarea în vocală (în speță, *-i-, -e-, -u-*), devenite ulterior subclase[***]: aşa-numitele **teme consonantice** şi, respectiv, **teme vocalice**.

TIPURILE DE TEME. Prin urmare, criteriul de diferențiere flexionară în subclase şi, de aici, în paradigme (tipuri, „modele”[****]) particulare rămâne acela al ultimului sunet al temei. De unde existența unei varietăți tipologice remarcabile, fiindcă acest ultim sunet (sau sunete, în cazul diftongului) al(e) temei putea(u) fi:

A. o vocală, lungă sau scurtă

T	D	T	D		T	D
-ĭ-, în *hostĭ-*	*s*,	**marĭ*	Ø	> *marĕ*,	*cīuĭ*	*-s*
	D					
-ī-, în *uī-*	*s*					
	D	T	D	T	D	
-ū-, în *mū-*	*s*	*grū*	*-s*	*sū*	*-s*	

---

[*] *ILR*, I, 126.

[**] Marius Lavency, *op.cit.,* 45 (§71), 49 (§ 76): „fuziunea” celor două „declinări” într-o singură clasă de flexiune a avut drept consecință reciproca lor influențare la nivelul morfemelor desinențiale.

[***] *ILR, ibid.*

[****] Marius Lavency, *op.cit.,* 49 *et pass*.

B. un diftong

	T	D		T	D		T	D
-*ou*, în	*bo~~u~~*	*-s*	› *bō-s*	*Iou*	*-is*	< IE *dieu* /	**diou*	*-es*

C. o consoană

C.1. oclusivă

	T	D		T	D	
- velară:	**reg*	*-s*	> *rex*;	*noc*	*-s*	> *nox*
- labială:	*dap*	*-s*	> *daps*;	*op*	*-s*	> *ops*
- dentală:	*mile~~t~~*	*-s*	> *miles*;	*nepot*	*-s*	> *nepos*

C.2. sonantă

	T	D	T	D	
lichidă:	*sol*	Ø;	*honor*	Ø	
nazală:	*carmen*	Ø;	**natio~~n~~*	Ø	> *natio*
bilabială:	*hiem*	*-s*			

Există discuții* legate de includerea în clasificarea de mai sus şi a vocalei lungi

e (ē) > Nsg - *ēs*: *uolpē-s; cladē-s; mōlē-s; strāgē-s* (T D fiecare) etc. În opinia noastră, răspunsul este afirmativ, întrucât prezența vocalei respective se constată într-o veritabilă serie nominală, unde joacă evident rolul vocalei-pivot a temei, deci ca VT.

În sfârşit, trebuie ataşată clasificării prezente şi tema în siflantă, productivă în latină mai ales în legătură cu genul neutru:

T	D		T	D		T	D	
**tempŏs*	Ø	> *tempus*;	**corpos*	Ø	> *corpus*;	*genos*	Ø	> *genus* etc.

Dacă temele şi, de aici, N sg apărea atât de variat ca înfăţişare, putând crea la o primă impresie convingerea unei totale lipse de legătură fie cu restul cazurilor aceluiaşi substantiv, fie cu alte paradigme aparținând aceleiaşi clase de flexiune, elementul comun şi factorul de unitate al clasei (declinării) a III-a l-a reprezentat, de la originile constituirii ei, desinența cazului G sg *-ĭs* în epoca clasică şi până la sfârşitul latinității (cel puțin la nivelul limbii culte, literare). Recunoaşterea temei şi eventuala refacere, pe această bază, a cazului Nsg , se pot efectua numai dacă suntem în posesia formei de G sg. Această formă, împreună cu cea de N sg , este întotdeauna dată de dicționare.

GENURILE. Un alt factor de varietate l-a constituit egala reprezentare a genurilor pe întreaga suprafață a declinării a III-a. Între genuri şi desinențe / terminații s-au stabilit uneori, prin uzul (arbitrar!) al limbii, anumite corespondențe, dintre care am indicat, deja: *-ŭs* (G *-ŏris*): neutru; *-ūs* (G *-ūt-is*,*-ūd-is*): feminin; *-ō (-iō)*:

* Detalii în *ILR*, I, *ibid*.

feminin ş.a.m.d. Desigur, intervin numeroase cazuri de „excepţie”, care dovedesc faptul că avem de a face doar cu tendinţe de regularizare şi sistematizare, în nici un caz cu „legi” sau „reguli”. Pentru temele în *-i-* se poate da ca cert genul animat (masculine sau feminine) al substantivelor având la N sg desinenţa *-s* (*igni-s, ciui-s, uolpe/uulpe-s* etc*).*

SILABICITATEA. Gramaticii latini şi, apoi, savanţii Renaşterii au utilizat un criteriu suplimentar de clasificare şi sistematizare a formelor nominale aparţinând acestei declinări: criteriul silabicităţii. De altfel, moştenirea latină în limbile romanice s-a făcut tocmai în virtutea acţiunii acestui criteriu, prin gruparea şi regruparea substantivelor după numărul de silabe al celor două tipuri cazuale de bază: nominativul în opoziţie cu cazurile oblice (restul cazurilor, exceptând vocativul).

Au fost numite **parisilabice** (< adj. lat. *par, paris*, „egal” şi substantivul de origine greacă *syllăba*, derivat *syllabĭcus*, *-a, -um*, „silabic”) acele substantive care la N sg şi G sg (iar, de aici, la toate celelalte cazuri oblice, exceptând V sg, care e identic cu N sg) au acelaşi număr de silabe (sau un număr „egal de silabe”), de tipul *hostis* (N sg) - *hostis* (G sg) - *hosti* (D sg) etc. Se numesc **imparisilabice** (< adj. lat. *impar, imparis*, „inegal”) subs-tantivele care nu au acelaşi număr de silabe la toate cazurile, ci, faţă de N/V sg, au la cazurile oblice o silabă în plus: *lex* (N/V sg) - *legis* (G sg) - *legi* (D sg) etc. (au, deci, un număr „inegal” de silabe între N/V sg şi restul cazurilor). Una dintre tendinţele de bază ale latinei în direcţia regularizării şi, prin aceasta, a simplificării morfologice a constat din asocierea constantă a parisilabismului cu temele vocalice şi a imparisilabismului cu cele consonantice.

SIMPLIFICAREA STRUCTURII PARADIGMATICE. De la prelatină la limbile romanice, idiomul vorbit de romani şi/sau de populaţiile integrate politico-statal s-a aflat într-o permanentă căutare a căilor celor mai eficace de simplificare a structurilor morfologice.

Astfel, în ceea ce priveşte cea de-a III-a clasă de flexiune nominală, latina moştenise din IE comună o serie dublă de opoziţii: cea cazuală, prin intermediul desinenţelor, diferite în principiu de la un caz la altul, şi cea fonetică, realizată – de asemenea între anumite cazuri – prin intermediul alternanţei vocalice (timbrale şi de cantitate). Încă de la începuturile sale, latina a tins să micşoreze şi, pe cât posibil, să elimine numărul acestor alternanţe şi să unifice desinenţele cazuale (atât la nivelul unui singur caz, între subclasele de flexiune: consonantică, respectiv vocalică, cât şi la nivelul mai multor cazuri, iniţial distincte: NV faţă de AC la plural).

Au reuşit să supravieţuiască, datând din epoca prelatină, doar următoarele alternanţe:

1. alternanţa timbrală *-ŏ-/-ĕ-,* păstrată în latina clasică sub formele:

-u-/-e-: *opus - operis*; *genus-generis* etc.
-ō-/-ĭ-: *homō - hominis* (după acest model şi *nomen - nominis*, *carmen - carminis* etc.).

2. alternanţa de cantitate (în vocala rădăcinii)

pēs - pĕdis; sāl-sălis etc.

3. alternanţa consonantică (finala temei) *-r-/-n-*: *femu***r** - *femi***n***is*; *iecu***r** - *ieci***n***is*; **ite***r** - **iti***n***is*; pe cale analogică, acest tip de alternanţă a fost eliminat, prin

crearea (refacerea) unor noi genitive cu o silabă suplimentară, preluată după modelele curente deja existente în limbă (*-er-* sau *-or-*): Gsg *femin-or-is*, *iecin-or-is*, *itin-er-is*.

Mai importantă şi, totodată, mai vizibilă a fost cealaltă tendinţă de simplificare paradigmatică, şi anume aceea de unificare cazual-desinenţială şi, pe această bază, de ştergere a diferenţelor între temele terminate în consoană şi cele terminate în vocală. Cele două tipuri flexionare s-au influenţat reciproc, ajungând, în latina târzie (inclusiv la nivelul cult, scris, al limbajului), să se confunde*, astfel încât unii cercetători contemporani** consideră că, în locul unei subclase precis delimitate a temelor vocalice, este, de fapt, mai corect şi mai exact să se vorbească, inclusiv în epoca clasică (sec. I a. Chr.), de „urme” ale unei declinări (flexiuni) în *-i*.

Într-adevăr, putem schiţa următoarea comparaţie a evoluţiei formelor desinenţiale diferite între cele 2 subclase (tipuri de „declinare”, pentru a prelua terminologia lui Marius Lavency) ale clasei a III-a de flexiune nominală:

a) de la începutul epocii istorice, până în epoca clasică:

	TC	TV	
			unde TC = teme consonantice
Nsg	*-ōs*	*-is*	TV = teme vocalice
Ac	*-ĕm*	*-ĭm*	
ABL	*-ĕ*	*-īd*	
N pl	*-ĕs*	*-ēs*	
AC	*-ēs*	*-īs*	
G	*-ŭm*	*-ĭum*	

b) din epoca clasică (sfârşitul Republicii) până la sfârşitul latinităţii:

Cu excepţia N sg şi a G pl, care îşi menţin diferenţele între cele două tipuri tematice, celelalte cazuri se unifică:

	TV	TC	
ACsg	*-ĭm*	> *-ĕm*	
ABL	*-īd*	> *-ī,*	înlocuit cu *-ĕ*
AC pl	*-īs*	> *-ēs*	
N pl	se generalizează cantitatea lungă a vocalei desinenţiale (*-ēs*), de la TV la TC		

PARADIGME (TIPURI FLEXIONARE). TEME CONSONANTICE

1. Teme în **OCLUSIVĂ**

1.1. **dentală**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	miles	laus	caput	milĭt**es**	laud**es**	capĭt**a**
G	milĭt**is**	laud**is**	capĭt**is**	milĭt**um**	laud**um**	capĭt**um**
D	milĭt**i**	laud**i**	capĭt**i**	milit**ĭbus**	laud**ibus**	capit**ĭbus**
AC	milĭt**em**	laud**em**	= N	= NV	= NV	= NV
ABL	milĭt**e**	laud**e**	capĭt**e**	= D	= D	= D

* *ILR*, 127: iar limbile romanice nu le-au mai deosebit la substantivele moştenite, singurul criteriu de care vorbitorii de latină au mai ţinut cont fiind cel al silabicităţii.

** Precum, de pildă, Marius Lavency, *op.cit.,* 50 (§78).

1.2. **velară**

	SG		PL	
	masculin	feminin	masculin	feminin
NV	rex	nox	reg**es**	noct**es**
G	reg**is**	noct**is**	reg**um**	nocti**um***
D	reg**i**	noct**i**	reg**ibus**	noct**ĭbus**
AC	reg**em**	noct**em**	= NV	= NV
ABL	reg**e**	noct**e**	= D	= D

1.3. **labială**

	SG		PL	
	masculin	feminin	masculin	feminin
NV	princeps	daps	princĭp**es**	dap**es**
G	princĭp**is**	dap**is**	princĭp**um**	dap**um**
D	princĭp**i**	dap**i**	princip**ĭbus**	dap**ĭbus**
AC	princĭp**em**	dap**em**	= NV	= NV
ABL	princĭp**e**	dap**e**	= D	= D

2. Teme în **SONANTĂ**

2.1. **lichidă**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	sol honor	mater	papāuer	sol**es** honōr**es**	matr**es**	papāuĕr**a**
G	sol**is** honōr**is**	matr**is**	papāuĕr**is**	sol**um** honōr**um**	matr**um**	papāuĕr**um**
D	sol**i** honōr**i**	matr**i**	papāuĕr**i**	sol**ĭbus** honor**ĭbus**	matr**ĭbus**	papāuĕr**ĭbus**
AC	sol**em** honōr**em**	matr**em**	= NV	= NV	= NV	= NV
ABL	sol**e** honōr**e**	matr**e**	papāuĕr**e**	= D	= D	= D

2.2. **nazală**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	leo	optio	carmen	leōn**es**	optiōn**es**	carmin**a**
G	leōn**is**	optiōn**is**	carmin**is**	leon**um**	optiōn**um**	carmin**um**
D	leōn**i**	optiōn**i**	carmin**i**	leon**ĭbus**	optiōn**ĭbus**	carmin**ĭbus**
AC	leōn**em**	optiōn**em**	= NV	= NV	= NV	= NV
ABL	leōn**e**	optiōn**e**	carmin**e**	= D	= D	= D

* Prezența lui -*i*- se explică, la G pl al unor teme în consoană, pe cale analogică, prin influența declinării (temelor) în -*i*- (vocalice).

2.3. **bilabială**

	SG	PL
NV	hiems (fem.)	hiem**es**
G	hiem**is**	hiem**um**
D	hiem**i**	hiem**ĭbus**
AC	hiem**em**	= NV pl
ABL	hiem**e**	= D pl

3. Teme în **SIFLANTĂ**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	flos	cinis	os	flōr**es**	cinĕr**es**	oss**a**
G	flōr**is**	cinĕr**is**	oss**is**	flōr**um**	cinĕr**um**	oss**um**
D	flōr**i**	cinĕr**i**	oss**i**	flōr**ĭbus**	ciner**ĭbus**	oss**ĭbus**
AC	flōr**em**	cinĕr**em**	= NV	= NV	= NV	= NV
ABL	flōr**e**	cinĕr**e**	oss**e**	= D	= D	= D

desinențe cazuale

	SG	PL
NV	-*s*, Ø	N = AC = V -es
G	-*is*	G -*um* (-*ium*[*])
D	-*i*	D = ABL -*ĭbus*
AC	-*em*, Ø sau = N	
ABL	-*e*	

TEME VOCALICE

1. Teme în **VOCALĂ**

1.1. **scurtă**

	SG			PL		
	masculin	feminin	neutru	masculin	feminin	neutru
NV	hostĭ**s**	tussĭ**s**	marĕ	host**ēs**	tuss**ēs**	mar**ĭa**
G	host**īs**	tuss**īs**	mar**īs**	host**ĭum**	tuss**ĭum**	mar**ĭum**
D	host**ī**	tuss**ī**	mar**ī**	host**ĭbus**	tuss**ĭbus**	mar**ĭbus**
AC	host**ĕm**	tussĭ**m**	= NV	= NV	= NV	= NV
ABL	host**ĕ**	tuss**ī**	mar**ī**	= D	= D	= D

1.2. **lungă**

	SG		PL	
	masculin	feminin	masculin	feminin
NV	sūs	uolp**ēs**	sū**ēs**	uolp**ēs**
G	sū**ĭs**	uolp**īs**	sū**ĭum**	uolp**ĭum**
D	sū**ī**	uolp**ī**	sū**ĭbus**	uolp**ĭbus**
AC	sū**ĕm**	uolp**ĕm**	= NV	= NV
ABL	sū**ĕ**	uolp**ĕ**	= D	= D

[*] A se vedea observația din subsolul paginii precedente.

2. Teme în **DIFTONG**

	SG		PL
	masculin		masculin
NV	bōs (<* bōū-s)	NV	bōu**ēs**
G	bou**ĭs**	G	bō**ŭ**m (<* bouium)
D	bou**ī**	D	bō**bus**, bū**bus** (<* bouĭbus)
AC	bou**ĕm**	AC	= NV
ABL	bou**ĕ**	ABL	= D

EXPLICAREA FORMELOR CAZUALE

TEME CONSONANTICE

SG	N	Alăturarea desinenței *-s* la consoana temei provoacă o serie de modificări fonetice (*-c-, -g-+ -s >-x-; -d-,-t- +-s >* *-*ss* > -s*, adică simplificarea geminatei în poziție finală. Alteori, desinența, chiar şi la animate, este Ø. Repartizarea desinenței se face în funcție de natura consoanei finale a temei: astfel, temele în oclusivă primesc desinența *-s*, cele în sonantă (cu excepția lui *-m*) şi siflantă nu o mai primesc, desinența fiind, deci, Ø.
	G	Latina moşteneşte din IE desinența acestui caz pe două grade (trepte) vocalice, **-es* şi **-os*, în alternanță (*-es*/*-os*), ambele folosite la temele consonantice: în latina arhaică mai sunt atestate forme de G sg în *-es* şi *-os* (chiar până la sfârşitul Republicii). Tendința de unificare lingvistică îl elimină pe *-os* şi îl păstrează pe *-ĕs* devenit *-ĭs* şi ulterior confundat cu *-ĭs* de la temele vocalice.
	D	Inscripțiile arhaice atestă încă forme în *-ei* (< IE* *-ei*, desinența de Dsg) care, ulterior, se monoftonghează la *-ī*. Apar, izolat, în formule juridico-religioase arhaice, şi forme de Dsg în *-ē* (*iurē, operē*), unde *-ē* poate fi explicat fie ca o formă tranzitorie între *-ei* şi *-ī*, fie ca o influență dialectală.
	AC	Desinența *-em* provine din vocalizarea desinenței IE *-*m* (*-*m*) aflate în poziție postconsonantică.
	ABL	Temele consonantice au moştenit din IE desinența *-ĕ* la acest caz. Ea se va extinde asupra desinenței *-ī*(*d*) de la temele vocalice, generalizându-se, cu mici excepții, la acel tip de flexiune.
	L	Desinența de origine IE *-*ī*, atestată şi la flexiunea în *-o-*/*-e* (declinarea a II-a), se extinde şi la declinarea a III-a, la temele consonantice: astfel, sunt atestate forme arhaice de locativ, precum *rurī* (< *rus*), „la țară”, *lucī* (< *lux*), „pe lumină”, *temperī* (< *tempus*), „la timp”, „la momentul potrivit”. Astfel, la această declinare, L se distingea clar de ABL. Treptat, funcția L a fost preluată, „încorporată” de ABL, încât în epoca clasică formele arhaice de L în *-i* vor fi înlocuite de cele de ABL, în *-e*.
PL	NV	Temele consonantice au avut la origine desinența *-ĕs*. Începând cu (probabil) sec. al II-lea a. Chr., desinența *-ēs* de la temele vocalice se extinde şi la cele consonantice, astfel, încât în epoca clasică şi ulterior unica desinență de animate la aceste două cazuri a ajuns *-ēs*. Neutrele (fostele inanimate din IE comună) folosesc aceeaşi desinență *-ă* ca şi la clasa anterioară de flexiune (declinarea a II-a).
	G	Foloseşte vechea desinență IE *-*ūm* (< *-*ōm*), scurtată pozițional pe teren latin.
	DABL	Desinența *-ĭbus* provine de la temele vocalice, în *-i-*, prin extindere.

PL	AC	Temele consonantice au primit din IE comună desinența *-*ens*, care l-a pierdut pe -*n*- în poziția înainte de siflantă şi, ca urmare, şi-a lungit compensatoriu vocala -*e*-: -*ēs*. De la temele consonantice, -*ēs* se va extinde la cele vocalice. Pe de altă parte, ca efect al dispariției nazalei, la temele consonantice se va petrece omonimia între NV pl şi AC pl (-*ēs*). Neutrele respectă regula coincidenței celor 3 cazuri (NACV), la singular ca şi la plural, la orice clasă de flexiune.

TEME VOCALICE

SG	NV	Analogia tinde să elimine formele în -*ēs* (*uolpēs, famēs, cladēs* etc.), înlocuindu-le cu -*is*, fapt care a contribuit la întărirea şi autonomizarea temelor vocalice, de animate, în cadrul declinării a III-a .
	G	Temele vocalice moştenesc din IE comună gradul Ø al desinenței cazuale respectiv, şi anume -*s*. Aceasta se ataşează la tema terminată în vocală: *hostī-s, turrī-s, uolpī-s*. Este posibilă şi o altă interpretare: vocala lungă -*ī*- de la terminația (opacă) de Gsg -*īs* a temelor vocalice poate fi explicată şi prin contragerea vocalei temei (-*ē*-, -*ī*-) cu vocala -*ĭ*- din desinența IE de Gsg -*ĕs* > *-*ĭs*.
	AC	Desinența obişnuită de animate era *-*m*. Formele aşteptate erau, deci, fie în -*im* (*tussim, turrim, nauim* etc.; *Tiberim, Neapolim* etc.), fie în -*em* (*cladem, uolpem*). Prin analogie cu temele consonantice, cea de-a doua terminație se extinde *(ciuem, hostem* etc.), -*im* rămânând izolată (exemplelor citate mai sus, pe lângă altele, alăturându-li-se *uim*).
	ABL	La temele vocalice, desinența -*d* ataşată vocalei temei -*ī* a dus la crearea terminației -*īd*. Ea apare atestată în latina arhaică, dar relativ izolat, desinența temelor consonantice -*ĕ* înlăturând-o rapid şi ajungându-se astfel la o formă unică (exceptându-le pe cele izolate de tipul *tussi, turri, naui* etc. -ultimul, cu dublet în -*e*, *naue, ui*).
PL	NV	Desinența temelor vocalice a fost, de la origine ,-*ēs*, generalizată, cum am arătat, şi la cele consonantice.
	G DABL	Desinența -*ĭūm* înglobează VT (< *-*i*-*ōm*). Cum s-a arătat, desinența -*ĭbus* a fost, inițial, proprie temelor vocalice.
	AC	Desinența originară -*īs* a temelor vocalice, distinctă de cea de NV pl, apare bine atestată în epoca arhaică, opoziția NVpl - ACpl menținându-se la temele vocalice până spre sfârşitul epocii republicane (a doua jumătate a sec. I a. Chr.). Sub influența temelor consonantice, care prezentau -*ēs* şi la Npl, şi la ACpl, temele vocalice îşi creează şi ele o omonimie analogă: NACpl -*īs*. În aproximativ aceeaşi epocă şi mai ales în cea imediat următoare, în epoca clasică, augustană, începe transferul desinenței -*ēs* de la temele consonantice şi substituirea lui -*īs* de la AC pl al temelor vocalice cu -*ēs*.

SITUAȚII PARTICULARE: TEMELE MIXTE. 1. O serie întreagă de substantive de declinarea a III-a şi-au modificat forma originară de N sg într-o epocă relativ îndepărtată, ceea ce a condus, în uzul vorbirii, ulterior, la reîncadrarea lor într-o altă categorie flexionar-tematică şi, de aici, la crearea unei paradigme noi.

Astfel, mai ales la acele substantive care, în latina preclasică şi clasică, au tema consonantică terminată într-o dentală, surdă sau sonoră, dar sporadic şi într-o labială, forma inițială de la N sg conținea vocala -*ĭ*- înainte de desinența -*s*, ceea ce ne conduce la presupunerea că, originar, substantivele respective aparțineau temelor vocalice: N sg **artĭs* **dentĭs* **fontĭs* **gentĭs* **montĭs* **mortĭs* **pontĭs* etc. Pierzându-l, prin sincopare, pe -*ĭ*- interconsonantic (ca urmare, foarte probabil, a haplologiei), atari substantive au devenit monosilabice la N sg, vorbitorii resimțindu-le

ca imparisilabice (de ex. *ars* – G *ar-tis*) şi, în consecinţă, reorientându-le comportamentul morfologic după tipul imparisilabicelor, asociate constant temelor consonantice. Astfel, fostele teme vocalice (parisilabice) au primit desinenţe de consonantice (imparisilabice), drept care la ABL sg s-a generalizat desinenţa *-e* (*arte, dente, fonte, fronte, gente* etc.), ca şi la celelalte cazuri. Excepţie a făcut G pl, la care s-a conservat desinenţa originară a temelor vocalice, *-ium* (*artium, dentium, fontium, frontium* etc.). În aceeaşi situaţie se află şi *urbs*, iniţial având Nsg **urbĭs* > *urbs* prin sincopă, ABL sg *urbĕ*, dar G pl *urbium*.

Gramaticii moderni încadrează astfel de situaţii particulare într-o categorie aparte, numită a **temelor mixte**, care la singular prezintă comportament consonantic, iar la plural (graţie genitivului) unul vocalic.

Întâlnim, însă, şi situaţia inversă, când substantive cu formă vocalică a temei la singular, precum:

Nsg *canis*, *iuuenis*, **senes* (atestat ca *senex*, cu infix velar), *uates*, *mensis* se comportă la G pl aidoma celor consonantice (la unele există, însă, o ezitare, manifestată prin coexistenţa formei consonantice şi a celei vocalice, dublet atestat chiar şi în epoca clasică):

G pl *canum, iuuenum, senum, uatum*, dar *mensum/mensium*.

În sfârşit, nume de rudenie fundamentale, ca *pater, mater, frater*, deşi au înfăţişare parisilabică (G sg *patris, matris, fratris*, D sg *patri, matri, fratri* etc.), la G pl posedă desinenţa imparisilabicelor (*patrum, matrum, fratrum*).

Alte exemple de teme mixte:

N sg	*apis*	G sg	*apis*	G pl	*apum/apium*
	sedes		*sedis*		*sedum/sedium*
	ciuitas		*ciuitatis*		*ciuitatum/ciuitatium*
	Quiris		*Quirītis*		*Quirītium*
	optimas		*optimatis*		*optimatium*
N pl	*Penates*			G pl	*Penatium*

2. Spre deosebire de substantivul neutru *mare* de la temele vocalice, *animal* şi *calcar* au pierdut VT de la Nsg, *-ĕ*, căpătând, astfel, înfăţişarea unor substantive cu temă consonantică (Gsg *animālĭs, calcārĭs*). În realitate, exceptând N sg, cele două substantive şi-au păstrat desinenţele definitorii pentru temele vocalice: ABL sg *animālī, calcārī*; NACV pl *animālia, calcāria*; G pl *animalium, calcarium*. Avem de a face, prin urmare, cu o falsă temă mixtă.

TEME IZOLATE ŞI TEME DEFECTIVE. Substantivele *bos* (deja semnalat) şi *Iuppiter* au respectiva formă de N sg izolată tematic de restul cazurilor:

	SG	PL	
NV	*bos*	*boues*	*Iuppiter*
G	*bouis*	*boum*	*Iouis*
D	*boui*	*bobus/bubus*	*Ioui*
AC	*bouem*	*boues*	*Iouem*
ABL	*boue*	*bobus/bubus*	*Ioue*

Substantivul *uīs* prezintă la plural două particularităţi: a) are flexiune completă (la sg e defectiv); b) prezintă un supliment consonantic ataşat la tema vocalică originară: *uī-r-,* explicabil (probabil) prin falsă analiză (*-s* de la N sg a fost

considerat de vorbitori ca făcând parte din temă şi, de aceea, a fost, de timpuriu, supus rotacizării în poziție intervocalică).

	SG		PL
NV	*uīs*	NACV	**uīs-ēs* > *uīrēs*
AC	*uīm*	G	*uīs-ĭ-ŭm* > *uīrĭum*
ABL	*uī*	DABL	*uīs-ĭ-bus* > *uīrĭbus*

Au forme numai pentru anumite cazuri şi numere:

1. *aes, aeris,* „bronz”, „aramă”
   ius, iuris, „drept”
   os, oris, „gură”, „față”
   au la PL numai cazurile NACV (cel puțin în latina clasică).

2. Se întrebuințează **numai** la **singular**, şi **numai** la **cazurile**:

NACV sg (n.)	*fas*, „ceea ce e permis de legea divină”
	nefas, „ceea ce nu e permis de legea divină”
N sg (f.)	*fors*, „întâmplare fericită”, „noroc”
ABL	*forte*
ABL sg (f.)	*sponte*, „din inițiativa” (*mea, tua, sua* etc.)

Defectiv este şi

G sg	*uĭcĭs*	„schimbare”	NAC pl	*uĭcēs*
AC	*uĭcĕm*		DABL	*uĭcĭbus*
ABL	*uice*			

METAPLASMA. Un substantiv precum *uās, uāsis*, „vas” (n.) prezintă la plural forme având desinențe după declinarea a II-a:

NACV pl	*uāsă*
G	*uāsōrŭm*
DABL	*uāsīs*

EXCLUSIV PLURALUL (*PLURALE TANTVM*). A ieşit de timpuriu din uz singularul următoarelor substantive, şi ele defective, dar de număr:

Mānes, -nium, „zeii Mani”
Penātes, -ium, „zeii Penați”
maiōres, -rum, „înaintaşii”, „strămoşii” (adjectiv substantivizat)
moenia, -ium, „zidul (zidurile) de incintă (ale unei cetăți)”, „metereze”

OPOZIȚIE DE NUMĂR, OPOZIȚII DE SENS

SG	PL
aedes, -dis, „templu” (f.)	*aedes, -dium*, „locuințe”, „case” (sau cu sens de singular) (f.)
fīnis, -is, „sfârşit”, „hotar”, „limită” (m.)	*fīnes, -ium*, „teritoriu”, „ținut” (m.)
(ops) opis, „ajutor”, „sprijin”	*opes, opum*, „resurse”
pars, partis, „parte”	*partes, -ium*: a) „rolul unui actor” b) „partid politic”

MOŞTENIREA ÎN ROMÂNĂ ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE. Opoziţia dintre cazuri şi numere, relativ slabă la nivelul oralităţii, a cedat treptat locul, în latina târzie, diferenţierii bazate pe silabicitate. Imparisilabismul a întărit diferenţierea cazurilor[*] şi, sporind rezistenţa substantivelor la uzură, a permis şi favorizat moştenirea în română şi în limbile romanice:

N sg	*soror*	> rom. sg	*sor(u-)*	fr. *soeur*
G	*sorōris*	sg / pl	*surori(lor)*	
N sg	*dolor*	> v. rom. sg	*duroare* rom. mod. *durere*	fr. *douleur* it. *dolore*
G	*dolōris*	GD sg / pl	*dureri(lor)*	

Imparisilabismul a permis, în cuvintele latineşti moştenite în română, deosebirea singularului de plural, româna fiind, în raport cu celelalte limbi romanice, cea mai conservatoare în această privinţă. Primului exemplu citat mai sus îi alăturăm şi altele: lat. *homo* > rom. *om*; pl *homines* > rom. *oameni* (cf. şi it. *uomo-uomini*); lat. *hospes* > rom. *oaspe* (forma cu *-te* la NACV sg este refăcută după plural); pl *hospĭtes* > rom. *oaspeţi*; lat. *iudex* > rom. *jude*; pl *iudices* > v. rom. *judeci* (eliminat pe parcurs, deoarece a intrat în concurenţă cu v. rom. şi rom. mod. *judeţ* < lat. *iudicium*) etc. După cum s-a arătat[**], utilizarea de către vorbitori a imparisilabismului în vederea marcării deosebirii dintre singular şi plural a presupus în mod necesar existenţa prealabilă, în latina vorbită, a confuziei dintre N şi AC sg[***], confuzie favorizată în latină şi în celelalte idiomuri IE antice de categoria neutrelor. La acestea din urmă, moştenirea imparisilabismului (acolo unde a avut loc) este cea mai vizibilă: lat. *tempus* > rom. *timp*; pl *tempora* > rom. *timpuri*; lat. *caput* > lat. pop. *capus* > rom. *cap*; pl *capita* > rom. *capete*; lat. *frigus* > rom. *frig*; pl *frigora* > rom. *friguri*. Câteva neutre latine, deşi imparisilabice (*mel, fel, lāc*), prentru că la NACV erau monosilabice, au primit un „sprijin vocalic"[****] la aceste cazuri, lărgindu-şi şi stabilizându-şi, astfel, corpul fonetic: **mele, *fele, *lacte* (pentru ultimul, Varro, în *De lingua Latina*, ne informează că existau, în latina arhaică, şi se menţineau la nivelul limbii vorbite, forme de NAC sg *lacte* şi *lact*, iar Petronius şi Apuleius utilizează, în vorbirea anumitor personaje, acuzative refăcute după modelul animatelor: *lactem*); acele forme latineşti populare, cu corpul fonetic lărgit, au fost moştenite în română (> *miere, fiere, lapte*), dar cu pierderea imparisilabicităţii în mod cert încă din latina populară şi comportându-se, în consecinţă, ca flexiune, identic cu parisilabicele de tipul *mare - maris* > rom. (subst.) *mare*. Acelaşi lucru s-a petrecut şi în cazul unui alt monosilabic, *lat. sāl*, G *sālis*, a cărui formă moştenită în română (*sare*) presupune acelaşi proces de extindere a N sg (**sāle*) şi, deci, de pierdere a imparisilabicităţii, cu menţiunea că, în mod curios, pe lângă genul lui de bază (masculinul), acest substantiv putea avea şi comportament de neutru (este atestat, la Ennius şi la acelaşi Varro, dubletul *sale, salis*).

În sfârşit, şi-au pierdut fără urme caracterul imparisilabic următoarele substantive moştenite din latină şi continuând forma de N sg (ca *homo* > *om*): *imperator* > rom. *împărat*; *presbyter* (de origine greacă în latină) > rom. *preot*; *serpens* > rom. *ş(e)arpe* etc.; deşi era neutru (N = AC = V sg), *nomen* (> rom. *nume*, it *nome*, fr. *nom*) şi-a pierdut foarte uşor caracterul imparisilabic.

---

[*] I.Fischer, *op.cit.,* 93.

[**] *Id., ibid*., 93-94.

[***] În opinia autorizată a lui I. Fischer, „confuzia nominativului cu acuzativul este un fenomen dialectal a cărui realizare definitivă se situează după dizolvarea unităţii latine". (*op.cit*., 94).

[****] *Id., ibid.*

În concluzie, româna a moştenit cu precădere din latina dunăreană:

a) imparisilabismul anumitor neutre (cu excepţia monosilabicelor, trecute la parisilabice);

b) forma de AC sg ca unic supravieţuitor al cazurilor NAC sg, confundate încă din epoca imperială timpurie la nivelul oralităţii (ceea ce nu a exclus, după cum am notat, şi moştenirea cazului N sg în română).

Temele în vocală au fost, la rândul lor, moştenite pe scară largă în română, unde a contat caracterul parisilabic. S-a menţinut confuzia NAC şi aici, sprijinită de plural: desinenţa *-ēs* > rom. *-i*, cu căderea siflantei finale şi închiderea timbrală a vocalei ajunse în poziţie finală. Exemple: *canes* > rom. *câ(i)ni*; *uulpes* > rom. *vulpi*; *hostes* > rom. *oşti*. Evoluţia lat. *-ēs* la rom. *-i* a putut fi influenţată de masculin-femininele declinării a II-a şi de adjectivele aceleiaşi declinări, acordate cu masculinele declinării a III-a: *boni hospĭtes* > rom. (cu inversare topică) *oaspeţi buni*[*].

A fost, de asemenea, moştenită din latină forma de D sg, extinsă în română şi la G sg: lat *canī, uulpī, hostī* > rom. (a, al, ale, ai unui/unei) *câine, vulpi, oşti* (la primul exemplu, terminaţia -e explicându-se prin reorientarea flexiunii după modelul declinării a II-a), cu condiţia ca substantivul să fie, în context, nearticulat, articulat cu articolul nehotărât sau precedat / urmat de un adjectiv. Şi imparisilabicele atestă, în aceleaşi condiţii, moştenirea D sg: *parti* > rom. (a, al, ale, ai) (unei) *părţi*.

Ca şi la imparisilabice, desinenţele - *ĭbus* (DABL pl) şi *-ium* (G pl) nu s-au moştenit nici în română, nici în alte limbi romanice.

O menţiune aparte se impune în cazul numelor zilelor săptămânii în limba română, şi anume *marţi, joi* şi *vineri*, care continuă vechile forme de G sg latin ale teonimelor *Martis (dies), Iouis (dies)* şi *Veneris (dies),* „(ziua lui) Marte”, „(ziua lui) Iuppiter”, „(ziua) Venerei” (cf. şi fr. *mardi, jeudi, vendredi*; it. *martedi, giovedi, venerdi* etc.).

DECLINAREA A IV-A. Reuneşte substantivele a căror VT este *-ū-*, fapt care le apropie mult de declinarea a II-a, dominată şi ea la anumite cazuri (mai cu seamă la cazul „standard”, N sg) de VT *-u-*: deosebirea majoră care intervine în această privinţă se referă la originea VT, diferită la o declinare faţă de cealaltă. Astfel, la declinarea a II-a, după cum am notat, *-ŭ-* provine din VT IE **-ŏ-*, în vreme ce, la declinarea a IV-a, *-ū-* (la majoritatea cazurilor cu cantitate lungă, scurtarea fiind de dată recentă şi petrecându-se pe teren latin, nu IE) provine din IE **-eu-*. VT *-u-* se menţine distinctă în raport cu **desinenţele** adăugate ei, dar numai la anumite cazuri (spre exemplu, la N sg), în vreme ce la altele se reuneşte cu vocala iniţială a desinenţei, rezultând de aici diverse **terminaţii** şi, la nivelul întregului cuvânt, **forme opace**.

GENUL. Din punctul de vedere al genului, sunt reprezentate cel mai bine **masculinele**, alături de care, identice formal-flexionar, apar şi o sumă de **feminine**, multe dintre ele aparţinând fondului principal lexical al limbii, precum: *domus*, „casă”, *manus*, „mână”, *nurus*, „noră”, *socrus*, „soacră”, *tribus*, „trib”, *idus*, „fiecare a 15-a (sau, uneori, a 13-a) zi a unei luni”, „mijlocul lunii”; de asemenea, ca şi la declinarea a II-a, feminine sunt şi numele unor arbori (nu neapărat fructiferi) cum sunt *ficus*, „smochin”, *quercus*, „stejar”, *pinus*, „pin” etc. Neutrele apar cel mai slab reprezentate numeric, deşi unele substantive, ca *genu*, „genunchi”, *gelu*,

---

[*] Pentru detalii şi alte ipoteze (aparţinând lui Densusianu şi Puşcariu, între alţii), a se vedea Al. Rosetti, *op. cit.,* 142.

„ger”, *cornu*, „corn”, denumeau realități importante pentru vorbitori, în mod curent, şi, de aceea, nu ocupau o poziție periferică în sistemul lexical.

METAPLASMA. Spre deosebire totală de declinarea a II-a, cea de-a IV-a a fost, încă de la originile cristalizării limbii latine şi până în epoca târzie (a ultimelor secole imperiale), o clasă de flexiune instabilă. Asemănările remarcabile pe care le avea cu declinarea a II-a, la care se adaugă, ca element de întărire a apropierii între cele două clase de flexiune, situația specială a substantivului *domus*, a cărui dublă flexiune a servit ca veritabil model pentru crearea de noi dublete, a făcut ca, încă de timpuriu, şi anume din epoca arhaică (a primelor atestări scrise: sec. VI-V-IV a. Chr. şi în continuare), să apară anumite forme cazuale de declinarea a II-a la substantive de a IV-a. Această clasă de flexiune a fost în cel mai înalt grad supusă procesului de sincretism flexionar (sau interflexionar, mai exact) numit **metaplasmă**.

Astfel, izolatele neutre, terminate, după cum am arătat prin exemplele citate mai sus, chiar în VT -*ū*-, au tins de-a lungul vorbirii şi scrierii latinei să capete forma atât de consacrată a neutrelor declinării a II-a, care aveau terminația -*um*: îşi fac astfel apariția dublete ca *gelu*/*gelum* (cu atestări la Lucretius şi Varro, inclusiv cu forme cazuale oblice de declinarea a II-a: *gelo* la Varro) sau chiar cu modificare de gen (*gelus*, la Cato), *cornu/cornum* (ultimul atestat la Vergilius şi Ovidius), *tonitru/tonitrum* (şi *tonitrus,* dar de a IV-a), *ueru/uerum*.

Se observă aceeaşi migrație şi la alte cazuri şi numere: G sg în -*ī*, ca la declinarea a II-a (*exerciti, quaesti, tumulti*: forme atestate în special în latina arhaică a primilor scriitori: Naevius, Plautus, Ennius) sau AC pl în -*ōs*, ca la masculin-femininele aceleiaşi declinări (*grados*, atestare epigrafică arhaică).

După modelul lui *domus*, şi alte substantive de a IV-a, ca *ficus* şi *pinus*, încep să îşi extindă desinențele de a II-a la diverse cazuri oblice: dacă *pinus* apare frecvent atestat numai la G sg şi NV pl *pini, ficus* are G, D sg, şi G, DABL pl după declinarea a II-a.

Metaplasma a cunoscut, însă, şi direcția inversă, contribuind la o oarecare consolidare, prin expansiune, a declinării a IV-a. Astfel, unele substantive de declinarea a II-a prezintă la anumite cazuri desinențe de declinarea a IV-a: *colus*, „furcă” (menționat, *supra*, la declinarea a II-a) şi nume de arbori/arbuşti: *cupressus,-i* (alternând cu G sg *cupressus*), „chiparos”, *laurus,-i* (cu G sg şi *laurus*, ABL sg *lauro/lauru*), „laur” (în latina imperială avea deja flexiune dublă, ca *domus* sau *ficus*: NV pl *lauri/laurus*, DABL pl *lauris/lauribus*, AC pl *lauros/laurus*).

PARADIGMA. Formele nominale prezintă, pe genuri, următorul tablou:

		SG	
	masculin	feminin	neutru
NV	magistrāt**ŭs**	querc**ŭs**	gen**ū**
G	magistrāt**ūs**	querc**ūs**	gen**ūs**
D	magistrāt**ŭī**	querc**ŭī**	gen**ŭī**/gen**ū**
AC	magistrāt**ŭm**	querc**ŭm**	= N
ABL	magistrāt**ū**	querc**ū**	gen**ū**
		PL	
NV	magistrāt**ūs**	querc**ūs**	gen**ŭă**
G	magistrāt**ŭŭm**	querc**ŭŭm**	gen**ŭŭm**
DABL	magistrāt**ĭbus**	querc**ŭbus**/querc**ĭbus**	gen**ŭbus**/gen**ĭbus**
AC	magistrāt**ūs** (= NV)	querc**ūs** (= NV)	= NV

EXPLICAREA FORMELOR CAZUALE	SG	NV	Desinența pentru animate, *-s*, se ataşează temei terminate în vocala *-u-*, pe care o scurtează. La inanimate, desinența este Ø, tema (vocalică) coincizând cu tot cuvântul.
		G	Desinența are cantitate lungă, spre deosebire de NV, deoarece provine dintr-un diftong IE: **-eu-s > -ou-s* > *-ū-s*. Epigrafic sunt atestate forme ca *senatous*, ceea ce confirmă ipoteza de mai sus, aparținând lui Alfred Ernout. O altă ipoteză, în conformitate cu care desinența ar fi fost IE **-os* ataşată temei în **-eu- > -ū-,* nu poate explica tocmai formele arhaice de tipul *senatous*.
		D	Are aceeaşi desinență *-ī* provenită din IE **-ei*, ca şi la declinarea a III-a. La origini, dar şi în epoca istorică, neutrele au avut desinența Ø, fapt care a fost interpretat ca suprapunerea peste D a unui vechi L sau I (instrumental): în sprijinul acestei ipoteze se aduc adverbe (la origine, foste locative) în *-u*, de tipul *noctu*, „pe timp de noapte”, *diu*, „pe timp de zi” (a se vedea sintagma *diu noctuque* sau *noctu diuque*, „zi şi noapte”) etc. Pe cale analogică s-au impus influențe reciproce: dativul neutrelor a primit desinența *-ī* de la animate şi, invers, animatele au pierdut la D sg desinența *-ī*.
		AC	A primit, ataşată la tema în **-eu- > -oū- > -ū-,* desinența specifică animatelor la singularul acestui caz, *-m*.
		ABL	Este probabil că, după modelul declinării tematice (a II-a, în *-o/-e-*), şi la declinarea a IV-a a fost utilizată desinența *-d*, de unde forme arhaice (atestate preponderent epigrafic) ca *magistratūd*, căderea desinenței având loc pe aceeaşi cale analogică, după vocală lungă.
	PL	NV	Desinența de AC pl de la animate s-a extins la NV cel mai probabil după modelul declinării a III-a. Neutrele îşi urmează drumul obişnuit, adăugând la VT *-ū-* (scurtată pozițional*, -ŭ-*) desinența *-ă*. Sunt atestate, totuşi (deşi rămân atipice), forme de neutru plural cu desinența Ø: *cornu, genu*, explicabile ca vechi duale.
		G	Foloseşte desinența IE **-ōm*, ca şi la declinarea a III-a, scurtă pozițional în interiorul limbii latine (*-m* scurtează, în latină, în poziție finală, vocala precedentă): **-eu-/-ou-ōm > -ū -ōm > -ŭ-ŭm*.
		DABL LI	Forma aşteptată este *-ŭ-bŭs* (< VT *-ū-* + desinența **-bhŏs*, cu scurtarea VT pe teren latin); *-ĭ-bus* i-a luat locul pe cale analogică (modelul fiind aceeaşi declinare a III-a), definitiv începând cu secolul I p. Chr. Gramaticii romani vor recomanda, totuşi, folosirea terminației mai vechi, *-ŭbŭs*, pentru evitarea unor omonimii supărătoare, în cazul substantivelor *acus*, „ac”, *arcus*, „arc”, *artus*, „încheietură”, *lacus*, „lac”, *pecu*, „turmă”, *partus*, „naştere”, *portus*, „port”, *quercus*, „stejar”, *specus*, „peşteră”, *tribus*, „trib”.

EXPLICARE A FORMELOR CAZUALE		AC	Terminația *-ūs* (extinsă, ulterior, la NV pl), reprezintă o formă opacă alcătuită din VT *-u-* urmată de desinența IE **-ns*; căderea nazalei înainte de siflantă (petrecută și în greacă) a atras lungirea compensatorie a VT: **-ū-~~n~~s* > *-ū-s*. Neutrele își urmează flexiunea caracteristică.

SITUAȚII PARTICULARE. 1. După modelul oferit din nou de declinarea a III-a, care a exercitat, alături de a II-a, o foarte mare presiune analogică, terminația de G pl *-u-um* își contrage cele două vocale, rezultând o desinență identică celei pentru același caz de la declinarea a III-a: *-ŭm* (cu cantitate scurtă pozițional; contragerea ar fi trebuit să aibă drept rezultat o vocală lungă). Frecvent se întâlnește această formă a terminației la substantivul *passus,-us*, G pl *passum*, dar și la alte substantive, precum *currus*, „car” (G pl *currum*), *manus*, „mână” (G pl *manum*). Omonimia semnificativă cu AC sg a împiedicat generalizarea reducerii G pl, reducere care s-a limitat în mod preponderent la textele poetice, unde oferea notabile facilități metrice.

2. Declinarea a IV-a cuprinde un număr sporit de nume verbale, provenite din tema de supin: *iūssus*, „ordin”, *iniūssus*, „lipsă de ordin”, *dēspicātus*, „dispreț”, *dērīsus*, „luare în râs”, „bătaie de joc”, *ductus*, „conducere”, „comandă”, *rogātus*, „rugăminte”, „cerere”.

3. Toate aceste substantive de origine verbală sunt **defective**, utilizându-se numai la anumite cazuri: fie la ABL sg, ca *iussu* (*alicuius*), „din ordinul (cuiva)”, *iniussu* (*alicuius*), „fără ordinul (cuiva)”, *ductu* (*imperatoris*), „sub conducerea (comandantului)”, *rogatu* (*patris*), „la cererea (tatălui)”; fie la D sg, indicând scopul acțiunii exprimate de verb (*derisui esse*, „a fi [spre] batjocura [cuiva]”; [aliquem] *despicatui habere*, „a disprețui [pe cineva]”).

4. Tot **defectiv** este un și alt substantiv de origine verbală, *nātus,-us* (< *nascor*, *nasci*, *nātus sum*, „a se naște”), nefolosit la celelalte cazuri în afara ABL sg: *nātū*, „ca vârstă”, „de vârstă”, „în vârstă”. Consacrată este utilizarea acestui ablativ în compania formelor de comparativ și de superlativ ale adjectivului *magnus*, spre a exprima raporturile de vârstă între două sau mai multe persoane: *maior natu*, „mai mare după naștere” (= „ca vârstă”), „mai vârstnic”; *minor natu*, „mai mic după naștere” (= „ca vârstă”), „mai tânăr”; *maximus natu*, „cel mai mare după naștere” (= „ca vârstă”), „cel mai vârstnic”.

FLEXIUNEA LUI *DOMVS.* Un caz cu totul particular îl reprezintă substantivul *domus*, „casă”, foarte important prin uzul său atât de frecvent în vorbire, ca și în textele scrise. El a moștenit din IE o dublă declinare, atât ca temă în *-u-,* cât și ca temă în *-o-/-e-*. În plus, este singurul substantiv care prezintă cazul L funcțional în toate epocile limbii latine. Iată paradigma sa completă:

	SG		PL	
	DECL. a IV-a	DECL. a II-a	DECL. a IV-a	DECL. a II-a
NV	*domŭs*		*domūs*	
G	*domūs*	*domī*	*domŭŭm*	*domōrŭm*
D	*domŭī*	*domō*	*domĭbŭs*	
AC	*domŭm*		*domūs*	*domōs*
ABL	*domū*	*domō*	*domĭbus*	
L	*domī*			

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. Constituind un sistem flexionar instabil, chiar şubred, declinarea a IV-a nu a rezistat decât sub formă de relicte în limbile romanice. Fenomenul **metaplasmei** a direcţionat o bună parte dintre cele mai uzitate substantive ale declinării a IV-a nu numai spre declinarea a II-a – cu care prezenta afinităţi organice, de dată IE comună, cea mai elocventă dovadă în acest sens fiind flexiunea lui *domus* –, ci şi spre declinarea I, cu care, în aparenţă cel puţin, nu avea nimic în comun. Vorbirea populară a trecut anumite substantive de a IV-a (în special numele de rudenie) la mult mai accesibila clasă de flexiune în *-a*. Ceea s-a petrecut, cum vom vedea mai jos, şi în cazul unora dintre substantivele declinării a V-a. Astfel, în primele secole ale erei imperiale, îndreptarul cunoscut prin tradiţie sub titlul *Appendix Probi* atrage atenţia că se spune *nurus non nura, socrus non socra* (169, 170). Româna, spre exemplu, a moştenit prin cuvântul *soacră* nu forma recomandată *socrus*, de a IV-a, aparent iraţională datorită presiunii analogice a sistemului cu masculine de a II-a şi de a IV-a (*amicus, medicus, hortus, exercitus* etc.), ci tocmai forma recomandată spre evitare, *socra*; fapt ce a arătat că nici atunci, cum nici astăzi, recomandările savante ale gramaticilor sau profesioniştilor limbii nu sunt serios luate în seamă atunci când marea masă a vorbitorilor, fără să stea prea mult pe gânduri şi fără să-şi facă probleme, pune în circulaţie formele comode şi, respectiv, le scoate din uzul curent pe cele incomode, deşi corecte.

În schimb, forma *nor(u)-,* utilizată în sintagmă cu adjectivul posesiv (*mea, ta*, *sa*), reprezintă continuarea în limba română nu a formei populare *nŭra* sau, mai exact, **nŏra* (de declinarea I), căci ar fi trebuit ca vocala *-ŏ□-* (‹-*ŭ*-), aflată sub accent (-*ŏ*-), să se diftongheze[*], ci a formei clasice *nŭrus*, cu vocala penultimă deschisă (**nŏrus*).

Româna şi italiana prezintă urme ale supravieţuirii unui alt substantiv de declinarea a IV-a, extrem de uzual: *manus*. Arhaic şi regional se întâlneşte în română forma de plural *mân* (< *mănūs*), cu căderea globală a terminaţiei de NACV pl *-ūs*, forma articulată fiind *mânule*[**]. În italiană se cunoaşte forma veche de plural *le mano* (< *ille*[=*illae*] *mănūs*)[***].

În concluzie, limbile romanice atestă că fuziunea declinărilor a IV-a şi a II-a (cu emergenţe şi spre declinarea I) a fost, practic, completă, în română (şi nu numai) ea mergând până la capăt: dovadă, între multe altele, flexiunea comună, nediferenţiată la singular, a unor neutre moştenite, precum *corn* (originar dintr-un substantiv de a IV-a) sau *scaun* (moştenit din *scamnum*, de a II-a).

DECLINAREA A V-A. Constituie clasa de flexiune a substantivului cea mai precară în limba latină, şi totodată „cea mai vulnerabilă”[****]. Argumentăm această dublă afirmaţie prin următoarele constatări:

a) Declinarea aV-a (după denumirea tradiţională) cuprinde cel mai mic număr de substantive din întreg sistemul flexionar latin al acestei categorii nominale.

b) Specific substantivelor celei de-a V-a declinări este predominanţa caracterului incomplet al flexiunii lor. Doar 2 substantive, *diēs*, „zi” şi *rēs*, „obiect”, „lucru”, posedă flexiune completă la ambele numere. Celelalte fie sunt defective de plural, fie utilizează la plural numai anumite cazuri, celelalte rămânând, nefolosite, în fondul pasiv, latent, al limbii, fie au, chiar şi la singular, utilizate curent, „vii”, numai anumite cazuri (N, AC, ABL). Coroborând informaţiile furnizate de gramaticii şi eruditii romani cu realităţile flexionare oferite de texte, de la cele

[*] Al. Rosetti, *op.cit.,* 143, cu bibliografia aferentă.

[**] I. Fischer, *op.cit*., 92.

[***] *Id., ibid.*

[****] I. Fischer, *op. cit*., 91.

arhaice până la cele de la sfârşitul Imperiului, specialiştii moderni au ajuns la concluzia că „în epoca clasică nici n-au existat genitivul, dativul şi ablativul plural”[*] al substantivelor acestei declinări, exceptându-le pe *diēs* şi pe *rēs*.

c) Aşa-numita declinare a V-a a reunit teme diferite, cu flexiune diferită la origine, concentrându-le în jurul unui nucleu restrâns de substantive cu tema terminată în -(*i*)*ē*-[**].

d) Încă de la originile cristalizării acestui fragil tip flexionar, şi încă de la începuturile tradiţiei literar-culturale latine, o serie de substantive terminate la N sg în -*iēs* (desemnând preponderent abstracţiuni, dar nu numai) au posedat şi dublete (pentru toate cazurile) în -*ia* la Nsg, de tipul *materies/materia*. S-a ajuns chiar să se susţină[***] că declinarea a V-a a fost de la origine şi a rămas o flexiune heteroclită, mixtă (NV sg *materies*, GD *materiae*, AC *materiem* etc.). Existenţa dubletelor a provocat, în latina populară, o migraţie masivă, generalizată, a substantivelor cu tema în -*(i)ē*- spre declinarea I, mult mai stabilă şi cu forme cazuale nesupuse nici unei discuţii, fapt ce a condus, practic, la dispariţia definitivă a declinării a V-a în calitate de clasă de flexiune.

ORIGINILE DECLINĂRII AV-A. Specificul acestei declinări – caracterizate prin flexiune nesistematică şi tendinţa de trecere, *ab origine* şi *in corpore*, la o clasă de flexiune mai bine organizată şi stabilă – se datorează, de fapt, originilor înseşi ale acestui tip flexionar. Faptul că originile respective sunt controversate, neclare, ambigue, s-a răsfrânt asupra comportamentului morfologic însuşi al tipului flexionar. În anul 1926, savantul danez Holger Pedersen a consacrat un întreg studiu declinării a V-a latine (*La cinquième déclinaison latine*. Copenhague, 1926), monografie reprezentând prima şi cea mai solidă sinteză consacrată nu doar declinării în cauză, ci întregii flexiuni a substantivului latin.

Rezumând concluziile lui Pedersen şi confruntându-le cu achiziţii ulterioare, se pot stabili următoarele repere:

a) generaţiile primilor comparatişti indo-europenişti (Fr. Bopp, A. Schleicher ş.a.) şi acea a ogramaticilor (K. Brugmann) au susţinut vechimea în latină a declinării a V-a, considerată o variantă mai veche a declinării I, care la un moment dat a inovat. Pedersen se raliază acestei opinii, pe care o nuanţează, afirmând că declinarea a V-a a reprezentat la origine paradigma temelor în -*ē,* independentă iniţial de cea a temelor în -*a* (*La cinquième déclinaison*, 82).

b) opinii autorizate aparţinând unor savanţi fie contemporani lui H. Pedersen, fie posteriori (F. Sommer, A. Meillet, A. Ernout, J. Vendryès ş.a.) au susţinut originea recentă, nouă, şi conţinutul eterogen al declinării a V-a, care prezintă „simptomele” unei categorii flexionare noi[****]. Această opinie întruneşte, astăzi, o majoritate confortabilă, întrucât argumentele aduse în sprijin demonstrează într-o manieră convingătoare, irefutabilă, că ultima clasă de flexiune, neclară în sine pentru gramaticii romani înşişi şi interferentă cu prima pentru vorbitorii obişnuiţi de latină, a fost şi ultima apărută, constituind o inovaţie latină, „o încercare de organizare care a eşuat”[*****].

---

[*] *ILR*, I, 136. Într-adevăr, sunt semnalate oscilaţii mari de forme cazuale de-a lungul întregii istorii a limbii latine. Elocvent este, bunăoară, cazul citat (în *ILR, ibid.*) al unui ilustru profesor, precum Quintilianus, care nu se sfieşte să mărturisească (I, 6, 26) că el nu cunoaşte forma de G pl a unui substantiv ca *progenies*, „obârşie”, „neam”; odraslă”.

[**] I. Fischer, *op. cit.,* 91-92. Se observă că unele substantive, ca *res, spes* ş.a., nu au VT precedată de -*ĭ*-.

[***] Pentru detalii, a se vedea *id., ibid.,* 92.

[****] Pentru detaliile argumentării, cf. *ILR* I, 136.

[*****] *ILR*, I, *ibid*.

GENUL. Substantivele cu tema în *-ē-* sunt preponderent **feminine**, ceea ce apropie în plus ultima clasă deflexiune de prima. Numai *dies* şi compusul său, *mĕrīdiēs* (format din reunirea adjectivului *medius* cu substantivul *dies*), „mijlocul zilei”, „amiază”, sunt masculine, şi anume - după datele statistice oferite de texte - în felul următor: *dies* este, la plural, exclusiv masculin (*dies fasti*, de ex., „zilele faste”, în care era permis să se țină judecăți şi, în general, să se desfăşoare activități publice); la singular este ambigen, şi anume feminin când indică o zi anume fixată, destinată, consacrată (un „termen”) sau când exprimă durata: *dies constituta*, *indicta*, „ziua hotărâtă”, „stabilită”, „impusă”, *dies certa*, „o zi anume”, *dies longa*, „o zi lungă” etc.; *meridies* este întotdeauna masculin, indiferent de gen.

PARADIGMA. Prezentăm în continuare singurele substantive cu flexiune integrală.

	SG		PL	
NV	dĭ**ēs**	r**ēs**	dĭ**ēs**	r**ēs**
G	dĭ**ēī**	r**ĕī**	dĭ**ērŭm**	r**ērŭm**
D	dĭ**ēī**	r**ĕī**	dĭ**ēbŭs**	r**ēbŭs**
AC	dĭ**ĕm**	r**ĕm**	dĭ**ēs**	r**ēs**
ABL	di**ē**	r**ē**	= D	= D

EXPLICAREA DESINENȚELOR ŞI A TERMINAȚIILOR	SG	N	La vocala lungă a temei (*-ē-*) s-a ataşat desinența specifică nominativului singular (dar şi pluralului) animatelor în IE.
		G	Forma „originară” şi „corectă” a acestui caz a constituit un obiect de aprige dispute între gramaticii latini ai epocii imperiale, intrigați de formele destul de deferite întâlnite în texte (chiar şi în cele clasice), de la un autor la altul. Astfel, în epoca situată la sfârşitul Republicii, sub influența unor fenomene fonetice similare petrecute la declinarea a II-a, sau poate şi din alte cauze, hiatul *-ē-ī*, la substantivele prezentând *-ĭ-* în temă (*di-ē-s*, *effigi-ē-s*, *speci-ē-s* etc.), tinde să se pronunțe într-o singură silabă, prin sinereză, aşadar se monoftonghează (**di-ei*, **effigi-ei*, **speci-ei*), iar ulterior se reduce (contrage) la *-ī*: astfel apar atestate, la scriitori ca Cicero, formele *dĭ-ī* , *facĭ-ī*, *acĭ-ī*, *progenĭ-ī*, *pernicĭ-ī* (în sintagma ciceroniană *pernicii causa*, „spre primedie”. În schimb, la bisilabicele care nu îl conțineau pe *-ĭ-* în temă, înainte de *-ē-* (*-ē-s*, nu *-ĭ-ēs*: *fĭdēs*, *plēbēs* etc.), G sg nu atestă vocala lungă (*-ē-*) din temă, ci numai desinența *-ī*: *fĭdī*, *plēbī*, ca în sintagma arhaică *lege plebiue scito*, „prin lege sau prin hotărârea plebei.” În sfârşit, gramaticii latini ne informează că Caesar prefera la substantivele terminate la N sg în *-ĭ-ēs* genitive la care vocala finală, desinența *-ī*, nu exista: *dĭē*, *specĭē*. Se poate admite că desinența utilizată în mod curent la G sg, *-ī*, are o origine comună cu aceea întâlnită la declinarea a II-a la acelaşi caz şi preluată ulterior şi de declinarea I, unde forme arhaice ca *aqua-ī*, *terra-ī* etc. o atestă încă în secolul I a. Chr.

EXPLICAREA DESINENȚELOR ŞI A TERMINAȚIILOR		D	Utilizează desinența *-ī*, foarte probabil identică aceleia de la declinările a III-a şi a IV-a pentru acelaşi caz şi număr (<IE *-*ei*, prin monoftongare), fapt ce a condus la suprapunerea G cu D. Gramaticii latini ne informează că scriitorii „purişti” preferau forme de D sg fără desinența *-ī*: *rē*, *dīē*, *fidē*, *faciē* etc., care se pretau, însă, unei multiple omonimii (cu ABL sg, dar şi cu formele – să le numim aşa – necanonice de Gsg).
		AC	Este utilizată desinența specifică în IE, la animate, pentru singularul acestui caz: *-m*, ataşată, ca şi mai sus, vocalei temei.
		ABL	Nu este exclus ca, pe cale analogică (după modelul oferit de declinarea a II-a), desinența -d specifică acestui caz să fi fost funcțională şi la declinarea a V-a (*-*ēd*). Lipsesc, însă, atestări, chiar şi pentru cea mai îndepărtată epocă de existență a latinei.
	PL	NV	Utilizează desinența *-s*, marcă a pluralului policazual în latină (NACV), ataşată vocalei tematice *-ē-*. Dacă nu cumva este vorba, cum înclinăm să credem, de aceeaşi desinență IE *-*ĕs* de la NV pl întâlnită la declinarea a III-a, (la teme consonantice), desinență care, împreună cu VT *-ē-*, s-a contras ulterior într-un singur *-ē-* (*-*ē-ĕs* > *-ē-s*).
		G	Prin analogie cu declinarea I, care a exercitat o puternică influență asupra paradigmei nominale cu VT *-ē-*, s-a utilizat aici, după VT, desinența de origine pronominală *-*sōm*, cu siflanta intervocalică rotacizată pe teren latin şi, tot acolo, cu scurtarea pozițională a vocalei înainte de *-m* final: *-*ē-sōm* > *-ē-rŭm*.
		DABL	Pe aceeaşi cale analogică, după modelul declinărilor precedente (a III-a şi, mai ales, a IV-a), vocalei tematice *-ē-* i s-a ataşat desinența IE a acestor cazuri, *-*bhŏs*: *-ē-bŭs*.
		AC	Desinența IE a acestui caz şi număr, *-*ns*, ataşată temei în *-ē-*, a suferit, ca şi la AC pl al celorlalte declinări, reducția nazalei înainte de siflantă: *-*ē-ns* > *-ēs*.

SITUAȚIA DUBLETELOR. Prezintă flexiune completă după declinarea I următoarele substantive, care alcătuiesc **dublete flexionare**:

V	I
cānitiēs, -ei, „cărunteţe”	*cānitia,-ae*
effigiēs,-ei, „chip”, „figură”	*effigia,-ae*
luxuriēs, -ei, „exces”, „fast”	*luxuria, -ae*
māteriēs,-ei, „material”	*māteria,-ae*

În mod aparent surprinzător (de fapt, tocmai datorită existenței unei veritabile interferențe între declinarea a V-a şi declinarea I, create pe baza funcționării

dubletelor), a avut loc în limbă şi fenomenul invers: câteva substantive de declinarea I şi-au creat dublete de a V-a:

I	V
barbaria,-ae (curent), „ţinut locuit de barbari”	*barbariēs,-ei* (rar)
dēliciae,- ārum, „plăceri”	*dēliciēs,-ei*, „desfătare”
mollitia,-ae, „moliciune”	*mollitiēs,-ei*, „viaţă în plăceri”

Există şi două dublete cu corespondent la declinarea a III-a:

V	III
plēbēs,-ei, „plebe”, „mulţime de rând” (sau Gsg *plēbī*)	*plēbs,-bĭs*, „id”
famēs,-ei, „foame”, „dorinţă ardentă” (cu forme de G sg *famī*, ABL sg *famē*)	*famēs,-is*

Existenţa dubletelor cu declinarea a III-a se impune a fi explicată prin interferenţele de flexiune între tipul de declinare a V-a fără *-ĭ-* înainte de VT şi tipul de declinare a III-a cu tema în vocală (*clādēs, strāgēs* etc)*.

În mod similar declinării I, şi declinarea a III-a a suferit, în temeiul unor atari interferenţe, influenţa declinării a V-a: un derivat de la *quiēs*, „odihnă”, „repaus”, şi anume *requiēs* (cu acelaşi sens), în loc să aibă AC sg în dentală, precum substantivul-bază (*quiētem*), prezintă forme de declinarea a V-a: *requiem*; la fel şi la ABL sg, *requiē* (şi *requiei*), care coexistă cu cea de G sg *requiētis*. Formele în dentală au circulat în paralel cu cele fără, fiind sprijinite de flexiunea exclusiv în dentală a substantivului-bază.

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. Situaţia debilă a declinării a V-a chiar şi în registrul cult şi în formele scrise a condus, cum am arătat deja, la trecerea în latina populară, practic, a tuturor substantivelor acestei declinări la declinarea I**. Astfel încât, exceptând câteva substantive extrem de uzuale, putem spune că, în latina populară a ultimelor secole ale Imperiului, declinarea a V-a a dispărut.

Această situaţie este dovedită şi prin intermediul limbilor romanice, care reflectă cu fidelitate şi permit reconstituirea situaţiei existente la nivelul latinei populare şi târzii. În limbile romanice, fostele substantive de declinarea a V-a apar tratate ca şi cele de declinarea I: forme ca **facia*, **glacia, acia* (ultima atestată însă literar, la Petronius, LXXVI, 11) le-au înlocuit pe cele culte şi literare corespunzătoare (*faciēs, glaciēs, acies*): rom. *faţă*, it. *faccia*, fr. *face*; rom. *gheaţă*; rom. *aţă* etc.

Au supraveţuit, izolate, câteva „urme” ale ultimei clase de flexiune nominală din latină: *die(m)* >it. (poetic şi învechit) *dì*, rom. *zi* (singurul substantiv românesc de origine latină terminat în *-i*); *rem* > fr. *rien*; *facies* > span. *haz*; *glacies* > fr. *glace*; (*ver*)*glas*.

GRAECA IN LATINA LINGVA. Graţie prezenţei grecilor în special în sudul Italiei, chiar din primul secol al marii lor roiri (διασπορά) mediteraneene (secolul al

---

* Cf. şi Marius Lavency, *op.cit.,* 54, §83.2.

** Al. Rosetti, *op.cit.,* 143; I.Fischer, *op.cit.,* 92; *ILR*, I, 137.

VIII-lea)[*] şi, nu mai puţin, pe teritoriul Laţiului şi al Romei foarte probabil încă de la întemeierea acesteia, între idiomurile italice antice şi acela vorbit de către diverşii colonizatori iniţial, ulterior de către urmaşii lor, s-au stabilit de timpuriu remarcabile relaţii de influenţă, în cadrul procesului general de aculturaţie, respectiv de modelare, de asimilare culturală a civilizaţiilor italice locale sub presiunea unei culturi, spiritual-materiale şi lingvistice, manifest superioare.

În limba latină au intrat primele împrumuturi directe din greaca diverşilor colonizatori şi s-au efectuat cele dintâi calcuri începând din epoca regalităţii (sec. VII-VI a.Chr.), în condiţiile în care ultimii regi de la Roma au fost, după tradiţie, etrusci, buni cunoscători ai limbii greceşti şi mediatori ai penetraţiei civilizaţiei elenice în Occident.

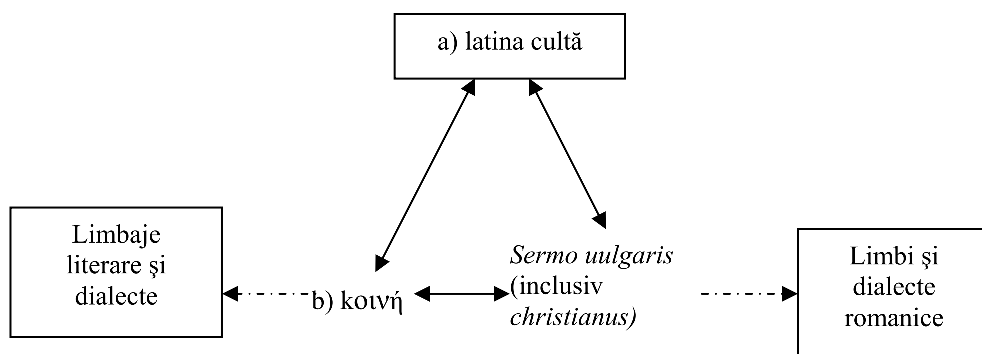
Greu de reconstituit datorită precarităţii textelor literare de la începutul latinităţii culte, această perioadă a fost succedată de aceea a influenţelor sistematice multiple, realizate pe baze exclusiv culturale odată cu epoca Scipionilor, prima care şi-a propus iniţierea unei autentice reforme în cultura spiritual-literară romană prin modelarea acesteia din urmă după ilustrele opere şi curente de gândire greacă apărute de la originile cristalizării ei (Homer, Hesiod, primii filosofi, primii istorici, primii poeţi dramatici) şi manifestate succesiv până în plină contemporaneitate elenistică, pe un vast spaţiu elenofon întins din sudul mediteranean al Galliei şi ajungând la cataractele Nilului. Epoca Principatului timpuriu (începând cu anul 27 a. Chr. şi incluzând ultimele decenii ale veacului I p. Chr.) a desăvârşit elenizarea şi – în epoca lui Augustus – clasicizarea culturii literare latine.

Acelaşi secol I p. Chr. marchează debutul raporturilor dintre limba greacă unificată (prin estomparea vechilor dialecte) încă din a doua jumătate a sec. al IV-lea a. Chr., după moartea lui Alexandru cel Mare şi apariţia regatelor elenistice, – aşa-numita κοινή (*koinē*), prima „limbă literară standard care a circulat în tot bazinul mediteranean şi până departe în Asia”[**], pe de o parte, şi latina vorbită (*sermo familiaris* sau *sermo uulgaris*), dubletul viu şi maximal extins geopolitic al variantei scrise, prin excelenţă culte, a latinei. Limba κοινή a influenţat vorbirea maselor de latinofoni ai Imperiului de-a lungul întregului secol I p. Chr. şi în celelalte subsecvente, iar latina vorbită, la rândul ei, a intrat în frecvent şi constant contact cu latina cultă, „literară” (în sensul larg al termenului), cu care a interferat. Practic, se poate vorbi, până după divizarea Imperiului la moartea lui Theodosius I (395 p. Chr.) şi chiar şi după dispariţia Imperiului roman de Apus (476 p. Chr.) – undeva până la o limită superioară reprezentată, aproximativ, de domnia lui Iustinianus (sec. al VI-lea) – de existenţa unui triunghi lingvistic al influenţelor reciproce între:

---

[*] O foarte sistematică sinteză a unuia dintre cele mai importante capitole din istoria grecilor – plecarea şi stabilirea lor în afara spaţiului etnogenetic originar aparţinând uneia dintre cele mai complexe şi dinamice populaţii IE – se află la John Boardman, *The Greek*s *Overseas*. *Their early colonies and trade*. London, Thames and Hudson Ltd., 1980 (var. rom. de Maria Alexandrescu Vianu şi Petre Alexandrescu, Bucureşti, Meridiane, 1988).

[**] Mihai Nasta, GREACA IN LATINO. *Problematica limbilor în contact: raporturile dintre limba koine şi sermo uulgaris,* în *Manual de lingvistică romanică. Latinitate - romanitate.* Vol. II. *Latina „vulgară”.* Coordonat de Alexandru Niculescu. Bucureşti, T.U.B., 1979, 191-233, aici 191, cu o vastă bibliografie, 231-233.

Vom întâlni, aşadar, numeroase cuvinte de origine greacă preluate de textele latine culte direct din textele greceşti culte, ca şi din vorbirea curentă a elenofonilor (fie stabiliţi la Roma şi în diverse cetăţi italice, fie în spaţiul lor etnic originar). Se poate stabili o cronologie relativă a împrumuturilor lexical-semantice greceşti în latină şi după forma pe care au cunoscut-o noile cuvinte în structura gramaticală a latinei.

Astfel, în majoritatea cazurilor, primele substantive greceşti preluate de latină au fost **adaptate** claselor de flexiune existente, în funcţie – desigur, subiectiv, nu de puţine ori aleatoriu – de „asemănările" cu flexiunea greacă specifică numelor în cauză. Procesul de adaptare a afectat atât substantivele comune, cât şi pe cele proprii: gr.□μφοφεύς, -έως, „amforă", „vas mare cu două toarte", de declinarea a III-a, devine în latină *amphora,-ae*, simplificându-şi, astfel, în mod evident declinarea; în schimb, teonimul grecesc Ἀπόλλων,- ονος, şi el de a III-a în greacă, îşi păstrează, cu modificări nesemnificative (de ex., dispariţia lui -ν final grecesc la NV latin), tipul de flexiune: lat. *Apollo, -ĭnis*; gr. Τάρας,-ντος, preluat în latină, îşi schimbă şi clasa de flexiune (de la a III-a în greacă la a II-a în latină), şi genul (masculin → neutru): lat. *Tarentum,-i*.

Ulterior, pe măsura extinderii raporturilor cultural-lingvistice între greacă şi latină, atât pe palierul cult, cât şi la nivelul oralităţii, împrumuturile greceşti au cunoscut un tratament lingvistic mai nuanţat. În general, se poate afirma că, începând cu secolele II-I a. Chr şi mai ales ulterior, grecismele au fost păstrate în forma lor de origine, evitându-se adaptarea. Chiar şi când aceasta s-a produs, fie pe cale cultă, fie pe cale populară, forma de origine nu s-a pierdut, ci a continuat să fie folosită la anumite cazuri, constituindu-se astfel adevărate declinări **mixte**, existând paralel cu declinările **duble** (două variante de declinare pentru acelaşi substantiv):

Declinare mixtă

Reprezintă un foarte interesant caz de simbioză morfologică greco-latină, în care au fost implicate numai primele 3 declinări latine, deoarece în greacă acesta era numărul claselor de flexiune a substantivului (posedând, însă, un număr deosebit de bogat de subclase şi tipuri particulare).

În **declinarea I** au fost cooptate substantivele greceşti terminate la N sg în *-e, -as* şi *-es*. Se poate remarca:

– păstrarea terminaţiilor greceşti (în afara N sg) la Gsg (tipul în -e), AC sg (alternând uneori cu terminaţia latină) şi V sg (uneori cu alternanţă latină)

– folosirea terminaţiilor latine în exclusivitate la anumite cazuri (D şi ABL sg)

– neutilizarea pluralului la majoritatea substantivelor comune

Paradigme:

	SG		
	feminin	masculin	masculin
N	musicē̆	sophist**ēs**	Aenē**as**
G	music**ēs**	sophist**ae**	Aenē**ae**
D	music**ae**	sophist**ae**	Aenē**ae**
AC	music**ēn**	sophist**ăm**/sophist**ēn**	Aenē**ăn**/ Aenē**ăm**
V	music**ē**	sophist**ĕ**/sophist**ă**	Aenē**ă**
ABL	music**ē**	sophist**ē**/ sophist**ā**	Aenē**ā**

La **declinarea a II-a** au fost trecute substantive greceşti provenind de la declinarea a II-a (în -ος pentru masculine şi feminine, în -ον pentru neutre) şi, sporadic, de la declinarea a III-a (N sg în -εύς, G sg -έως, tipul Προμηθεύς, -έως). Se observă şi aici coexistenţa formelor cazuale specific greceşti şi a celor specific latine, uneori chiar la acelaşi caz.

Paradigme:

	SG		
feminin		neutru	
N	Rhŏd**ŏs**/ Rhŏd**ŭs**	NV	Īli**ŏn**/ Īli**ŭm**
G	Rhŏd**ī**		Īli**ī**
D	Rhŏd**ō**		Ili**ō**
AC	Rhŏd**ŏn**/ Rhŏd**ŭm**		= NV
V	Rhŏd**ĕ**	ABL	= D
ABL	Rhŏd**ō**		

N	Promēth**eus**
G	Promēth**ĕī**/ Promēth**ĕos**
D	Promēth**ĕō**/ Promēth**ĕī**
AC	Promēth**ĕŭm**/ Promēth**ĕă**
V	Promēth**eu**
ABL	Promēth**ĕō**

NB Ocazional, în titlurile unor comedii sau tragedii latine, se întâlnesc substantive greceşti comune, de declinarea a II-a, a căror formă de N pl (*-οι*) a fost latinizată ca *-oe*: celebru în acest sens este titlul comediei *Adelphoe*, „Fraţii", a lui Terentius; a se vedea şi *Canephoroe*, „Purtătorii de coşuri".

Declinarea a III-a a reunit, atât la tema sa consonantică, cât şi la cea vocalică, substantive greceşti foarte variate ca tipologie flexionară. Coexistenţa terminaţiilor greceşti şi a celor latine indică, şi de această dată, intensitatea procesului de aculturaţie lingvistică.

Paradigme:

a) după **temele vocalice**:

	SG		PL
NV	poēs**is**	NACV	poēs**ēs**
G	poēs**is**/ poēs**ĕōs**	G	poēs**iŭm**/ poēs**ēōn**
D	poēs**ī**		
AC	poēs**ĭm**/ poēs**ĭn**	DABL	poēs**ĭbŭs**
ABL	poēs**ī**		

N	Sōcrătē**s**
G	Sōcrăt**ĭs**
D	Sōcrăt**ī**
AC	Sōcrăt**ĕm**/Sōcrăt**ĕn**
V	Sōcrăt**ēs**/Sōcrăt**ē**
ABL	Sōcrăt**ĕ**

b) după **temele consonantice**

SG

	masculin	feminin	masculin
NV	hēr**ōs**	tyrann**is**	crātēr
G	hērō**ĭs**	tyrannĭd**is**	crātēr**ĭs**
D	hēr**ōī**	tyrannĭd**ī**	crātēr**ī**
AC	hērō**ĕm**/hērō**ă**	tyrannĭd**ĕm**/tyrannĭd**ă**	crātēr**ĕm**/ crātēr**ă**
ABL	hērō**ĕ**	tyrannĭd**e**	crātēr**ĕ**

PL

NV	hērō**ēs**	NACV	tyrannĭd**ēs**	NV	crātēr**ēs**
G	hērō**ŭm**	G	tyrannĭd**ŭm**	G	crātēr**ŭm**
DABL	hērō**ĭbŭs**	DABL	tyrannĭd**ĭbŭs**	DABL	crātēr**ĭbŭs**
AC	hērō**ēs**/ hērō**ās**			AC	crātēr**ās**

neutru

SG		PL	
NACV	aenigma	NACV	aenigmăt**ă**
G	aenigmăt**ĭs**	G	aenigmăt**ŭm**
D	aenigmăt**ī**	DABL	aenigmăt**ĭbus**/aenigmat**is**
ABL	aenigmăt**ĕ**		

Observații SG G Substantivele terminate în dentală (tipul *tyrannis*), dacă sunt nume proprii, de preferință păstrează forma greacă: *Thetis, -ĭdos; Pallas, -ădos*, care, însă, evident nu o exclude pe cea latină (*Thetidis, Pallădĭs*). Există şi genitive exclusiv greceşti (*Saphūs, Inūs* < gr. Σαπφου)ς Ἰνου)ς).

AC Prezintă, fără posibilitatea unei delimitări, ambele forme desinențiale: -*ĕm*, respectiv -*ă*, cu observația că terminația greacă este preferată în cazul toponimelor de tipul *Helicona, Babylona, Salamina* etc., în rest – la numele de persoane şi la cele comune – ea coexistând nediferențiat cu terminația latină. Poezia, mai ales cea lirică, privilegiază rezonanțele greceşti.

PL G Scriitorii, cu precădere poeții (dar, de aici, şi în proză), acordă preferință genitivului grecesc, în -*ōn* (-ω)ν), de unde numeroasele titluri cu această formă: *Būcolicōn (libri), Georgicōn (libri), Metamophōsĕōn (libri), Cathemerinōn (libri)* etc., „(cărțile) poemelor bucolice”, „(cărțile) poemelor georgice”, „(cărțile) metamorfozelor”, „(cărțile) poemelor zilnice” etc. Desinența greacă se întâlneşte şi la unele etnonime: *Chalybōn*, „a(l), ai (ale) chalybilor” (populație tracă sud-pontică).

D Temele în dentală pot utiliza terminația greacă în locul celei latine: -σι< > lat. -*sĭn*, în special la numele mitologice (N pl *Dryades* - D pl *Dryasĭn*; N pl *Charites* - D pl *Charisĭn*; N pl *Trōades* -D pl *Trōasĭn* etc.).

CONCLUZII GENERALE

Ca orice idiom natural, latina a fost o limbă vie, cu o evoluție proprie şi un destin aparte, asemenea, de altfel, celui al vorbitorilor ei, nativi sau dobândiți prin circumstanțele istorice. Flexiunea substantivului este, şi ea, o mărturie elocventă a dinamismului şi complexității lingvistice a celui mai vorbit idiom din Antichitatea clasică.

Dacă la nivelul cult, prin excelență scris, al limbii latine se poate cu uşurință remarca stabilitatea structurilor gramaticale (inclusiv în domeniul numelui), variațiile flexionare fiind minime şi nesemnificative, la nivelul vorbirii se constată, că trăsătură fundamentală, **tendința de simplificare a flexiunii**. Ea se va realiza, în planul flexiunii substantivului, pe următoarele căi, dintre care cele mai importante sunt:

1. atenuarea până la eliminare a diferențelor dintre subclasele (paradigmele, tipurile etc.) ale unei declinări: de exemplu, între cele două tipuri de teme – în consoană şi în vocală – ale declinării a III-a.
2. estomparea şi, progresiv, anularea diferențelor dintre clasele de flexiune (declinări), prin eliminarea alternanțelor vocalice / consonantice, de cantitate, timbrale etc.
3. migrarea în grup, apoi în masă, a unor substantive de la o clasă de flexiune la alta, în temeiul preexistenței unor substantive cu flexiune mixtă sau dublă: este vorba de anterior discutatul fenomen de metaplasmă, grație căruia, în final, primele 3 declinări devenind productive, ultimele 2 vor sfârşi prin a dispărea.
4. tendința constantă de reducere a numărului cazurilor în latina vorbită a epocii imperiale (după secolul al III-lea p. Chr.). În latina vorbită târzie, formele pe care le iau cazurile oblice, atât la singular, cât şi la plural, evidențiază înclinația marcată a vorbitorilor de a crea, pentru fiecare număr, câte o unică formă (un caz unic general). Această tendință nu s-a realizat, însă, nici complet, nici uniform pe întregul teritoriu al latinofoniei.
5. eliminarea substantivelor cu flexiune anomală şi înlocuirea lor cu sinonime comode din punct de vedere morfologic.

CAPITOLUL V

MORFOLOGIA NUMELUI (II). ADJECTIVUL

GENERALITĂŢI Ca în toate limbile IE, şi în latină adjectivul, exprimând o calitate sau o însuşire a unui obiect, avea un comportament morfologic strict dependent de numele obiectului, respectiv de substantivul care exprima lingvistic obiectul în cauză (fiinţă sau lucru). Adjectivul era, în consecinţă, partea nominală de vorbire care, variabilă fiind în gen, număr şi caz, funcţiona din punct de vedere sintactic în primul rând ca atribut (în terminologie franceză, „complement al substantivului"). Prin urmare, în plan morfologic, el se acorda cu substantivul deter-minat. Morfemele cazuale ale adjectivului aveau, s-a arătat[*], o valoare complet diferită de aceea pe care o posedau morfemele corespunzătoare ale substantivului: este vorba de valoarea de a indica raportul de dependenţă, de „solidaritate" faţă de substantiv.

Mai mult decât atât, autonomia morfologică redusă a adjectivului era accentuată în limba latină şi de absenţa morfemelor proprii. Altfel spus, adjectivul latin nu avea forme specifice de declinare, flexiunea lui fiind absolut identică aceleia a substantivului, mai exact a primelor 3 clase de flexiune („declinări").

Totuşi, adjectivul nu era total dependent morfologic de substantiv. Adjectivul i se putea substitui substantivului (prin aşa-numita „substantivizare"), aşadar putea evolua morfologic aidoma unui substantiv (tipul: „un om viteaz – viteazul"), cu toate consecinţele decurgând de aici. Pe lângă aceasta, adjectivul se deosebea morfologic de substantiv prin categoria gradelor de comparaţie şi, de asemenea, prin capacitatea sa specifică de a forma adverbe.

CLASIFICAREA TIPOLOGICĂ. Se admite următoarea tripartiţie morfo-semantică a marii mase de adjective latine[**]:

deţin o imensă majoritate cantitativă în latină

1. adjective **calificative** sau **caracterizante**: sunt **adjectivele propriu-zise,** care, semantic, determină un substantiv, precizându-i trăsătura /-urile caracteristică /-e şi funcţionând, stilistic, ca epitete; posedă grade de comparaţie şi sunt coordonabile între ele când determină acelaşi substantiv.

mai slab reprezentate numeric, atestate mai ales în registrul cult, literar (în afara celor curente în limba vorbită)

2. adjective **referenţiale**: sunt adjectivele derivate din substantive (adjective **denominative**); nu au grade de comparaţie şi sunt necoordonabile între ele; nu pot funcţiona ca epitete tocmai pentru că sunt comutabile cu substantivul de la care provin, pus la G sg: *Campus Martius*, unde *Martius = Martis; populus Romanus*, unde *Romanus = Romae*; aceste adjective definesc un substantiv prin referinţă la un alt substantiv.

[*] Marius Lavency, *op.cit.*, 54, § 86.
[**] Detalii apud Marius Lavency, *op.cit.*, 16-17 (§ 9), 54 (§ 85).

bogat reprezentate în latină, alcătuind puternice grupuri nominale

3. adjective **pronominale**: sunt adjective doar în planul comportamentului morfologic; originea lor este strict pronominală; în consecință, această categorie nu va fi abordată aici, ci în cadrul aceleia căreia, de fapt, îi aparține (pronumele). Nu au grade de comparație, nu se pot coordona liber între ele, nu pot funcționa ca epitete.

CLASIFICAREA MORFOLOGICĂ. Se realizează exclusiv după **forma gradului pozitiv** a adjectivelor, prin urmare numai prima categorie menționată mai sus este compatibilă cu această clasificare.

Sub aspectul flexiunii, adjectivele latine calificative alcătuiesc două mari clase:

A. adjective aparținând **primelor două declinări** (I, feminine, în *-a*, şi a II-a, masculine şi neutre, cu tema în *-o-*/*-e-*).

B. adjective aparținând **declinării a III-a** (cu temă în *-i-* şi cu temă consonantică).

CLASA ADJECTIVELELOR DE DECLINAREA I ŞI A II-A. Toate aceste adjective posedă la Nsg 3 terminații pentru fiecare dintre cele 3 genuri:

-*us* (m), -*a* (f), -*um* (n) sau
-*er* (m), -*(r)a* (f), -*(r)um* (n)

Exemple:	*altus, -a, -um,* „înalt": (în dicționare şi sub forma *altus* [3])	flexiunea este identică celei a substantivelor *dominus* (II), *templum* (II) şi respectiv, *terra* (I)
	liber, -ĕra, ĕrum, (*liber* [3])	„liber": flexiunea este identică cu a paradigmei *puer* (II) pentru masculin; pentru neutru, ca şi pentru feminin, vocala din interiorul temei (-*e*-) şi dinaintea lichidei se păstrează.
	pulcher, -chra, -chrum, (*pulcher* [3])	„frumos": flexiunea formei de masculin, pierzând la cazurile oblice vocala dinaintea lichidei, este identică aceleia pe care o cunoaşte tipul *magister* (II). Neutrul şi femininul îşi urmează flexiunea, de asemenea cu pierderea cu vocalei dinaintea lichidei (fapt petrecut şi la N sg.).

Observații:

1. Adjectivele în -*ius* (-*ia*, -*ium*), de tipul *pius*, „fidel", „credincios", prezintă G sg preponderent necontras la masculine şi neutre: *pii*, iar V sg al masculinelor este de asemenea necontras: *pie*; la fel *patrius*, *medius* etc.

2. Majoritatea adjectivelor care conțin consoana lichidă în temă (-*r*-) pierd vocala dinaintea ei la N sg al formei de feminin şi de neutru şi la cazurile oblice.

3. Excepție formează un grup restrâns care, în latina cultă, nu cunoaşte sincopa semnalată la punctul precedent:

asper, aspĕra, aspĕrum, „aspru"
dexter, dextĕra, dextĕrum, „drept"*
gibber, gibbĕra, gibbĕrum, „cocoşat", „ghebos"

---

* Formele sincopate (*dextra, dextrum* etc.) sunt utilizate, sub presiunea limbii vorbite, şi de scriitori, chiar începând cu epoca clasică (Caesar, Titus Livius). Ele reprezintă, aşadar, o marcă a oralității.

lacer, lacĕra, lacĕrum, „sfâşiat”
miser, misĕra, misĕrum, „nenorocit”
prosper, prospĕra, prospĕrum, „favorabil”, „fericit”
tener, tenĕra, tenĕrum, „moale”, „fraged”

Acestui grup i se adaugă adjectivele compuse cu *-fer* şi *-ger*, de origine verbală (< *fĕrre*, „a purta*”, gerĕre*, „a duce”), ca: *armifer, -ĕra, -ĕrum*, „purtător de arme”, *somniger, -era, -erum*, „care aduce somn” etc.

4. Există, izolat, un singur adjectiv a cărui vocală dinaintea lichidei nu este - *ĕ-,* ci *-ŭ-: satur, satŭra, satŭrum*, „sătul”, „plin”: flexiunea lui este identică aceleia a adjectivelor care îl păstrează pe - *e* - înainte de lichidă.

Clasa adjectivelor cu 3 terminaţii la N sg şi având flexiunea primelor două declinări este, din punctul de vedere al formării temelor şi al modului de flexiune, cea mai nouă, fiind, totodată, cea mai regulată şi, după cum am arătat deja, şi cea mai productivă. Ea conţine, totuşi, un nucleu de adjective provenind din vechi rădăcini IE, ca *bonus*, *carus*, *liber* etc. Imensa lor majoritate aparţine unei date mult mai recente, fiind denominative şi deverbative create în interiorul latinităţii, de la primele până la ultimele ei secole de existenţă ca idiom vorbit.

CLASA ADJECTIVELOR DE DECLINAREA A III-A. Conţine 2 subclase principale, diferenţiate, ca şi la substantive, după natura sunetului cu care se încheie tema: fie vocala *-i-,* fie consoane. Spre deosebire de substantivele declinării a III-a, la adjective s-au impus cele cu tema vocalică („declinarea în *-i-*”[*]), nu atât din punct de vedere numeric-cantitativ, cât din acela al predominanţei morfemelor cazuale: astfel/, la, ABL sg se întâlneşte desinenţa *-ī*, la NACV pl neutru *-ĭă,* la G pl *- ĭŭm*, la AC pl masculine şi feminine *-īs/ēs*, chiar şi la o serie de adjective cu tema terminată în consoană. În schimb, declinarea consonantică a adjectivului s-a impus, fără excepţii (deci, fără intruziuni de la temele în vocală), la gradul comparativ.

SUBCLASA ADJECTIVELOR CU TEMA ÎN VOCALĂ (*-i-*). Aceste adjective prezintă o oarecare variaţie a formelor doar la N sg, în funcţie de genurile gramaticale. Astfel, cele mai numeroase sunt adjectivele care posedă una sau două forme la N sg şi anume: a) o singură formă (o formă comună) pentru toate genurile, de exemplu tipul *ingens, „*uriaş”; b) două forme, una pentru masculin şi feminin, cealaltă pentru neutre (deci, după străvechiul criteriu animat / inanimat), de exemplu tipul *suauis*, *suaue* (în dicţionare, de regulă sub forma *suauis, -e* sau *suauis*[2]), „plăcut”.

Mult mai rare, deci neproductive, au fost adjectivele cu flexiune vocalică având la N sg 3 terminaţii, pentru fiecare gen, şi anume: *-er* (m)*, -(r)is* (f)*, -(r)e* (n), posedând, prin urmare, şi ele o consoană lichidă înaintea vocalei temei (absente la masculin singular), de exemplu: *ācer, ācris, ācre*, „ascuţit” (din aceeaşi familie cu *acus, -ūs* şi *acies,-ēī*). Aici, distincţia dintre forma de masculin şi cea de feminin, realizată doar la N sg, este de dată recentă, secundară, dovadă fiind identitatea flexiunii la celelalte cazuri cu flexiunea adjectivelor în *-is, -e* sau a adjectivelor cu o singură formă la N sg.

Revenind la acestea din urmă, se impune precizarea că ele prezintă o pluralitate de forme la N sg, spre deosebire de cele în *-is, -e*. Pe de o parte, sunt adjectivele de tipul *ingens* (< **ingentĭ-s*), care atrag după ele flexiunea participiilor

[*] Marius Lavency, *op.cit.,* 56, § 91.

prezente (*-āns* şi *-ēns*/*-ĭ-ens*). Pe de altă parte, se includ în aceeaşi categorie şi adjectivele în *-x* la Nsg., de tipul *audāx*, „îndrăzneț”, *fēlīx*, „fericit”, *ferōx*, „sălbatic”, *uēlōx*, „iute” etc., ale căror forme de N sg au pierdut VT *-ĭ-*: **audacĭ-s* › **audac-s* › *audāx;* **fēlicĭ-s* › **fēlic-s* › *fēlīx* etc.

FORMELE CAZUALE

SG ABL:	se termină în VT -ī la toate genurile (*suāuī*, *ingentī*, *acrī*, *audācī* etc.).
PL NACV neutre:	terminația unică este *-ĭă* (*suāuĭă, ingentĭă, acrĭă, audācĭă* etc.).
G:	la toate genurile, terminația este *-ĭŭm* (*suāuĭŭm, ingentĭŭm, acrĭŭm, audācium* etc.).
AC:	ca şi la substantive, masculinele şi femininele prezintă, până în pragul epocii clasice, terminația *-īs*. Necesitatea evitării omonimiei, deci a ambiguității, a grăbit, în primele decenii ale Principatului, înlocuirea ei cu terminația *-ēs* de la temele consonantice, ceea ce s-a petrecut şi la substantivele corespunzătoare.

Cazuri particulare

1. Participiile prezente cu funcție sintactică predicativă (în cadrul propozițiilor participiale absolute) au ABL sg terminat în *-ĕ*: *milite pugnante*, „în vreme ce soldatul luptă”, pe când cele care au funcție atributivă folosesc, în general, finala în *-ĭ*, de altfel cea aşteptată: *prudenti consilio*, „cu o hotărâre înțeleaptă”, *ardenti studio*, „cu o pasiune arzătoare” etc. Poeții utilizează subiectiv, nemotivat, ambele forme, nu de puține ori contextul metric impunând o atare opțiune.

2. Toate adjectivele topice (derivate cu sufixul *-ēns[is]* de la toponime), de tipul *Athēnae* > *Athēni-ēns-is*, *-e*, au ABL sg în *-i*, Gpl în *-ĭŭm*. La fel şi numele lunilor aprilie (*Aprĭlis,-e*), iulie (*Quintīlis,-e*), august (inițial, până la Augustus, *Sēxtīlis*, *-e*) şi cele în *-bĕr* (m), *-brĭs* (f), *brĕ* (n), ca *Septēmbĕr*, *Octōbĕr* etc.: toate numele propriu-zise ale lunilor sunt în latină adjective, deoarece se acordau cu substantivul masculin *mensis*,- *is*, „lună (a anului)”, subînțeles.

3. Adjectivele cu tema vocalică oferă, nu în puține rânduri, ezitări ale finalei la cazul ABL sg, după cum am semnalat deja la punctul 1. Acelaşi adjectiv poate oferi, la cazul respectiv, atât forma aşteptată, în *-ī*, cât şi pe cea adoptată de la temele consonantice (*-ĕ*): *supplex*, „rugător”, poate avea la ABL sg şi *supplĭcĕ*, şi *supplĭcī.*

SUBCLASA ADJECTIVELOR CU TEMA ÎN CONSOANĂ. Mai slab reprezentate numeric, adjectivele acestei subclase au fost susținute în sistem în primul rând datorită flexiunii la gradul comparativ. Altminteri, adjectivele cu tema consonantică alcătuiesc o grupare foarte heterogenă, cel puțin la forma de Nsg, dar şi la cazurile (să le numim aşa) sensibile (ABL sg, G pl), unde coexistă şi forme aparținând temelor în vocală, aflate, în spațiul adjectivului, în irezistibilă expansiune. Gramaticii latini înşişi recomandau cu vădită ezitare anumite forme (la cazurile sensibile în primul rând) în detrimentul altora. Iată câteva dintre cele mai utilizate adjective cu tema consonantică, la cazurile care ridicau dificultăți:

N sg / G sg		ABL sg	NACV pl neutre	G pl
mĕmŏr, - ŏris,	„care îşi aduce aminte”	*mĕmŏrī*		*mĕmŏrŭm*
paupĕr,-ĕris,	„sărac”	*paupĕrĕ*		*paupĕrŭm*
plūrēs,	„mai mulţi” (formă cu sens de comparativ)		*plūră* *plūrĭă* (rar)	*plūrĭŭm*
prīnceps, -ĭpis	„cel dintâi”, „fruntaşul”	*prīncĭpĕ*	*prīncĭpĭă*	*prīncĭpŭm*
uetus, -ĕris,	„vechi”, „bătrân”	*uetĕrĕ*	*uetĕră*	*uetĕrŭm*

În principiu, la adjectivele acestei teme

ABL sg se termină în *-ĕ*
NACV pl neutru în *-ă*
AC pl masc / fem în *-ēs*
G pl în *-um*

ceea ce se poate verifica, practic fără excepţie, la comparativele obişnuite (flexiunea nomală) a(le) oricărui adjectiv.

În ansamblu, clasa adjectivelor cu flexiunea după declinarea a III-a este evident mai veche decât cealaltă. Între alte dovezi se numără şi stadiul embrionar, nedezvoltat, al distincţiei dintre masculine şi feminine la marea majoritate a adjectivelor acestei clase (cele terminate în *-is*, *-e* la N sg), în conformitate cu importanţa fundamentală a distincţiei dintre animat şi inanimat la nivelul IE comune.

EVOLUŢIA FLEXIUNII ADJECTIVALE ŞI MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. De-a lungul întregii istorii a limbii latine culte se poate constata o permanentă oscilaţie în utilizarea celor două mari clase de adjective, fapt care atestă o subterană tendinţă de unificare tipologică a flexiunii adjectivale.

Încă de la Naevius, Plautus, Ennius, Caecilius Statius, Terentius – scriitori reprezentativi ai vârstei arhaice şi preclasice a literaturii latine - până la Apuleius şi, de aici, în literatura târzie, păgână şi creştină, o serie de adjective au fost utilizate simultan cu ambele flexiuni, respectiv de declinarea a III-a şi de declinările II / I, alcătuind adevărate dublete: *sublīmis / sublīmus, sterilis / sterilus, decōris / decōrus, imberbis / imberbus, exanimis / exanimus* etc*.

Epoca imperială a cunoscut o amplificare a numărului de dublete adjectivale, preponderentă fiind, în limba vorbită, trecerea adjectivelor de declinarea a III-a la cealaltă clasă, mai simplă şi mai eficientă pentru vorbitorul comun. De unde şi reacţia, dublă, a specialiştilor (gramaticii) şi a oamenilor de cultură. Primii indică vorbitorului uzul clasic, recomandând evitarea şi eliminarea celor intrate incorect în uz: *acre non acrum, pauper mulier non paupera mulier, tristis non tristus, primipilaris non primipilarius*, întâlnim într-un fai-

* Detalii în *ILR*, I, 140.

mos „îndreptar” gramatical din epoca imperială, cunoscut în tradiție sub denumirea de *Appendix Probi*. La rândul lor, scriitori din epoca târzie, un Tertullianus, un Ambrosius, un Claudianus Mamertus, ca reacție la tendințele limbii vorbite, exagerează trecând la flexiunea în *-i-* adjective natural aflate la flexiunea în *-o-/-e-* şi *-a*: *magnanĭmis* în loc de *magnanĭmus, sincēris* în loc de *sincērus* etc* – fenomen cunoscut ca procedeu „purist”, ca hipercorectitudine sau hiperurbanism.

Limbile romanice atestă în mod evident tendința de simplificare a flexiunii adjectivale manifestată progresiv şi generalizat la nivelul vorbirii. S-a arătat** că forme provensale precum *comuna, doussa,* catalane precum *comuna*, *dolca* presupun etimonuri latine populare **communa* (în loc de *commūnis*,*-e*), **dulca* (în loc de *dulcis*,*-e*); la fel şi în cazul rom *lin*, it. *leno* < lat. pop.**lenus* (în loc de *lēnis,-e*), rom. *ager* < lat. pop. **agilus* (în loc de *agĭlis, -e*)***. La rândul ei, franceza, prin forme ca *mou* (*mol*), fem. *molle*; *fou* (*fol*), fem. *folle* presupune etimonuri latine populare **mollus* (în loc de *mollis,-e*), **follus* (în loc de *follis*, cu schimbarea clasei gramaticale: substantiv →adjectiv şi a semantismului) etc.

În cadrul aceluiaşi proces de simplificare prin regularizare, destul de numeroasele adjective cu 3 terminații care la N sg masculin se termină în *-er* (având desinența Ø) primesc pe cale analogică terminația de masculin singular *-us*, completând astfel o paradigmă care părea vorbitorilor descompletată. Acest tip de regularizare s-a petrecut tot în latina târzie şi vorbită, pătrunzând, însă, sub presiunea uzului oralității, şi în texte: *asperus* (chiar *asprus*, cu sincopă), *miserus*, *sacrus*, *macerus* etc., în loc de formele clasice, culte, *asper, mĭser, săcer, măcer* etc.

Româna a moştenit simplificările şi regularizările pe care le-a cunoscut latina vorbită în spațiul carpato-danubiano-pontic („latina dunăreană”). În privința adjectivului, pe baza sincretismului cazurilor, evoluția formală a cunoscut, în esență, **două etape******:

1) reducerea adjectivelor cu 3 terminații la Nsg la 2 terminații, prin identificarea neutrului la SG în flexiune cu masculinul şi la PL cu femininul, ceea ce a condus, practic, la dispariția totală a neutrului la adjective în română.

2) dispariția opoziției formale între masculine / feminine şi neutre la adjectivele cu flexiunea după declinarea a III-a, ceea ce a avut drept urmare unificarea adjectivelor de declinarea a III-a într-o clasă unică, fără genuri, cu o singură terminație.

Ex.:	**lat.**	**bonu(s)**		**bona**	**bonu(m)**
	rom.	*bun(ŭ)*		*bună*	*bun(ŭ)*
	rom.	*bun*	-	*bună*	
	it.	*buono*	-	*buona*	
	fr.	*bon*	-	*bonne*	
	prov.	*bons*	-	*bona*	
	lat.	***uĭrĭdis***		(mf)	***uĭrĭde*** (n)
	lat. pop.			**uĭrĭde(m)*	
	rom.			*verde*	
	it.			*verde*	

* *Ibid*.
** *Ibid*.
*** Al. Rosetti, *op. cit.,* 145.
**** I. Fischer, *op.cit.,* 98

Numărul adjectivelor româneşti de origine latină cu o singură terminaţie la NAC sg (tipul *dulce*) este în mod semnificativ redus în comparaţie cu acela al adjectivelor moştenite, cu forme distincte la masculin faţă de feminin (tipul *alb-albă*).

GRADELE DE COMPARAŢIE. ORIGINE. GENERALITĂŢI. Încă din IE comună existau trepte comparative, care, însă, nici nu alcătuiau sisteme regulate de forme, pe de o parte, iar pe de altă posedau o mult mai accentuată independenţă morfosemantică. Sisteme tripartite de forme comparative s-au elaborat în interiorul fiecărei limbi IE antice, după separarea de idiomul comun, prin consolidarea seriei gradelor cu 3 membri şi considerarea gradului normal al adjectivului calificativ – aşa-numitul pozitiv – drept forma fundamentală.

Şi în latină s-a elaborat un sistem gradual ternar, moştenit ulterior în toate limbile romanice. Denumirile tradiţionale ale gradelor de comparaţie sunt, şi pentru latină: **pozitivul**, prin care adjectivul exprimă calitatea sau însuşirea respectivă fără nici o idee de comparaţie, în sine, ca atare coincide cu aşa-numita „formă de dicţionar” a adjectivului; **comparativul,** care exprimă însuşirea a două obiecte sau grupuri de obiecte (ultimul termen în sens gramatical) comparate între ele; **superlativul**, exprimând calitatea, însuşirea, specificul obiectului respectiv în cel mai înalt grad posibil, fie în sine, fie prin raportare la alte obiecte.

Latina poseda forme speciale şi sistematizate morfologic numai pentru comparativul de superioritate şi pentru superlativ. Pentru exprimarea egalităţii, respeciv a inferiorităţii în comparaţie, latina utiliza formule analitice, perifrastice, negative şi pozitive, de tipul: *minus longus quam*, „mai puţin lung decât”, *non tam longus quam*, „nu atât de lung ca”, *tam longus quam*, „tot atât (la fel) de lung ca”. În ceea ce priveşte superlativul, ideea de absolut şi de relativ nu a avut în latină o exprimare morfologică diferenţiatoare, practic doar contextul putând indica valoarea semantică a superlativului în cauză, mai exact prezenţa sau absenţa unui complement al superlativului. Acestei deosebiri de ordin sintactic i se adăuga, totuşi, şi una de natură morfologică, deoarece superlativul analitic, spre deosebire de cel sintetic, format cu ajutorul sufixelor, era întotdeauna absolut.

COMPARATIVUL. Lăsând la o parte formele analitice ale comparativului latin de egalitate şi de inferioritate, vom evidenţia în comparativul latin întotdeauna şi exclusiv valoarea sa de superioritate.

Comparativul se identifică, în latină, cu un adjectiv cu tema consonantică, aşadar flexiunea lui o urmează pe aceea a declinării a III-a. Comparativul cel mai larg răspândit în latina literară, de la cele mai vechi texte, utilizat de asemenea şi în latina populară, era acela care se forma cu ajutorul unui sufix de origine IE*, *-i9ōs*, care exprima o treaptă mai înaltă a calităţii: în latină, el a devenit *-ĭŏr* la masculine / feminine, prin rotacizarea lui *-s-* intervocalic la cazurile oblice şi extinderea lui la N sg, şi, cu *-s* final păstrat, la neutre: *-ĭŭs*.

Prin urmare, formarea curentă a comparativului latin se realizează, prin sufixare, adăugând morfemele *-ĭŏr* / *-ĭŭs* la tema consonantică a adjectivului, iar dacă tema e vocalică, se suprimă VT, ajungându-se astfel la rădăcina adjectivului respectiv.

Ex:	*altus, -a, -um*		
	R *alt-*		
	comparativ	alt-**ior**, (mf),	alt-**ius** (n)
	dulcis, *-e*		
	R *dulc-*		
	comparativ	dulc-**ior**,	dulc-**ius**

audax
R *audac-*
comparativ audac-**ior,** audac-**ius**

Comparativul se declină ca un adjectiv cu tema consonantică (G sg *-iōr-is*, D sg *-iŏr-ī* etc).

Observații:

1. În epoca arhaică şi la scriitorii arhaizanți, dar şi în perioada târzie (atunci, însă, cel mai probabil din motive diferite), sufixul *-ior* apare utilizat şi pentru neutru: *prior bellum*, *foedus prior* etc.

2. Procedeul cel mai vechi în formarea comparativului a fost supletivismul (cf. *infra*). De o mare vechime a fost şi acela al ataşării directe a sufixului la rădăcina adjectivului: **mag-ios* > *ma-ior*; **senec-s*: răd. **sen-* + *-ior* > *sen-ior*; *nequam*, răd. **nequ-* + *-ior* > *nequior*.

3. Latina a moştenit şi vechiul sufix IE *-*(t)er(o)*-/*-*tr(o)-* cu valoare diferențială, prin intermediul căruia era marcată deosebirea, respectiv opoziția dintre două obiecte comparate. Valoarea comparativă a sufixului İE a fost moştenită în greacă şi în grupul indo-iranian. Latina i-a păstrat valoarea semantică originară, dar l-a utilizat pe o arie foarte restrânsă, şi anume la acele adjective care indică timpul şi locul, ca *inf-er-u-s*, *sup-er-u-s*, *pos-ter-u-s*, *ex-ter-u-s*, *dex-ter*, *sinis-ter*, precum şi la câteva pronume şi adjective pronominale nedefinite, cu referință la un obiect dintr-un grup format din două obiecte (elemente etc.): *al-ter*, „celălalt”, *u-ter*, „care (din doi)”, „unul (din doi)”.

SUPERLATIVUL. Se formează, ca şi gradul precedent, tot prin sufixare, şi anume adăugând la tema consonantică a adjectivului (prin eliminarea vocalei finale a temei, unde este cazul) sufixul cel mai curent folosit, în toate epocile, *-issim-*. Ca şi în cazul comparativului, şi în cel al superlativului se poate afirma că punctul de pornire în formarea adjectivelor obişnuite, cu flexiune şi trepte comparative normale, îl reprezintă rădăcina lor:

Ex.: *altus, -a, -um*
R *alt-*
superlativ alt-**issim-us** (m) alt-**issim-a** (f) alt-**issim-um** (n)
dulcis, -e
R *dulc-*
superlativ dulc-**issim-us** (m) dulc-**issim-a** (f) duc-**issim-um** (n)
audax
R *audac-*
superlativ audac-**issim-us** (m) audac-**issim-a** (f) audac-**issim-um** (n)

Se observă, prin însuşi modul său de formare, că superlativul se declină ca un adjectiv cu flexiunea după declinarea a II-a (masculinele şi neutrele, tema în *-o-*/*-e-*), respectiv declinarea I (femininele, tema în -a).

ALTE SUFIXE DE SUPERLATIV. ORIGINEA ŞI SPECIFICUL LOR. Sufixul *-issim-(u-/-a)* nu este vechi în limbă, ci reprezintă dezvoltarea şi combinarea altora mai vechi. În schimb, el a devenit cel mai productiv pentru exprimarea superlativului latin, fiind utilizat în mod egal în ambele registre, vorbit şi cult, ale limbii.

Sufixul de superlativ s-a format pe baza celui de comparativ, *-*i9ĕs/-i9ŏs*, prin reducerea la Ø a gradului vocalic: *-*is-*; la gradul redus al sufixului de comparativ s-a adăugat un alt sufix de superlativ, *-*som-(-o-/-a):* *-**is**- + *-*sŏm-(-ŏ-/ă)* > *-*issŏm-(-ŏ/-ă)* › *-issĭmŭ-/ă*.

Sufixul *-sŏm-(-ŏ-/ă) a evoluat şi independent în formarea superlativului, el fiind regăsit în aşa-numitele **superlative radicale**, care constituie tot atâtea forme aşa-zis „neregulate”, anomale în raport cu sistemul generalizat de superlative în *-issim-ŭ/ă*: *mag-sŏm-ŏ-s* > *maxĭmus*; *mag-sŏm-ă* > *maxĭmă*; la fel şi în *pessĭmus*, *proxĭmus* etc.

Înrudit cu sufixul *-sŏm-(ŏ-/-a) ca origine a fost un alt sufix de formare a superlativului, *-tom-(ŏ-/-a), care în latină s-a specializat pe gradul *-ĭ-* al vocalei sufixale: *-tim (-u/-a)* şi pe formarea de superlative de la adverbe. Formate cu acest sufix sunt acele superlative care la comparativ utilizează sufixul *-ter-(-o/-a): citerior*, *citerius - citimus (-a-um*); *interior*, *interius - intimus (-a, -um), ulterior*, *ulterius - ultimus (-a, -um)*, *posterior*, *posterius - postumus* (*-a, -um*: labiala *-m-* a asimilat timbral vocala precedentă) etc. Tot aici intră şi superlativul aşa-numit „neregulat” *op-tim-us* (*-a, -um*), precum şi unele adjective, a căror valoare şi treaptă comparativă s-a pierdut ulterior: *finitimus*, *maritimus* etc., ele având, însă, în comun o valoare semantică locală.

Rezultă şi din prezentarea de mai sus că sufixul de superlativ cel mai vechi în latină a fost *-mŏ- (*-mă-* pentru feminine), sufix care a cunoscut numeroase dezvoltări ulterioare. Cu acest sufix, precedat sau nu de vocală, se formează superlative foarte vechi în latină, pe care le întâlnim şi la numeralele ordinale:

prī -mŭ-s (*-a*, *-um*), „cel mai din faţă”, „cel dintâi” (< *prae* - + sufix)
sum-mŭ-s (*-a, -um*), „cel mai de sus” (< *sup-mo-*)
ī-mŭ-s (*-a, -um*), „cel mai de jos”

Alte exemple: *infĭmus* (*-a, -um*), *minĭmus* (*-a, -um*), *postrēmus* (*-a, -um*), *suprēmus* (*-a, -um*), *extrēmus* (*-a, -um*) etc.

SITUAŢII PARTICULARE

1. **Supletivismul**

Am semnalat mai sus (*Observaţii*, 2) că supletivismul a constituit cel mai vechi procedeu de realizare a treptelor comparative. Acestea s-au format nu de la acelaşi radical (temă), ci de la radicale (teme) diferite, prin „completare” lexicală. Formele supletive au fost folosite la câteva adjective aparţinând nucleului fondului principal lexical, constituind sistemul aşa-numitelor **adjective cu comparaţie neregulată (anomală**). Este vorba de următoarele 5 adjective, două perechi alcătuind cupluri antonimice:

pozitiv	comparativ	superlativ
bonus, -a, -um, „bun”	*melior,-ius*	*optimus,-a, -um*
malus, -a, -um, „rău”	*pēior,-ius*	*pessimus,-a, -um*
magnus, -a, -um „mare”	*māior,-ius*	*māximus, -a, um*
paruus, -a, -um, „mic”	*minor,-us*	*minimus,-a, -um*
multus,-a,um, „mult”	*plūrēs,-ă* (G pl *plūrĭum*)	*plūrĭmus, -a,-um* (folosit mai ales la plural)

După cum se observă, la unele dintre aceste adjective supletive comparativul şi superlativul pornesc de la aceeaşi rădăcină, diferită de cea de la pozitiv.

2. **Superlativul în lichidă**

2.1. Adjectivele care se încheie la Nsg masculin în *-er* îşi formează superlativul pornind chiar de la forma respectivă, la care se adaugă suflixul *-rim* (*-us,a, -um*):

pozitiv N sg *asper* → superlativ *asper-rim-us,-a,-um*
celer → *celer-rim-us, -a, -um*
niger → *niger-rim-us,-a,-um*

NOTĂ: La formarea superlativului acestor adjective s-a utilizat unul dintre sufixele vechi în limbă, *-*som*(-*o-/-*a), ca în *maximus*, de exemplu, vocala scurtă a temei adjectivului, -*ŏ*- sau -*ĭ*-, fiind absorbită de către sonanta lichidă, ulterior -*r*- vocalizându-se la -*er*-: **pulchro-som-o-* > **pulchr-som-o-* > **pulcher-som-o*, iar -*s*- din sufixul de superlativ asimilându-se la -*r*- în contact, progresiv. Astfel se explică apariția acestui tip de superlativ cu lichidă geminată.

2.2. Adjectivele care conțin în rădăcină cealaltă sonantă lichidă, -*l*-, de tipul *facil*(*is,-e*), *difficil*(*is,-e*), *simil*(*is,-e*), *dissimil*(*is,-e*), *humil*(*is,-e*), adaugă la rădăcina terminată în lichidă sufixul asemănător celui precedent, -*lim*(*us,-a,-um*).

pozitiv	*facilis,-e*	R *facil-* →	superlativ	*facil-lim-us,-a,-um*
	similis,-e	R *simil-* →		*simil-lim-us,-a,-um*
	humilis,-e	R *humil-* →		*humil-lim-us,-a,-um*

NOTĂ: Şi la adjectivele în -*il*(*is,-e*) s-a petrecut, în stadiul incipient al organizării limbii latine, acelaşi proces de asimilare a consoanei sufixului (*-*som*-[*o-, -a*]) de către consoana lichidă a radicalului adjectivului.

3. **Comparația adjectivelor compuse cu un element verbal**

Un statut aparte are o serie de adjective formate prin compunere cu un element de origine verbală, situat întotdeauna pe locul al doilea în cuvânt. Este vorba despre adjectivele compuse cu elementele -*dicus*, -*uolus* şi -*ficus*, forme nominalizate provenind de la verbele *dicere, uelle* şi *facere* („a zice", „a voi", „a face"). Aceste forme verbale nominalizate, utilizate la alcătuirea gradului pozitiv, sunt mai recente şi au înlocuit formele mai vechi, reprezentate de participiile -*dicens* şi -*uolens* (analogic, probabil, şi un *-*ficens* ‹ *faciens*): dovadă o constituie chiar formele de comparativ şi de superlativ, unde se porneşte de la tema participială (-*ent*-) şi nu de la cea a pozitivului.

Ex:

P	C
suāuĭdĭcus,-a,-um „armonios"	*suāuidic**ent**-ior,-ius*

S: *suāuidic**ent**issimus,-a,-um*

P	C
mūnificus,-a,-um „darnic"	*mūnific**ent**ior,-ius*

S: *mūnificentissimus,-a,-um*

P	C
maleuolus,-a,-um	*maleuol**ent**ior,-ius*

S: *maleuol**ent**issimus,-a,-um*

Declinarea acestor forme graduale se efectuează urmând întocmai flexiunea curentă a comparativelor, respectiv a superlativelor obişnuite.

4. **Comparaţia analitică**

Latina cultă a cunoscut şi ea forme de exprimare analitică a treptelor comparative, forme generate de existenţa unor dificultăţi de natură fonetică în cazul în care s-ar fi folosit, cum era de aşteptat, comparaţia prin sufixare.

Astfel, adjectivele a căror vocală finală a temei era precedată de o altă vocală (-*ĕ*-, -*ĭ*-, -*ŭ*-), rezultând de aici terminaţiile -*eus*, -*ius*, -*uus*, nu puteau utiliza sufixele curente (în special -*ior* şi -*ius*), datorită aglomerării cacofonice de vocale. Pentru evitarea unei astfel de situaţii, latina literară a creat primele forme analitice de comparativ şi de superlativ, cu ajutorul a două adverbe foarte productive: *magis*, „mai mult”, pentru comparativ, şi *maxime*, „în cel mai înalt grad”, „foarte”, pentru superlativ, adverbe urmate de adjectivele în cauză la gradul pozitiv.

Comparaţia analitică sau perifrastică a venit în întâmpinarea tendinţelor spre analitism atât de puternic manifestate în permanenţă la nivelul vorbirii limbii latine.

Ex.	P	C	S
	idōneus,-a,-um „potrivit”	*magis idōneus,-a,-um*	*maxime idōneus,-a,-um*
	ēgregius,-a,-um „distins”	*magis ēgregius,-a-um*	*maxime ēgregius,-a,-um*
	conspicuus,-a,-um „remarcabil”	*magis conspicuus,-a,-um*	*maxime conspicuus, -a,-um*

NOTE

a) Nu toate adjectivele cu VT precedată de o altă vocală formează în mod obligatoriu perifrastic (analitic) treptele comparative propriu-zise. Astfel, fără să se poată identifica o cauză precisă, la adjective precum *pius*, „respectuos”, *antīquus*, „vechi”, *sōbrius*, „treaz”, „cumpătat” există forme ale treptelor comparative alcătuite prin sufixare, cele perifrastice lipsind (sau ieşind din uz, ceea ce nu s-a întâmplat în cazul lui *pius*, la care sunt atestate formele perifrastice *magis* / *maxime pius*,-*a,-um*).

b) La superlativul analitic, scriitorii preferă uneori - în funcţie şi de contextul stilistic, dar şi din alte raţiuni - adverbele *bene* (*optime*) sau, mai des, *ualde*, „puternic”, cu aceeaşi valoare semantică: *ualde doctus*, „întru totul savant”, „foarte învăţat”. Alte adverbe utilizate: *sānē*, „negreşit”, *admŏdum*, „exact”, *omnīnō*, „cu totul”, *plānē*, „în mod clar”, *apprīmē*, „cu deosebire” etc.

c) Pe cale analogică, adjective fără motivaţie fonetică utilizează şi ele comparaţia analitică: este cazul, de pildă, al lui *memorabilis,-e*, care în latina literară prezintă de preferinţă superlativul perifrastic (*maxime memorabilis*,-*e*).

5. **Superlativul intensiv cu valoare absolută**

Limba vorbită, iniţial, apoi, pe scară largă, scriitorii au utilizat şi alte modalităţi, mai variate şi mai expresive, pentru a marca apogeul sau intensitatea maximă, culminantă şi absolută, de manifestare a unei însuşiri, calităţi, trăsături desemnate printr-un adjectiv sau altul.

Vechi şi răspândit de-a lungul întregii latinităţi, din epoca arhaică până la sfârşitul erei creştine antice, a fost procedeul intensificării superlativului prin

compunerea cu prefixele *per-* şi *prae-* (la origine, prepoziţii). Procedeul pare să fi fost apanajul limbii vorbite: depun mărturie numeroase adjective cu valoare de superlativ, derivate mai ales cu *per-*, întâlnite în comediile lui Plautus şi în epistolele lui Cicero*, dar şi la Caesar şi la prozatorii epocii imperiale (Plinius cel Bătrân, Tacitus etc.): *permagnus*, „foarte mare”, *perangustus*, „foarte strâmt”, *pergratus*, „foarte plăcut”, *perdifficilis*, „foarte greu”; *praealtus*, „foarte înalt”, *praecaluus*, „foarte chel”, *praecelsus*, „foarte înalt”, *praeclarus*, „foarte strălucit(or)” etc.

6. **Comparativul intensiv**

Pentru a indica superioritatea cu totul deosebită, prin excelenţă, a unei calităţi (însuşiri, trăsături etc.), vorbitorii sau utilizatorii în scris ai latinei puteau apela din nou la virtuţile adverbelor de mod, care aveau rolul de a întări, de a scoate şi mai mult în evidenţă superioritatea enunţată prin comparativ. Se foloseau în acest scop următoarele adverbe modale, urmate de adjectivul respectiv la comparativ:

tantō (*rārius*), „cu atât (mai rar)”
multō (*māior*), „cu mult (mai mare)”
nihilō (*dēbilior*), „cu nimic (mai neputincios)”
aliquantō (*melius*), „într-o oarecare măsură [un lucru] mai bun”

REMARCĂ. După modelul oferit de comparativul intensificat cu ajutorul adverbelor, şi superlativul a apelat la acelaşi procedeu, restrâns, totuşi, la spaţiul literar, întrucât nu era la fel de eficient, de productiv, ca superlativul intensificat şi absolutizat prin compunere. Adverbele utilizate pentru intensificarea superlativului au fost, după modelul comparativului intensiv, următoarele:

uel	(*summă*)	[*paupertas*]	„sărăcia chiar cea mai lucie”
multō	(*fortissimus*)	[*mīles*]	„un soldat cu totul şi cu totul viteaz”
longē	(*formōsissima*)	[*puella*]	„de departe cea mai frumoasă fată”
facile	(*audācissimus*)	[*iŭuĕnis*]	„un tânăr peste măsură de îndrăzneţ”
quam	(*plurĭmae*) (± *potest*)	[*cīuĭtātes*]	„cât mai multe neamuri (cu putinţă)”

7. **Serii defective**

7.1. Multe adjective nu pot avea grade de comparaţie, datorită semantismului pe care îl conţin: *aureus*, „de aur” (şi celelalte adjective derivate de la nume de metale preţioase: *argenteus*, „de argint”, *a[h]ēneus*, „de bronz” etc.), *hesternus*, „de ieri”, *ligneus*, „de lemn”, *pedester*, „în picioare”, *uīuus*, „viu”; acestora li se adaugă toate adjectivele derivate de la etnonime (*Graecus, Rōmānus, Dācicus* etc.).

7.2. Anumite adjective utilizează ca grade de comparaţie sau la anumite grade de comparaţie alte adjective, şi anume pe cele cu un sens echivalent sau foarte apropiat:

* Detalii şi exemplificări în *ILR*, I, 143.

nouus, „nou” →	comp. *recentior,-ius*	superlativ *recentissimus,-a,um* (există, totuşi, *nouissimus*)
uetus, „vechi” →	comp. *uetustior,-ius*	

7.3. Alte adjective posedă forme numai pentru comparativ sau numai pentru superlativ:

P	C	S
adulescens, „tânăr”	*adulescentior,-ius*	-
ălăcer, „iute”	*ălăcrior,-ius*	-
āter, „negru”	*ātrior,-ius*	-
iŭuĕnis, „tânăr”	*iūnior,-ius*	-
senex, „bătrân”	*senior,-ius*	-
sacer, „sacru”	-	*sacerrimus,-a,-um*
falsus, „fals”, „neadevărat”	-	*falsissimus,-a,-um*

7.4. Anumite forme de comparativ şi de superlativ nu au pozitiv sau acesta din urmă este rar utilizat; în cazul în care nu au forma de pozitiv, se consideră că adjectivele respective au derivat, prin sufixare, de la prepoziţii sau adverbe:

P	C	S
(pozitivul este Ø; se porneşte de la prepoziția sau adverbul etimon)		
ante, „înainte”	*anterior,-ius* „de mai înainte”, „din față”	-
citrā, „dincoace”	*citerior,-ius* „mai de dincoace”	*citimus,-a,-um*
(pozitivul este Ø; se porneşte de la prepoziția sau adverbul etimon)		
dē, „de sus în jos”, de la”, „spre”	*dēterior,-ius* „de calitate inferioară”, „mai rău”	*dēterrimus,-a,-um* „foarte rău /rea”
prae, „în față” „înainte”	*prior, prius* „mai înainte”	*prīmus,-a,-um* „cel /cea mai din față” „cel /cea mai înainte” „primul”
prope, „aproape”	*propior, propius* „mai aproape”	*proxĭmus,-a,-um* „cel /cea mai /foarte aproape”
ultrā, „dincolo”	*ulterior,-ius* „mai de dincolo”	*ultĭmus,-a,-um* cel /cea mai de dincolo” „ultimul/-a”
(pozitiv rar utilizat, specializat în anumite numere)		

internus,-a,-um (< *intrā*) „cel /cea dinăuntru”	*interior,-ius* „mai înăuntru”	*intĭmus,-a,-um* „cel /cea mai dinăuntru”
P	C	S
externus,-a,-um *exter(us),-a,-um* „cel /cea din afară”, „străin” (< *extrā*)	*exterior,-ius* „care e mai în afară”	*extrēmus,-a,-um* *extĭmus,-a,-um* „cel /cea mai dinafară”, „extrem/ă, „cel /cea mai îndepărtat /ă”
inferus,-a,-um cel /cea de jos” (< *infrā*)	*inferior,-ius* „care se află mai jos”, „inferior”	*infĭmus,-a,-um* *īmus,-a,-um* „cel /cea mai de jos” „ultimul /a (de jos)”
posterus,-a, -um „cel /cea de după, de mai târziu” (< *post*)	*posterior,-ius* „care e mai în urmă”, „care e mai târziu”	*postrēmus,-a,-um* *postŭmus,-a,-um* „cel /cea mai din urmă”
superus,-a,-um „cel / cea de sus” „cel / cea de deasupra” (< *suprā*)	*superior,-ius* „care se află mai sus” „(mai) de sus”	*suprēmus,-a,-um* *summus,-a,-um* „cel /cea mai de sus” „cel /cea mai înalt(ă)”

EVOLUȚIA COMPARATIVULUI ŞI A SUPERLATIVULUI ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA LUI ÎN LIMBILE ROMANICE. Încă din cele mai vechi timpuri ale constituirii ei, limba vorbită a acordat preferință **formelor analitice** în exprimarea treptelor comparative, ca urmare vădită a tendinței generale a oralității (în latină ca şi în alte limbi IE antice) de a folosi forme gramaticale cât mai regularizate, de aici cât mai simple şi mai clare, în conformitate cu universal umana „lege” lingvistică a „minimului efort”. În plus, formele sintetice, prin fixitatea lor, apăreau vorbitorilor ca stereotipe şi lipsite de expresivitate. Norma literară recomanda numai gradele de comparație sintetice, exceptând situațiile în care interveneau, cum am semnalat deja, dificultăți de pronunțare, fiind atunci „permise” formulările analitice. Limba curentă a folosit, însă, construcțiile perifrastice fără restricție de-a lungul întregii latinități, în paralel cu cele sintetice şi pentru imensa majoritate a adjectivelor.

Sub presiunea limbii uzuale, cotidian folosite, pătrund în limba literară construcțiile perifrastice cu adverbe (dincolo de situațiile în care erau permise şi recomandate) încă din epoca arhaică şi, ulterior, pe o scară mai largă, chiar în cea clasică. Astfel, pentru exprimarea comparativului întâietate începe să capete adverbul *magis* (față de un altul, *plus*), atestări relativ numeroase ale acestuia întâlnindu-se la Plautus (*magis seuerus*, *magis sapiens* etc.), la Terentius (*magis uerum*), apoi la Sallustius (*illustra magis*) şi, de aici, abundent în diverse texte literare ale epocii imperiale[*]. La rândul lui, superlativul sintetic tinde a fi eliminat la nivelul oralității şi înlocuit şi în limba literară de cel analitic, prin formulări perifrastice conținând o varietate de adverbe cu valori echivalente: alături de preexistentul *maxime* se impun, pe rând, încă din epoca lui Plautus până în cea a lui Horatius şi, în continuare, în literatura imperială (mai ales în cea creştină, destinată unui

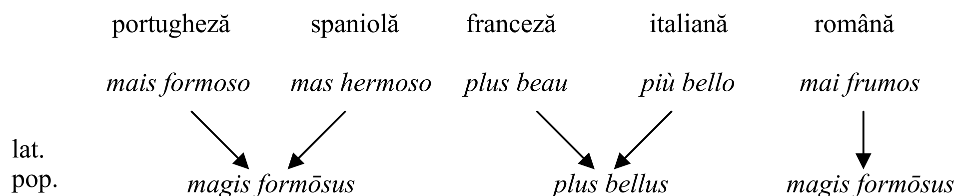
[*] Pentru alte atestări, ca şi pentru cele ale lui *plus*, cf. *ILR*, I, 144.

public socialmente larg şi cultural heterogen), adverbe precum: *multum, bene / optime - male, ualde, pulchre, oppido, summe, egregie, nimie, fortiter, impense, mirifice, uehementer*[**].

Uzura morfosemantică a celor două grade de comparaţie a condus la apariţia unor interesante fenomene cu repercusiuni gramaticale notabile la nivelul limbii vorbite. Pe de o parte, formele de comparativ şi de superlativ au început să fie resimţite şi tratate de vorbitori ca simple forme de pozitiv, fenomen atestat în diverse texte (mai ales cu un caracter tehnic) din epoca imperială, chiar de la un Vitruvius încolo[*]. Pe de altă parte, treptele propriu-zise, superioare, ale comparaţiei, comparativul şi superlativul, au început a fi, la rândul lor, confundate reciproc, mai ales comparativul luând locul superlativului, după cum atestă gramaticii latini tardivi[**]. După cum judicios s-a propus, originea formei romanice a superlativului relativ (alcătuit după schema articol + comparativ: rom. *cel mai bun, cel mai înţelept*, fr. *le plus sage*, it. *il più forte* etc.) trebuie să se afle aici, în acest tipar morfologic în care interferă valorile semantice ale treptelor comparative.

În limba vorbită, formele analitice s-au îmbogăţit şi întărit continuu, încă din perioada arhaică, datorită necesităţii resimţite permanent de vorbitori de a scoate cât mai mult în evidenţă natura treptei comparative, spre a elimina orice ambiguitate şi a accentua cât mai expresiv mesajul. Redundanţa a constituit din epoca arhaică până în finalul latinităţii echivalentul expresiv al clarităţii, nu o formă de stângăcie sau, cu atât mai puţin, de atentat la normele gramaticale, deci de eroare. Forme ca *magis maior*, *magis facilius*, *magis cautius* – atestate la Plautus şi la Terentius – corespund lui *magis locupletior* de la Valerius Maximus, *magis irritatior* de la Apuleius sau *magis sublimior* de la Avitus[***] şi merg toate în aceeaşi direcţie.

Formele analitice au fost, prin urmare, cele care au biruit. O dovedeşte, fără excepţie, sistemul gradelor de comparaţie moştenit de limbile romanice. Comparativul analitic este panromanic. În aria centrală s-a utilizat adverbul *plus* (urmat de forma de pozitiv a adjectivului), iar în ariile laterale adverbul *magis* (în acelaşi condiţii).

De altfel, chiar în textele latine care conţin comparativele analitice, *magis* este remarcabil mai des întâlnit decât *plus*, şi acest fapt este de pus în legătură cu preponderenţa descendenţilor romanici ai lui *magis* în sistemul comparativului[****].

[**] Pentru detaliile atestărilor, a se vedea *ibidem*. Se cunosc şi alte procedee de exprimare a superlativului cu valoare absolută, de pildă repetarea adjectivului sau îmbinarea lui cu un adverb provenit de la aceeaşi temă, cu atestări literare şi epigrafice: cf. *ibidem,* 144-145.

[*] Exemplificări *ibidem*, 145.

[**] *Nonnumquam etiam comparatiuus gradus superlatiui opus facit /…/*, apud *ILR*, I, 145.

[***] Exemple suplimentare, *ibidem*, 146.

[****] *Magis* s-a aflat în poziţie preeminentă şi datorită faptului – subliniat de I.Fischer, *op.cit.,* 99 – că era relativ izolat şi mai puţin expresiv, fiind de aceea mai apt pentru procesul de gramaticalizare decât *plus*, care făcea parte dintr-o familie lexicală

Formele supletive ale adjectivelor – foarte frecvent folosite şi în vorbirea cotidiană – s-au moştenit în toate limbile romanice, cu excepţia românei (aspect pentru care nu s-au emis până acum ipoteze explicative convingătoare):

LATINĂ	ITALIANĂ	FRANCEZĂ	SPANIOLĂ	PORTUGHEZĂ
melior(em)	*migliore*	*meilleur*	*mejor*	*melhor*
peior(em)	*peggiore*	*pire*	*peor*	*péor*
minor(em)	*minore*	*moindre*	*menor*	*ménor*[*]

Aşa cum am notat mai sus, superlativul relativ din limbile romanice s-a format, pe teren latin (sau pe baza unor tendinţe provenind din latina populară), pe baza comparativului. În orice caz, superlativul analitic nu şi-a fixat în latină o construcţie gramaticalizată[**].

În concluzie, concurenţa între sintetism şi analitism în domeniul comparatismului adjectival în limba latină a constituit, indiscutabil, una dintre multiplele forme de manifestare a progresului lingvistic, realizabil, aici, pe o cale pur şi exemplar dialectică, prin excelenţă dinamică.

suficient de numeroasă pentru a nu fi necesar să servească exclusiv ca instrument gramatical.

[*] Pentru alte exemple, *ILR*, I, 146.

[**] I. Fischer, *ibidem.*

CAPITOLUL VI

MORFOLOGIA NUMELUI (III). NUMERALUL

GENERALITĂȚI. Ultimul element morfologic al clasei sau grupului numelui constituie o categorie de tranziție, într-o dublă direcție. Pe de o parte, numeralul latin, prin morfemele cazuale ale unuia dintre reprezentanții săi, deschide drumul spre flexiunea pronominală, a cărei influență o suferă (fie şi periferic). Pe de altă parte, având în vedere faptul că, în afara primelor trei cifre – fundamentale, de altfel, în orice sistem de numărare –, restul lor are drept corespondent lingvistic numerale invariabile, respectiv indeclinabile, precum şi faptul că o întreagă subclasă de adverbe, numite multiplicative sau numerale, s-a format exclusiv pe baza numeralului (în speță, cardinal), putem afirma că această parte de vorbire alcătuieşte în latină un teritoriu de trecere dinspre câmpul morfologic al flexibilelor spre cel al neflexibilelor.

Trebuie semnalată, în sfârşit, legătura solidă care uneşte numeralul latin de celelalte reprezentante ale numelui: substantivul şi adjectivul. Astfel, cele mai multe subcategorii (subclase) ale numeralului latin au comportament flexionar identic cu acela al adjectivului, practic se declină ca el[*].

În acelaşi timp, în planul comportamentului sintactic, orice numeral latin poate funcționa şi în calitate de subiect sau de complement direct (de obiect direct), nu numai – ca adjectivele propriu-zise – în calitate de atribut, fapt care indică valențele substantivale ale acestei categorii morfologice.

TIPOLOGIA NUMERALULUI LATIN. Numeralul propriu-zis (în cadrul căruia nu avem nici un motiv întemeiat să includem adverbul multiplicativ, creat pe baza numeralului şi detaşat morfologic de el) cunoştea în latină 4 tipuri sau varietăți tipologice, în funcție de modul în care se efectua numărarea elementelor unui grup sau (în terminologie matematică) ale unei mulțimi.

Dacă se efectua o evaluare strict cantitativă, o numărare sau o socotire a elementelor în cauză, prin urmare dacă se căuta să se afle **câte** erau obiectele (în sens gramatical) ce alcătuiau mulțimea respectivă, numeralul utilizat corespundea unei cifre şi reprezenta numeralul de bază sau forma (tipul) de bază a(l) numeralului: numeralul **cardinal.** Precizăm că, şi în cazul de față, terminologia utilizată este latină, atât denumirea categoriei (*numĕrāle nōmen*, „numele prin care se exprimă/realizează numărătoarea", la Priscianus), cât şi aceea a varietății sale

---

[*] Este motivul pentru care gramaticienii aparținând şcolii franceze denumesc numeralul printr-o sintagmă ce scoate în evidență valențele adjectivale ale numeralului: „(les) adjectifs numéraux". A se vedea, în acest sens, descrierea categoriei apud Marius Lavency, *op. cit.*, 63, § 102.

tipologice: acelaşi Priscianus o denumeşte prin sintagma *numĕrī cardīnāles*, intenţionând să arate prin metafora implicată (*cardīnālis, -e < cardo,- ĭnis,* „ţâţână”) că acest tip de numerale este baza pe care se sprijină şi se înalţă edificiul întregii categorii, aşa cum o uşă se sprijină pe ţâţâni şi poate servi scopului ei numai dacă acelea există.

Dacă se efectua un alt tip de evaluare numerică, urmărindu-se identificarea locului sau poziţiei în succesiune ocupat(e) de un element al mulţimii, prin urmare dacă se căuta să se afle **al câtelea** este obiectul în mulţimea văzută ca şir/serie, numeralul în cauză exprima ordinea numerică şi, de aceea , purta denumirea de **ordinal (***ordinārius numĕrus < ordo, - ĭnis*, „ordine”, deci „numeralul care arată aşezarea în ordinea cuvenită”).

Dacă o mulţime imprecisă numeric era evaluată pe grupe (sau grupuri) egale în privinţa numărului de elemente componente, numeralul respectiv indica distribuţia numerică, gruparea sau, altfel spus, **din câţi (câte)** elemente era percepută şi alcătuită o mulţime generală oarecare. Tot gramaticii romani (Priscianus cu precădere) au denumit această speţă a numeralului prin termenul **distributiv** (*distribūtīuus numerus,* „numeralul prin care se efectuează împărţirea în grupuri” < *distribuo, - ĕre, - uī, -ūtum*, „a repartiza”, „a împărţi”).

În sfârşit, foarte utile pentru necesităţile practice (de ordin financiar-bancar, dar şi în aplicaţiile tehnice ale matematicii: inginerie, agrimensură, arhitectură, mecanică etc.) s-au dovedit şi acele numerale care, răspunzând la întrebarea **de câte ori?**, arătau numeric sporirea unei acţiuni, repetarea ei periodică într-un interval dat de timp. Astfel de numerale au fost denumite tot cu un termen de origine latină: **multiplicative** (< *multiplicāre*, „a spori”, „a înmulţi”).

NUMERALUL CARDINAL. După cum am arătat, numeralele cardinale, răspunzând la întrebarea „câţi?”, „câte?” (lat. *quot?*), constituiau echivalentul lingvistico-gramatical al cifrelor. Cardinalele – chiar într-o măsură mai mare decât ordinalele – au fost cele mai utilizate numerale în latină.

Din IE comună, latina a moştenit sistemul de numărare din zece în zece (decimal), precum şi numeralele cardinale fundamentale, de la 1 la10.

Vom prezenta în tabelul de mai jos cele mai importante numerale cardinale, sistemul de formare a numeralelor intermediare între unităţi, zeci, sute, mii, zeci de mii şi sute de mii, cu menţiunea că indicarea grafică a numerelor, prin celebrele cifre romane, a constituit, până la răspândirea celor arabe, sistemul cifric cel mai comod şi uzitat în Antichitatea clasică.

CIFRA ROMANĂ	NUMERALUL CARDINAL	CIFRA ARABĂ
I	*ūnus, -a, -um*	1
II	*duo, -ae, -o*	2
III	*trēs, tria*	3
IV	*quattuor*	4
V	*quīnque*	5
VI	*sex*	6
VII	*septem*	7
VIII	*octō*	8
IX (VIIII)	*nouem*	9
X	*decem*	10
XI	*undecim*	11

CIFRA ROMANĂ	NUMERALUL CARDINAL	CIFRA ARABĂ
XII	*duodecim*	12
XIII	*trēdecim*	13
XIV	*quattuordecim*	14
XV	*quīndecim*	15
XVI	*sēdecim*	16
XVII	*septemdecim*	17
XVIII	*duodēuīgintī (decem et octō)*	18
XIX (XVIIII)	*undēuīgintī*	19
XX	*uīgintī*	20
XXI	*uīgintī ūnus (ūnus et uīgintī)*	21
XXII	*uīgintī duo (duo et uīgintī)*	22
XXVIII	*duo dē trīgintā (duodētrīgintā)*	28
XXIX	*undētrīgintā*	29
XXX	*trīgintā*	30
XL	*quadrāgintā*	40
L*	*quinquāgintā*	50
LX	*sexāgintā*	60
LXX	*septuāgintā*	70
LXXX	*octōgintā*	80
XC	*nōnāgintā*	90
XCVIII	*octō et nōnāgintā (nōnāgintā octō)*	98
XCIX (IC)	*undēcentum (nouem et nōnāgintā* sau *nōnāgintā nouem)*	99
C	*centum*	100
CI	*centum ūnus (centum et ūnus)*	101
CC	*ducentī, -ae, - a*	200
CCC	*trēcentī, -ae, -a*	300
CCCC (CD)	*quadringentī, -ae, -a*	400
D* (I])	*quīngentī, -ae, -a*	500
DC	*sexcentī (sescentī),-ae, -a*	600
DCC	*septingentī, -ae, -a*	700
DCCC	*octingentī, -ae, -a*	800
DCCCC	*nōngentī, -ae, -a*	900
M (c Ī)*	*mīlle*	1 000
MM (Π)	*duo mīlia*	2 000
V□*	*quīnque mīlia*	5 000
X□*	*decem mīlia*	10 000
L□*	*quinquāgintā mīlia*	50 000
C□* ⎡(⎤I)	*centum mīlia*	100 000
|X|*	*deciēs centēna mīlia*	1 000 000

NUMERALELE CARDINALE DECLINABILE sunt următoarele:
a) primele trei (*ūnus, -a, -um; duo, -ae, -o; trēs, tria*),
b) sutele de la 200 la 900 inclusiv,
c) numele miilor (*mīlia*, „mii”),
restul numeralelor cardinale este indeclinabil.

* Motivația alegerii simbolului grafic rămâne, pentru noi, obscură.

PRIMELE TREI NUMERALE CARDINALE. **1)** Primul numeral, *ūnus,-a, -um*, provine din IE* *oino-,* fapt dovedit atât pe cale comparativă (a se vedea corespondențele în alte limbi IE antice, de tipul gr. οἰνή, v.germ. *ains* etc.), cât şi prin cele mai vechi atestări latine, cele epigrafice (*oino*[*m*], într-o inscripție din anul 258 a. Chr., aparținând familiei Scipionilor, şi, chiar mai recent, *oina*, într-o altă inscripție, datând din 111 a. Chr.). Flexiunea este următoarea:

	SG			PL
	masculin	feminin	neutru	
N	*ūnus*	*ūna*	*ūnum*	Nu are forme specifice
G		*ūnīus*		
D		*ūnī*		
AC	*ūnum*	*ūnam*	*ūnum* (= N)	
ABL	*ūnō*	*ūnā*	*ūnō*	

Observații:

1. Flexiunea acestui numeral este defectivă de plural. El poate, însă, apărea pe lângă substantive cu formă exclusivă de plural (*plurale tantum*), de tipul *castra*: *una castra*, „o singură tabără", precum şi atunci când exprimă exclusivitatea: *uni pedites*, „numai pedestraşii", *uni Ubii*, „numai neamul ubiilor" etc.

2. Prezintă o flexiune pronominală la cazurile G şi D (forme comune pentru toate genurile), utilizând desinențele specific pronominale **-*īus*,** respectiv -*ī* .

3. Sub influența declinării nominale, căreia de altfel îi şi aparținea întregul sistem al numeralului, limba vorbită a creat forme regularizate pentru G şi D singular (*ūnī, ūnae, ūnī; ūnō, ūnae, ūnō)*, forme care pătrund în textele literare şi devin mai frecvente în perioada târzie.

2) Al doilea numeral cardinal, *duo, -ae, -o,* a avut la origine forme de dual, pe care le-a păstrat numai la N singular masculin şi neutru (*duo*), formă perfect comparabilă cu aceea din greacă (δύω, δύο). Restul formelor este, în chip firesc, de plural, cum se întâmplă şi în alte corespondente IE antice (gotică, unele limbi italice). Cantitatea lui -*o* este *anceps*, „dublă": preponderent scurtă în epoca arhaică şi în cea clasică, preponderent lungă în epoca imperială. Paradigma este următoarea:

	PL		
	masculin	feminin	neutru
N	*duō*	*duae*	*duō*
G	*duōrum*	*duārum*	*duōrum*
D	*duōbus*	*duābus*	*duōbus*
AC	*duōs*	*duās*	*duō* (=N)
ABL	= D	= D	= D

Observații:

1. Flexiunea acestui numeral, prin natura semantismului lui defectivă de singular, este mixtă în ceea ce priveşte clasele de flexiune, pe cazuri: la N, G şi AC, formele urmează declinarea a II-a şi perechea ei, declinarea I; la D ABL, declinarea urmată este a III-a.

2. Forma veche de dual la AC, unică pentru toate genurile, *duŏ̄*, apare încă la Varro, la Cicero şi chiar şi la poeții epocii clasice, fiind însă concurată de formele diferențiate pe genuri încă din epoca lui Terentius. Inscripțiile atestă predominant, în epoca republicană ca şi în cea imperială, formele diferențiate de AC, acestea, practic, generalizându-se atunci,

sub impulsul limbii vorbite, prin excelenţă analitice. Se creează chiar un NAC neutru *dua,* după modelul curent al tuturor neutrelor, dar poate şi sub influenţa lui *tria.*

3. Pentru G plural, încă din epoca arhaică apare, coexistând cu cele uzuale, şi forma *duum: duum milĭtum, duum uirum (=duōrum uirōrum), duum milium* etc., forme atestate sporadic şi în epoca clasică (Cicero, Varro). După cum se observă, în cazurile respective, *duum* determină substantive, numerale sau pronume al căror G plural este tot în *-um,* şi aceasta poate fi o explicaţie a persistenţei sale.

4. În latină a existat şi un alt numeral cardinal cu semnificaţie numerică similară şi, în plus, chiar cu flexiune identică: *ambō*, „cei doi", „cele două", „amândoi", „amândouă". Ca şi *duo*, *ambō* reprezintă, în forma aceasta, una dintre rarele urme de dual păstrate de latină din IE (a se vedea, de pildă, gr.*αμφω*). *Ambō, -ae, -ō* se declină identic cu perechea sa, *duo*. Vocala finală a fost, în cazul lui *ambō*, originar şi multă vreme ulterior lungă, scurtarea survenind, sub presiunea lui *duŏ*, abia din primul secol imperial, exclusiv în poezie, din necesităţi metrice. Flexiunea lui *ambō* va cunoaşte regularizarea după primele două declinări - ca şi *duo*, de altfel - încă din epoca arhaică (la un Plautus şi Afranius), practic de-a lungul întregii latinităţi la nivelul limbii vorbite, cu mărturii epigrafice revelatoare în acest sens.

3) Cel de-al treilea numeral cardinal este şi el, în mod firesc, defectiv de singular şi moştenitor al unui etimon IE (a se vedea, de pildă, gr. τρει®λ, τρία). El se declină în latină după modelul temelor în *-i-*, de la declinarea a III-a, G şi DABL având forme comune tuturor genurilor:

	PL		
	masculin	feminin	neutru
NAC	*trēs*	*trēs*	*triă*
G		*trium*	
DABL		*tribus*	

Observaţie:

Forma de AC *trīs*, cea aşteptată la acest tip de flexiune, a fost utilizată pe larg din epoca arhaică (Plautus) până spre apogeul celei imperiale (Tacitus). Limba vorbită a acţionat, însă, şi în acest caz analogic, după modelul substantivelor, impunând în paralel forma *trēs*, care, în latina târzie, ajunge, datorită identităţii N-AC, să se impună ca unică formă, inclusiv la G, D, ABL, transformând astfel numeralul *trēs* într-un cuvânt indeclinabil, după modelul imensei majorităţi a numeralelor cardinale următoare (*quattuor, quinque, sex, septem* etc.).

SUTELE (DE LA 200 LA 900). Prezintă o formă adjectivală ca flexiune (după primele două declinări), indiferent dacă joacă sau nu rolul unui adjectiv. Au, evident, flexiune exclusivă de plural (*ducenti, -ae, -a; trecenti,-ae, -a* etc.); G are, însă, formă de declinarea a III-a, în *-um* (*ducentum*, *trecentum* etc.)

La origine, numele sutelor sunt – şi rămân în latina arhaică – substantive compuse de genul neutru, de tipul *ducentum, trecentum, sescentum* etc.; încă din epoca lui Plautus capătă forma unor adjective exclusiv la plural, şi aşa vor rămâne până la sfârşit.

Legătura între sute şi zeci/unităţi se face în două moduri:

a) prin juxtapunere: *centum quadrāgintā quīnque*, „o sută patruzeci şi cinci"; sutele stau pe primul loc, întrucât numeralele exprimând cifre superioare le precedă pe cele inferioare; ordinea inversă există, însă numai în cazul celuilalt tip de legătură.

b) cu o conjuncție (*et, atque, ac*): *sex et trēcentī*, „trei sute şase"; *quattuor et quīngentī*, „cinci sute patru"; *uīgintī trēcentīque*, „trei sute douăzeci". A se vedea şi *infra*, Observații, a) - c), p104.

NUMELE MIILOR. La singular, numele cifrei 1000 este invariabil (indeclinabil): *mīlle*, şi reprezintă un substantiv neutru, de declinarea a III-a, cu tema în vocală (-i-). Deşi în latina clasică forme flexionare apar numai la plural, sunt atestate încă, sporadic, în secolul al II-lea a. Chr., şi urme ale unei flexiuni la singular, de pildă *mīllī*, un arhaic ablativ atribuit lui Lucilius, după mărturia lui Aulus Gellius. Remarcăm diferența de grafie (corespunzând cu siguranță uneia de pronunție) între singularul ajuns indeclinabil *mīlle*, cu lichida geminată, şi pluralul *mīlia*, unde contextul fonetic, cu muierea lichidei, exclude geminarea.

Paradigma este următoarea:

	PL
	neutru
NAC	*mīlia*
G	*mīlium*
DABL	*mīlibus*

Observații:

1. În general, *mīlle* are valoare adjectivală, determinând substantivul care precizează natura obiectelor/elementelor numărate: *mīlle homĭnes*, „o mie de oameni". Numeralul poate avea şi valoare substantivală, şi atunci el este determinat de un substantiv la cazul G, cu valoare partitivă: *mīlle milĭtum mīsit*, „a trimis o mie de soldați". La plural, numeralul are numai valoare substantivală, iar substantivul care precizează natura obiectelor / elementelor numărate se află în mod obligatoriu la G: *sex mīlia equĭtum*, „ şase mii de călăreți"; *mīlia cīuium,* „mii de cetățeni", „o mulțime foarte mare (numeroasă)".

2. O cantitate nedeterminată se exprimă de obicei prin *mīlle* (*mīlia*), dacă este foarte numeroasă, greu calculabilă, sau prin *sescentī* (propriu-zis, „şase sute"), sau chiar *centum*, dacă este mai redusă sau mai puțin numeroasă.

CELELALTE NUMERALE CARDINALE. Sunt, fără excepție, indeclinabile (au formă fixă, indiferent de număr, de gen sau de caz). Le prezentăm în continuare pe cele mai importante, pornind de la numeralele de bază.

quattuor:	spre deosebire de corespondentele lui din alte limbi IE antice, în latină este indeclinabil.
octō:	este, ca şi *duo* şi *ambō*, o veche formă de dual; va cunoaşte scurtarea (aşa-numită iambică) a vocalei *o* finale începând cu primele decenii ale secolului I imperial.
undĕcim – septemdĕcim:	sunt numerale compuse din elementul-bază *decem* (> - *decim* prin compunere) şi numeralele corespunzătoare de la *unus* (*un-* prin haplologie, ca efect al compunerii) la *septem*, cu modificările fonetice corespunzătoare ale numeralului adăugat, prin compunere, acolo unde este cazul.

duodēuīgintī: undēuīgintī	se presupune că aceste forme, alcătuite prin scădere din 20 (*uīgintī*), sunt vechi în limbă şi reprezintă urme ale unui sistem de numărare vicesimal (poate şi ca variantă a unuia

decimal); după alte ipoteze, ar proveni din perioada în care numele fiecărei zeci era un substantiv denumind un subansamblu dintr-un ansamblu numeric determinat*. Variantele *decem (et) octō* şi *decem (et) nouem* sunt ulterioare şi periferice în latina literară, deşi cunosc atestări prestigioase (Titus Livius, Caesar, Tacitus)**.

Zecile reprezintă forme compuse, în care al doilea element este un substantiv neutru cu formă de plural, dar cu *-ā* (vocală ulterior scurtată), respectivul element denumind decada:

uīgintī: la origine era un NAC dual, cu altă desinenţă decât cea atestată de *duŏ*, *ambō* şi *octō*.

septuāgintā: introducerea unei vocale cu timbru particular (*ŭ*) între rădăcina numeralului *septem* şi secvenţa repetată - *āgintā* (decupată prin falsă analiză pornind de la *quadr-āgintā*) sau, eventual, modificarea timbrală a ultimei vocale a lui *septem* prin pierderea lui *-m* şi ca efect al compunerii rămân, încă, două ipoteze nu îndeajuns de mulţumitoare pentru explicarea formei aparte a acestui numeral.

nōnāgintā: este o formă mai recentă, creată pornind de la tema numeralului ordinal (*nōnā-gēsimus*).

Numele sutei este şi el un substantiv cu formă neutră (în *-um*) şi invariabilă.

Observaţii:

a) După cum am arătat, la numeralele peste 100 numerele mari precedă de regulă pe cele mici (sutele faţă de zeci şi faţă de unităţi), şi atunci se foloseşte juxtapunerea.

b) În cazul miilor, niciodată sutele, zecile sau unităţile nu le pot preceda, procedeul utilizat fiind cel al juxtapunerii: 3277 se formula obligatoriu *tria mīlia ducenta septuāgintā septem.*

c) Numeralele între 21 şi 99 se formează începând fie cu zecile, fie cu unităţile (depinzând uneori şi de context: numeralul *ūnus* nu precedă niciodată un substantiv la plural: „douăzeci şi unu de cetăţeni" se spunea fie *ūnus et uīgintī cīuēs,* fie *cīuēs uīgintī ūnus*), prin juxtapunere dacă se începea cu zecile, prin conjuncţie copulativă (cf. *supra*) dacă se începea cu unităţile.

NUMERALUL ORDINAL. Răspunzând la întrebarea „a(l) câtelea ?" (lat. *quotus, -a, -um*) pentru a exprima ordinea obiectelor într-o serie, numeralul ordinal se formează, cu câteva excepţii, pe baza celui cardinal şi după modelul oferit de acesta.

Toate numeralele ordinale se declină după adjectivele cu tema în *-o-/-e-*, aşadar după declinarea a II-a pentru masculine şi neutre şi după declinarea I pentru feminine.

Oferim mai jos tabloul numeralelor ordinale de bază, însoţit, în locul traducerii, de cifra arabă corespunzătoare:

---

* *ILR*, I, 162.

** După modelul lui *duodēuīgintī* şi *undēuīgintī*, toate numeralele până la 99 inclusiv, care conţin cifrele 8 sau 9 la unităţi, se formează prin scădere din cifra zecilor („doi din treizeci" = 28; „unu din optzeci" = 79: *duodētrīgintā, undeoctōgintā* etc.). Acestea sunt formele care se supun normei literare.

NUMERALUL ORDINAL	CORESPONDENTUL CIFRIC (NUMERIC)
prīmus, - a, - um	1
secundus, -a, - um	2
tertius, -a, - um	3
quartus, -a, -um	4
quīntus, -a, -um	5
sextus, -a, - um	6
septimus, -a, -um	7
octāuus, -a, -um	8
nōnus, -a, -um	9
decĭmus, -a, - um	10
undecimus, -a, -um	11
duodecimus,- a, -um	12
tertius decimus, -a, -um	13
quartus decimus, -a, -um	14
quīntus decimus, - a, -um	15
sextus decimus, - a, - um	16
septimus decimus, -a, -um	17
duodēuīcēsimus, -a, - um	18
(octāuus decimus, -a,- um)	
undēuīcēsimus, -a, -um	19
(nōnus decimus, -a, -um)	
uīcēsimus (uīgēsimus), -a, -um	20
uīcēsimus prīmus, -a,-um	21
(ūnus et uīcēsimus,-a, -um)	
uīcēsimus alter	22
(alter et uīcēsimus, -a, -um)	
uīcēsimus tertius,-a, -um	23
(tertius et uīcēsimus, -a, -um)	
duodētrīcēsimus, -a, -um	28
undētrīcēsimus, -a, -um	29
trīcēsimus, -a, -um	30
(trīgēsimus, -a, -um)	
quadrāgēsimus, -a, -um	40
quīnquāgēsimus, -a, -um	50
sexāgēsimus, -a,-um	60
septuāgēsimus, -a,- um	70
octōgēsimus,-a,-um	80
nōnāgēsimus, -a, - um	90
centēsimus, -a, -um	100
centēsimus prīmus, -a, -um	101
centēsimus quadrāgēsimus quīntus	145
ducentēsimus, -a, -um	200

trēcentēsimus, -a, -um	300
quadringentēsimus,-a,- um	400
quīngentēsimus, -a, -um	500
sexcentēsimus, -a, -um (sescentēsimus,-a,-um)	600
septingentēsimus, -a, -um	700
octingentēsimus, -a, -um	800
nōngentēsimus, -a, -um	900
mīllēsimus, -a, -um	1 000
bis mīllēsimus, -a, -um	2 000
ter mīllēsimus, -a, -um	3 000
quīnquiēs mīllēsimus, - a, - um	5 000
deciēs mīllēsimus, -a, -um	10 000
quīnquāgiēs mīllēsimus, -a, -um	50 000
centiēs mīllēsimus, -a, -um	100 000
deciēs centiēs mīllēsimus, -a, -um	1.000 000

FORMAREA NUMERALULUI ORDINAL. Latina moşteneşte din IE comună tiparele formative ale numeralului ordinal, şi anume pornind de la numeralul cardinal cu ajutorul unor sufixe (*-*mŏ*-, *-*tŏ*-), care, ulterior, dobândesc şi sens de superlativ.

Vom prezenta în continuare succint formarea principalelor tipuri de numerale ordinale.

prīmus, -a, - um:	format cu sufixul IE * - *mŏ*- (etimon **pris-mo-s*), reprezintă chiar un superlativ.
secundus, -a, - um:	are o origine verbală (etimon **sequo-nd-os*), rădăcina fiind comună cu aceea a verbului *sequor, sequi, secutus sum*, „a urma”, *secundus* având, aşadar, sensul primar de „cel care urmează (vine după) primul”, de aici „ al doilea”. Uneori – mai ales la numeralele ordinale superioare, compuse (de la al XXI-lea în sus) – se utilizează, provenind din zona pronumelor nedefinite, *alter, -a, -um,*„celălalt (din doi)”, de aici „al doilea”.
tertius, -a, -um:	porneşte de la radicalul pe grad Ø al numeralului cardinal corespunzător (*trēs*: **tr*-), la care se adaugă sufixul *-*t*-(*i9o*-): etimon reconstituit **tri-t-i9o-s*.
quartus, -a, -um :	se formează cu ajutorul sufixului *-*tŏ*- de la o formă diferită a cardinalului.
quīntus, -a, -um:	cu ajutorul aceluiaşi sufix ca şi precedentul, porneşte de la forma simplificată a cardinalului (*quīnque:* **quīnc- tŏ*-s > **quīn- tŏ-s* > *quīn-tu-s*); forma dinaintea simplificării este atestată într-un nume de persoană precum *Quinctus* sau *Quinctius.*
sextus, -a, - um:	se utilizează acelaşi sufix *-*tŏ*-; este atestată, popular, în inscripţii, şi forma asimilată a numeralului cardinal de bază (*sestus*), pentru care a se vedea şi antroponimul *Sestius.*
septimus → *nōnus, -a, -um:*	se formează, cu modificările fonetice de rigoare, prin intermediul sufixului * - (*m)ŏ*-, aici * - *ŏ* -: **septem-ŏ-s*; **octo- (u9)- ŏ-s* > **octā-uŏ-s* > *octāuus*; **nouem-u9-ŏ-s* >

**nouen-ŏs >nōn-ŭs.*

Zecile (de la *duodēuīcēsimus*, care cunoaşte şi varianta formată prin compunere fără conjuncţie *octāuus decimus*), sutele şi miile se formează cu sufixul compus - *ēsimus,* care apare în epoca arhaică şi sub varianta (analogică) - *ensimus*.

După cum s-a observat din tabelul de mai sus, legătura zecilor cu unităţile se poate face fie prin alăturare (juxtapunere), fie prin conjuncţie, aceasta din urmă fiind preferată, de obicei, când unităţile precedă zecile (*ūnus et uīcēsimus*, *alter et uīcēsimus* etc.).

UTILIZAREA NUMERALULUI ORDINAL. Latina utiliza numeralul ordinal pentru a indica:

1) datele timpului în succesiune

a) indicarea anului: *annō bis mīllēsimō*, „în anul 2000"

b) indicarea zilei: *quadrāgēsima diē*, „în a patruzecea zi"

c) indicarea unui anumit interval al nopţii (în armată): *quartă uigiliă,* „a patra veghe (strajă)"

d) indicarea orei: *hoгă tertiă,* „a treia oră"

2) succesiunea dinastică: *Antiŏchus tertius*, „Antiochus al III-lea"
Diony#sius secundus, „ Dionysius al II-lea"

3) durata: *Annum iam tertium et uīcēsimum rēgnat*, „Domneşte deja de 22 de ani", „Se află în al 23-lea an de domnie".

4) vârsta: *Annum agens sextum decimum*, „în al 16-lea an de viaţă", „având [împliniţi] 15 ani".

5) ordinea (numerotarea) cărţilor şi a paginilor care compun un text (o operă): *librō quīntō*, „în cartea a cincea"; *paginā decimā*, „(la) pagina a zecea".

NUMERALUL DISTRIBUTIV. Având un rol morfologic foarte precis în cadrul categoriei numeralului, şi anume acela de a arăta repartizarea numerică a unei mulţimi oarecare în submulţimi/ grupe egale de obiecte, numeralul distributiv răspunde la întrebarea *quotēni, - ae, -a?,* „(în) câţi ?", „(în) câte?", şi se comportă morfologic identic cu numeralul ordinal, de care îl deosebeşte doar sufixul formativ.

Se porneşte, prin urmare - cu excepţia primelor două forme -, tot de la baza numeralului cardinal, modelul pe care îl urmează fiind, însă, evident mai aproape situat de cel ordinal. Declinarea numeralului distributiv este identică aceleia a ordinalului, fiind vorba tot de un adjectiv cu flexiunea masculinului şi a neutrului după declinarea a II-a, iar a femininului după declinarea I (în latina clasică, exclusiv la plural). Uneori, G pl poate avea forme după declinarea a III-a, teme în consoană (*-um*).

Oferim, în continuare, ca şi mai sus, tabloul formelor de bază ale numeralului distributiv:

NUMERALUL DISTRIBUTIV	TRADUCEREA	CORESPONDENTUL CIFRIC
singuli, -ae, -a	„câte unul"	1
bīnī, -ae, -a	„câte doi"	2
ternī, -ae, -a	„câte trei"	3
quaternī, -ae, -a	„câte patru"	4
quīnī, -ae, -a	„câte cinci"	5
sēnī, -ae, -a	„câte şase"	6

septēnī, -ae, -a	„câte şapte”	7
octōnī, -ae, -a	„câte opt”	8
nouēnī, -ae, -a	„câte nouă”	9
dēnī, -ae, -a	„câte zece”	10
undēnī, -ae, -a	„câte unsprezece”	11
duodēnī, -ae, -a	„câte doisprezece”	12
ternī dēnī, -ae, -a	„câte treisprezece”	13
quaternī dēnī, -ae, -a	„câte paisprezece”	14
quīnī dēnī, -ae, -a	„câte cincisprezece”	15
sēnī dēnī,- ae, -a	„câte şaisprezece”	16
septēnī dēnī,- ae, -a	„câte şaptesprezece”	17
duodēuīcēnī, -ae, -a	„câte optsprezece”	18
undēuīcēnī, -ae, -a	„câte nouăsprezece”	19
uīcēnī, -ae, -a	„câte douăzeci”	20
uīcēnī singulī, -ae, -a	„câte douăzeci şi unu”	21
(singulī et uīcēnī, -ae,-a)		
uīcēnī bīnī, -ae,-a	„câte douăzeci şi doi”	22
(bīnī et uīcēnī,-ae,-a)		
duodētrīcēnī, -ae, -a	„câte douăzeci şi opt”	28
undētrīcēnī, -ae, -a	„câte douăzeci şi nouă”	29
trīcēnī, -ae, -a	„câte treizeci”	30
quadrāgēnī, -ae, -a	„câte patruzeci”	40
quīnquāgēnī, -ae, -a	„câte cincizeci”	50
sexāgēnī, -ae, -a	„câte şaizeci”	60
septuāgēnī, -ae, -a	„câte şaptezeci”	70
octōgēnī, -ae, -a	„câte optzeci”	80
nōnāgēnī,-ae, -a	„câte nouăzeci”	90
centēnī, -ae, -a	„câte o sută”	100
centēnī singulī, - ae, -a	„câte o sută unu”	101
ducēnī, -ae, -a	„câte două sute”	200
trecēnī, -ae, -a	„câte trei sute”	300
quadringēnī, -ae, -a	„câte patru sute”	400
quīngēnī, -ae, -a	„câte cinci sute”	500
sexcēnī, -ae, -a (sescēnī)	„câte şase sute”	600
septingēnī, -ae, -a	„câte şapte sute”	700
octingēnī, -ae, -a	„câte opt sute”	800
nōngēnī, -ae, -a	„câte nouă sute”	900
singula mīlia	„câte o mie”	1 000
bīna mīlia	„câte două mii”	2 000
terna mīlia	„câte trei mii”	3 000
dēna mīlia	„câte zece mii”	10 000
trīcēna mīlia	„câte treizeci de mii”	30 000
centēna mīlia	„câte o sută de mii”	100 000
quīngēna mīlia	„câte cinci sute de mii”	500 000
deciēs centēna mīlia	„câte un milion”	1 000 000

FORMAREA ŞI UTILIZAREA NUMERALULUI DISTRIBUTIV. Toate numeralele distributive au forme exclusiv de plural (deşi, în perioada preclasică şi postclasică, a fost utilizată şi forma de singular a lui *singuli,-ae, -a*) şi însoțesc

substantive la plural (*plurale tantum*). În anumite contexte, numeralul distributiv poate apărea în locul celui cardinal. Alteori, poate căpăta un sens multiplicativ secundar.

Sufixul caracteristic numeralului distributiv este *-*no*-, amplificat pe teren latin cu vocala -*ē*-, după modelul oferit de *sēnī (-ae, -a), dēnī (-ae, -a)* etc. Cu sufixul -*ēn*(-*i, -ae, -a*) s-au format zecile şi sutele (pentru ultimele existând, în paralel, dar mai rar, şi variantele lungi *ducentēnī,-ae,-a; trecentēnī, -ae, -a* etc.). Prin regularizare, în latina literară târzie (sec. al III-lea şi al IV-lea p. Chr.), ca şi în cea epigrafică, se creează forma *millēnī, -ae, -a*.

În limba vorbită, numeralul distributiv a cunoscut o utilizare restrânsă progresiv spre sfârşitul Antichităţii, fiind concurat de diverse construcţii analitice, perifrastice sau de utilizarea substitutivă a cardinalului, sfârşind prin a dispărea ca atare.

Observaţii:

1) Primele două numerale distributive au o origine aparte şi comună. Ambele provin cel mai probabil de la formele corespunzătoare ale adverbului multiplicativ: *bis*, „de două ori”, respectiv *semel,* „o singură dată”. Această ipoteză poate fi extinsă şi la celelalte două numerale distributive următoare (*ternī, -ae, -a; quaternī, -ae, -a*), care par să se fi format de la adverbele multiplicative corespunzătoare (*ter, quater*) prin intermediul sufixului -**no*- . În cazul lui *singulī, -ae, -a*, este probabil că radicalul **sem* (modificat fonetic prin derivare) a fost dublu sufixat (*-*g*-, *-*l*-), ultimul sufix având iniţial o valoare diminutivală.

2) La câteva dintre distributivele din seria unităţilor există următoarele variante:

în loc de	se poate întrebuinţa[*]
singulī, -ae, -a	*uni, -ae,-a*
ternī, -ae, -a	*trīnī, -ae, -a*
quaternī, -ae, -a	*quadrīnī, -ae, -a*

NUMERALUL MULTIPLICATIV. Reprezintă o formă relativ puţin uzitată a numeralului, în primul rând datorită faptului că nu are corespondent, precum celelalte tipuri de numeral, pentru toate cifrele/numerele existente, ci doar pentru cele fundamentale (dintre primele zece) şi cu semnificaţie majoră, uneori cu deschidere simbolică.

Morfologic vorbind, multiplicativul este un adjectiv care, răspunzând întrebării „în câte feluri?”, „de câte ori?” (*quotiēs?* , *quotiens*?) şi indicând repetarea numerică a unei acţiuni, calităţi, obiect etc., se formează cu ajutorul sufixului - *plex* (G sg -*plĭc-is*) de la următoarele baze numerale:

sim-plex, „simplu, o singură dată”	de la	radicalul **sem*- (cf. *semel, singulī*)
du-plex, „dublu”, „de două ori”, „îndoit”		numeralul *du-o* (*-ae, -o*)
tri-plex, „triplu”, „de trei ori”, „întreit”		radicalul **ter- /*tr-(*cf. *trēs/tria, tertius, ternī* etc.)
quadruplex, „de patru ori”, „ împătrit”, „cvadruplu”		radicalul numeralului *quattuor* modificat fonetic

[*] În latina clasică, întotdeauna numai însoţind substantive *plurale tantum: castra, litterae, liberi* etc.*,* ulterior şi cu substantive obişnuite, având atunci un sens clar multiplicativ: *trīnum forum*, „un triplu for” (la Statius).

prin derivare

quīntuplex, (*quīncuplex*)	„de cinci ori", „încincit", „cvintuplu"	tema numeralului ordinal *quīntus, -a, -um,* respectiv cardinal *quīnque*
septemplex,	„de şapte ori", „înşeptit"	numeralul cardinal *septem*
decemplex,	„de zece ori", „înzecit"	numeralul cardinal *decem*
centŭplex,	„de o sută de ori", „însutit"	tema numeralului cardinal *centum*

Observaţie:

Cu ajutorul unui sufix înrudit cu cel utilizat la formarea numeralelor distributive, şi anume *-pl-(-o-, -a),* poate fi alcătuită o serie de adjective cu valoare numerică, pe care unele gramatici* le includ între varietăţile tipologice ale numeralului, considerând că ar fi vorba de o nouă clasă sau subcategorie, aceea a numeralului proporţional: *sīmplus, duplus, triplus, quadruplus, octuplus,* „simplu", „de două/trei/patru/ opt ori mai mare" etc. În realitate, avem de a face cu adjective propriu-zise, formate de la numeralele multiplicative corespunzătoare prin intermediul aceluiaşi sufix, cu un corp fonetic mai redus. Prin forma de neutru, aceste adjective pot funcţiona şi ca substantive cu valoare concretă sau abstractă, pierzând orice legătură cu numeralul.

Flexiunea numeralului multiplicativ o urmează pe aceea a substantivelor de declinarea a III-a, cu tema în consoană (tipul *ingens, sapiens* etc.).

ENUNŢAREA FRACŢIILOR. Fracţiile se formulau luându-se ca bază numitorul, exprimat prin numeralul ordinal corespunzător acordat, la feminin, cu substantivul *pars,-rtis*, „parte", exprimat sau subînţeles. Iată câteva modele:

fracţia cu 1 la numărător

1/2 *dīmidia (pars)*, „o jumătate"
(dīmidium, -ii)
1/3 *tertia (pars),* „o treime"
1/4 *quarta (pars)*, „o pătrime"
1/10 *decima (pars),* „o zecime"

fracţia cu 2 la numărător

2/3 *duae tertiae (partēs)* sau *duae partēs*, „două părţi din trei", „două treimi"

2/5 *duae quintae (partēs)*, „două părţi din cinci" sau „două cincimi"

fracţia cu 3 la numărător

3/4 *tres partēs*, „trei părţi din patru", „trei pătrimi"

fracţia cu 4 la numărător

4/5 *quattuor partēs,* „patru părţi din cinci", „patru cincimi"

---

* A se vedea, de pildă: I.I.Bujor, Fr. Chiriac, *Gramatica limbii latine.* Ediţia a II-a cu întregiri substanţiale. Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1971, 61; *ILR*, I, 165; Maria Pârlog, *op.cit.*, 65.

Observație:

După cum rezultă din ultimele trei tipuri de exemple de fracții, dacă numărătorul era mai mic cu 1 decât numitorul, se exprima numai cifra numărătorului prin numeralul cardinal, urmat de substantivul *partēs,* care putea şi lipsi. Alte exemple: *sex partēs* = 6/7; *nouem partēs* = 9/10 etc.

MOŞTENIREA NUMERALULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE. De-a lungul întregii latinități, şi numeralul a cunoscut, alături de celelalte categorii morfologice de bază, o remarcabilă evoluție la nivelul limbii vorbite, ecourile acesteia răsfrângându-se şi în textele culte, propriu-zis literare, ca şi în cele redactate de autori fără personalitate şi pregătire culturală.

Evoluția numeralului latin s-a caracterizat în primul rând prin pierderea treptată a trăsăturilor morfologice specifice, fapt care a condus, în consecință, la apropierea de şi identificarea cu flexiunea nominală şi, simultan, la simplificarea flexiunii[*].

În al doilea rând, clasele înseşi, altfel spus varietățile tipologice ale numeralului s-au simplificat. Astfel, ultimele două tipuri, de altfel mai rar utilizate pe ambele paliere, scris şi vorbit, ale limbajului – şi anume, numeralul distributiv şi cel multiplicativ – au tins să fie înlocuite de numeralul cardinal sau, mai rar, de cel ordinal, care cunoşteau o frecvență foarte ridicată. În epoca imperială, mai ales în perioada târzie, a ultimelor 2-3 secole, capătă preponderență modalitățile perifrastice, analitice, de exprimare, inclusiv în cazul distributivelor şi multiplicativelor.

Aceste două tendințe fundamentale care au caracterizat evoluția numeralului latin s-au continuat în limbile romanice. Aici, cel mai bine au fost moştenite numeralele-bază, cardinalele, fapt de altfel firesc. Sfera cardinalelor a fost cel mai puțin afectată de profundele restructurări pe care le-a cunoscut numeralul după dizolvarea unității latine[**]. Numeralele ordinale s-au moştenit numai dialectal, în sudul Italiei[***], celelalte limbi creându-l (de fapt, recreându-l) pe baze proprii, interne, inclusiv pe cale cultă.

Vom urmări în continuare moştenirea numeralului latin în funcție de varietățile sale morfologice.

Numeralul cardinal

Prima decadă şi numeralele corespunzând cifrelor 20 şi 1000 au fost moştenite pe întregul teritoriu romanic, sunt, cum se spune în lingvistica de specialitate, panromanice. Să urmărim pe scurt evoluția acestora.

ūnus,-a,-um: sub influența copleşitoare a declinării substantivului şi a adjectivului, formele de GD sg, anomale întrucât ieşeau din cadrele flexionare nominale, utilizând morfeme pronominale, au fost refăcute în latina vorbită şi târzie, când *ūnī, ūnae* şi *ūnō* devin foarte răspândite; mai mult decât atât, îşi extind utilizarea morfologică, ieşind din grupul numelui şi devenind pronume nedefinit şi, de aici, în limbile romanice, articol de asemenea nedefinit (fr. *un - une*, rom. *un - o*, it. *uno - una*, span. *un - una*, port. *um - uma* etc.).

duo, -ae, -o: a tins, ca şi precedentul, să capete de timpuriu forme flexionare nominale la DABL, pentru o regularizare completă; acest fapt s-a petrecut în latina vorbită (cu ecouri sporadice şi în cea scrisă, de epocă imperială) şi la N, astfel apărând, după modelul

[*] *ILR*, I, 166.
[**] I.Fischer, *op.cit.,* 104.
[***] *ILR*, I, *ibid*.

duŏ, -ae, -ŏ: substantivelor de declinarea a II-a, formele: N masc *dui* (frecventă începând cu sec. al III-lea p. Chr., atestată chiar în texte culte) > rom. *doi*, it. *dui*, v.fr. *dui**. Şi forma de N fem s-a păstrat în română şi italiană: lat. *duae (*pronunţat monoftongat, [due]) > it. *due*, rom. *două* (pentru forma actuală din română, filiera moştenirii latine este mai complicată, presupunându-se ca etimon direct forma **doue* (printr-un fel de diftongare sub accent a lui *-u-*) şi, de aici, printr-o nouă diftongare sub accent (a lui *o*), *doauă*, formă atestată încă din sec al XVI-lea şi cunoscută, regional, şi astăzi; e posibil să fi intervenit şi modelul lui *nouă.*

ambō, -ae, - ō: a cunoscut o evoluţie asemănătoare cu a numeralului *duo*, cu care a făcut pereche semantică şi morfologică; a trecut, pentru masculin, de timpuriu, la nivelul limbii vorbite, la *ambi* şi *ambos*, respectiv *ambis*, ceea ce a condus la refacerea completă a flexiunii în latina populară şi, apoi, târzie, unde formele aflate în circulaţie au fost *ambi, ambae, amba.* Numai pe baza acestora din urmă se explică forma pe care a cunoscut-o reunirea, prin compunere, a celor două numerale având, în mare, aceeaşi semnificaţie: lat. **ambidui, *ambedue, *ambadua* (cu dispariţia ulterioară a neutrului şi cu modificările fonetice de rigoare de la o limbă romanică la alta) > it. *ambidue, ambedue,* „amândoi", „amândouă", v.span. *amosdos, amasduas,* it. dial. *amenduoi,* rom. *amândoi*, *amândouă*, etimonurile latine fiind uşor diferite de la un teritoriu romanic la altul.

trēs, tria: devine, în latina târzie, indeclinabil, cu pierderea neutrului, după cum o demonstrează numeroase inscripţii; forma din limba română, *trei*, este singura care prezintă desinenţa *-i* ca marcă a pluralului, sub influenţa pluralului masculin de declinarea a II-a, N, şi, totodată, pe cale internă, analogic după *doi***.

quattuor: diverse texte târzii, pline de forme ale oralităţii, precum şi – mai ales – numeroase inscripţii atestă evoluţia fonetică variată a formei culte: *quattor, quattro, quattur,* variante populare care explică moştenirea romanică: it. *quattro,* fr. *quatre*, rom. *patru* etc.

quīnque: cea mai des întâlnită formă populară, *cinque*, explică direct formele romanice moştenite: it. *cinque*, fr. *cinq,* span., port. *cinco*, rom. *cinci.*

sēx: este şi el panromanic; forma moştenită de română presupune un etimon latin refăcut după modelul lui *septem*: **sexem* > v.rom. *şease* > rom. mod. *şase*.

septem: forme populare atestate epigrafic în latină (*septe, sette* etc.) explică moştenirea romanică: it. *sette,* fr. *sept*, rom. *ş(e)apte*, sard. *septe* etc.

octō: din formele latine populare precum *hocto* sau *otto*, epigrafic atestate, s-au moştenit cele romanice, cu modificări fonetice specifice şi inerente, inclusiv pierderea vocalei finale în rom. *opt*, fr. *huit* (dar it. *otto*).

nouem:
decem sunt atestate în limba vorbită, populară, forme care au pierdut în chip firesc consoana -*m* (cea mai debilă în latină): *noue, dece*, de unde moştenirea directă în it. *nove*, *dieci*, rom. *nouă, zece* etc.

---

* AL. Rosetti, *op.cit*., 145 ; *ILR*, I, 161.

** *ILR*, I, 161; Al. Rosetti, *ibid.*

undecim-undēuīgintī: latina populară a reorganizat sistemul celei de-a doua decade; în funcție de cele două areale, orientul, respectiv occidentul latino-romanic, se constată moştenirea a două tipuri formative:

a) în Occident prevalează moştenirea latină de factură cultă (fr. *onze*, *douze, treize, quatorze* etc.; it. *undici, dodici, tredici, quattordici* etc.), cu excepția ultimului şi a penultimului numeral înainte de 20, unde sunt continuate nu formele culte, alcătuite prin scădere din 20, ci cele refăcute popular prin adițiune (cu conjuncție sau prin juxtapunere): *decem* octo >fr. *dix-huit*; *decem nouem* > fr. *dix-neuf.*[*]

b) în Orient, latina dunăreană a reorganizat total sistemul numărării în cadrul celei de-a doua decade, folosindu-se, după ipoteza cea mai autorizată şi, totodată, cea mai convingătoare, procedeul adițiunii cu ajutorul prepoziției *super,* „peste”, „deasupra” > rom. *spre*[**]: [*]*unus super decem* > rom. *unsprezece;* [*]*duo/doi super decem* > rom. *doisprezece* etc. Este aşa-numitul procedeu al „crestării pe răboj”, practicat în cadrul unei civilizații prin excelență pastoral-rurale, cum a fost cea carpato-danubinano-pontică încă de la originile ei daco-romane[***].

uīgintī: formele populare atestate, ca în marea majoritate a cazurilor, pe cale epigrafică, precum *uinti* sau *uenti*, explică evoluția din limbile romanice: it. *venti,* fr. *vingt*; aromâna este singurul dialect al fostei române comune care a moştenit etimonul latin[****].

Româna, respectiv dacoromâna (româna nord-dunăreană), a pierdut moştenirea latină a tuturor numeralelor cardinale exprimând zecile: acestea au fost create pe teren românesc, din elemente preexistente (numeralele cardinale la feminin – acolo unde este cazul –, în acord cu substantivul cu care se sudează + substantivul „zeci”, sudat cu numeralul antepus).

Româna nu a păstrat nici numele latin pentru cifra 100 (lat. *centum*), înlocuit cu o formă, *sută,* cel mai probabil de origine slavă[*****].

mīlia: este ultimul numeral cardinal moştenit de română ([o] *mie, mia*), care a transformat pluralul (neutru) latin în singular (feminin), recreând apoi un nou plural corespunzător; şi acest numeral este panromanic.

Numeralul ordinal

După cum am notat mai sus, începând cu secolul al V-lea p.Chr., ordinalele sunt folosite din ce în ce mai rar, în special în latina din Orient. Şi în cea din Occident, uzul popular înlocuieşte numeralele ordinale – cu excepția primelor cinci – fie cu cele distributive (mai exact, prin folosirea sufixului de distributiv), fie cu alte mijloace, prin excelență analitice.

---

[*] Demonstrația completă se află la I.Fischer, *op. cit.*, 105, care menționează şi posibilitatea inducerii a încă două ipoteze: originea de substrat, pe de o parte, şi cea slavă, pe de alta.

[**] Pentru detalii, cf. *ILR*, I, 162. Formele refăcute popular au pătruns, însă , chiar în epoca clasică şi ulterior, în textele literare, de exemplu la Caesar, la Titus Livius sau la Tacitus.

[***] Contra ipotezei latine, *ILR*, I, 166 (fără argumente în sprijin); Al. Rosetti, *ibid.*; autorul nu oferă, aici, o opinie etimologică clară.

[****] *ILR*, I, 162.

[*****] I. Fischer, *op. cit.*, 105-106 (există şi ipoteza substratului); Al. Rosetti, *op. cit.,* 145 (originea slavă).

Sistemul numeralului ordinal în limba română este total diferit de cel din latină şi, respectiv, din limbile romanice. Exceptând 3 situaţii, prezentate mai jos, în română a avut loc o restructurare a sistemului ordinal, efectuată, însă, cu material latin (desigur, cu excepţia lui *sută* şi a derivatelor lui). O atare restructurare[*] a fost unică (şi, prin urmare, izolată) în teritoriul romanic (sau, în termeni de specialitate, în Romania) şi a avut loc, de bună seamă, după desprinderea spaţiului daco-moesian de unitatea etno-politică a Imperiului.

Singurele moşteniri directe ale ordinalului latin – căci *primul,-a* este un neologism, iar *întâiul,-a* nu continuă un numeral latin – sunt următoarele:

a) *tertius,-a, -um,* moştenit în forma compusă (la origine) *anţărţ*, „acum doi ani", „cu doi ani în urmă", care provine din sintagma *annō tertiō*, „după trecerea a doi ani", „în al treilea an", conform sistemului latin de numărare a elementelor unei serii temporale prin includerea ambelor extreme ale seriei.

b) *quadragēsimī* (masc. pl.), moştenit în forma numelui propriu de sărbătoare creştină *Păresimi*, „a patruzecea zi înainte de Paşte", cu o notabilă reducere fonetică a grupului consonantic interior, paralelă cu un la fel de notabil conservatorism semantic.

c) *prīmus, -a, -um* S-a moştenit de asemenea (ca şi în situaţia prezentată sub punctul a) numai într-o formă compusă, şi anume în substantivul *primăvară* (alcătuit fiind etimonul latin al acestuia din *prīma* şi substantivul **uara,-ae*, recreat în latina dunăreană pe baza lui *uēr, -ris*, „primăvară", din latina clasică).

Numeralul distributiv

În forma sa clasică, literară şi cultă, acest numeral nu s-a păstrat în nici una dintre limbile romanice. Faptul s-a petrecut datorită utilizării pe scară largă, în latina vorbită mai cu seamă spre sfârşitul epocii imperiale, a unor perifraze cu valoare distributivă, mult mai clare ca înţeles tocmai din cauza caracterului lor analitic, foarte explicit. Au existat mai multe procedee de substituire a numeralului distributiv[**].

Dintre ele ne interesează, pentru istoria limbii române, acela care a constat din repetarea numeralului ordinal cu intercalarea prepoziţiei *cata* (< gr. κατά, „în jos"; „prin") sau din utilizarea numeralului distributiv propriu-zis precedat de aceeaşi prepoziţie preluată direct din greacă: *unum cata unum*, „unul câte unul" (*Compositiones Lucenses*, XXIII); *cata singulos hymnos*, „ câte un singur imn (psalm, rugăciune)" (*Peregr. Aeth*. XXIV, 1)[***].

[*] Termenul aparţine lui I.Fischer, *op.cit.,* 106.

[**] A se vedea, cu exemplificările corespunzătoare, *ILR* I, 165.

[***] Exemple preluate din *ILR, ibid*. Modelul este, de altfel, pur grecesc: κατὰ δύο, „doi câte doi", *κατὰ τρεῖς* „ trei câte trei", *καθ'ἕνα* „câte unul", *κατὰ μίαν*, „câte una" etc.

TEXTE APLICATIVE

Texte alese ca exerciții de traducere pentru:

A. **RECAPITULAREA DECLINĂRILOR SUBSTANTIVELOR:**

1. **DECLINAREA I**

MINERVA ET DIANA

Minerua dea intelligentiae et dea pugnarum erat. Diana dea lunae et siluarum erat. Statua Dianae pharetram habet. In pharetra Diana sagittas portat. Sagittae Dianae noxiae bestiis siluarum erant. Siluae carae Dianae erant. Multae arae in Italia deabus sacrae erant. In siluis quoque sunt arae Dianae. Incolae Italiae multas hostias in aris dearum immolabant. Poetis Minerua cara erat.

SILVA

Silua densa est. Umbra siluae amoena est. In silua multae ferae sunt. Ferae umbram siluarum amant. Silua, pulchra es! Patria nostra multas siluas habet. Siluae patriae nostrae magnae sunt. In paruis siluis ferae non habitant. Incolis patriae nostrae siluae carae sunt. Siluae, pulchrae estis!

2. **DECLINAREA a II-a**

VITA SERVORUM

Hortus domini magnus est. In horto rosae pulchrae sunt. Rosae hortum ornant et oculos delectant. Non longe ab horto campus patet, ubi serui laborant. Vita seruorum molesta erat, nam dominis nihil satis erat. Domine, superbus et saeuus es!

MAGISTER ET PVERI

Magister et pueri in schola sunt. Noster magister impiger uir est et pueros grammaticam Latinam docet. Pueri magistrum attente audiunt. Pueros pigros magistri non amant. Puer impiger semper attente magistrum audit. Puer bonus magistro oboedit. Laurus sacra pueris sedulis cara est. Magister diligentiam puerorum impigrorum laudat, et pueros pigros uituperat.

BACCHVS

Bacchus deus Romanorum est. Bacchus est deus uini et uuarum. Vinum est donum Bacchi. Vinum incitamentum uitiorum est. Vino multa animi arcana aperimus. Multis oppidis uitia incolarum noxia fuerunt. Sacrificia grata Baccho erant. Ante sacrificium pueri et puellae aram Bacchi coronis ornabant.

3. **DECLINAREA a III-a**

a) **SUBSTANTIVE IMPARISILABICE (CONSONANTICE)**

SCRIPTORES ANTIQVI

Nomina scriptorum antiquorum in patria nostra honorata sunt. Carmina poetarum multis hominibus patriae nostrae magnam delectationem parant: ideo in ore et in pectore hominum sunt. Poetae clari non modo patriam suam honorant, sed generi humano orna-

mento sunt. Tempore Augusti multos scriptores claros numeramus, sed Publius Vergilius Maro et Quintus Horatius Flaccus principem locum obtinent.

IVPPITER ET IVNO

Iuppiter deus lucis ac caeli est; Iuno est dea matrimonii. Iouem Romani patrem deorum et hominum appellant, nam Iuppiter deos et homines regit. Iuno soror et uxor Iouis est. Ioui et Iunoni Saturnus pater et Rhea mater sunt. Ioui post uictorias imperatores spolia dedicant. Sanguis hostiarum gratus Ioui est. Iuno quoque sanguinem hostiarum amat. Caro boum praesertim grata deis est.

b) **SUBSTANTIVE PARISILABICE (VOCALICE)**

AVES

Aues alis ornatae sunt. Aliae aues nidos sibi in terra ponunt, aliae in arboribus, aliae in tectis. Insidiae uulpium et felium auibus perniciosae sunt. Multae aues dulcedine uocum aures nostros delectant.

MARE

Mare tranquillum est. Campus infinitus aquarum nullo uento concitatus est. Nonnumquam autem aequora maris feruent. Venti ruunt furentes, mare fatigant, montes aquarum uoluunt; tempestas toto mari saeuit. Tum nautae, qui maria pererrant, audaciam et scientiam probant.

4. **DECLINAREA a IV-a**

CIMBRI ET TEVTONI

Cimbri et Teutoni populi Germaniae erant. Aduentus Germanorum in Galliam non modo incolis Galliae, sed etiam senatui magistratibusque Romanis magnum terrorem iniecit. Metus senatus populique Romani ingens erat. Tum Marius populum ad arma concitauit. In omnibus regionibus Italiae dilectum habuit et magnos exercitus comparauit. Teutonos apud Aquas Sextias, Cimbros apud Vercellas uicit. Ita Marius Romanos magno metu liberauit.

DOMVUS ROMANA

Antiquis temporibus domus Romana unum conclaue habebat. Romani atrium appellabant conclaue antiquae domus. Postea, praeter atrium, domui Romanae triclinium, tablinum, cubicula erant. Romani pulchris ornamentis domos ornabant. Hodie etiam splendorem domuum Romanorum laudamus. Cornua ceruorum saepe ornamenta domorum sunt, nam cornu cerui pulchrum est.

5. **DECLINAREA a V-a**

DIES FASTI ROMANORVM

Annus longa series dierum et noctium est. Dies aestatis longi sunt, hiemis breues. Romani horas diei noctisque aliter ac nos computabant. Dies fasti de Capitolio pronuntiabantur. Diebus fastis Romani res iudicabant. Et Romani et ceteri populi antiqui dies natales celebrabant.

RESPVBLICA ROMANA

Fortuna reipublicae Romanae satis prospera fuit, nam respublica fere semper uictorias in bellis habuit. Nonnumquam autem res aduersae reipublicae Romanae fuerunt. In rebus aduersis omnes ciues summis uiribus pro patria pugnabant et rempublicam seruabant.

B. **RECAPITULAREA ADJECTIVELOR**

1. Cu 3 terminații, cu flexiune după declinarea I şi a II-a { *-us* (m),*-a*(f), *-um* (n) / *-er* (m),*-a*(f), *-um* (n) }

CAMPANIA

Ager Campanus fecundos campos, laeta uineta, umbrosas oleas habet. In ora Campaniae oppidum magnificum uides: Neapolis est. Non longe ab oppido Vesuuius est. Noster magister narrat de Pompeiis et de Herculano, claris quondam oppidis Campaniae. Noster liber uestigia antiquorum oppidorum ostendit.

NILUS

Rarae in Aegypto pluuiae sunt. Terra nuda est. Sed Nilus tumet et uastos campos limo operit. Post diluuium Nilus limum in siccis locis relinquit. Agricolae semina spargunt et laeta frumenta campos uestiunt.

2. Cu 3 terminații, cu flexiune după declinarea a III-a parisilabică {*-er* (m), *-is* (f), *-e* (n).

PROSERPINA

Omnibus hominibus nota est celebris fabula Proserpinae. Ceres, tristis mater, multum errauit et a multis sortem insignis filiae quaesiuit. Mercurius, celer nuntius deorum, item ignorabat. Sol uiam indicauit. Triste fuit fatum Proserpinae: nam dimidium anni cum matre apud superos, dimidium cum coniuge suo apud inferos est.

3. Cu 2 terminații, cu flexiune după declinarea a III-a parisilabică { *-is* (m,f) / *-e* (n) }

MAVSOLEVM AVGVSTI

Mausoleum Augusti, illustris imperatoris Romani, admirabile monumentum erat. In summo sepulcro posita erat statua imperatoris mirabili arte perfecta. Hic condita erant etiam ossa fidelium comitum imperatoris. Tabulae aeneae insignia facta Augusti memorabant.

4. Cu 1 terminație, cu flexiune după declinarea a III-a parisilabică şi imparisilabică

CAMILLVS GALLOS SVPERAT

Galli homines feroces erant et ingentia arma habebant. Ab ultimis oris terrarum uenientes, inter Alpes et Padum sedes suos ponunt. Deinde omnem Italiam uastantes, Romam quoque obsident. Ciues Romani, atroci fame coacti, uitam auro redimere parant. Corporibus diuitum et pauperum hominum pari modo bella noxia sunt. At Camillus, audaces hostes superans, nouam gloriam Romae parat.

5. **COMPARATIVUL ADJECTIVELOR**

ZIMBER MOLDAVIAE

In occidentalibus montibus Moldaviae est animal proprium nostrae regionis: zimbrum Moldaui uocant. Magnitudine bouem domesticum aequat; caput tamen oblongius quam bouis, collum et uentrem graciliorem, pedes altiores, cornua tenuiora et erectiora habet. Animal est ferox et uelox ac caprarum instar per montium praecipitia scandere potest.

6. **SUPERLATIVUL ADJECTIVELOR**

DE AMICITIA

Nihil est in uita dulcius quam amicitia firmissima. Vita sine amicis grauissimum onus est. Sed rarissimae sunt uerae amicitiae. Antiquissimis temporibus apud Graecos claris-

sima fuit Achillis cum Patroclo et Pelopidae cum Epaminonda; apud Romanos clarissima fuit amicitia Laelii cum Scipione.

DE LIBERORVM EDVCATIONE

Antiquissimis temporibus parentes curam educationis habebant. Romani magnam curam pueris dabant, prudentissimum adulescentem laudabant. Pueri simili condicione simillimam educationem habebant. Diuites praeceptorem, nonnumquam etiam magistros domi habebant. Ludus autem magis idoneus educationi erat: ibi didicerunt multi pueri, humillimo loco nati, qui postea praeclari uiri ac patriae perutiles fuerunt.

7. **COMPARAȚIA NEREGULATĂ A ADJECTIVELOR**

VITA CIVIS ROMANI

Bonus ciuis Romanus mane ex suo lecto surgebat, tunicam atque togam induebat et in forum pergebat. Ibi in pessimos corruptos diuites maxima audacia pugnabat atque plurimis plebeiis hominibus auxilio ueniebat. Tiberius Gracchus atque Gaius Gracchus optimas leges agrarias apud populum promulgauerunt, sed homines peiores, nobiles, eos necauerunt. Plurimi ciues plebeii eos memoria tenuerunt.

C. **RECAPITULAREA NUMERALELOR**

1. **NUMERALUL CARDINAL**

ACHILLES ROMANUS

Sicinius Dentatus, tribunus plebis, fuit strenuus bellator, nomenque ei factum est ob ingentem fortitudinem appellatusque est Achilles Romanus. Is pugnauit in hostem centum et uiginti proeliis, cicatricem auersam nullam, aduersos quinque et quadraginta tulit, coronis aureis octo fuit donatus, obsidionali una, muralibus tribus, ciuicis quattuordecim, torquibus tribus et octoginta, armillis plus centum sexaginta, hastis duodeuiginti. Spolia militaria ex hoste sex et triginta retulit, quorum in numero octo fuerunt cum quibus ex prouocatione dimicauit.

BELLA PVNICA (I)

Tria fuerunt bella Romanorum cum Carthaginiensibus. His tribus bellis unus dux imperium apud Carthaginienses habebat, nam ei imperio unius ducis parebant. Duo consules autem exercitui Romano praeerant. Exercitus duorum consulum usque ad Carthaginem processerunt. Una pugna consul Manlius Carthaginienses superauit et postea Romam secum uiginti septem milia captiuorum reduxit.

Atilius Regulus, unus ex duobus consulibus, in Africa mansit; contra tres Carthaginiensium exercitus dimicauit et omnes milites horum trium exercituum uicit. Regulus duodeuiginti milia hostium cecidit et quinque milia captiuorum cepit. Septuaginta quattuor ciuitates in fidem accepit.

2. **NUMERALUL ORDINAL, DISTRIBUTIV ŞI MULTIPLICATIV**

BELLA PVNICA (II)

Ter Romani cum Poenis pugnauerunt. Omnibus bellis bini consules imperium exercitus Romani habebant. Primum bellum Punicum fuit ab anno ducentesimo sexagesimo quarto ante Christum natum usque ad annum ducentesimum quadragesimum primum. Hoc bello Carthaginienses Romanos semel superauerunt, sed Romani bis Carthaginienses uicerunt.

Secundum bellum Punicum fuit ab anno ducentesimo duodeuicesimo usque ad annum ducentesimum primum. Tertium bellum fuit ab anno centesimo undequinquagesimo usque ad annum centesimum quadragesimum sextum. Hannibal, celeberrimus dux Poenorum, anno aetatis suae sexagesimo quinto e uita excessit.

PARTEA A-II-A

GRUPUL PRONOMINAL ŞI VERBAL
NEFLEXIBILELE

CAPITOLUL VII

MORFOLOGIA PRONUMELUI. TIPOLOGIE ŞI PARTICULARITĂŢI

GRUPUL PRONOMINAL. Conform tradiţionalei concepţii gramaticale antice, reflectate în terminologia latină, pronumele este înlocuitorul de bază al numelui, respectiv al substantivului. Prin urmare, fiind şi el o parte de vorbire flexibilă, variabilă în gen, număr şi caz, pronumele poate funcţiona în primul rând ca subiect al unei propoziţii. În orice limbă IE, antică sau modernă, pronumele îndeplineşte mai multe roluri în cadrul unui enunţ: el se poate referi la un substantiv sau la un echivalent al acestuia anterior amintit în contextul frazeologic, poate să indice în sau din realitatea extralingvistică un obiect (în sens gramatical) oarecare, poate, de asemenea, servi la punerea unei întrebări directe ori indirecte, în sfârşit (dar fără să fi epuizat rolurile posibil a fi îndeplinite de un pronume), el poate face, în plan strict sintactic, legătura între propoziţii, contribuind astfel, asemenea unor autentice conjuncţii, la structurarea coerentă a enunţului frazeologic complex.

Putem vorbi, în opinia noastră, cu îndreptăţire de un veritabil **grup pronominal** datorită, pe de o parte, complexităţii morfologice a acestei clase sau categorii de cuvinte, pe de altă parte valenţelor sale sintactice globale, extrem de diversificate în limba latină.

COMPLEXITATEA MORFOLOGICĂ A GRUPULUI PRONOMINAL. Încă din IE comună, pronumele a constituit o clasă de cuvinte relativ neomogenă, cu o flexiune aparte, dar şi asemănătoare, în raport cu aceea atât a numelui (substantive, adjective, numerale), cât şi a verbului.

Strict morfologic vorbind, ca şi numele, toate pronumele participă la categoriile „număr” şi „caz”; numai câteva tipuri de pronume participă şi la categoria „gen” diferenţiindu-le complet (masculinul faţă de feminin, respectiv de neutru), altele diferenţiind doar animatele de inanimate sau, în sfârşit, neparticipând deloc la categoria genului (pronumele personale şi reflexive). Pe de altă parte, unele pronume, spre deosebire de restul, majoritar numeric, al celorlalte tipuri pronominale, se comportă flexionar asemenea verbului, deoarece participă şi la categoria „persoană”.

Vom trage concluzia că grupul morfologic al pronumelui a cristalizat, pornind de la IE comună spre limbile IE antice, o flexiune deosebită, particulară în raport cu celelalte două tipuri de flexiune fundamentale (nominală şi verbală), între care s-a situat ca un câmp morfologic de tranziţie, interferent în ariile sale laterale*.

* Despre situaţia categoriei pronumelui în IE, ca şi despre dificultăţile reconstrucţiei acesteia la nivelul comunităţii IE, din cauza (în primul rând) a diversităţii deconcertante de formaţii şi tipuri pronominale în limbile IE antice, a se vedea *ILR*, I, 147-148.

VALENȚELE SINTACTICE ALE GRUPULUI PRONOMINAL. Complexitatea, dar şi, cum am subliniat, lipsa de omogenitate a grupului pronominal rezultă şi din polivalența sa sintactică. Latina dovedeşte în mod peremptoriu că pronumele funcționa – cel mai probabil încă din faza comunității IE – atât ca substitut al numelui, în rolul care de altfel l-a şi consacrat (deci, asemenea unui substantiv), cât şi ca determinativ /determinant al numelui (deci, cu rol de adjectiv, când determină un substantiv). Cele două valențe sintactice ale pronumelui în general se tolerează reciproc (cele mai multe pronume pot funcționa şi funcționează efectiv ca adjective pronominale), dar se şi exclud în anumite cazuri (de pildă, în cele ale pronumelui personal şi reflexiv, pronume care nu pot determina niciodată un substantiv).

S-a observat cu deplin temei* că rolul de substitut al numelui poate fi, în anumite situații enunționale din latină sau greacă, cu totul estompat în favoarea expresivității, altfel spus a unei funcții de ordin stilistico-expresiv: în formulări de tipul *ego censeo*, *tu non (censes),* rolul fundamental al pronumelui personal (*ego*, *tu*) nu mai este acela de a ține locul unui nume, ci doar de a întări exprimarea persoanei, incluse în şi manifestate (însă nu suficient de puternic) prin desinența verbală; aici, pronumele personal serveşte sublinierii unei opoziții nete, pe când într-un exemplu ca *uis tu*?, lipsind opoziția de persoană, pronumele are o evidentă valoare emfatică, rolul lui fiind doar acela de a scoate şi mai mult în relief persoana-protagonistă a enunțului.

VARIETĂȚILE TIPOLOGICE ALE PRONUMELUI. De-a lungul evoluției sale istorice, latina şi-a cristalizat, în interiorul grupului pronominal, două serii a căror distincție se poate stabili pe baza diferențelor, respectiv a comunității trăsăturilor de flexiune. Pe de o parte distingem:

a) seria pronumelor centrate pe **ideea de persoană**, reprezentate de pronumele **personal, reflexiv, posesiv** şi **demonstrativ** (chiar dacă între flexiunea primelor două şi cea a penultimului există diferențe fundamentale, dar şi – ceea ce trebuie subliniat – interesante puncte de contact; flexiunea demonstrativului posedă particularități specifice);

b) seria pronumelor **fără legătură cu ideea de persoană**, centrate pe ideea de **relație** şi **definire**, şi reprezentate de pronumele **relativ, interogativ şi nedefinit** (comunitate de origine şi flexionare remarcabilă).

PRONUMELE DEPENDENTE DE IDEEA DE PERSOANĂ

1. Pronumele personal

Reprezintă una dintre varietățile tipologice cele mai vechi ale pronumelui latin, deoarece păstrează caracteristici ale flexiunii pronominale din IE comună. Rolul pronumelui personal este acela de a întări ideea de persoană, exprimată şi deja inclusă în desinența verbală. Este probabil că numai în frazele nominale pronumele personal constituia unica marcă a persoanei.

Prin urmare, acest tip de pronume servea în latină desemnării protagoniştilor enunțului/comunicării: autorul, respectiv interlocutorul unui discurs. Trăsăturile fundamentale ale personalului latin sunt următoarele:

a° diferențiază categoria morfologică a persoanei, dar numai pentru primele două; pentru persoana a III-a există numai pronumele reflexiv; ca înlocuitor al

---

* Bibliografie şi comentarii *ibid*., 148.

persoanei a III-a nereflexive, latina va folosi în primul rând pronumele demonstrativ, prin diversele sale specii;

b° nu diferențiază genurile;

c° desinențele cazuale ale pronumelui personal sunt diferite de cele utilizate în flexiunea nominală;

d° își derivă formele (altfel spus, le construiește) pornind de la mai multe rădăcini (sau teme: distincția nu poate fi efectuată cu claritate);

e° rădăcina nominativului se opune celei de la celelalte cazuri, atât la singular, cât și la plural;

f° formele originare, IE, de genitiv s-au pierdut; latina a preluat pentru acest caz formele corespunzătoare ale pronumelui posesiv, la singular și la plural.

PARADIGMA PRONUMELULUI PERSONAL

PERSOANA I			PERSOANA a II-a	
	SG	PL	SG	PL
N	*ego*	*nōs*	*tū*	*uōs*
G	*meī*	*nostrī/nostrum*	*tuī*	*uestrī/uestrum*
D	*mihī*	*nōbīs*	*tibī*	*uōbīs*
AC	*mē*	*nōs*	*tē*	*uōs*
V	-	-	*tū*	*uōs*
ABL	*mē*	*nōbīs*	*tē*	*uōbīs*

EXPLICAREA FORMELOR. OBSERVAȚII PRIVITOARE LA UTILIZAREA LOR

Singular

G Tema arhaică a fost **mī*, respectiv **tī*, la origine forme atone; inițial s-a adăugat desinența *-s*, ajungându-se la formele arhaice atestate *mis* și *tis*. În procesul structurării latinei literare, ele au fost înlocuite cu formele corespunzătoare ale genitivului pronumelui posesiv.

D La temele de bază pentru cazurile oblice **mi-*,**ti-* s-au adăugat desinențele **-gh-ei*, respectiv **-bh-ei*, care s-au păstrat, cu pierderea aspirației consoanei, în latina arhaică, epigrafic: *mihei, tibei*; ulterior, diftongul s-a redus la *-ī (mihī, tibī*), iar vocala finală a devenit *anceps* („dublă”, „cu două fețe” [în ceea ce privește durata]), ca urmare a scurtării așa-numite iambice (iambul ∪ – *mĭhī, tĭbī* devine un *pyrrhicus* ∪∪ *mĭhĭ, tĭbĭ).* La persoana I s-a creat și o formă redusă, prin contragere, după dispariția lui *-h-* intervocalic: *mĭhĭ* > ** mĭĭ*> *mī*, ceea ce nu s-a întâmplat la persoana a II-a.

AC și ABL aveau, în latina arhaică, aceeași formă, datorită prezenței aceluiași sunet: *d*, o desinență, la ABL, o particulă de întărire, la AC; ABL își pierde desinența din motive fonetice (*mēd* > *mē*, prin dispariția lui *-d* după o vocală lungă), iar AC își pierde particula (*mēd* > *mē*) în aceleași circumstanțe fonetice; aceeași a fost situația și la persoana a II-a.

Plural

G Cele două serii de forme provin, după cum am arătat, de la pronumele posesiv. *Nostrum* și *uestrum* provin de la forma de G plural, *nostri* și *uestri* de la G sg neutru; prin urmare, a existat o dublă folosire a genitivului posesivelor: a pluralului, format cu desinența **-om* (concurată în latina arhaică de *-ōrum*/ *-ārum* de la flexiunea demonstrativelor, respectiv a substantivelor primelor două declinări), și a singularului, format cu desinența *-ī*. La

o dată ce nu poate fi precizată, forma în *-um* a început să se specializeze pe un sens partitiv (*pars nostrum / uestrum*, „o parte dintre noi/voi”, *nemo nostrum/uestrum*, „nimeni dintre noi/voi”), în vreme ce forma în *-i* ca şi la singular, a început să funcţioneze cu rol de complement indirect dependent de verbe şi adjective sau de genitiv obiectiv, cu funcţie de atribut, raportat la substantive de origine verbală: *meminī nostrī/uestrī/tuī*, „îmi amintesc de noi/voi/tine”; *cura nostrī/uestrī/tuī*, „grija de noi/voi/tine”.

D şi ABL se formează de la temele *nō-*, respectiv *uō-* cu ajutorul desinenţei
**-bheis* > lat. arh. *-beis* > lat. cl. *-bīs*.

Observaţii

1. Cazul vocativ este utilizat numai la persoana a II-a, prin excelenţă ad- sau interlocutivă.

2. Când sunt însoţite de prepoziţia sociativă *cum*, „cu”, „împreună/laolaltă cu”, formele de ABL sg/pl ale pronumelui personal precedă prepoziţia, care devine astfel o postpoziţie: *mēcum, tēcum, nobīscum, uobīscum.*

3. Pronumele personal apare adesea întărit fie prin cuvinte enclitice (cum devine şi propoziţia *cum*, pe cale probabil analogică), de tipul *quĭdem*, „într-adevăr” (rezultând adverbul *equĭdem < ego + quĭdem*), fie prin particule (la origine tot cuvinte enclitice), ca: *-met (egomet, tibimet*): mai ales când pronumele personal apare dublat de adjectivul pronominal de întărire (*egomet ipse*, „eu însumi”, „eu în persoană”); *-pte (mihipte); -te* (numai la persoana a II-a singular, la formele monosilabice ale cazurilor: *tute, tete*).

4. Ideea de reciprocitate se exprima cu ajutorul prepoziţiei *inter* urmate de AC pl: *inter nōs/uōs*, „între noi/voi”, „unii pe alţii”.

EVOLUŢIA ÎN LATINA TÂRZIE ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ. Spre sfârşitul latinităţii se produc o serie de modificări de natură formală, dar şi gramaticală (morfologică). Între acestea, cele mai semnificative sunt următoarele, întrucât anunţă perspectiva romanică:

a. *Folosirea pronumelor personale devine din ce în ce mai intensă faţă de epoca clasică şi postclasică*, ajungând, în sec. al IV-lea p. Chr., aproape obligatorie pentru pronumele cu funcţia de subiect. Acest fapt s-a petrecut fie sub impulsul deteriorării fonetice a finalului verbelor (*-m, -s, -t* tind să dispară în poziţie finală), de unde confuzia gravă de ordin morfologic (*legi-s, legi-t* etc.), diminuată prin utilizarea pronumelui, fie în condiţiile atenuării valorii emfatice a pronumelor personale înseşi. În limbile romanice se observă, pe anumite arii, separat, consecinţele ambelor acţiuni: franceza utilizează pronumele personale în mod obligatoriu pentru a diferenţia formele verbale omofone (la singular), în vreme ce italiana, spaniola şi româna folosesc pronumele primelor două persoane nu din raţiuni morfologice, pentru evitarea confuziei generate de uniformitatea fonetică, ci pentru întărirea valorii desinenţelor verbale prin prezenţa pronumelor, ele însele „cu o valoare emfatică destul de slabă”[*].

b. Atât la singular, cât şi la plural, *formele cazurilor oblice tind să fie folosite una în locul celeilalte*, probabil sub influenţa declinării substantivelor în aceeaşi epocă: în *Appendix Probi*, 220 se atrage atenţia asupra formei corecte *nobiscum*, concurate de forma răspândită *noscum*. Totuşi, la pronumele personal nu s-a ajuns, ca la substantive sau adjective, la un caz oblic general.

[*] Detalii în *ILR*, I, 154-155.

c. *Formele de NAC (V) plural tind să fie preponderent folosite*, începând cu sec. al III-lea p. Chr., *în locul celor corespunzătoare de singular* (*ego, mē → nōs*; *tu, tē → uōs*). Această utilizare a aşa-numitului plural al maiestăţii are un sens evident emfatic şi a condus, în timp, la formarea, pe teren latin, a embrionului viitoarelor pronume de reverenţă din limbile romanice, ca specie nouă a pronumelui personal.

d. *Apariţia pronumelui personal pentru persoana a III-a* este, cu certitudine, cea mai importantă modificare de utilizare a altor forme pronominale în beneficiul celui personal. După cum s-a arătat[*], deplasarea demonstrativului *ille* (sau , în alte regiuni, a pronumelui de întărire *ipse*) în spaţiul personalului a reprezentat un proces lent şi de durată, aflat în plină desfăşurare în sec. al V-lea p. Chr., după mărturia gramaticului Cledonius (*GL*, ed. Keil, V, 49, 32), astfel încât *ille*, respectiv *ipse*[**] ajung pe acelaşi plan cu pronumele de persoana I/II şi umplu unul dintre cele mai importante „goluri" ale morfologiei pronominale la o formă de bază, cum este aceea a personalului, aducând în plus şi distincţia suplimentară pe genuri. *Ille/ipse* au dobândit, zonal, statut de pronume personal încă din latina populară, şi nu după dizolvarea unităţii latine[***], deoarece latina vorbită târzie a cunoscut diferenţieri regional-teritoriale multiple şi variate pe un spaţiu latinofon atât de vast, din extremitatea atlantic-iberică până în orientul carpato-danubiano-pontic. *Ille* şi *ipse* au fost pronumele „selectate" pentru a repara deficienţele sistemului pronominal personal latin şi în împrejurările în care demonstrativul *hic* şi anaforicul *is* au început a fi, progresiv, eliminate din limba vorbită, alături de *iste* (care avea şi o suplimentară nuanţă peiorativă) şi de *idem* (şi el, cu valoare expresiv-emfatică în anumite împrejurări). *Ille/ipse* dobândesc, aşadar, un rol amplificat tocmai prin diminuarea celui jucat de restul demonstrativelor, ca şi prin restrângerea numărului lor.

Să urmărim în continuare evoluţia formelor latine ale pronumelui personal în limba română, cu reflexe şi în alte limbi romanice.

Persoana I

Singular

N *ego* > lat. pop. *eo* (atestări: *CIL* VIII, 13134 etc.) > **yo* > rom. *eu*, oral, reg. *io*; it. *io*, v.fr. *jo*, fr. *je* etc.

D *mihĭ mī* > *mi* (formă atonă), *mie* (formă tonică, cu *-e* analogic după persoana a II-a (*ţie*)[****]

AC *mē* > rom. *mă*, *m-* (formă atonă).

mē + particula enclitică*-*nĕ* > lat. pop.**mĕnĕ* > rom. *mine*; fenomenul enclizei pronumelui personal (şi reflexiv) la AC sg s-a petrecut şi în sudul Italiei şi în Dalmaţia[*****].

---

[*] *ILR*, I, 155.

[**] În sardă, în catalană şi în anumite dialecte italiene – aşadar, pe un spaţiu romanic dispersat – s-a moştenit deplasarea lui *ipse* din latina populară.

[***] Cum crede I.Fischer, *op. cit.*, 102.

[****] Al. Rosetti, *op. cit.*, 146; I.Fischer, *op. cit.*, 103: *mie, ţie* ar fi „creaţii mult mai recente, româneşti".

[*****] *ILR*, I, 155: *-ne* este, la origine, o particulă interogativă şi, simultan, exclamativă, atestată în limba clasică şi literară pe larg. După Al. Rosetti, *ibid.*, encliza lui *-ne* la AC pronumelui personal (**mene, tene*) şi reflexiv (**sene*) s-a produs, în special în spaţiul *danubian*, pe cale analogică, după interogativul **quene* > rom. *cine* (sau **quem-ne* > **que[n]-ne*).

Plural

NAC *nōs*> rom. *noi*, it. *noi*, unde *-i*, ca marcă a pluralului, într-o anumită parte a teritoriului romanic, este preluat, în latina populară-zonal-de la pluralul declinării nominale (a II-a, masculine); formă atonă la AC: *n(e),* prescurtată, analogică după singular.

D *nōbīs* > **nōbĭs* > **nōbĕs,* cu *-ĕ-* >* *-ö-* > **-ă-* în latina dunăreană devenită română (prin influența vocalei labiale precedente)*:-rom. *nouă* (forma tonică), *ne-*, *ni*(-): forme atone, prescurtate create analogic după singular.

> sard. *nois*, „id”

Persoana a II-a

Singular

NV *tū* > rom., it., fr. etc. *tu*

D *tibī* >* *tībī*, cu *-ī-* analogic după *mī*** > *tibĕ* (atestări în *CIL* I, 10; 5 etc.: Rosetti, *ibid.*) > rom. *ție* (forma tonică, după care s-a creat, analogic, *mie*), *-ți* (*ți-*), formă atonă. Aceste forme atone ale pronumelui personal, la I/II sg/pl, există, în paralel, şi în italiană, originea comună a fenomenului creării unei duble serii – tonice şi atone – fiind, indiscutabil, latină şi populară***, la D şi Ac.

AC *tĕ* + particula enclitică *-nĕ* >* *tene* > rom. *tine* (cf., *supra*, *mine*); forma atonă o continuă pe cea latină fără encliză.

Plural

NAC *uōs* > rom., it. *voi*, cu diferență de silabație, ca şi la *noi*; *-i* provine, de asemenea, de la flexiunea nominală, acționând simultan cu persoana I pl.

D *uōbīs* >* *uōbĭs*, procesul continuând analogic şi paralel cu *nōbīs* (cf. *supra*).

Formele atone *v(ă)* şi *vi* par a fi fost create, ca şi cele de persoana I pl, analogic după singular, în interiorul limbii române****.

> sard *vois.*

S-a remarcat***** tendința spre monosilabism a seriei atone (neaccentuate), incomplet realizată, şi spre bisilabism a seriei tonice (accentuate) – indiferent de originile lor, latină sau internă, pe teren propriu – în limbile romanice.

2. **Pronumele reflexiv**

TRĂSĂTURI PARTICULARE. Se caracterizează printr-un accentuat defectivism, întrucât, în limba latină, el **nu poate**:

a° exprima opoziția de persoană, spre deosebire de limba greacă veche; formele existente aparțin exclusiv persoanei a III-a; pentru celelalte două, latina utiliza pronumele personal la cazurile oblice, situație moştenită ulterior de limba română;

b° diferenția genurile: inexistența deosebirii de gen apropie în mare măsură reflexivul de personal, „completându-l” întrucâtva la cazurile oblice;

c° deosebi singularul de plural, confundându-le;

---

* Al. Rosetti, *ibid*.

** Al. Rosetti, *ibid*.

*** Contra, I.Fischer, *op. cit.,* 102. În opinia noastră, se pot aduce în discuție şi situații similare din franceză.

**** I.Fischer, *op. cit.*, 103. După Al. Rosetti, *op. cit.*, 147, formele atone *nă*, *ne* (refăcut analogic), *v(ă)* provin direct din lat. *nōs, uōs*.

***** I.Fischer, *ibid*.

d° să aibă formă de N (sg/pl), prin natura lucrurilor; în locul ei, se foloseau diverse demonstrative.

În raport cu IE comună, latina a inovat, preluând pentru cazul G forma corespunzătoare a pronumelui/adjectivului posesiv *suus,-a,-um* pentru, desigur, unica persoană existentă, a III-a.

PARADIGMA

	SG/PL
N	-
G	*suī*
D	*sibī*
AC	*sē*
ABL	*sē*

ORIGINEA FORMELOR ŞI UTILIZAREA LOR. 1°. Tema originară a fost *sĕ̄*, păstrată la anumite cazuri oblice şi modificată la altele. La G, forma neatestată *sīs* (< * *sē* + desinenţa de G sg *-s* : cf. * *mī-s*, * *tī-s*) a fost de timpuriu înlocuită cu aceea provenind de la G pronumelui posesiv. La D, inscripţiile arhaice prezintă încă forme cu diftong (*sibei* < IE * *sĭ̄-bhei*), reduse ulterior prin monoftongare (*sibī*) şi intrând sub incidenţa aşa-numitei scurtări iambice (*sibĭ*). AC şi ABL au avut, ca şi singularul corespunzător al pronumelui personal, o formă comună, iniţial cu *-d* (*sēd*), atestată epigrafic, unde *-d* era o particulă la AC şi o desinenţă la ABL, ulterior ambele cazuri pierzând (probabil analogic cu personalul) consoana finală (*sē*).

2° AC prezintă şi o formă reduplicată, *sēsē*, cu o sporită valoare expresivă.

3° Şi reflexivul poate fi întărit, ca şi pronumele personal, prin particule sau sufixe: - *met* (*sēmet*) - *pte* (*sēpte*).

4° Ideea de reciprocitate se exprimă, ca şi în cazul pronumelui personal, cu ajutorul prepoziţiei *inter*: *inter se*, „între ei", „unii pe alţii". Alte sintagme prepoziţionale: *per se*, „prin sine (± însuşi)", *propter se*, „pentru sine", „datorită lui/ei/sieşi".

5° Pentru exprimarea ideii de sociativitate se utilizează aceeaşi postpoziţie *cum*, ca şi la pronumele personal: *sēcum*, „cu sine".

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Natura simplă din punct de vedere morfologic şi fonetic a pronumelui reflexiv a favorizat moştenirea lui panromanică. Pentru spaţiul carpato-danubiano-pontic, datorită flexiunii reflexivului asemănătoare cu aceea a pronumelui personal la singular, remarcăm constituirea a două serii flexionare, în funcţie de prezenţa, respectiv absenţa accentului:

D *sibĭ̄* > *sibĭ* > *sibĕ* (cu atestări în *CIL**) > v.rom. *şie* (după modelul *tibĭ* > *ţie*), rom. mod. *sie(şi)*, forma tonică.

sibĭ̄ > *sibĭ̄* > **si* (cu pierderea silabei finale, prin haplologie, sau, ca mai sus, prin căderea intervocalică a oclusivei labiale sonore) > rom. (*î*) *şi* (forma atonă).

AC *sē*, prin encliza particulei *-nĕ* >* *sēnĕ* > * *sĕnĕ* (cf., *supra*, Ac pron. pers. *mine*, *tine*) > *sine* (forma tonică).

sē > rom. *se*, *s-* (forma atonă).

3. **Pronumele posesiv**

GENERALITĂŢI.

Este una dintre cele două varietăţi tipologice de pronume centrate pe ideea de persoană care funcţionează în latină (şi, de aici, în limbile romanice) ambivalent

* Al. Rosetti, *op. cit.*, 146.

morfologic: predominant (niciodată exclusiv) ca adjectiv determinativ al substantivului pe care îl însoțeşte, rareori ca pronume propriu-zis, în accepția tradițională a denumirii.

Posesivul s-a format prin derivare de la pronumele personal (este numit şi posesivul personal), pentru primele două persoane, având, ca şi acela, forme diferite pentru singular şi plural şi pentru toate genurile. La persoana a III-a, posesivul s-a creat pornind de la pronumele reflexiv, de aceea posesivul pentru persoana a III-a are valoare reflexivă (este denumit şi posesivul reflexiv), deoarece se referă la subiect, şi nu diferențiază pers. a III-a singular de a III-a plural.

Posesivul cu rol de adjectiv – tradițional denumit adjectivul pronominal posesiv – funcționează ca un substantiv la G, fiind substituibil cu acesta: *gladius suus*, „sabia sa” = *milĭtis gladius*, „sabia soldatului”. Adjectivul pronominal posesiv înlocuieşte numai numele posesorului. Pronumele posesiv înlocuieşte în acelaşi timp numele posesorului şi pe cel al obiectului posedat: *Nostrī uēnērunt*, „Ai noştri [=soldați, prieteni, colegi etc.] au sosit”.

POSESORUL ŞI/SAU OBIECTUL POSEDAT
DETERMINĂ PARADIGMA ŞI FLEXIUNEA

NUMĂR	PERS. I	PERS. a II-a	PERS. a III-a
Singular	*meus,-a,-um*	*tuus,-a,-um*	*suus,-a,-um*
Plural	*noster,-ra,-rum*	*uester,-ra,-rum*	

Pronumele / adjectivul pronominal posesiv se declină întocmai ca un adjectiv care are la N sg 3 terminații, după declinările a II-a (masculinul şi neutrul) şi I (femininul): -*us* (m), -*a* (f), -*um* (n), pentru primele 3 persoane, când este un singur posesor, şi -*er* (m), -*(r)a* (f), -*(r)um* (n), pentru primele 2 persoane, când sunt mai mulți posesori.

Observații

1° Vsg al lui *meus* este, de obicei, *mī* (la masculin singular), atunci când însoțeşte substantive de declinarea a II-a, cu Vsg distinct de Nsg: *filī mī*, „fiule al meu!”, „fiul meu!”, dacă însoțeşte un substantiv al cărui Vsg este identic cu Nsg, posesivul îşi păstrează şi el forma de Nsg masculin: *sanguis meus*, „sânge al meu!”, „sângele meu!”

2° În perioada arhaică şi la scriitorii arhaizanți, persoana a II-a plural *uester* cunoaşte vocalismul -*o*-. Acelaşi vocalism se reîntâlneşte în latina târzie şi populară, reprezentând fie continuarea pe cale orală a formei vechi, fie – mai curând – o refacere analogică, după modelul lui *noster*.

3° La G pl, tot în epoca arhaică apare utilizată desinența -*um* (după declinarea a III-a), -*ōrum*/- *ārum* fiind, desigur, mai recentă: *meum* = *meōrum*/*meārum*, *tuom* sau *tuum* = *tuōrum/tuārum*, *nostrum* = *nostrorum/nostrārum*, *uostrum* = *ue/ostrōrum*, *ue/ostrārum*. Confuzia cu AC singular masculin/neutru şi nediferențierea pe genuri (masculine-feminine) au fost cauzele care au condus la dispariția formelor arhaice de G pl.

4° Când putea fi uşor subînțeles sau presupus, adică atunci când nu putea exista ambiguitate în legătură cu identitatea posesorului, adjectivul pronominal posesiv putea fi omis: *Amāte parentes* (subînțeles *uestrōs*), „Iubiți-vă părinții!”

5° Unele forme ale posesivului puteau fi întărite, revalorificate expresiv cu ajutorul unor particule, ca -*met* şi -*pte*: *suămet uerba*, „chiar vorbele sale”, „vorbele

sale proprii"; a doua particulă întăreşte sensul formelor posesive numai la ABL singular: *suōpte anĭmō*, „cu intenţia sa proprie"; *meāpte manū*, „cu mâna mea (proprie); *tuāpte uoluntāte*, „din chiar voinţa ta (proprie)".

6° În limba literară, posesivul poate exprima şi nuanţe semantice depărtate de valoarea proprie, cum este aceea de oportunitate, de „moment favorabil", „prielnic": *suo tempore*, „la timpul «său»" (=„potrivit", „prielnic").

Situaţia particulară a posesivului reflexiv

Provenind de la pronumele reflexiv – după cum s-a notat deja –, posesivul pentru persoana a III-a se raportează/referă la subiectul propoziţiei, este deci un reflexiv direct:

Filia matrem suam (= filiae) amat.

„Fiica îşi iubeşte mama".

Nu rare sunt situaţiile în care *suus* se referea nu la subiectul propoziţiei, ci la un alt cuvânt (un complement), fiind aşadar folosit ca reflexiv indirect:

Hanc domum pretiō suō uendam.

„Casa aceasta o voi vinde la preţul ei" (=„bun", „favorabil", „avantajos").

La origine, *suus* se putea utiliza, aşadar, şi ca reflexiv indirect, după cum o atestă relativ numeroase exemple din textele epocii arhaice. Latina vorbită nu pare să fi operat distincţia direct-indirect în cazul lui *suus*. Epoca clasică a accentuat, prin textele literare, uzul lui *suus* aproape exclusiv pentru raportarea la subiectul propoziţiei, utilizând pentru raportarea la un complement nu posesivul *suus*, ci demonstrativul *eius*:

în loc de *Hannibălis uīta secūra non fuit.*

„Viaţa lui Hannibal nu a fost liniştită"

se utiliza construcţia cu *eius*, nu cu *sua*	*Eius uīta secūra non fuit.* (nu *sua uīta*)

Totuşi, chiar şi în registrul înalt, al epocii clasice (şi, cu atât mai mult, post-clasice), se puteau întâlni situaţii în care *suus* era utilizat ca reflexiv indirect, neraportându-se la subiectul propoziţiei. Este citat următorul exemplu foarte cunoscut:

Hannibălem suī ciuēs ē ciuitāte eiecērunt. (Cicero, *Pro Sest*. 142)

„Pe Hannibal concetăţenii săi l-au alungat din cetate",

unde *sui* se raportează la *Hannibal(em),* folosirea lui *eius* fiind aici, după recomandările gramaticilor antici, de preferat; uzul lui *suī* e şi popular, şi vechi.

S-a semnalat, de asemenea, faptul că, tot la autorii clasici, apare, în diverse cazuri, reciproca fenomenului observat mai sus: în locul aşteptatului posesiv *suus* se întâlneşte *eius* ca reflexiv direct.

EVOLUŢIA ÎN LATINA TÂRZIE ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE. În afara formei, deja semnalate, de persoana a II-a plural *uester/uoster*, singura care a ridicat probleme, în latina vorbită ca şi în aceea scrisă a epocii târzii, a fost *suus*. Frecvent apar utilizări inversate ale lui *suus* faţă de *eius* şi reciproc, uneori, însă, şi pentru a se evita monotonia repetiţiilor*. *Suus* apare concurat acum nu numai de *eius*, ci şi de un adjectiv propriu-zis,

* Exemple şi detalii apud *ILR*, I, 157.

precum *proprius,-a,-um*, „propriu”, „specific” (=„al său”, „a sa”), care are avantajul de a risipi confuzia singular-plural generată de utilizarea lui *suus*: se întâlnesc fie forme aparent pleonastice, ca *propriam suam* [*calamitatem*], chiar în epoca clasică (Caesar, *BC*, III, 20, 3), fie cu eliminarea posesivului, înlocuit de *proprius*. În sfârşit, latina populară evită folosirea lui *suus* raportat la un substantiv la plural, fapt dovedit şi de absenţa formelor continuatoare în unele limbi romanice (rom. *lor*, fr. *leur[s],* it. *loro* etc.).

De asemenea, trebuie semnalat faptul că posesivul, mai ales când îndeplineşte rolul unui adjectiv, poate fi întâlnit în inscripţiile din epoca imperială cu valoare de pronume personal[*]: astfel, în locul ablativului absolut cu subiectul reprezentat în mod curent de un pronume personal (*mē uīuō*, „pe când eu trăiam/eram în viaţă”, „în viaţă fiind eu”, *sē uīuō*, „el fiind în viaţă” etc.), epigrafele indică utilizarea adjectivului pronominal posesiv: *uīuō meō, uīuō suō*, cu acelaşi înţeles.

Formele latine care stau la baza posesivului românesc sunt următoarele:

I sg. lat.	*meus, mea* (la un caz oblic general)	> rom.	*m(i)eu*[*]*, mea*
pl	*meī*	>	*m(i)ei*[**]
II sg	*tuus* > **teus* (analogic după persoana I)	>	*tău*
sg	*tua*	>	*ta*
pl	*tuī* > **tei* (analogic după *mei*)	>	*tăi*[***]
III sg	*suus* > **seus* (analogic după persoanele precedente)	>	*său*
sg	*sua*	>	*sa*
pl	*suī* > **sei* (analogic după persoanele precedente)	>	*săi*[****]
I sg	*noster* (ca şi toate persoanele precedente, la un caz oblic general)	>	*nostru*
sg	*nostra*	>	*noastră*
pl	*nostrī*	>	*noştri* (cu trecerea lui - *s* - la - *ş*-)
pl	*nostrae*	>	*noastre*
II sg	*uoster*	>	*vostru*
sg	*uostra*	>	*voastră*
pl	*uostrī*	>	*voştri* (cf., *supra*, *noştri*)
pl	*uostrae*	>	*voastre*

4. **Pronumele demonstrativ**

GENERALITĂŢI. Este cunoscut sub diverse denumiri, între care amintim: pronume „determinative” (Marius Lavency) sau (epi)deictice (diverşi autori), denumiri prin care este individualizată acea categorie/varietate tipologică a pronumelui

[*] *Ibidem.*

[**] Al. Rosetti, *op. cit.*, 147. Forma de feminin plural *mele* este refăcută, în opinia autorului, analogic după modelul *stea-stele*.

[***] Şi femininul plural *tale* s-a creat, după autorul citat, analogic după forma corespunzătoare a persoanei I.

[****] *Sale* este tot o formaţie analogică, după modelul persoanei precedente (Al. Rosetti, *ibid.*)

cu ajutorul căreia sunt „arătate”, „indicate” (lat. *demonstrare*, „a indica”) obiectele – în sens gramatical – despre care vorbim. Gestul (epi)deictic, al arătării obiectului în cauză, este însoțit de o aproximare a distanței dintre locutor şi obiect sau dintre acesta din urmă şi alte persoane implicate în actul comunicării. O atare distanță, relativ exprimată desigur, este aproximată ca fiind mai mică (şi atunci pronumele în cauză indică **apropierea** de actanții comunicării) sau dimpotrivă, mai mare (în această situație, demonstrativul respectiv indică **depărtarea** față de aceleaşi repere), ori egală cu zero (situație în care avem de a face cu **identitatea** persoanei gramaticale cu sine însăşi, deci cu pronumele demonstrativ de **identitate**). O varietate a pronumelui de identitate este aşa-numitul pronume de **întărire** (nejustificat denumit de M.Lavency[*] de „opoziție”), care indică, în egală măsură, o distanță egală cu zero între obiect şi actantul comunicării, punând însă accentul semantic nu pe ideea de identitate (căci de alteritate nu poate fi vorba), ci pe rolul jucat de actant (protagoniştii enunțului).

ORGANIZAREA PRONUMELUI DEMONSTRATIV. Rezultă, aşadar, cu claritate că pronumele demonstrativ este organizat după categoria persoanei (gramaticale), respectiv a actanților comunicării. În consecință, demonstrativele de bază sau propriu-zise sunt următoarele:

1. *hic* (m) *haec* (f) *hoc* (n), „acesta (de lângă mine, de aici)”; trimite la persoana I, altfel spus indică obiectele situate în imediata apropiere sau care aparțin persoanei locutoare.

2. *iste* (m) *ista* (f) *istud* (n), „acesta (de lângă tine, din apropierea ta)”; trimite la persoana a II-a, prin urmare indică obiectele situate în apropierea sau care aparțin persoanei ad/interlocutoare.

3. *ille* (m) *illa* (f) *illud* (n), „acela (de lângă el/ea, de acolo)”; trimite la persoana a III-a, indicând situarea depărtată a obiectelor gramaticale, referentul obiectiv.

Aceste 3 pronume demonstrative alcătuiesc un sistem coerent, întrucât diferențiază cele 3 persoane gramaticale. Distingerea lor prin intermediul demonstrativului constituie, în raport cu originile IE, o inovație latină[**], pe care limbile romanice nu au moştenit-o, întrucât a devenit obscură chiar în latina târzie.

Latina a cunoscut încă alte 3 pronume cu valoare demonstrativă, dar nelegate predominant de categoria persoanei. Acestea au fost următoarele:

4. *is* (m) *ea* (f) *id* (n), „acesta / cel” (... care)

Reprezintă antecedentul pronumelui relativ (*qui, quae, quod*), cu care în general formează un cuplu (*is* /.../ *qui*, „cel /.../ care”). Funcția sa este una prin excelență indictivă ([epi]deictică), şi anume una de trimitere: spre anterioritate (funcție numită anaforică), spre un element al discursului despre care s-a mai vorbit înainte („în amonte”[***]), fie spre mai departe, spre ceea ce va urma (funcție numită cataforică), anunțând şi anticipând o propoziție relativă subordonată. Aceste două funcții sunt numite şi diaforice[****]. În sfârşit, demonstrativul diaforic *is* poate

[*] *Op. cit.,* 72, § 119.

[**] *ILR*, I., 148.

[***] Marius Lavency, *op. cit.,* 70, § 116.

[****] *Id.*, *ibid.*

funcționa, mai ales în latina cultă şi clasică, cu valoare emfatică, în calitate de echivalent al lui *tālis*, „astfel de /.../”, „aşa /.../”.

5. *īdem* (m) *eadem* (f) *ĭdem* (n), „tot el / ea”, „acelaşi”

Exprimă ideea de repetare întru totul, aidoma, a obiectului gramatical, deci ideea de identitate a obiectului cu sine însuşi. Unii autori de gramatici[*] îl consideră un demonstrativ intensiv (l-am numi, mai curând, de dublare) sau – mai puțin justificat – „expresiv” (valențele stilistice ale demonstrativului de identitate nu sunt, însă, relevante).

6. *ipse* (m) *ipsa* (f) *ipsum* (n), „însuşi”, „însăşi”

Este strâns legat de ideea de persoană gramaticală, dar într-un mod deosebit față de demonstrativele de bază, întrucât el are rolul tocmai de a întări ideea de persoană; de aceea, comportându-se morfologic ca un adjectiv – deoarece apare aproape întotdeauna pe lângă alte pronume, de regulă personale, pe care le „întăreşte”, le scoate mai clar în evidență –, a şi fost considerat un „adjectiv intensiv.”[**] Ulterior, va fi folosit şi ca pronume propriu-zis.

TRĂSĂTURI SPECIFICE ŞI COMUNE ALE DEMONSTRATIVELOR. Din punct de vedere sintactic, toate aceste pronume pot determina, atributival, câte un alt nume – substantiv sau înlocuitor al său –, deci pot funcționa şi ca adjective pronominale demonstrative.

Din punct de vedere morfologic, demonstrativele posedă un fascicol de trăsături specifice, dintre care menționăm:

- flexiunea („declinarea”) de tip pronominal: G sg are desinența -*īus*, iar D sg desinența -*ī*;
- aceleaşi cazuri (GD sg) nu diferențiază genurile;
- tendința spre uniformizare a N sg masculin (desinența -*e* la *iste*, *ille* şi *ipse*);
- tendința spre uniformizare a NACV sg neutru (desinența -*d* la *istud*, *illud* şi *id*).

ORIGINEA DEMONSTRATIVELOR. Analiza etimologică a acestei varietăți pronominale dovedeşte că latina a construit, din material IE, formații morfologice complexe, rezultate din aglutinări şi reordonări succesive, într-un proces de transformare a structurilor care nu s-a încheiat, practic, niciodată. Acest lucru s-a datorat faptului că forța epideictică / indictivă a demonstrativelor s-a tocit şi a scăzut treptat prin uzul lingvistic permanent, prin extrem de frecventa lor utilizare. Ceea ce a impus vorbitorilor o permanentă re-creare de structuri morfologice, dictate de nevoile unei comunicări cât mai clare şi mai expresive. Procedeul de bază în recrearea structurilor morfologice a fost **compunerea**.

Aşa cum s-a subliniat[***], procesul recreării de forme pronominale demonstrative s-a repetat de câteva ori pe traseul de la IE comună la latina târzie şi populară.

PARADIGME

---

[*] A se vedea, de exemplu, în *ILR*, I, 151.

[**] *ILR*, I, 152, cu bibliografie; mai este numit şi adjectivul de întărire.

[***] *ILR*, I, 148.

a°. demonstrativele de bază

1. apropierea de persoana I

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *hĭc*	*haec*	*hoc*	*hī*	*hae*	*haec*
G	*hūius*		*hōrum*	*hārum*	*hōrum*
D	*huic*			*hīs*	
AC *hunc*	*hanc*	= N	*hōs*	*hās*	= N
ABL *hōc*	*hāc*	*hōc*		= D	

PARTICULARITĂȚI. Declinarea demonstrativului de persoana I este cea mai complexă şi complicată în acelaşi timp, datorită faptului că ea se bazează pe o rădăcină cu vocalism diferit, la care se ataşează particula (epi)deictică / demonstrativă *-ce* postpusă, care în cursul flexiunii îşi reduce corpul fonetic prin pierderea vocalei. Prin encliza particulei se produc diverse modificări fonetice.

Pronumele posedă 2 rădăcini: **ho-* (m, n) şi *ha* - (f), la care s-au adăugat, în procesul cristalizării formei, succesiv, 2 particule (epi)deictice: *-i-*, cu ajutorul căreia s-a format tema* *hoi-*, utilizată la N mf, GD mfn la singular; şi *-ce*, a cărei vocală, finală, a căzut prin apocopă, uneori antrenând şi dispariția consoanei, deci a particulei în întregime. În faza prelatină, desinența tipică de neutru pronominal la NAC (V) *-d* a dispărut înaintea particulei enclitice finale: **hod-ce* > **hŏ -c(e)* > *hŏc*. În mod curios, morfemul (epi)deictic *-ce* s-a menținut după formele terminate (la AC pl m şi f şi DABL pl toate genurile) în *-s*: *hosce*, *hasce*, *hīsce**. La G pl, desinența utilizată a fost * *-som*, întâlnită şi la flexiunea nominală (> lat. *-rŭm*).

Din punctul de vedere al cantității vocalice, NAC sg neutru *hŏc* are întotdeauna valoarea unei silabe închise şi, prin urmare, scurte. În schimb, N sg m *hīc* este *anceps*, contând uneori (de exemplu, în poezia arhaică) drept scurtă, în cea clasică (şi nu întotdeauna) drept lungă. Din acelaşi punct de vedere, G sg este, în epoca clasică, un bisilabic (*hū-ius*, cu *-i-* semivocală), pe când D sg, pentru aceeaşi epocă, un monosilabic (*huic*, deci *-ui-* tratat ca diftong); desigur, în poezie, pot interveni, *ob necessitates metricas*, nu de puține ori modificări prosodice antrenând tratamente diferite, cum este cazul dierezei (*hu-i-us*, *hu-ic etc*.).

Din punct de vedere sintactic, demonstrativul de persoana I (ca şi cel de persoana a III-a), dacă apare plasat în cap de frază, poate funcționa cu o dublă funcție: a) demonstrativă (conform rolului său morfologic de bază); b) sintactică, şi anume în calitate de conjuncție de coordonare. Este vorba de ceea ce gramaticienii numesc „legătura demonstrativă," concurată de pronumele relativ *qui* (cf. *infra*).

2. apropierea de persoana a II-a

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *iste*	*ista*	*istud*	*istī*	*istae*	*ista*
G	*istīus*		*istōrum*	*istārum*	*istōrum*

* Aşadar, are loc o reîntărire a demonstrativului de persoana I acolo unde *-c(e)* dispăruse din faza prelatină, la anumite cazuri, mai ales oblice (precum cele semnalate mai sus): *hosce*, de exemplu, poate fi tradus prin „chiar pe aceştia de aici" (= de lângă mine, din apropierea mea). Morfemul (epi)deictic *-ce* este utilizat spre întărire şi la celelalte demonstrative de bază*,* *iste* şi *ille*, combinat sau nu cu particula interogativă *-ne*.

D	*istī*			*istīs*	
AC *istum*	*istam*	= N	*istōs*	*istās*	= N
ABL *istō*	*istā*	*istō*		= D	

PARTICULARITĂȚI. Latina a cunoscut – cu frecvență sporită mai ales în perioada arhaică – şi o serie a demonstrativelor de persoana a II-a îmbogățită cu morfemul (epi)deictic -*c(e)*: *istic*, *istaec*, *istuc* (la N sg), *istōrunc* (m, n), *istārunc* (f) la G pl etc. Flexiunea celei de-a doua serii (abstracție făcând de morfemul [epi]deictic) este identică seriei de bază.

Pe de altă parte, în latina vorbită a circulat, în toate epocile, şi o paradigmă paralelă la GD sg, creată analogic după adjectivul cu 3 terminații (de declinarea a II-a şi I) la N sg: G *istī* (m şi n) *istae* (f); D *istō* (m şi n), *istae* (f).

Atât în registrul cult (de pildă, în discursul judiciar, unde serveşte la desemnarea adversarului), cât şi în cel vorbit şi familiar, demonstrativul de persoana a II-a a cunoscut şi o suplimentară valoare semantică peiorativă: „de felul / soiul ăsta”, de altfel păstrată în demonstrativul de apropiere din română.

Tema acestui pronume a fost *isto*/*e*-, respectiv *ista*-, originea ei fiind controversată (se poate admite, cu dificultate, pentru masculin, tema **is*- < **i-s*-de la N sg m al diaforicului *is*, dar femininul şi neutrul rămân neexplicate, ca şi toate celelalte cazuri, inclusiv de la plural, unde *is*-+ sufixul[?] -*t*- formează un bloc nemodificabil morfologic şi fonetic).

3. depărtarea (raportarea la persoana a III-a)

SG			PL		
m	*f*	n	m	f	n
N *ille*	*illa*	*illud*	*illī*	*illae*	*illa*
G	*illīus*		*illōrum*	*illārum*	*illōrum*
D	*illī*			*illīs*	
AC *illum*	*illam*	= N	*illōs*	*illās*	= N
ABL *illō*	*illā*	*illō*		= D	

PARTICULARITĂȚI. Nu prezintă, din punctul de vedere al declinării, flexiunea sa urmând-o pe aceea a demonstrativului de persoana a II-a. Este posibil să fi posedat o variantă arhaică în privința fonetismului inițial, căci Varro citează (şi chiar utilizează) un N sg masculin *ollus*. În mod inexplicabil, această formă presupus arhaică nu se întâlneşte la Plautus şi Terentius, iar în poezia clasică şi ulterior apar, sporadic şi izolat, anumite forme cazuale (D sg, pl etc.)*.

După cum am notat deja, *ille* poate primi şi el morfemul (epi)deictic -*c(e)*, cu valoare accentuat demonstrativă.

În legătură cu prezența lui *ille* în cap de frază, ca element de „legătură demonstrativă”, a se vedea cele observate, *supra*, despre demonstrativul de persoana I (p. 133).

Ca şi demonstrativul de persoana a II-a, cel de depărtare poate căpăta, mai ales în registrul literar, un sens conotativ emfatic, cu nuanță admirativă: *Homērus ille poēta*, „vestitul poet Homer”.

b°. celelalte demonstrative

4. demonstrativul diaforic

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *is*	*ea*	*id*	*eī*/*iī*	*eae*	*ea*

* *ILR*, I, 149; la N sg se întâlnesc formele *olle* şi *ollus* la diverşi autori.

G	*eius*		*eōrum*	*eārum*	*eōrum*
D	*eī*			*eīs/iīs*	
AC *eum*	*eam*	= N	*eōs*	*eās*	= N
ABL *eō*	*eā*	*eō*		= D	

PARTICULARITĂȚI. Formele diaforicului pornesc, după cum se observă şi din flexiune, de la două teme, care fac diferența pe de o parte între N m/n şi f la singular, pe de altă parte între N m/n sg şi majoritatea formelor de la plural. Este vorba de tema *i-*, de la care se formează N m/n sg, urmat de desinențele specifice (*-s* pentru animate, *-d* pentru inanimate), temă care nu se mai regăseşte nici la N f sg, nici la celelalte cazuri oblice ale singularului; formele în *i-* de la plural (N m pl *iī*, DABL pl toate genurile *iīs*) sunt mai curând de interpretat ca rezultatul asimilării fonetice a lui *e* la *i*, deşi nici ipoteza pornirii de la tema *i-* nu poate fi din capul locului exclusă. Cea de-a doua temă este *eo-*/*ea-*, utilizată la cazurile oblice ale singularului şi la plural.

În limbajul juridic, mai ales în cel de epocă arhaică, dar şi ulterior, se păstrează forme particulare, vechi, precum AC sg m *im*, *em*, G pl *eum*, ultima dispărută destul de devreme datorită omonimiei cu AC sg m.

În poezie există atestate cantități vocalice particulare la G sg *ēius* şi D sg *ei*.

Limba vorbită, mai ales în mediile populare, a creat, pe baza flexiunii analogice cu adjectivele având flexiunea primelor două declinări, o formă de GD sg feminin *eae*, destinată unei existențe durabile, din latina arhaică până în cea târzie.

Observații privind utilizarea morfosintactică

Funcția anaforică a lui *is* îi permite utilizarea ca pronume personal pentru persoana absentă în latină, a III-a*:

Apud Heluētiōs longe nobilissimus fuit Orgētorīx. **Is** *coniūrātiōnem nōbilitātis fēcit.* (Caesar, *BG* I, 2), „La helveți, cea mai cunoscută persoană a fost indiscutabil Orgetorix. El a pus la cale conspirația nobilimii”.

Funcția cataforică a lui *is* constă în anticiparea unei subordonate relative, fapt care, într-o atare situație, îl face intraductibil:

Caesar **ei** *mūnitiōni* **quam** *fecerat T. Labienum legatum praefecerat* (*id., ibid.,* 10), „Caesar îl numise pe locțiitorul (său) T. Labienus în fruntea cetățuii întărite pe care o construise”.

În alte situații, *is* capătă o valoare intens expresivă, care permite anticiparea unei consecutive, substituibil fiind cu *tālis*:

Cūius [=mātris] **ea** *uīs est* **ut** *eam nēmō fēminam appellāre possīt.* (Cicero, *Pro Cluentiō*, 199), „Atitudinea acesteia [= a ei, a mamei] este atât de violentă, încât nimeni nu ar putea spune că e o femeie”.

5. demonstrativul de identitate

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *īdem*	*eadem*	*ĭdem*	*eīdem/iīdem*	*eaedem*	*eadem*
G	*eiūsdem*		*eōrūndem*	*eārundem*	*eōrūndem*
D	*eīdem*			*iīsdem*	

---

* Exemplele din subcapitolul de mai sus au fost preluate din gramatica lui Marius Lavency, *op. cit.*, 71, §117.

AC *eūndem*	*eāndem*	= N	*eōsdem*	*eāsdem*	= N
ABL *eōdem*	*eādem*	*eōdem*		= D	

PARTICULARITĂȚI. Demonstrativul de identitate s-a format pe baza diaforicului *is* prin adăugarea morfemului (sufixului de identitate) - *dem*, indeclinabil[*]. În cuprinsul flexiunii, prezența morfemului a provocat o serie de modificări fonetice, între care menționăm: căderea siflantei -*s*- înaintea dentalei - *d*-, dar numai la N sg m (*īs-dem > ī-dem*); *id-dem > ī-dem*, prin disimilarea oclusivei dentale; transformarea nazalei labiale în nazală dentală înaintea oclusivei dentale: *eum-dem >eun-dem*; *eam-dem > ean-dem*; *eorum-dem > eōrun-dem*; *earum-dem > eārun-dem*.

DABL pl (toate genurile) cunoaşte şi forma contrasă *īsdem*; alte forme contrase sunt rare sau neîntrebuințate.

În latina târzie, demonstrativul de identitate îşi pierde treptat valoarea de bază intensiv-expresivă, ajungând un sinonim concurent al lui *is*, „chiar acesta”, în consecință se va simți nevoia reîntăririi semantismului de bază fie prin amplificarea cu conjuncția -*que* (*idemque*, „tot el”), fie prin amplificare şi repetiție (*idem idemque*, „acelaşi şi acelaşi”)[**].

6. demonstrativul de întărire (intensiv)

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *ipse*	*ipsa*	*ipsum*	*ipsī*	*ipsae*	*ipsa*
G	*ipsīus*		*ipsōrum*	*ipsārum*	*ipsōrum*
D		*ipsī*		*ipsīs*	
AC *ipsum*	*ipsam*	= N	*ipsōs*	*ipsās*	= N
ABL *ipsō*	*ipsā*	*ipsō*		= D	

PARTICULARITĂȚI. Ca şi demonstrativul de identitate, cel intensiv s-a format tot pe baza diaforicului *is* prin intermediul morfemului (sufixului? particulei?) -*pse*, inițial şi în epoca arhaică invariabil, de unde forme atestate ca *eumpse*, *eapse*, *eopse* ş.a. Ulterior, ca şi în cazul lui *iste*, vorbitorii au reorganizat flexiunea, pornind de la o falsă temă *ips*-, a cărei compunere inițială (*i[s]* + -*pse*) a fost în timp ignorată şi uitată. În epoca clasică, flexiunea demonstrativului intensiv apare ataşată exclusiv celorlalte demonstrative şi urmând-o pe aceea a lui *ille* (cu excepția NAC sg n: în *um* în loc de -*ud*, întrucât -*d* nu mai funcționa ca o desinență productivă, vie).

Limba populară a tins de timpuriu să creeze un N sg m *ipsus*, ca urmare a tendinței vorbitorilor de a regulariza cât mai mult posibil flexiunea demonstrativelor în general.

În latina târzie, *ipse* îşi pierde treptat sensul intensiv sau de întărire, pentru a deveni sinonim cu demonstrativele propriu-zise *hic* şi *iste*, „acesta” sau chiar cu diaforicul *is*.

EVOLUȚIA DEMONSTRATIVELOR DE BAZĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ. 1. Demonstrativul de persoana I *hic* a apărut frecvent în texte, încă din perioada arhaică, în corelație cu *ego/nōs* sau *meus/nostrī*, după cum cel de persoana a II-a ajunge să formeze în latina clasică sintagma *iste tuus*. În timp, opoziția *hic-iste* (I-II) începe să se atenueze în favoarea fie a lui *hic-ille* (I – non I, non II), pe baza opoziției „apropiere” – „depărtare”,

[*] Originea morfemului rămâne obscură: *ILR*, I, 151.
[**] *Ibidem*.

mai târziu – în epoca postclasică –, „unul ... altul”[***], fie a lui *iste-ille* (II – non I, non II). Această ultimă opoziţie a fost mai puternică şi s-a coroborat cu lărgirea sensului lui *iste* în dauna lui *hic*[****], primul sfârşind prin a-l elimina pe cel de-al doilea, păstrat în limbile romanice cu totul sporadic şi întâmplător, în sintagme împietrite (cităm exemplele din *ILR*, *ibid*.: *apud hoc* > fr. *avec*; *ecce hoc* > it. *ciò*). În limba română, *hic* a dispărut fără urmă.

2. În schimb, demonstrativul de persoana a II-a *iste* a fost moştenit de toate limbile romanice: v.it. *esto*, v.fr. *ist*, (v.) rom. (pop.) *ast*, *ăst* etc.[*], devenind demonstrativ de apropiere. Filiera românească a fost reconstituită de Al. Rosetti[**] după cum urmează: lat. *istu(m)* > * *est(u)* > (v.) rom. *ăst*, utilizat (după modelul *acest/a* etc.) şi sub forma *ast* şi cu trecerea lui **e*- la *ă*- în poziţie iniţială neaccentuată; lat. *ista(m)* > rom. pop. *iastă*, *eastă*, *astă*; lat. *istī* > v. rom. şi pop. *eşti, işti* (ultima formă, prin asimilarea vocalei iniţiale de către cea finală); lat. *istae* > rom. pop. *este* (cu forme refăcute ulterior: *aste, aeste* etc.).

După cum s-a arătat[***], o tendinţă generală în istoria demonstrativului latin a fost continua sa întărire, re-marcare, prin intermediul unor morfeme („particule”, „sufixe”) ante - sau post puse în raport cu demonstrativul respectiv. Am arătat, de altfel, mai sus că în componenţa unor demonstrative, inclusiv de bază (*hic, iste, ille, ipse*) intră atari morfeme, ulterior complet sudate, indisolubile din corpul fonetic general al demonstrativului în cauză.

Unul dintre morfemele („particulele”, în terminologia lui I.Fischer, *ibid*.) cel mai des folosite în registrul oralităţii a fost interjecţia *ecce*, „iată”, „uite”[****], care, împreună cu demonstrativul de a II-a (şi a III-a, în egală măsură), a format diverşi compuşi, ce stau la baza pronumelor romanice corespunzătoare: *ecce/eccum* + *istu*(*m*), *ista*(*m*) > rom. *acest*(*a*), *această* [cu variante popular-regionale de tipul: *a(i)est(a), aiasta, ai(a)sta, ist(a)* etc.], fr. *ce, cet(t)e*, it. *questo, questa* etc.[*****]

3. Demonstrativul de depărtare sau de raportare la persoana a III-a a cunoscut cea mai spectaculoasă evoluţie în latină şi transformare în perimetru romanic. Căci din *ille* s-au născut atât pronumele de persoana a III-a, cât şi articolul în limbile romanice.

Demonstrativul depărtării, raportându-se la obiectele ce aparţin unei terţe persoane (unui „referent”) absent(e) în raport cu „eu” şi „tu”, deci aşa-numitei persoane a III-a, ajunge în latina vorbită (respectiv, populară) din epoca imperială să-şi extindă mult utilizarea, căpătând acea valoare care lipsea sistemului pronominal personal cult şi clasic, şi anume de persoana a III-a. Aşadar, din formele (de N sg mf sau, mai exact, de caz oblic general) având la bază tema *ill- (ille, illu[m], illa[m])* au luat naştere, cu flexiuni corespunzătoare, pronumele personale romanice, precum rom. *el, ea* etc.; it. *egli, lui, lei* etc.; fr. *lui, il, elle* etc. Să urmărim, pe scurt, geneza pronumelui personal de a III-a în română[******]:

masculin	feminin

[***] După modelul grecesc cult ® :Ξ< /.../ ® *Ξ, „unul /.../ celălalt” (*ILR*, I, 150).

[****] *Ibidem*.

[*] I. Fischer, *op. cit*., 100.

[**] *Op. cit*., 148.

[***] I. Fischer*, ibid.* Cf. şi *supra*, paginile precedente.

[****] După Al. Rosetti, *op. cit.,* 148, morfemul a fost *eccum*, cu acelaşi sens.

[*****] Modelul compunerii de acest tip este, în latină, vechi şi popular, aducându-se în discuţie exemple absolut paralele din Plautus (*eccistam*, „uite-o”, „iat-o”) şi, la celălalt capăt al latinităţii, din *Peregrinatio Aetheriae* (*ecce ista*). Îndoielile lui I.Fischer, *(op. cit.*, 100-101) privitoare la continuitatea organică a fenomenului de-a lungul întregii latinităţi sunt nefondate, deoarece „uzual” în vorbire nu poate exista în afara continuităţii şi nu poate însemna altceva decât continuitate.

[******] Detalii şi întreaga demonstraţie apud Al. Rosetti, *op. cit.,* 146; COG = caz oblic general.

AC (COG) sg lat. *illu(m)* > rom. *el*	AC (COG) sg lat. *illa(m)* > rom. *ea*
D sg lat. pop. *illui* > *lui*[******]	D sg lat. pop. *illaei* > *ei*[******]
N pl lat. *illi* > rom. *ei*	N pl lat. *illae* > *ele*
G pl lat. *illōrum* > rom. *lor*	G pl. lat. *illōrum* (prin uniformizare cu masculinul) > *lor*

Textele latine târzii dovedesc, prin destul de numeroase exemple, că *ille* îşi pierde (sau, în orice caz, îşi diminuează considerabil) valoarea şi funcţia sa tipică, demonstrativă, cu atât mai mult cu cât, încă din latina literară şi clasică, el deţinea şi sensul conotativ emfatic de „(a)cel cunoscut", „(a)cea cunoscută" (*ille rex Philippus,* Plautus, *Aulul*. 704, „acel cunoscut rege Philippus"). În textele târzii, *ille* ajunge în unele situaţii echivalentul articolului demonstrativ adjectival *cel* din română, fapt care a constituit primul pas spre transformarea pronumelui demonstrativ într-o parte de vorbire nouă, necunoscută ca atare latinei, şi anume articolul (hotărât) din viitoarele limbi romanice: proclitic în Romania occidentală, enclitic în cea orientală, carpato-danubiano-pontică. În textele propriu-zise (aşadar, **scrise**) nu se poate vorbi nicidecum de crearea sau de apariţia unei noi părţi de vorbire, isomorfe articolului hotărât romanic. Latina **vorbită** târzie – s-a arătat cu deplină îndreptăţire[*] - nu se poate, totuşi, identifica în mod absolut cu latina textelor, astfel încât, neexistând nici o mărturie contrară, ipoteza creării articolului sau cel puţin a funcţionării la nivelul oralităţii a demonstrativului cu rol de articol în latina vorbită târzie nu trebuie în nici un caz respinsă categoric şi aprioric[**]. În sfârşit, faptul că sarda, catalana şi câteva dialecte italiene şi-au format articolul hotărât pe baza lui *ipse*, şi nu a lui *ille*, nu constituie nicidecum un argument împotriva datării latine a originii şi a apariţiei articolului hotărât din pronumele demonstrativ, deci la nivelul latinofoniei antice. Noi credem, dimpotrivă, că avem de a face chiar cu un argument în favoarea datării latine (desigur, târzii şi foarte târzii), fenomenul fiind localizabil sau detectabil zonal şi nu compact, în anumite teritorii pre-romanice (latine târzii) elementul generant, formativ fiind – şi majoritar! – demonstrativul de bază al depărtării, *ille*, în vreme ce în alte teritorii – izolat şi sporadic – el a fost un demonstrativ secundar (dar tot un demonstrativ!), intensiv – expresiv, *ipse*.

Pentru întreaga paradigmă a articolului hotărât din română, inclusiv în ceea ce priveşte formele procliticului posesiv-genitival, cea mai completă expunere se află la Al. Rosetti, *op. cit*., 144.

EVOLUŢIA ŞI MOŞTENIREA ALTOR DEMONSTRATIVE

Am lăsat mai sus de o parte moştenirea, de asemenea latină, a demonstrativului de depărtare din limba română (*acel, acea* etc.). Ea trebuie legată de acelaşi procedeu al compunerii (după alţii, al îmbogăţirii prin derivare) cu ajutorul lui *ecce/eccum* asociat sau ataşat de data aceasta demonstrativului de depărtare *ille*. Tot la Plautus se întâlneşte compusul (sudat în aceeaşi manieră ca şi *eccistam*, anterior citat) *eccillum*, „uite-l", „iată-l", format din *ecce* + *illum*; forme similare, care stau la baza celor romanice, sunt atestate şi la

---

[******] Cele două forme populare, de masculin şi de feminin, la Dsg, au generat în limba română, prin postpunerea adjectivului pronominal demonstrativ al depărtării, şi articolul hotărât, prin excelenţă enclitic în română (*bărbatu***lui**; *cas[a]* + *-ei* >*cas*-***ei*** etc.).

[*] *ILR*, I, 151. Discuţia problemei se află la p.150.

[**] Cum apreciază I.Fischer, *op. cit.,* 104, cu toate că domnia sa consideră că „în texte, /.../ interpretarea prin articol e posibilă" (*ibid*.), aserţiune care vine în contradicţie cu ideea că apariţia articolului, mai întâi hotărât, apoi nehotărât, este de dată romanică, şi nu latină. Textele la care autorul alude la p.104 şi pe care le reproduce, însoţite de traducere, la p. 56, sunt excerptate din *Peregrinatio Aetheriae* (cca 400 p. Chr.).

Apuleius (*ecille*, *eccilli****) şi în texte mai târzii. De aici provin, aşadar, pronumele şi adjectivele pronominale romanice: rom. *acel(a), acea/aceea*; fr. *celle*; it. *quello/quella* etc****.

Dar şi alte demonstrative au avut o evoluţie interesantă în latina târzie şi reflexe romanice. După cum indică statisticile*****, *is* a fost utilizat pe larg în proză, mai ales în corelaţia cu *qui*, deci cu funcţie cataforică, până în latina târzie, când i-a fost preferat *idem* (care, cu funcţie cataforică, îşi pierde valoarea de identitate). S-a arătat (*ibid.*) că, în latina cultă, ca şi în cea vorbită şi/sau populară, *is* a fost cel mai frecvent utilizat dintre demonstrative. Totuşi, folosirea lui ca adjectiv pronominal a scăzut considerabil în latina târzie, el ajungând să fie utilizat numai într-o serie de sintagme-expresii relativ fixe. În limbile romanice el a fost moştenit izolat în it. *desso* < lat. (*i*)*d ipsum* şi, probabil, rom. *dânsul,-a* < lat. *(i)d ipsu(s) ille* (dacă nu cumva *d*- din rom. *dânsul* provine din prepoziţia *de*, în sintagma **d(e) ipsō illō*)*.

Ipse a fost moştenit pe două arii romanice: ca *esso* în italiană (cu variaţii semantice faţă de latină), ca *îns* în română (articulat, *însul* < lat. *ipsu[s/m] ille/illum*), formă de la care s-au creat pe de o parte pronumele personal *dâns(ul/a)*, pe de alta pronumele şi adjectivul pronominal de întărire *însu(şi)/însă(şi)***.

PRONUMELE INDEPENDENTE DE IDEEA DE PERSOANĂ

1. **Pronumele relativ**

Dintre toate varietăţile pronominale, cel relativ joacă, fără îndoială, rolul sintactic cel mai dezvoltat din perspectiva raporturilor dintre propoziţii în cadrul frazei. Însăşi denumirea sa evidenţiază acel rol, esenţialmente de legătură, de strânsă **relaţie**, determinativă sau circumstanţială, între subordonată şi regenta ei.

PARADIGMA

SG			PL		
m	f	n	m	f	n
N *quī*	*quae*	*quod*	*quī*	*quae*	*quae*
G	*cūius*		*quōrum*	*quārum*	*quōrum*
D	*cui*			*quibus*	
AC *quem*	*quam*	= N	*quōs*	*quās*	= N
ABL *quō*	*quā*	*quō*		= D	

ORIGINEA FORMELOR

*** Pasajele, cu trimiterile cuvenite, se află citate la Al. Rosetti, *op. cit*., 148.

**** Cf. şi I.Fischer, *op. cit.,* 101.

***** Citate în *ILR*, I, 151.

* În opinia autorului capitolului *Pronumele* din *ILR*, I (Sorin Stati), descendenţii româneşti ai demonstrativului *is* ar fi, în afară de *dânsul*, şi *însul* şi *nusul*; totuşi, pentru ultimele două (ieşite din uz în româna literară contemporană) pare posibilă numai etimologia prin *ipse* (cf. *supra*).

** După Al. Rosetti, *op. cit*., 146, rom. *dâns(ul)* s-a format în interiorul limbii române, din *de* +*ins.*

Relativul continuă o veche temă IE în *-o-/-e-*, *k^u*o*-, distinctă în faza prelatină de tema IE a pronumelui interogativ (*k^u*i*-), ulterior ele confundându-se parţial şi preluând reciproc anumite trăsături, iniţial specifice, ale flexiunii.

SG N m	**quo* - +	desinenţa *-i* >	**quoi* > * *quei* >	*quī* (prin monoftongare)
f	*qua* - +	- *i* >	**quai* > *quae*	
n	*quo* - +	- *d* >	*quod*	
PL NAC n	*qua* - +	- *i* (desinenţă nespecifică pentru neutre) > *quae*		

G pl utilizează desinenţa tipic pronominală, preluată parţial şi de nume, *-*sōm*, rotacizarea lui -*s*- intervocalic fiind un fenomen specific latin.

PARTICULARITĂŢI. Flexiunea relativului este, după cum se observă, una mixtă, întrucât urmează simultan declinările a II-a şi a III-a ale substantivului, la care se adaugă propriile particularităţi.

Urme ale unui vechi ABL sg (după declinarea a III-a, teme vocalice) păstrează forma *quī*, „cu ce”: *Habeō quī ūtar*, „Am cu ce să mă servesc/de ce să mă folosesc”. Ulterior, ablativul s-a gramaticalizat, transformându-se într-un adverb şi devenind, prin urmare, neflexibil, producându-se totodată şi mutaţia de sens: „cum”, „în ce fel”, „pe ce cale” etc. Este cunoscută, în această privinţă, sintagma *quī fīt*?, „cum se face [că]?”, foarte frecvent folosită. Vechea formă de ABL sg (indiferentă la gen) se recunoaşte şi în encliza *quīcum*, „cu/împreună cu care”. În latina curentă, encliza prepoziţiei sociative este un fapt obişnuit (*quōcum, quācum, quibuscum*)[*].

Urme ale vechii teme, IE, a relativului se recunosc şi în formele – devenite ulterior arhaice – de G sg (toate genurile) *quoius* şi de D sg (toate genurile) *quoi*.

Prin regularizare cu formele – predominante – ale declinării a II-a, s-a creat şi utilizat, mai ales în poezie, un DABL pl *quīs*.

UTILIZARE ŞI VALORI. Relativul îşi joacă rolul fundamental de substituent al unui nume, deci rolul său pur pronominal atunci când, cum este şi firesc, nu se află în aceeaşi propoziţie cu substantivul al cărui loc îl ţine. Atunci când substantivul respectiv, ca antecedent aparţinând regentei, este „atras” şi inserat chiar în propoziţia deschisă de pronumele – relativ – care îi ţine locul, se petrece fenomenul sintactic denumit în gramaticile latine **atracţia relativului** şi constând din inserţia substantivului antecedent, cu valoare de apoziţie, în propoziţia relativă; atunci, valoarea relativului este una adjectivală, ca în următorul exemplu celebru din Caesar: *In fīnībus Carnūtum, quae regiō Galliae media habētur, Druidēs /.../ consīdunt* (*BG* VI, 13), „În hotarele carnuţilor, ţinut ce este considerat mijlocul Galliei, se stabilesc druizii /.../”.

Relativul poate juca şi rolul unui demonstrativ de legătură, după cum s-a notat deja, în acest caz topica obligatorie în latina cultă fiind cu relativul în cap de frază. Relativul „de legătură”[**] se impune a fi tradus prin demonstrativ sau personal.

În sfârşit, reamintim şi rolul de element al cuplului pe care îl formează împreună cu diaforicul *is*, care reprezintă antecedentul sintactic al cuplului (cf. *supra*, p. 135).

[*] Totuşi, formele enclitice sunt utilizate, inclusiv în latina clasică, în paralel cu cele pur prepoziţionale (*cum quō, cum quā, cum quibus*).

[**] Marius Lavency, *op. cit.,* 73, §121.

În concluzie, pronumele relativ amalgamează valorile unei conjuncții multifuncționale (de subordonare, dar şi de coordonare) şi ale unui pronume anaforic[***].

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. Latina târzie a dat valoare de relativ şi unui pronume/adjectiv pronominal interogativ-nedefinit *quālis,-e*, „în felul în care", „ce fel de", care preciza calitatea determinatului. Astfel încât în limbile romanice s-au moştenit ambele pronume, şi relativul propriu-zis *quī*, şi relativ-interogativul *quālis* cu ambele valori şi cu flexiune uneori mixtă: fr. *qui*, (*le*) *quel*, it. *qui, chi*, (*il*) *quale*. Rom. *care* continuă o formă oblică (*quālem*) a lui *quālis*; o urmă a relativului (şi interogativului) latin *quem* se află în rom. *cine* < lat. **quemne* > **que(n)ne*, cu *-e* analogic după forme pronominale personal-reflexive similare (**mene, tene, sene*)[****].

2. **Pronumele interogativ**

GENERALITĂȚI. Servind la punerea unei întrebări directe sau indirecte, interogativul funcționează, ca şi relativul - cu care, de altfel, se înrudeşte prin originea comună -, atât ca pronume, cât şi ca adjectiv pronominal, cu mențiunea că, în această ultimă ipostază, el îşi schimbă complet forma, identificându-se cu aceea a pronumelui relativ. Iată, aşadar, pentru ambele funcții morfologice, cele două

PARADIGME

PRONUME INTEROGATIV			ADJECTIV PRONOMINAL INTEROGATIV		
	m/f	n	m	f	n
N	*quis*	*quid*	*quī*	*quae*	*quod*
G	*cūius*	*cūius (reī)*	Cf. *supra*, pronumele relativ		
D	*cui*	*cui (reī)*			
AC	*quem*	= N			
ABL	*quō/quā*	*quā (rē)*			

PARTICULARITĂȚI

1. Flexiunea pronumelui interogativ nu cunoaşte, cum este firesc, decât singularul, pentru exprimarea pluralului utilizându-se adjectivul pronominal interogativ ca determinativ al unui substantiv (prin care se precizează natura obiectului gramatical) sau alte modalități interogative (prin pronumele indeclinabil *quot* „cât? ", „câți ?", „câte? " etc.).

2. Flexiunea adjectivului pronominal interogativ este identică aceleia a pronumelui relativ.

3. Pronumele interogative sunt utilizate în interogația directă şi în cea indirectă, la fel ca şi adjectivele pronominale interogative. Există, însă, o deosebire importantă şi între sensurile celor două varietăți ale interogativului: pronumele serveşte la identificarea obiectului gramatical (răspunzând întrebării „cine? " „ce?"), pe când adjectivul identifică obiectul prin precizarea unei calități anume a obiectului („ce fel de?"):

Quis uēnit? „Cine a venit?"

Quī uir uēnit? „Ce fel de bărbat a venit?"

4. Începând chiar din epoca arhaică, sub influența adjectivului pronominal interogativ, vorbitorii tind să distingă femininul de masculinul pronumelui interogativ, prin utilizarea formei adjectivale a interogativului, *quae*, fenomen ce se va reflecta şi în textele

[***] *Id.*, *ibid.*
[****] Al. Rosetti, *op. cit.,* 148; I.Fischer, *op. cit.*, 101.

literare, mai ales în cele bazate pe mecanismele oralității, cum sunt textele ce aparțin poeziei dramatice comice.

5. Sintagme interogative frecvent întâlnite în ambele registre ale limbajului (popular-familiar şi cult): *quis est quī* ? (+ conjunctivul), „există/ ar putea fi cineva care/în stare să? ...”; *quid*? sau *quid uērō*? „ei bine?!”, „poftim?”; *quid sī*, „ce-ar fi dacă?/.../”; *quid quod*, „ce să mai spun de faptul că?/.../”; *quid ergō*, „cum oare?” *quid tum*? *quid postea*?, „şi ce urmează de aici?”, „şi după aceea?”, „şi apoi?”; *quid plura*?, „ce[să zic] mai mult?”, „într-un cuvânt”, „pe scurt”.

ORIGINEA FORMELOR. Şi interogativul porneşte de la o rădăcină/temă în labiovelară, ca şi relativul, vocala fiind însă diferită: *-i-* (*k^ui-*), şi anume urmând flexiunea de tip nominal în *-i-* (aşa-numita temă vocalică a declinării a III-a). La N sg mf s-a adăugat desinența *-s* de animate şi, la neutre, cea de inanimate, *-d*.

Justificarea seriei duble *quis/quī, quae* - *quid/quod* s-a încercat şi pe alte căi decât cea pur morfologică (utilizare adjectivală-utilizare substantivală): prin analogie cu pronumele relativ, în temeiul originii şi formelor comune (ipoteză îmbrățişată şi de noi mai sus, sub punctul 4, subcapitolul precedent); prin fonetica sintactică, atunci când cuvântul următor lui *quis* începea cu o siflantă (*-s s-*) sau o semivocală (ca *u9*), permițând disimilarea sintactică şi, deci, dispariția siflantei finale a pronumelui interogativ; pe cale pur sintactică (*quis* specific interogației directe, *quī* celei indirecte)*. O soluție unică şi definitivă nu pare posibilă în acest caz. Evoluția istorică demonstrează că forma *quis* a fost preferată în stilul înalt, iar *quī* evitată, tocmai datorită caracterului şi uzului ei mai familiar-popular, dovadă moştenirea romanică în dauna formei culte**, cu care a coexistat de-a lungul întregii latinități.

În latina arhaică, interogativul cunoaşte forme (de altfel, aşteptate pentru o temă în *-i-*) la N pl m *queī* şi la NAC pl mf *quēs*.

La neutru plural, alături de forma *quae* (<**qua* - + *-i*) se întâlneşte şi interogativul nedefinit *quă*. A existat, în perioada cristalizării limbii latine, şi forma aşteptată de neutru plural la tema în *-i-* (**qui-ă*), formă care, împietrită în timp, a devenit conjuncție cauzal-explicativă (*quia*).

ALTE PRONUME INTEROGATIVE A.

Compuşi ai interogativului:

1. a. *quisnam* (m) *quaenam* (f) *quidnam* (n): funcționează ca pronume, „cine/ce oare?”

b. *quīnam*, *quaenam*, *quodnam*: funcționează ca adjectiv pronominal, „care?”, „ce?” (± „oare”)

S-a format cu ajutorul particulei interogative enclitice indeclinabile *-nam*, „oare”.

2.a. *ecquis, ecquae/ecqua, ecquid*: pronume, „oare cine?” „oare ce?” „care” „dacă cumva”

b. *ecquī, ecquae/ecqua, ecquod*: adjectiv „care?” „ce (fel)”, „dacă vreun/vreo”

S-a format cu ajutorul particulei proclitice *ec*-, indeclinabile, provenite probabil din reducerea corpului fonetic al adverbului *ecce/eccum* (favorizată de eliziune).

Se constată că prin intermediul primului interogativ compus se formulează întrebări care aşteaptă un răspuns imediat, pe când cu al doilea întrebările dobândesc un accent patetic, pasional suplimentar.

3. *numquis, numqua, numquid*: pronume, „oare cine/ce?”

numquod: adjectiv „ce oare?”

---

* *ILR*, I, 158, cu bibliografie şi detalii suplimentare.

** *Ibidem*.

S-a format cu ajutorul adverbului interogativ *num*, „oare?" „poate că", la care răspunsul aşteptat este negativ.

4. Subderivaţi ai lui *quisnam* (*supra*, pct. 1):

a. *ecquisnam*, *ecquaenam*, *ecquidnam* (pronume) / *ecquodnam* (adjectiv), „oare cine?" „oare ce?" „oare care?"

b. *numquisnam*, *numquaenam*, *numquidnam* (pronume) / *numquodnam* (adjectiv), „oare chiar cine/ce?"

Declinabilă este numai secvenţa pronominală.

B. Pronume şi adjective interogative diverse:

1. *uter, utra, utrum*, „care din doi?": declinare pronominală, G sg în -*īus*, D sg în -*ī*.

2. *quālis* (mf), *quāle* (n), „ce fel de?": declinare exclusiv nominală (ca adjectivele cu terminaţiile -*is*, -*e* la N sg pozitiv).

3. *quantus, quanta, quantum*, „cât de mare?": declinare exclusiv nominală

4. *quantulus, quantula, quantulum*, „cât de mic?": declinare exclusiv nominală

5. *quotus, quota, quotum*, „în ce număr?" „al câtelea?": declinare exclusiv nominală

6. *quotusquisque, quotaquaeque, quotumquidque* (pronume) / *quotumquodque* (adjectiv), „cât de puţini/e?", „la câţi unul?": declinare mixtă, pronominală (pentru *quis*, *quae*, *quid/quod*) şi nominală (pentru *quotus*,-*a*,-*um*).

7. *quot*, „cât?", „câţi?", „câte?" este indeclinabil.

8. *cūius, cūia, cūium*, „al cui [este]?", „cui îi aparţine?" Are o utilizare arhaică şi populară (sesizată de comentatorii lui Vergilius, de pildă), dar, în virtutea vechimii formulelor, şi una juridică. Funcţionează numai la cazurile şi genurile următoare: SG N *cūius, cūia, cūium* (arhaic *quoius, quoia, quoium*); AC *cūium, cūiam, cūium*; ABL f *cūiā*; PL N f *cūiae* AC f *cuiās*. Indică ideea de posesie şi este, de aceea, numit şi interogativ relativ sau posesiv. De la el s-au format

9. *cūiās*, G *cūiātis*, „din ce ţară?" şi

10. *cūiātis* (arhaic *quoiātis*), -*is*, „din ce ţară?", „din ce loc?"

Nu are forme pentru neutru şi se declină după modelul adjectivelor cu o singură terminaţie la Nsg pozitiv.

NB. O bună parte dintre pronumele şi adjectivele pronominale interogative de mai sus poate fi utilizată şi cu valoare **exclamativă**, întrucât interogaţia se poate formula şi „retoric", altfel spus cu răspunsul deja cunoscut sau sugerat: *quae uerba! quī uoltūs! quanta facta!,* „ce vorbe" „ce priviri" „ce fapte mari"!

MOŞTENIREA ROMANICĂ. După cum am arătat în subcapitolul dedicat pronumelui relativ, latina târzie a încercat să diferenţieze pronumele relativ de cel interogativ, conferind valoare de relativ unui interogativ (*qualis,-e*), moştenit ca relativ în limba română (*care*) şi utilizat, în chip firesc, şi ca interogativ, cum stăteau lucrurile şi în latină.

Formele moştenite ale interogativului latin în română sunt:

rom. *care* < lat. *quale(m)*, COG

rom. *cine* < lat. **quenne* < **quemne*, unde *quem* poate fi şi relativul sau, mai exact spus, este interogativ-relativul latin, cu enclizia lui -*ne* interogativ (cf. *supra*).

rom. *ce* < lat. *quid*, cu apocopa consoanei finale

rom. *cât* < lat. *quant(um)*, cu dispariția nazalității, ca și în cazul următor*
rom. *atât*, cuvânt compus la origine din *eccum tant(um)***
Pentru moștenirea romanică a lat. *quālis*, cf., *supra*, p. 140.

4. **Pronumele nedefinit**

Denumite tradițional și **nehotărâte**, aceste pronume își limitează funcționalitatea la relația de definire în mod nedeterminat, imprecis. La origine, nedefinutul și interogativul formau o unică varietate tipologică a pronumelui, din care ulterior, prin utilizări nuanțate și specializate, s-au desprins cele două categorii care au devenit autonome ca sens. Dovada hotărâtoare în sprijinul afirmației noastre o constituie faptul că una dintre cele trei subcategorii ale pronumelui nedefinit este reprezentată de *quis* și de compușii săi.
Vom prezenta în continuare

REPERTORIUL PRONUMELUI NEDEFINIT. Este cel mai bogat din întreg inventarul pronominal. Ca natură și mod de formare, se admite următoarea clasificare ternară:
a. *quis* și compușii săi
b. nedefinitele cu formă și funcție adjectivală
c. nedefinitele negative

Trebuie precizat că și compușii lui *quis*, asemenea nedefinitelor din a doua subcategorie și asemenea interogativelor, pot funcționa ca pronume propriu-zise și ca adjective pronominale.

QVIS ȘI COMPUȘII SĂI

1. Pronumele de bază al primei varietăți tipologice a nedefinitului nu este altul decât însuși interogativul *quis*, care își păstrează flexiunea și ca nedefinit, exceptând forma de N sg f, unde apare individualizată o formă nouă dublă, *quae* sau *qua*, pentru prima existând corespondent și la interogativ. Există, de asemenea, seria propriu-zis pronominală
quis (m) *quae/qua* (f) *quid* (n) „cineva” „ceva” „un oarecare”
alături de seria adjectivală
quī quae/qua quod
cu mențiunea că neutrul are, la NAC pl, forma *qua/quae*.
În privința sensului și a comportamentului morfologic, *quis* este echivalentul lui *aliquis* (practic, un sinonim al lui) și funcționează ca un pronume enclitic după conjuncțiile și particulele *sī, nisi, nē, an, num* și pronumele relative. Același lucru și în cazul lui *quī*, echivalent al lui *aliquī* în aceleași situații menționate mai sus pentru *quis*.
2. Compușii lui *quis*, în ordine alfabetică, sunt următorii (incluzându-i și pe cei ce pornesc de la forma adjectivală *qui*):
2.1. *aliquis, aliqua, aliquid*: pronume, „vreunul”, „cineva”, „ceva”
aliquī, *aliqua aliquod*: adjectiv pronominal, „vreun”, „oarecare”.

---

* Explicații și detalii de natură comparativă apud Al. Rosetti, *op. cit.,* 148.
** *Id., ibid.*; autorul aduce în sprijin forme corespunzătoare din aromână, *atântu*, cu păstrarea nazalității; cf. și *infra,* p. 149.

Neutrul plural (NAC): *aliqua*; în rest, declinarea lui *quis*.

2.2. *quīcumque, quaecumque, quodcumque*: pronume, „oricine”, „oricare”.

Este flexionabilă numai secvența pronominală. Nu funcționează ca adjectiv, având, ca pronume, o dublă valoare: de pronume nedefinit şi de pronume relativ nedefinit; începând cu Titus Livius, se utilizează în latina literară în mod predominant conjunctivul după pronumele relative nedefinite (cf. *infra*, şi *quisquis*).

2.3. *quīdam, quaedam, quiddam*: pronume, „un oarecare”, „unul”

quīdam, *quaedam, quoddam*: adjectiv, „un anumit”, „un fel/soi de”

Se declină, desigur, numai secvența pronominală (după modelul *quī/quis*); la G pl oclusiva bilabială -*m* devine nazală prin asimilare (*quōrundam*); la AC sg coexistă formele cu -*m* şi cu -*n* în mod frecvent şi nediferențiat.

2.4. *quīlibet, quaelibet, quidlibet*: pronume, „oricine/oricare/orice (îți place)”

quīlibet, quaelibet, quodlibet: adjectiv „orice (îți place)”

Este compus din secvența pronominală, declinabilă, şi o secvență verbală invariabilă ca şi particulele; *libet* este indicativul prezent III sg al verbului impersonal *libet*, „îmi place”, „îmi face plăcere”.

2.5. *quispiam, quaepiam, quidpiam/quippiam*: pronume, „cineva”, „un oarecare”

quispiam, quaepiam, quodpiam: adjectiv „vreun”.

Particula -*piam*, a cărei origine rămâne obscură, este invariabilă. În ansamblu, nu este o formă des întâlnită în texte şi reprezintă o variantă sinonimică a lui *aliquis*.

2.6. *quisquam* (mf), *quidquam/quicquam*: pronume, „cineva”, „o persoană oarecare”, „unul”.

Nu are formă specială de feminin şi este defectiv de plural. Nu funcționează, în textele epocii clasice, ca adjectiv pronominal. Particula -*quam* este nedeclinabilă. În locul formelor defective ale lui *quisquam* (deci, la feminin şi la plural) este utilizat *ūllus* (cf. *infra*).

2.7. *quisque, quaeque, quidque*: pronume, „fiecare”,

quisque, quaeque, *quodque*: adjectiv „fiecare”, „oricare”, „orice”.

Particula -*que* este indeclinabilă. *Quisque* cunoaşte anumite particularități de utilizare, inclusiv ca enclitic, în anumite contexte: după pronumele reflexiv, interogativ şi relativ; după adjective la superlativ, indicând calitatea în cel mai înalt grad; după substantive defective de singular; după numerale ordinale. Pluralul este rar utilizat. Ex.: *suo cuique iudicio*, „după judecata fiecăruia”; *optimus quisque*, „cei mai buni”, „toți cei mai buni”; *tertiō quōque annō*, „la fiecare al treilea an”; *castra quaeque*, „fiecare tabără”. Sintagme uzuale: *cūiusque modī*, „de orice fel”; *cūiusque genĕris*, „id”.

2.8. *quisquis* (mf) *quidquid/quicquid*: pronume şi adjectiv, „oricine”, „orice”.

Nu există formă specială de feminin, iar cea de masculin se utilizează atât pronominal, cât şi adjectival. Neutrul cunoaşte o utilizare exclusiv pronominală. Este cel de-al doilea pronume nedefinit cu valoare relativă, construit cu verbul propoziției la

conjunctiv începând cu epoca lui Titus Livius (cf., *supra*, *quīcumque*). S-a format prin reduplicarea lui *quis* şi, prin urmare, este declinabil în ambele secvenţe. În latina literară, cazurile folosite cu predilecţie sunt N şi ABL sg şi N pl.

2.9. *quīuīs, quaeuīs, quiduīs*: pronume, „oricine/orice (vrei)”,
quīuīs, quaeuīs, *quoduīs*: adjectiv, „oricare/orice (vrei)”.
Ca şi pronumele de la 2.4., este compus din secvenţa pronominală iniţială, declinabilă, şi secvenţa verbală invariabilă *uīs*, care reprezintă pers. a II-a indicativ prezent a verbului *uolō*.

2.10. *quīuīscumque, quaeuīscumque, quid/quoduīscumque*:
pronume şi adjectiv pronominal, „oricare”, „oricine/orice (vrei)” compus din pronumele /adjectivul pronominal de sub punctul 2.9. şi particula compusă *-cumque/-cunque* (cf. *supra*, 2.2.).

2.11. *ūnusquisque, ūnaquaeque, ūnumquidque*: pronume „fiecare”,
ūnusquisque, ūnaquaeque, ūnumquodqūe: adjectiv, „fiecare”, „orice”.
Apare utilizat în locul lui *quisque* (de la care s-a şi format, prin compunere cu pronumele şi numeralul *ūnus*, fiind declinabile primele două secvenţe, particula *-que* rămânând invariabilă), al cărui sens îl întăreşte graţie elementului numeral, în acelaşi timp întreaga formă nemaifiind supusă restricţiilor morfologice pe care le cunoaşte pronumele de bază; spre deosebire de acesta, nu are utilizare la plural.

NEDEFINITELE CU FORMĂ ŞI FUNCŢIE ADJECTIVALĂ. Rolul lor este acela de a scoate în evidenţă individualitatea nedefinită sau mulţimea minimă: fie cu ø elemente/obiecte, fie formată dintr-un singur element/obiect, fie grupul minim, de 2 elemente/obiecte. Într-un singur caz (*tōtus*), pronumele substituie numele unei mulţimi maximal conceptualizabile de elemente-obiecte, ansamblul în efectivul său maxim. Morfologic, aceste nedefinite au comportament adjectival, în sensul că flexiunea lor o urmează pe aceea a adjectivelor cu 3 terminaţii la N sg (după declinările I şi a II-a); prin urmare, sunt denumite şi **pronume nehotărâte adjectivale** sau, pe scurt, **pronumele adjectivale**. Singurele excepţii le formează cazurile cu terminaţie tipic pronominală: G sg în *-īus* şi D sg în *-ī*.

Prezentăm mai jos inventarul acestei subcategorii, de asemenea în ordine alfabetică.

1. *alius, alia, aliud*, „altul, -a”; „alt,-ă”.

Funcţionează ca pronume şi adjectiv pronominal. Repetarea în sintagme la acelaşi caz sau la cazuri diferite este frecventă în latina literară: *alius /.../ alius*, „unul /.../ altul”; *alii in aliam* (*partem*); *alii aliā* etc., „unii într-o parte, alţii în alta” etc.

2. *alter, altera, alterum*, „celălalt,-ă” (dintr-un grup minim, format din 2 persoane, fiinţe etc.). Şi el se foloseşte în repetiţie corelativă: *alter/alteri /.../ alter/alteri*, „unul /unii /.../ celălalt/ceilalţi”; *alter alterum*, „unul pe celălalt” etc. Serveşte, uneori, pentru a exprima ordinea într-un şir, substituindu-se numeralului ordinal *secundus.*

3. *neuter, neutra, neutrum*, „nici unul,-a” (dintr-un grup minim, de 2 obiecte gramaticale), „nici unul, nici altul”. Funcţionează, ca şi precedentele, atât ca pronume, cât şi ca adjectiv pronominal. Este format pe baza lui *uter* (cf., *infra*, sub pct. 9), prin intermediul adverbului de negaţie (arhaic) *ne* (=*non*), „nici”, „nu”, regăsit şi în următorul.

4. *nūllus, nūlla, nūllum*, „nici unul,-a” (dintr-un grup oarecare, cu mai mult de 2 obiecte gramaticale). S-a format pe baza lui *ullus* (cf., *infra*, sub punct 7), prin acelaşi adverb arhaic de negaţie *ne* (= *non*), ca şi precedentul. De la el s-a creat, prin negarea negaţiei, *nōnnūllus*, *-a*, *-um*, „unul,-a”, „vreunul,-a”, „oarecare”. Ambele varietăţi au utilizare pronominală şi adjectivală.

5. *sōlus, sōla, sōlum*, „singur”, „numai el/ea”; utilizare pronominală şi adjectivală, preponderent în ultima ipostază.

6. *tōtus, tōta, tōtum*, „tot, „întreg”, „în întregime”, „complet”, „integral”. Se utilizează mai ales ca adjectiv pronominal, acoperind sinonimic sensurile lui *omnis*,*-e* (inclusiv cel individualizator: „fiecare”, sens moştenit în română: *tot omul* = „fiecare om în parte”): *peruigilat tōtās noctēs* (Plautus), „veghează în fiecare noapte”, în toate nopţile”.

7. *ullus, ulla, ullum*, „vreun(ul),-a, „vreo”, cu dublă utilizare, pronominal-adjectivală ca şi precedentele, în special în propoziţiile negative, interogative şi condiţional-ipotetice.

8. *ūnus, ūna, ūnum*, „unul singur”, „o singură”, „unul”, „una”, „un/o oare-care”, cu acelaşi tip de utilizare. Este identic ca formă cu numeralul cardinal *ūnus* şi, evident, ca semantism, fiind vorba, practic, de o singură rădăcină cu o unică evoluţie formală, dar cu o dublă specializare morfologică. Se foloseşte la plural în asociere cu substantive defective de singular (*plurale tantum*) sau cu substantive utilizate la plural: *unae litterae* (Cicero), „o singură scrisoare”, *una castra* (Caesar), „un singur lagăr” etc. Apare în asociere cu *sōlus* şi întărit semantic de el, putându-i de altfel prelua sensul: *Ubiī, quīūnī mīsĕrant lēgātōs* (Caesar), „ubii, singurii care trimiseseră soli”; *res ūna sōlaque* (Horatius), „singurul şi unicul lucru”. De la sensul propriu-zis nedefinit („un/o oarecare”) s-a dezvoltat conotaţia peiorativă „de rând”, „comun”, „obişnuit”: *sīcut ūnus paterfamilias* (Cicero), „ca un cap de familie obişnuit”; *non fuit ōrātor ūnus ē multis* (id.), „nu a fost un orator de rând”. Despre originile articolului nehotărât romanic, cf. *infra*, p. 150.

9. *uter, utra, utrum*, „unul” (dintr-un grup minimal de 2 elemente-obiecte), „unul sau celălalt”. Avem de a face din nou, ca şi în cazul precedent al lui *ūnus*, cu un singur cuvânt cu dublă specializare morfologică în câmpul pronumelui: ca interogativ (cf., *supra*, p.142) şi ca nedefinit. În latina clasică şi literară în general, uzul pronominal al nedefinitului, faţă de uzul său adjectival, rămâne predominant. Poate dobândi şi un sens concesiv: „oricare (din doi), „sau/fie unul /.../ sau/fie celălalt”, ca în contextul livian următor: *bellum et pācem portāmus; utrum placet, sūmĭte*, „război şi pace aducem: oricare din ele vă place, alegeţi”.

Compuşii pronumelui nedefinit *uter* sunt numeroşi şi variaţi ca mod de formare.

9.1. *alteruter, alterutra, alterutrum*, „sau unul sau altul”, „sau unul sau celă-lalt”, „ori/fie unul /.../ ori/fie celălalt”. Cele două secvenţe pronominale se declină separat.

9.2. *alteruterque, alterutraque, alterutrumque*, „şi unul şi celălalt”, „fiecare” (din doi), pronume şi adjectiv pronominal multiplu, compus din secvenţa pronominală *alter*, aici nedeclinabilă, şi secvenţa pronominală compusă *uterque* (cf. *infra*), declinabilă.

9.3. *utercumque, utracumque, utrumcumque*, „oricare”(din doi), „unul sau altul” (din doi), compus din secvența pronominală propriu-zisă, declinabilă, şi secvența compusă indeclinabilă - *cumque*.

9.4. *uterlĭbet, utralībet, utrumlībet*, „oricare (îți place)” (din doi), „nu contează care” (din doi), secvența pronominală, desigur declinabilă, fiind urmată aici de cea verbală, invariabilă ca şi în alte situații de compunere pronominală, mai sus menționate; cf., *infra*, şi *uteruīs*.

9.5. *uterque, utrăque, utrumque*, „şi unul, şi celălalt”, „fiecare” (din doi), „amândoi”; compus cu particula indeclinabilă -*que*, poate substitui, în diverse situații, numeralul *ambō*, față de care posedă nuanțe individualizatoare suplimentare. Cunoaşte ambele utilizări morfologice, preponderentă fiind cea adjectivală.

9.6. *uteruīs, utrăuīs, utrumuīs*, „orice (vrei)” (din doi), „amândoi”, „ambii”. Substituent, ca şi precedentul, al lui *ambō*, este alcătuit, asemenea lui *uterlĭbet* şi altor nedefinite, prin juxtapunerea secvenței pronominale declinabile şi a celei verbale, invariabile; cunoaşte aceeaşi dublă utilizare pronominală şi adjectivală simultan.

NEDEFINITELE NEGATIVE. Sunt reprezentate în limba latină de 2 pronume, ambele având un sens absolut negativ, prin faptul că indică mulțimea de elemente - obiecte egală cu ø: *nēmō*, „nimeni” şi *nihil*, „nimic”. Dacă primul este declinabil (mai exact, parțial declinabil), cel de-al doilea este indeclinabil, în ambele situații limba încercând să găsească soluții de completare sau de remediere a deficiențelor.

1. *Nēmō* are o origine nominală, mai exact substantivală, provenind din negarea lui *homō*, „om”, cu ajutorul adverbului arhaic de negație *nĕ*-, pe care l-am întâlnit şi mai sus, la alte nedefinite compuse (*neuter, nūllus*): *nĕ + (hŏ)mō > nēmō*, prin eliziunea vocalei inițiale a substantivului, aspirația necontând. Posedă doar D *nēminī* şi AC *nēminem* (după flexiunea lui *homō*), pierzând însă G şi ABL: în locul formelor dispărute sau neuzitate, vorbitorii au folosit cazurile corespunzătoare ale nedefinitului foarte apropiat ca sens *nūllus*: *nūllīus*, respectiv *nūllō*. Nu are, deci, forme proprii decât pentru masculin/neutru, evident la singular. Se poate întâlni şi ca adjectiv pronominal: *nēmō Thēbānus* (Cornelius Nepos), „nici un teban”, aşadar cu acelaşi rol ca şi *nūllus*.

Sintagme nedefinite negative: *nēmō ūnus*, „nici un singur” (Titus Livius); *nēmō alius* (Horatius), „nici un altul”; *non nēmō* (Cicero), *nēmō non* (Cicero ş.a.), „câte unul”, „unii”, „fiecare (om)”; *nēmō, nec /.../ nec* (Terentius), „nimeni, nici /.../ nici”.

2. *Nihil* este utilizat, ca atare, numai la NAC sg neutru, contând, practic, ca un substantiv nedeclinabil. Vorbitorii au încercat să-i construiască o paradigmă, utilizând pentru cazurile oblice sintagma *nūlla res*, aşa cum au procedat şi în situația lui *nēmō*, făcând apel la acelaşi nedefinit (aici, în postură de adjectiv, pe lângă genericul *res*). Prin urmare, în textele literare, în locul formelor inexistente de la cazurile oblice ale lui *nihil* se întâlnesc: G *nūllīus reī*; *D nūllī reī* ABL *nūllā rē*. În mod asemănător, întreaga paradigmă a pluralului poate fi refăcută prin intermediul sintagmei amintite.

Formele *nihilī* şi *nihilō* nu reprezintă G şi, respectiv, D sg ale lui *nihil* (care, subliniem încă o dată, este indeclinabil), ci ale substantivului format de la

pronumele negativ şi cu aceeaşi valoare semantică *nihilum,-ī*, „(un) nimic", utilizat mai ales în poezia şi proza secolelor I a şi p. Chr.

Popular s-a creat – şi apoi a pătruns şi în limbajul literar – forma contrasă *nīl*, rezultată din contopirea într-o singură silabă a celor 2 *-ĭ-*, ca urmare a dispariției totale a aspirației, oricum aproape imperceptibile (*nĭhĭl* >* *nĭĭl* > *nīl*).

Sintagme nedefinite negative: *nihil nec* /.../ *nec*, „nimic nici /.../ nici" (diverşi autori); *nihil non* (Cicero), „totul, fără excepție"; *non nihil*, *haud nihil* (diverşi autori), „ceva"; *nihil aliud nisi* /.../, *nihil aliud quam* (diverşi autori), „nimic altceva decât"; *sī nihil aliud* (diverşi autori), „dacă nimic altceva", „în lipsă de altceva"; *nihil minus* (diverşi autori), „nimic mai puțin", „absolut deloc".

Alte sintagme: *nihil est cur/quod/quamobrem* (diverşi autori), „nu e nici un motiv să/ca...să"; *nihil ad* /.../ (diverşi autori), „nu înseamnă/nu valorează nimic în comparație cu/față de"; *nihil ad* + pronume personal (diverşi autori), „aceasta/asta nu [mă, te, îl /.../ priveşte]" (în sintagma latină se subînțelege, dar uneori poate fi şi exprimat, verbul *attĭnet* cu valoare impersonală: „e nevoie", „priveşte", „se referă"); *nihil est*, „este inutil/degeaba".

EVOLUȚIA ÎN LIMBA LATINĂ. Din punctul de vedere al flexiunii, limba vorbită a tins să înlocuiască formele tipic pronominale de G sg în *-īus* şi D sg în *-ī* cu altele create analogic pe baza modelului oferit de adjectivele cu 3 terminații la N sg la pozitiv (flexiunea în *-ŏ-*/*-ĕ-* şi *-ă*): astfel, inscripțiile sau textele lipsite de pretenții literare oferă numeroase exemple ca *ūllae, aliō, altĕrae, tōtō* în locul formelor corespunzătoare în *-īus* şi/sau *-ī*.

Spre finele Antichității, dar pornind de la premisele oferite de latina literară, limba vorbită a preferat să îmbine, uneori pleonastic, pronumele nedefinite (de tipul: *ulla alĭqua*, *nūllum ullum* etc.)[*], ajungând să creeze noi şi variate combinații, dintre care unele se vor moşteni în anumite limbi romanice[**].

Concurența sinonimică între diversele nedefinite sau între anumite nedefinite şi unele adjective propriu-zise corespunzătoare ca sens a condus la câteva substituiri şi eliminări din perspectiva limbii vorbite. Astfel, în latina târzie:

a. *alter* tinde a-l înlocui şi elimina în vorbire pe *alius*, care îi preia sensul („altul");

b. *certus* se substituie lui *quīdam*, care dispare fără urme din vorbire (tendința porneşte din epoca clasică, o atare substituire fiind atestată chiar la Cicero)[***];

c. *omnis* este concurat de *tōtus*, căpătând valențe pronominale (fără să dispară definitiv din vorbirea populară).

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Fie direct, fie prin intermediul unor sintagme sau construcții cu componență nedefinită, româna a moştenit o serie de pronume din bogata zestre a nedefinitelor latine. Le vom trece, pe scurt, în revistă, indicând posibilele etimonuri[****]:

lat. *alter(um)* > rom. *alt(ul)*; **alt(e)ra(m)* > *alta*

eccum tale(m) > *atare* (cu paralele în aromână şi meglenoromână)

---

[*] Pentru trimiterile exacte şi pentru alte exemple, cf. *ILR*, I, 159.

[**] *Id., ibid.*: *alicūnus* (de fapt, un COG **alicunu*[*m*]) > it. *alcuno*; **quisque ūnus/m* > it. *ciascuno* etc.

[***] *ILR*, I, 159 (cu citarea exemplului).

[****] Şi sprijinindu-ne pe demonstrația efectuată de Al Rosetti, *op. cit.,* 149. Unele dintre etimonurile propuse includ alte pronume decât cele nedefinite, valoarea pe ansamblu a sintagmelor rămânând, însă, nedefinită şi moştenită ca atare în română (dacoromână) şi/sau dialectele ei.

eccum tant(um) > *atât* (cu dispariția nazalității în dacoromână, ca şi la pronumele interogativ *cât*, dar cu păstrarea ei în aromână şi meglenoromână); cf. şi *supra*, p. 143.

eccum tale(m) > *cutare*

nescio quantum > (arh.) *neşchit* (azi dispărut din limbă, păstrat în cele două dialecte menționate), „ceva"

nescio quem > (arh.) *neştine*, „cineva" (de asemenea dispărut treptat din uz după sec. al XVI-lea, când apare atestat).

nēmĭne(m) > *nimeni* (panromânesc)

ne(c) mīca(m), „nici o firimitură" > *nemica, nimic* (panromânesc)

nec/neque ūn(um), nec/neque ūna(m) > *nici un(ul), nici una*

tōt(um), tōta(m) > *tot, toată*

ūn(um), ūna(m) > *un(ul), una*

uērē ūn(um), uērē ūna(m) > *vreun(ul)*, *vreuna* (cu paralele în aromână şi meglenoromână).

Sintagme verbale la originea nedefinitelor româneşti:

careva < **quale(m) uolet*, elementul verbal având, după Alf Lombard citat de Al. Rosetti (*ibid.*), următorul traseu: *uole(t)* > **voare* > *vare* > *-va*; după Al. Graur (apud Rosetti, *ibid.*), *-va* < *vra* < *vrea*, prin disimilări succesive, pe teren românesc.

ceva < ** quid uolet*

cineva < ** quemne/quenne uolet*

câțiva < **quantī uolet*

oare - < *uolet*, în următoarele forme compuse:

oarecare < **uolet quāle(m)*

oarece < **uolet quid*

oarecine < **uolet quenne*

Formele compuse cu *ori* - (*oricare, orice, oricine*) s-au creat cel mai probabil pe teren românesc, prin trecerea lui *oa*-neaccentuat la *o*- (Rosetti, *ibid.*). Tot pe teren românesc s-au format şi pronumele *fiecare* (*fie* + *care*) şi *fiecine* (*fie* + *cine*).

ORIGINILE ARTICOLULUI NEHOTĂRÂT. Ca în toate limbile romanice, şi în limba română articolul nehotărât este proclitic şi provine din acelaşi etimon latin: adjectivul pronominal nedefinit (cu valențe resimțite încă în română de numeral cardinal) *unu(m) / una(m)*. Slăbirea valorii adjectiv-pronominale a lui *unu(m) / una(m)* nu numai că este de dată latină, dar este dovedită chiar de texte aparținând epocii arhaice (Plautus, de exemplu), în care nedefinitul joacă rolul unui veritabil articol nehotărât şi poate fi tradus ca atare[*]: *est huic ūnus seruus uiolentissimus*, „are un sclav aprig din cale-afară"; exemplele se înmulțesc covârşitor în latina textelor imperiale. Atunci credem că s-a decis, dacă putem spune aşa, soarta pronumelui nedefinit *unus* pe întreg teritoriul latinității, el gramaticalizându-se în procesul transformării latinei în descendentele sale romanice şi în paralel cu gramaticalizarea ca articol hotărât a lui *ille*, respectiv *ipse*.

CONCLUZII. Pronumele a constituit un grup morfologic complex şi foarte dinamic de-a lungul întregii istorii a limbii latine.

Majoritatea pronumelor latine sunt inovații create pe baza unui material indo-european (prin rădăcină, afixe/sufixe, desinențe) sau în interiorul limbii latine, cu material propriu.

---

[*] I.Fischer, *op. cit.,* 104 (de unde am preluat şi exemplul plautin citat mai sus).

Complexitatea grupului pronominal a fost generată şi de o relativă lipsă de omogenitate, atât din punct de vedere morfologic – prin existenţa unei flexiuni neunitare şi oscilante, prin fenomene de supletivism etc. –, cât şi din punct de vedere sintactic, diversele speţe şi tipuri pronominale funcţionând atât ca subiect/complement, cât şi ca atribut. Sub raport morfologic, latina a tins să apropie cât mai mult grupul pronominal de cel nominal, în speţă de adjectiv, fapt pe deplin justificat de existenţa a numeroase serii duble (pronume + adjectiv pronominal) în cazul aceluiaşi tip (excepţie făcând doar personalul şi reflexivul).

Caracterul dinamic al grupului pronominal rezultă din manifestarea a două tendinţe complementare care au acţionat în interiorul grupului:

1. tendinţa spre reorganizare şi sistematizare

– pronumele personal îşi completează, prin refuncţionalizare, paradigma absentă;

– pronumele posesiv îşi creează opoziţia completă de persoană (*meus-tuus-suus*, ultimul pierzându-şi valoarea de reflexiv);

– pronumele relativ tinde în latina populară şi târzie să fuzioneze aproape total cu cel interogativ;

– pronumele demonstrativ se reorganizează, modificându-şi criteriul de diferenţiere de la cel al persoanei la cel al distanţei obiectului gramatical faţă de locutor.

2. tendinţa spre crearea de noi forme şi chiar categorii pronominale, de permanentă reînnoire, tendinţă favorizată de existenţa, de-a lungul întregii istorii a limbii latine, a unei concurenţe continue între speciile formal-categoriale de pronume, între formele moştenite şi cele create în interiorul latinei; apariţia de noi pronume (prin combinaţii, uneori sudate, alteori nu, prin aglomerări pronominale de la 2 până la 4 elemente) se poate constata până în momentul individualizării limbilor romanice, trăsătură caracteristică de altfel moştenită din latină de toate aceste limbi, care şi-au creat, ele însele, forme şi variante proprii. De altfel, evoluţia sensului şi utilizarea particulară – în contexte determinate – a unor pronume şi adjective pronominale a deschis drumul, chiar din epoca latinei antice, apariţiei şi funcţionării *in nuce*, embrionar, pregramaticalizat, a unor noi categorii morfologice: articolul şi pronumele de reverenţă.

Grupul pronominal a jucat, alături de cel verbal, un rol fundamental în dinamica şi progresul sistemului latinei, asigurându-i capacitatea de autotransformare şi de autoreglare, altfel spus perenitatea.

CAPITOLUL VIII

MORFOLOGIA VERBULUI (I). GENERALITĂȚI. GRUPUL VERBAL. DEFINIȚIE. TRĂSĂTURI GENERALE

În sine, verbul constituie, indiscutabil, cea mai complexă parte de vorbire latină. Flexiunea sa este deosebit de amplă, implicând o sumă de categorii şi tipare gramatical-formale reciproc dependente, a căror coeziune şi coerență ne permit să vorbim de organizarea într-un veritabil sistem, caracterizat prin trăsături specifice şi variate (despre cele generale a se vedea mai jos).

Din punct de vedere istoric, verbul latin s-a configurat ca sistem unic şi coerent în cadrul unui proces despre care putem spune că a luat sfârşit, prin integrarea tuturor formelor în categoriile şi paradigmele sistemului, abia la sfârşitul epocii clasice, mai exact în deceniile inițiale ale primului secol imperial. În linii mari, gramaticii secolului I p.Chr. vor constata că verbul latin posedă forme şi categorii proprii, specific verbale, dar şi forme pur nominale, substantive şi adjective create de la rădăcini lexicale verbale, însă având o flexiune non-verbală. Gramaticii latini de atunci, ca şi cei din secolele care au urmat, un Charisius sau un Diomedes (ambii din secolul al IV-lea p.Chr.), şi-au dat seama că diversele origini ale diferitelor forme/categorii verbale s-au contopit într-o singură, chiar dacă aparent neunitară, flexiune, pe care au numit-o *coniugātiō*, „amestec”, ulterior, ca termen specializat, „conjugare”, în opoziție (sau, cel puțin, delimitare) față de modul de flexiune nominal, pe care l-au denumit în mod sugestiv prin termenul *dēclīnātio*, „înclinare”, „deviere”, termen ce sublinia nu modul de formare a sistemului flexionar, ca în cazul verbului, ci numai felul de realizare, în sine, a flexiunii.

Grupul verbal s-a format, aşadar, prin reunirea, „amestecul”, „punerea laolaltă” a categoriilor care nu se întâlnesc nicidecum la grupul nominal sau pronominal (aspect, diateză, mod, timp) cu acelea prezente şi la nume şi la înlocuitorul său (gen, număr, caz şi persoană). Astfel încât ceea ce numim cu un termen sincronic-descriptiv v e r b u l latin se dovedeşte a fi, din perspectivă istorică, un conglomerat morfologic sau, după cum preferăm să îi spunem, un autentic g r u p v e r b a l, cel de-al treilea grup morfologic, de altfel ultimul, din clasa flexibilelor. Din rațiuni ce țin atât de puterea tradiției, cât şi de comoditate, vom utiliza de preferință primul termen, uşor de mânuit într-o expunere cu prioritare valențe descriptive.

Verbul latin, ca şi cel IE sau cel întâlnit în alte limbi IE antice, este cuvântul sau grupul de cuvinte variabil după anumite repere categoriale specifice şi/sau nespecifice (aspect, clasă de flexiune / „conjugare”, diateză, mod, timp, persoană, număr, gen), capabil să funcționeze, din punct de vedere sintactic, ca predicat al unei propoziții, iar din punct de vedere strict morfologic să exprime o acțiune / activitate (inclusiv psiho-mentală) sau o stare / situare / existență. Rolul sintactic al verbului poate fi concurat în latină de locuțiuni sau sintagme verbale, dar şi de interjecții sau onomatopei cu funcție predicativă, fapt moştenit de altfel în toate

limbile romanice. În sfârşit, din acelaşi punct de vedere sintactic, verbul latin este concurat de propria sa absenţă (verb Ø = predicat Ø), situaţie sintactică denumită îndeobşte propoziţie nominală.

Din punct de vedere strict formal, verbul latin cunoştea înfăţişări simple, monolexicale (tradiţional numitele „forme simple") şi, pe de altă parte, înfăţişări mai dezvoltate, plurilexicale, chiar ample (aşa-numitele „forme compuse", „analitice" sau „perifrastice"). În această a doua situaţie, forma verbală avea un dublu comportament morfologic: o parte a ei se conjuga sau putea rămâne invariabilă (tipul: *laudatus sum* faţă de *laudatum esse*), iar cealaltă parte se declina, în gen, număr şi caz, sau rămânea invariabilă (tipul *laudatus sum* faţă de *laudatum iri*).

Principalele trăsături caracteristice grupului verbal latin paradigmatic organizat în epoca clasică şi în cea imediat următoare la capătul unei evoluţii seculare considerăm că pot fi admise următoarele:[*]

1. Caracterul ***sistematic*** al flexiunii latine: el provine din tendinţa de organizare a categoriilor verbale într-un sistem de opoziţii fie binare (activ-pasiv, *infectum-perfectum*, simplu-compus, singular-plural, prezent-viitor [la imperativ], realitate-non-realitate, non-realitate în două trepte: potenţialitate-irealitate, ş.a.m.d.), fie ternare (tripleta temelor: *infectum-perfectum-supīnum*; tripleta modurilor propriu-zis verbale, „personale": indicativ-conjunctiv-imperativ; tripleta timpurilor fundamentale: preterit [„trecut"]-prezent-viitor; tripleta persoanelor: I, a II-a, a III-a etc.), fie cuaternare (clasele de flexiune sau „conjugările"; timpurile conjunctivului; cvadrupleta preteritului gramaticalizat: imperfect, perfect, m.m.c.m., viitor II).

2. Caracterul ***dinamic*** al sistemului flexionar verbal: se datorează tendinţei organice a limbii latine spre evoluţie şi transformare, de la faza desprinderii din comunitatea IE şi a cristalizării sale idiomatice până în momentul dizolvării unităţii latine antice. Dinamismul sistemului verbal latin a avut drept consecinţă autotransformarea sa, permanenta lui mobilitate în direcţia ameliorării imperfecţiunilor (datorate fie moştenirii IE, fie uzului) şi a eficientizării în utilizare, vorbită şi/sau scrisă. De la IE la faza latină clasică se poate vorbi, indiscutabil, de un proces de simplificare morfologică[**], în vederea optimizării randamentului lingvistic. De la faza (post)clasică la cea târzie şi de la registrul cult, normat (inclusiv pe baza modelului grecesc) la cel familiar-colocvial, popular-vulgar sau chiar incult, este preferabil să vorbim despre un proces nu atât de simplificare-reducere, cât de regularizare morfologică, de analogizare în vederea eliminării anomaliilor („dezanomalizare"), ceea ce a presupus, desigur, şi o implicită simplificare de ordin logico-formal.

3. Caracterul ***logic*** al funcţionării grupului verbal ca sistem de-a lungul întregii latinităţi, în calitate de rezultantă şi, totodată, ca reflectarea cea mai fidelă a spiritului latin[***], organizat, cum fericit s-a spus, *mōre geōmetricō*.

ELEMENTELE CONSTITUTIVE ALE FORMEI VERBALE SIMPLE. Cele 3 mari grupuri morfologice – nominal, pronominal şi verbal – sunt de dată IE comună. Opoziţia fundamentală se realiza între grupul cuvintelor care denumeau

---

[*] Pentru detalii şi consideraţii suplimentare, a se vedea amplul studiu monografic consacrat originii şi evoluţiei verbului latin, de la IE la limbile romanice, de către Gabriela Creţia, *Morfologia istorică a verbului latin*. Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 1999, în special, aici, capitolul *Introducere*, 5-9.

[**] Gabriela Creţia, *op.cit.*, 6.

[***] *Id., ibid.*, 8.

obiecte în sens gramatical (ființe, lucruri, fenomene şi procese naturale etc.) şi alcătuiau o clasă „statică”, şi, respectiv, grupul cuvintelor care denumeau procese (acțiuni, stări, situații etc.), alcătuind o clasă în principiu „dinamică” (în sensul că starea sau situația erau sau puteau fi percepute ca rezultatul ori efectul unei acțiuni premergătoare). Deşi contrapuse încă din IE, numele şi verbele s-au aflat, mai ales odată cu dizolvarea comunității şi apariția idiomurilor IE antice, în permanent contact şi interferență morfologică. Faptul s-a reflectat mai ales în finalizarea paradigmei verbale, care a înglobat, prin tema creată pornind de la supin (aşa-numita temă a supinului, TS), şi o subclasă paradigmatică nominală (tradițional numitele forme nominale ale verbului sau, după criteriul, negativ, al absenței categoriei persoanei, formele „nepersonale”). Dar contactul dintre nume şi verb s-a făcut resimțit în latină, pornind de la tipare IE comune, şi în ceea ce priveşte structura morfematică.

Astfel, cuvântul în IE, realizat fie ca nume (substantiv, adjectiv, numeral), fie ca verb (cu referire la formele simple ale verbului sau la fiecare element în parte al unei forme compuse), reprezenta o **unitate operațională** simultan **fonetică, morfologică** şi **semantică** (sau **lexicală**). Cuvântul IE era construit pe baza a 3 elemente formative:

1^0 **radicalul** (**rădăcina**): elementul purtător de sens lexical şi bază pentru formarea altor cuvinte (simbol R)

2^0 **sufixul**: elementul polifuncțional cu rol gramatical (pe diverse trepte/ranguri: primar, secundar, terțiar etc.) şi/sau derivativ-lexical (simbol S)

3^0 **desinența**: elementul posedând rol exclusiv gramatical, indicând categoriile morfologice (simbol D)

După cum se observă, R şi D sunt monofuncționale (exclusivitate lexicală, respectiv morfologică), S polifuncțional.

Structura morfematică a verbului reflectă tiparul generic IE al cuvântului, analiza surprinzând încă două morfeme – mai exact, un morfem şi un ansamblu morfematic – specifice verbului. Iată, aşadar, structura formei verbale:

I. ***Radicalul (R)*** avea acelaşi rol, de a purta semantismul fundamental al verbului, pe de o parte, şi de a servi ca bază derivativ-lexicală, pe de alta. În IE era supus unei deosebit de complexe şi de importante modificări a timbrului şi/sau cantității vocalei pe care R o conținea fie în interior, fie în final (aşa-numita finală deschisă); această modificare – consoanele radicalului rămânând în cursul flexiunii stabile, în majoritatea cazurilor, mai ales cele inițiale – se numeşte alternanță vocalică: pentru latină, ea se poate observa în cazul unui R ca *uĕn*- la tema de *infectum*, dar *uēn*- la tema de *perfectum* (alternanță vocalică de cantitate în interiorul radicalului); sau *făc*- la tema de *infectum*, dar *fēc*- la cea de *perfectum* (dublă alternanță vocalică, de cantitate şi de timbru, în interiorul radicalului); sau *stā*- pentru o serie de timpuri formate de la tema de *infectum* față de *stĕ*- pentru tema de *perfectum* (alternanță vocalică dublă în poziție finală).

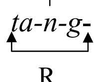
R putea cunoaşte, în cursul flexiunii verbale, unele modificări formale destinate scoaterii mai bine în evidență a autonomiei morfologice a celor două teme de bază (cf., *infra*, expunerea rezervată conceptului de ***temă***).

Astfel, cele mai importante modificări ale radicalului distinctive de temă erau următoarele:

a) infixarea (INF): prin intermediul unei consoane (practic, exclusiv o nazală dentală: -*n*-) denumite **infix**, în interiorul unui R trisonant/ternar (alcătuit dintr-o consoană urmată de o vocală şi de o altă/aceeaşi consoană, după schema C-V-C)

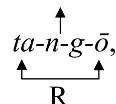
se insera acel element distinctiv al unei teme, aici, de *infectum*, care avea simultan un rol semantic (de a indica orientarea procesului, tendința lui spre o realizare deplină şi exactă) şi un rol gramatical (de a distinge tema de *infectum*, infixată, de cea de *perfectum* sau de *supīnum*): pentru latină, de pildă R infixat *ui-n-c-* (R, INF) pentru *infectum*, dar *uīc-* pentru *perfectum* şi *supīnum*;

R infixat INF pentru *infectum*, dar *tăg* (devenit, ca urmare a

reduplicării [cf. punctul b)], *tĭg-*) pentru *perfectum* (şi, modificat prin asimilare, *tăc-* la tema de *supīnum*);

b) reduplicarea (RED): spre deosebire de primul procedeu de distingere a temelor, acesta afectează preponderent forma temei de *perfectum*. Reduplicarea, ca procedeu repetitiv, consta din repetarea sau reluarea consoanei inițiale a radicalului, urmate de o vocală cu timbrul normal (-*e*-) sau modificat (prin închidere la -*i*- sau în alternanță cu -*o*-); iată câteva exemple din latină:

„eu ating”, dar *te – tĭg-ī*, (RED, R) „eu am atins”; R *tond-ĕ-ō*, „eu tund”, dar *to – tond-ī*, (RED, R) „eu am tuns”; *fall-ō*, (R) „eu înşel”, dar *fe- fell-ī*, (RED, R) „eu am înşelat”. Silaba de reduplicare se numeşte şi **afix**.

În faza premergătoare dizolvării unității lingvistice IE se ajunsese, foarte probabil, la o organizare relativ sistematică a flexiunii verbale. Acest lucru s-a putut realiza datorită faptului că anumite teme verbale, inițial independente lexical (fiecare cu radicalul ei), au început să utilizeze acelaşi morfem lexical (radicalul), la care s-au adăugat diverse elemente cu rol pur morfologic – sufixele şi, respectiv, desinențele. Prin urmare, cel de-al doilea element tipologic formativ fundamental al verbului în alcătuirea sa simplă a fost reprezentat de morfemul numit generic

II. ***Sufixul (S)*** După cum s-a arătat deja, rolul său esențial (dar nu şi exclusiv) era unul morfologic, respectiv flexionar, în sensul contribuției sale primordiale la constituirea şi realizarea flexiunii verbale. Din punct de vedere istoric, primele care – să spunem aşa – au intrat în acțiune au fost sufixele ce s-au ataşat radicalului în mod direct, formând aşa-numitele teme (sufixe „formante de temă”*): -*ā*-, -*ē*-, -*ū*-, -*ī*-, -*ĭ*-; aceste sufixe se păstrează la toate timpurile ce țin de tema respectivă, chiar dacă, accidental, „local”, la anumite persoane şi/sau numere ale anumitor timpuri, S poate dispărea efectiv (de ex., la conjunctiv prezent, pentru verbele primei clase de flexiune, formate cu S -*ā*-). Atari sufixe pot fi numite, din perspectiva latinei, sufixe de rang/grad primar (S_1). În schimb, sufixe ca -*bā*-, -*b*- -*īsse*-, formate în interiorul latinei pe baza unui material sufixal IE, se ataşează unei teme deja formate (cu S_1), funcționând, în consecință, ca mărci ale unui mod şi timp specific (sufixe formante de mod/timp). Ele pot fi numite, din aceeaşi perspectivă, sufixe de rang/grad secundar (S_2).

* Pentru terminologie, a se vedea Gabriela Creția, *op.cit.*, 18.

Reunirea lui S (indiferent de rang/grad) cu R dă naştere aşa-numitei teme, diferite constitutiv în funcţie de tipul de S utilizat: temele formate cu S_1 sau teme primare au condus la configurarea principalelor clase de flexiune (bine cunoscutele „conjugări” în latină), care moştenesc tipare IE*; temele formate cu S_2 sau teme secundare s-au alcătuit, în interiorul latinei, pe baza temelor primare deja existente (R + S_1) prin adăugarea de S_2, şi au condus la formarea, în interiorul aceleiaşi clase de flexiune ca şi pe ansamblul paradigmei, a diverselor moduri şi timpuri. În concluzie, atât S_1, cât şi S_2 sunt creatoare de opoziţii morfologice fundamentale, fie între clasele de flexiune, fie între moduri şi timpuri. Se impune, aşadar, să analizăm acum rezultatul acţiunii sufixelor asupra elementului formativ preexistent (R) sau asupra ansamblului morfematic (R + S_1), prin urmare să prezentăm în linii esenţiale ceea ce se numeşte

III. ***Tema verbală (T).*** Reprezintă ansamblul morfematic alcătuit din elementele R + S, unde S poate fi, cum am arătat mai sus, S_1 sau S_2. O temă primară este alcătuită din R + S_1, o temă secundară din R + S_1 + S_2. Ansamblul morfematic numit temă reprezintă partea stabilă a formei verbale în interiorul unei paradigme, întrucât, la acelaşi mod şi timp, desinenţele provoacă flexiunea. De la un mod la altul şi de la un timp la altul, S_2 constituie elementul variabil, iar secvenţa R + S_1, adică tema primară, elementul în principiu constant.

Temele primare, create prin intermediul sufixelor primare sau de grad/rang primar (S_1), au permis repartizarea verbului latin în 4 mari clase de flexiune, în funcţie de timbrul şi cantitatea vocalei care reprezenta sufixul primar. Astfel, în ordinea indicată chiar de către gramaticii latini,

1^0 **conjugarea I** cuprindea verbele al căror R era urmat de S_1 *-ā-*:

R + S_1
↑ ↑
laud - *ā*- ⇒ T_1 *laudā*- , unde T_1 = tema primară. Această vocală, la origine un sufix, a fost resimţită de către vorbitorii latinei ca fiind caracteristica fundamentală a primei clase de flexiune, fiind foarte probabil influenţaţi în această privinţă de analogia cu declinarea în - *a* - a numelui. Se poate numi, aşadar, această vocală prin sintagma vocala caracteristică a conjugării I sau, dacă ţinem cont nu de originea, ci de rolul ei de a forma o temă, pe care, fonetic, o încheie, ea poate fi (şi este, prin extensie) numită vocala finală a temei sau chiar, prin generalizare şi pentru simplificare, vocala tematică (VT)**.

2^0 **conjugarea a II-a** conţinea verbele al căror R era urmat de S_1 - *ē* -:

R + S_1
↑ ↑
hab- *ē* ⇒ T_1 *habē* -

3^0 **conjugarea a III-a** cuprindea verbe al căror R era urmat nu de un S, ci de o vocală tematică (*ĕ* > *i*; *ŏ* > *u*; sau *e* înainte de *r*). Această conjugare era, prin urmare, singura tematică, iar VT era proprie şi exclusivă acestei clase de flexiune verbală:

R + VT
↑ ↑
dīc - *ĕ* - ⇒ T_1 *dīcĕ* -. Gramaticii latini au introdus în această clasă de flexiune

---

* Despre existenţa sau, după alţi specialişti, inexistenţa claselor de flexiune paradigmatică de tipul conjugărilor în epoca comunităţii IE, a se vedea, pe scurt, *ILR*, I, 172-173.

** Contra acestei ultime denumiri, cu argumente de natură istorică, G.Creţia, *op.cit.*, 19.

şi acele verbe care, la timpul prezent al indicativului, atestă ca vocală caracteristică vocala - *ĭ* -: R + VT ↑ ↑ *cap – ĭ* -; R + VT ↑ ↑ *fac – ĭ*-, deşi, din punct de vedere istoric, atari verbe aparţineau, ca mod de formare, ultimei clase de flexiune.

4^0 **conjugarea a IV-a** conţinea verbe al căror R era urmat de S_1 - *ī* -:

R + S_1
↑ ↑
uĕn - *ī* ⇒ T_1 *uĕnī* -. Originar, acestei clase de flexiune îi aparţineau şi verbele având T_1 formată cu - *ĭ* - (**capĭ-rĕ*, **facĭ-rĕ*, - *ĭ* - devenind - *ĕ* - în interiorul limbii latine).

Repartizarea imensei majorităţi a verbelor latine în clase de flexiune („conjugări”) s-a efectuat, aşadar (încă din Antichitate), pe baza temelor primare (T_1), finalizate întotdeauna prin vocala caracteristică.

Temele secundare sunt specifice numai unui mod/timp dat şi includ sufixele secundare caracteristice respectivului mod/timp:

(I): *laudā* - *bā* - : indicativ imperfect ⇒ T_2 = tema indicativului imperfect
(S_1 = -*ā*-, S_2 = -*bā*-; T_1 = *laudā*; T_2 = *laudā-bā*)

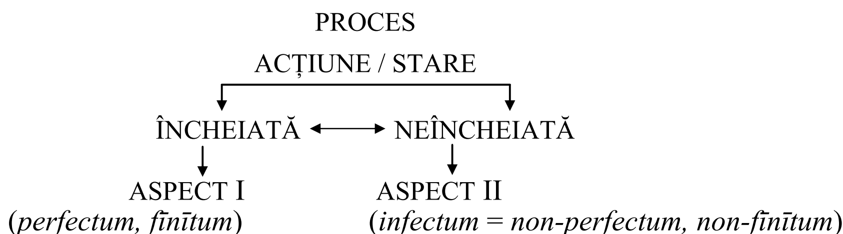
(II): *habē* - *b* - : indicativ viitor ⇒ T_2 = tema indicativului viitor
(S_1 = -*ē*-, S_2 = -*b*-; T_1 = *habē*; T_2 = *habē-b*)

(III) : *dīc* - *ā* - : conjunctiv prezent ⇒ T_2 = tema conjunctivului prezent, unde T_1 s-a redus la R prin dispariţia vocalei tematice (VT = Ø, deci T_1 = R).
(R = *dīc*, S_2 = -*ā*-; T_2 = *dīc-ā*)

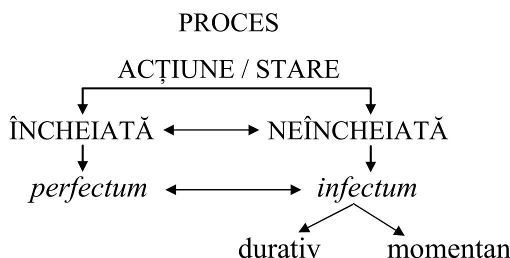
(IV): *aud* - *ī* - *rē* - : conjunctiv imperfect ⇒ T_2 = tema conjunctivului imperfect
(R + S_1 = *aud-ī*, S_2 = -*rē*-; T_1 = *aud-ī*; T_2 = *aud-ī-rē*)

Departajarea temelor poate avea la bază în latină şi un alt criteriu în afară de cel propriu-zis istoric („primare” *vs*. „secundare”): este vorba de criteriul aspectual.

Categorie verbală cu un caracter prin excelenţă IE şi, deci, arhaic, aspectul constituia un reper al perceperii desfăşurării acţiunii/stării situate în afara timpului vorbitorului (prezent, preterit, viitor). Limba IE comună putea percepe o acţiune sau o stare ca fiind m o m e n t a n ă, de d u r a t ă sau deja î n c h e i a t ă. Acestea reprezentau cele 3 aspecte procesuale fundamentale, reductibile la opoziţia

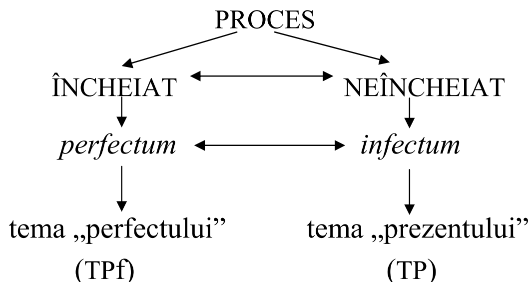

aspectul II, „neîncheiat”, fiind perceptibil, la rândul lui, în 2 trepte:

Celor 3 aspecte fundamentale din IE comună le corespundeau, în planul expresiei verbale, 3 teme: tema aspectuală finită sau tema perfectului; tema aspectuală durativă, tema aspectuală momentană*. Latina a moştenit în planul expresiei verbale opoziția originară dintre „încheiat” şi „neîncheiat”, astfel încât principala opoziție tematică din latină se manifestă, cu reflectare morfologică adecvată şi evidentă, între tema de *perfectum* şi cea de *infectum* (impropriu numită şi „tema prezentului”, dintr-o perspectivă strict gramaticală, sincronică).

De la fiecare dintre cele 2 teme latine fundamentale s-au format şi grupat diverse moduri/timpuri. Temele aspectuale fundamentale în IE, reduse în latină la opoziția de bază ÎNCHEIAT – NEÎNCHEIAT, s-au gramaticalizat ulterior, transformându-se din teme la origine pur aspectuale, fără nici o legătură cu timpul vorbitorului, în teme aspectual – temporale:

* „ /.../ tema durativă descria acțiunea în desfăşurarea ei, cea momentană, într-un punct al ei, iar cea finită marca acțiunea încheiată, cu eventualul ei rezultat prezent”. (G.Creția, *op.cit.*, 45). Opozițiile aspectuale IE sunt mai mult sau mai puțin fidel reflectate în anumite limbi IE antice, precum greaca, sanscrita, limbile slave, limbile germanice, în proporții diferite.

de la care s-au format:	indicativul	perfect m.m.c.p. viitor II	de la care s-au format:	indicativul	prezent imperfect viitor I
	conjunctivul	perfect + m.m.c.p.		conjunctivul	prezent imperfect
	infinitivul	perfect activ		imperativul	prezent viitor
				infinitivul	prezent

Este de precizat, în sfârşit, faptul că repartizarea verbelor latine pe clase de flexiune („conjugări”) s-a efectuat numai pe baza temei de *infectum* („tema prezentului”), cea de *perfectum* fiind independentă, în principiu, de cealaltă şi marcată suficient morfematic spre a-şi exercita această independenţă*.

IV. ***Vocala Tematică (VT)***

Rezultă din expunerea de mai sus că se poate vorbi, în sens indo-european, de o vocală tematică propriu-zisă numai la verbele conjugării a III-a, care, neposedând un sufix primar propriu (S_1), şi-au redus tema primară (T_1) la radical (R), în consecinţă astfel de verbe putând fi numite şi verbe radicale**, unde R se încheie într-o consoană:

R S_1 VT — *pōn* – Ø – *ĕ* – (T_1 = *pōn*)

R S_1 VT — *dūc* – Ø – *ĕ* – (T_1 = *dūc*)

Conjugarea cu tema primară (a „prezentului”) consonantică este, deci, clasa de flexiune tematică***, în vreme ce celelalte clase de flexiune sunt, din punct de vedere istoric, atematice, în sensul că le lipseşte VT propriu-zisă. Prin urmare, verbele conjugării a III-a (în care au fost incluse şi cele conţinând S_1, - *ĭ* -, cf., *supra*, p. 157 sub punctul 4^0) este mai exact a fi denumite radicale tematice.

În concluzie, VT a deţinut rolul de formant tematic primar şi de a evidenţia, astfel, o anumită clasă verbală de flexiune. VT s-a putut apoi extinde, gramaticalizându-se prin contribuţia ei la formarea anumitor timpuri aparţinând anumitor moduri, şi la alte clase de flexiune (- *ĭ* - din *laudā* - *bĭ* - *t* este VT).

Diferenţa de origine – vocală tematică *vs*. sufix (element sufixal) –, deşi evidenţiată şi prin cantitate (VT întotdeauna scurtă, sufixele primare creatoare de teme primare şi de *infectum*, respectiv de clase flexionare – preponderent lungi: - *ā* -, - *ē* -, - *ī* -), a tins să se estompeze din punctul de vedere al utilizatorului formelor verbale. Astfel încât, ca efect al sistematizării pe baza analogiei, vocala tematică şi sufixele au sfârşit, în uzul limbii şi prin analiza specializată, dar unificatoare a gramaticilor latini, a fi resimţite uniform ca un singur indiciu morfologic sau ca element al codului de apartenenţă**** pentru imensul număr de

---

* *ILR*, I, 175; I.Fischer, *op.cit.*, 122; G.Creţia, *op.cit.*, 70.

** G.Creţia, *op.cit.*, 17.

*** I.Fischer, *op.cit.*, 121; G.Creţia, *op.cit.*,70.

**** Ambele definiţii aparţin Gabrielei Creţia, *op.cit.*, 70.

verbe latine, servind apoi chiar în derivare, prin crearea de denominative şi de deverbative. Deosebirea dintre conjugarea tematică şi cele atematice a devenit, astfel, irelevantă, pierzându-şi semnificaţia istorică.

V. ***Desinenţele personale (DP)***

Reprezintă elementul simultan mobil, variabil şi constant al formei verbale (simple): mobilitatea sa se referă la variaţia desinenţelor în funcţie de persoana gramaticală (de unde şi denumirea lor), constanţa la necesitatea prezenţei desinenţelor la modurile propriu-zis verbale (compatibile cu categoria persoanei). Ca ultim element formativ (din punctul de vedere al poziţiei în cadrul formei verbale), desinenţa joacă, aşadar, în primul rând rolul de „indicator morfologic al persoanei”[*], căruia îi mai adaugă încă două informaţii: acelea de număr şi de diateză. DP constituie, în consecinţă, un semnalizator morfologic complex, plurivalent (lipsind doar indicaţia de gen), făcând, ca urmare, inutilă sau redundantă, în orice caz nenecesară în mod obligatoriu prezenţa însoţitoare a pronumelui personal (cu funcţie sintactică de subiect)[**].

DP indicau şi marcau, în latină, specificitatea funcţională a verbului, semnalizând: a) *diateza*; b) *modul* (prin opoziţia dintre desinenţele indicativului şi conjunctivului, pe de o parte, şi cele ale imperativului, pe de alta); c) *timpul* (prin existenţa opoziţiei dintre desinenţele timpului prezent, ale altor timpuri formate de la tema prezentului – de fapt, de *infectum* –, şi ale timpurilor formate de la tema de *perfectum*, cu excepţia perfectului indicativ, pe de o parte, şi desinenţele timpului perfect al modului indicativ, pe de alta); opoziţia de timp se realiza, în IE (cu reflectare în alte idiomuri antice, precum greaca sau sanscrita), şi prin opoziţia dintre desinenţele primare, aplicabile prezentului şi perfectului, şi desinenţele secundare, aplicabile aoristului (dispărut ca timp în latină) şi timpurilor preterite în afară de perfect; d) *persoana* şi e) *numărul*.

DP marchează, întotdeauna, din punct de vedere sintactic, funcţia predicativă a verbului[***].

Oferim în continuare tabloul tuturor DP, repartizate pe cele două serii de diateze:

---

[*] Gabriela Creţia, *op.cit*., 58.

[**] Sunt exceptate, desigur, cazurile particulare de prezenţă emfatică a pronumelui personal, de regulă pentru a sublinia o opoziţie între 2 sau chiar 3 persoane (gramaticale), precum şi alte cazuri particulare, generate de intenţia locutorului de dezambiguizare a mesajului, de precizare a subiectului sintactic.

[***] Marius Lavency, *op.cit*., 80, §129. Nu suntem de acord cu opinia, singulară faţă de aceea a majorităţii gramaticienilor moderni, în conformitate cu care în latină ar fi existat şi desinenţe „impersonale” (*ibid*.), iar acestea ar fi fost proprii numai infinitivului, căruia îi evidenţiau modul, timpul şi diateza (*-rĕ*, *-rī,* *-ī* şi *-isse*): în realitate, aceste elemente formative sunt, din perspectivă IE, sufixe. În ceea ce priveşte existenţa unei aşa-zise desinenţe - *tŭr* de „pasiv impersonal” (*ibid*., 81, § 129), alta decât omofona - *tŭr* de medio-pasiv, distincţia ne apare complet nefondată şi inutilă: dacă am împărtăşi punctul de vedere al lui Lavency, ar trebui să distingem, de exemplu, şi între desinenţa *-t* de la persoana a III-a activ şi *-t* de la un imaginar „activ impersonal” (la verbele uni– şi impersonale de tipul *pluit, tonat* etc.). Or, este vorba de aceeaşi desinenţă (pentru activ, respectiv medio-pasiv), delimitarea fiind nerelevantă.

MOD/TIMP		INDICATIV ȘI CONJUNCTIV		INDICATIV PERFECT
NUMĂR	DIATEZĂ/ PERSOANĂ	activ	medio-pasiv	activ
SG.	1. 2. 3.	*– ŏ /–m* *– s* *– t*	*– r* *– rĭs /–rĕ* *– tŭr*	*– ī* *– istī* *– ĭt*
PL.	1. 2. 3.	*– mŭs* *– tĭs* *– nt*	*– mŭr* *– mĭnī* *– ntŭr*	*– ĭmus* *– istĭs* *–ĕ̆runt /– ērĕ*

	MOD	IMPERATIV			
	DIATEZĂ	activ		medio-pasiv	
NUMĂR	TIMP/ PERSOANĂ	prezent	viitor	prezent	viitor
SG.	2. 3.	Ø –	*– tō* *– tō*	*– rĕ* –	*– tŏr* *– tŏr*
PL.	2. 3.	*–te* –	*– tōtĕ* *– ntō*	*– mĭnī* –	– *– ntŏr*

În concluzie, latina a moștenit din IE sistemul de opoziții prin desinențe, pierzând, însă, alte aspecte morfologice care îl însoțeau (de exemplu, gradele de alternanță ale desinențelor, opoziția dintre desinențele primare și cele secundare* etc.). Sistemul desinențial cuaternar presupus a fi existat în epoca IE comune (active, primare și secundare; medii, primare și secundare) a fost redus în latină la unul binar (desinențe active și medio-pasive).

După cum se cunoaște, toate elementele constitutive ale unui cuvânt – în cazul de față, ale unui verb –, după unele opinii chiar și radicalul, alcătuiesc ceea ce se numește **structura morfematică** a cuvântului respectiv, decompozabil într-o sumă de **morfeme**. Fiecare element constitutiv al cuvântului reprezintă câte un morfem, deoarece, în calitate de unitate minimală, creează diverse opoziții gramaticale sau gramatical-semantice (ultimele, în cazul radicalului).

În ceea ce privește verbul, ordinea înșiruirii morfemelor reliefează o specificitate progresivă: de la informația semantică, cea mai generală, oferită de radical, se ajunge, treptat, prin succesiunea morfemelor, la cea mai specifică și particulară informație gramaticală, cea mai bogată și, totodată, cea mai amănunțită, și anume informația morfologică oferită de desinențele personale. În felul acesta, după cum s-a arătat, morfemele își realizează funcția lor ultimă, cea mai înaltă din perspectivă lingvistică, și anume **funcția actualizantă**, transformând conceptele gândirii, noțiunile și reperele mentale în act de vorbire.

Se evidențiază și pe această cale, la nivel sintagmatic, după cum, în egală măsură, se evidențiază și la nivel paradigmatic, al structurilor flexionare, caracterul prin excelență **organizat**, **sistematic**, al expresiei verbale latine, în raport atât cu originile sale IE, cât și cu regrupările regularizatoare pe care le trădează moștenirea romanică a fondului latin comun.

* Singura urmă păstrată a acestei opoziții se regăsește la persoana I singular (-ŏ̆, desinență primară, -*m*, desinență secundară).

CATEGORIILE GRAMATICALE ALE VERBULUI LATIN.

1. *DIATEZA*

După cum se cunoaşte, diateza reprezintă o categorie verbală fundamentală încă din epoca IE comună. Ea exprima raportul logico-gramatical dintre acţiunea/starea formulată prin intermediul verbului şi agentul ei, altfel spus cel ce o realiza sau o percepea. Exprimarea gramaticală a acestui raport se efectua prin intermediul desinenţelor personale.

Opoziţia fundamentală pe care o cunoştea verbul IE în planul diatezei era aceea dintre ACTIV şi MEDIU (ultimul termen a fost utilizat de gramaticii greci şi a fost preluat de gramaticienii moderni în toate descrierile consacrate verbului IE, comun sau antic). Fiecare dintre cele două diateze era caracterizată prin câte o serie de desinenţe proprii, distincte. Diateza ACTIVĂ servea exprimării unei acţiuni/stări pe care o executa/percepea agentul, în vreme ce diateza MEDIE servea exprimării ideii de implicare, de participare plenară, intensă, a agentului în acţiunea/starea exprimată de verb, pe de o parte, iar pe de alta reuşea să exprime cel mai adecvat ideea de interes deosebit al agentului în realizarea, executarea sau trăirea respectivei acţiuni/stări: în felul acesta, implicându-se participativ atât de mult[*], agentul devenea, parţial, chiar obiectul acţiunii/stării exprimate prin verb. În cazul diatezei ACTIVE, acţiunea se putea răsfrânge în exteriorul ei, aplicându-se unui obiect gramatical (fiinţă, lucru, fenomen etc.) cu totul diferit de agent (care, din această perspectivă, prin excelenţă sintactică, devenea subiect) şi numit, de aceea, obiect direct: astfel de verbe se întâlneau, în imensa majoritate a cazurilor, la diateza ACTIVĂ şi sunt numite, cu un termen de origine latină, *tranzitive*, în opoziţie cu celelalte care nu tolerează nicidecum un obiect, şi sunt numite *intranzitive*.

Prin urmare, în IE comună nu exista diateza PASIVĂ, nici din punct de vedere formal, nici ca o necesitate logico-semantică. Diateza MEDIE s-a format în IE comună pe baza diatezei „primordiale”, cea ACTIVĂ. Existenţa pasivului nu era, logico-semantic, necesară, pentru că acţiunea/starea era privită exclusiv din perspectiva agentului, iar această perspectivă era considerată suficientă. Atunci când atenţia vorbitorului s-a mutat asupra pacientului acţiunii/stării, a început să se cristalizeze o diateză nouă, cea tradiţional denumită PASIVĂ, care exprima absolut acelaşi mesaj, văzut însă, de această dată, din perspectiva exclusivă a pacientului. Identitatea mesajului a făcut să se vorbească, pe drept cuvânt, despre diateza PASIVĂ, creată în limbile IE antice în mod independent, cu material propriu şi în epoci diferite, ca de un „lux al limbii”[**].

Care este, deci, situaţia în limba latină?

Se constată faptul că, încă din cele mai vechi texte până la sfârşitul latinităţii, nu există o deosebire formală între diateza medie şi cea pasivă. Practic, există doar (faţă de alte limbi IE antice, ca greaca sau sanscrita) 2 diateze, reprezentate de cele 2 serii de desinenţe: diateza ACTIVĂ, utilizând seria desinenţelor active, şi o diateză mixtă, pe care o numim în mod curent MEDIO-PASIVĂ, pentru că ea cumulează atât vechile valori semantice medii, moştenite din IE, cât şi valori semantice mai noi, cele pasive; această diateză mixtă din punct de vedere semantic este

[*] Nu întâmplător, unii lingvişti contemporani, precum Oswald Szemerényi, în *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft.* Darmstadt, 1970, *pass*., numesc o atare diateză prin termenul „subiectivă”. Despre originile termenului de „mediu” şi situaţia din alte limbi IE antice, cf. Gabriela Creţia, *op.cit*., 22-23.

[**] Detalii apud Gabriela Creţia, *op.cit*., 24, cu bibliografie.

marcată prin cea de-a doua serie de desinențe, numite de regulă de pasiv, mai corect de medio-pasiv.

În consecință, opoziția cea mai reliefată în latină, din unghiul de vedere al diatezei, este aceea dintre ACTIV şi MEDIO-PASIV, pentru că valoarea medie (sau „medială”, după cum i se mai poate spune) nu a dispărut deloc în sistemul verbal latin, ea suprapunându-se din punct de vedere formal peste expresia pasivă şi coexistând semantic în aşa-numitele forme medio-pasive şi în cadrul verbelor tradițional denumite deponente.

Vom trece în continuare în revistă trăsăturile de bază ale celor două diateze din limba latină.

1.1. **DIATEZA ACTIVĂ**

A constituit prima dintre cele două diateze pe care le-a cunoscut, la originile sale, latina, cea de-a doua fiind, inițial, diateza medie, moştenire a stadiului prelatin, IE comun. Desinențele proprii diatezei active afectau ambele teme, de *infectum* şi de *perfectum*.

În mod excepțional, deşi posedă desinențe active şi se flexionează la ACTIV, câteva verbe latine au semnificație pasivă, indicând că subiectul gramatical al acțiunii exprimate de verb de fapt o suportă: *uenīre*, „a fi pus în vânzare”, „a fi vândut”; *uāpulāre*, „a fi lovit cu putere”, „a fi snopit în bătaie” etc. Este cunoscut, de asemenea, cazul perechii semantico-morfologice *facere* (ACTIV), „a face” – *fiĕrī* (PASIV), „a fi făcut” (la care se adaugă compuşii lor, ca *arefacĕre*, „a seca” – *arefiĕrī*, „a fi uscat”, „a se usca”; *cal(e)facere*, „a încălzi”, „a face să fiarbă” – *calefiĕrī*, „a fi încălzit”, „a se încălzi/înfierbânta”) – situații ce apar izolat, sporadic, în sistemul verbal latin.

Verbele la diateza ACTIVĂ cu utilizare *tranzitivă* pot primi desinențe medio-pasive şi sunt compatibile cu semantismul pasiv: *am**o**, leg**o*** față de *amo**r**, lego**r*** („iubesc”, „culeg” față de „sunt iubit”, „sunt cules”). Verbele la diateza ACTIVĂ cu utilizare *intranzitivă* nu pot exprima în nici un fel ideea (medio-)pasivă: *uĕniō*, „eu vin”, dar niciodată* *ueniŏr*.

1.2. **DIATEZA MEDIO-PASIVĂ**

1.2.1. Fosta d i a t e z ă m e d i e din IE comună este reprezentată în limba latină, sub forma unor relicte, rămase funcționale în interiorul sistemului verbal până la sfârşitul latinității, de acea categorie de verbe care nu pot primi decât desinențe medio-pasive (la origine, doar medii), dar care au sens: a) fie mediu („reflexiv”, „participativ”); b) fie de-a dreptul activ, pierzându-l (sau „punându-l alături”: lat. *deponere*) pe cel pasiv. Este vorba de faimoasele verbe „deponente”, pe care le putem denumi şi „medii” sau „mediale”, al căror sens reflexiv continuă sau reprezintă sensul mediu moştenit din IE. Exemple pentru a): *nascī* „a se naşte”; *sequī*, „a se ține după cineva”; *īrāscī*, „a se înfuria”; *reminiscī*, „a-şi aminti din nou”; *cōnārī*, „a se strădui” etc.; pentru b): *hortārī*, „a îndemna”; *fārī*, „a vorbi”, „a spune”; *patī*, „a suporta”, „a suferi etc.*.

Deponentele sau mediile au flexiune integral medio-pasivă, aşadar sub raport formal; la aceasta se adaugă, totuşi, şi câteva relicte (sau influențe ale paradigmei)

---

* O clasificare a deponentelor după criteriul semantismului lor oferă Gabriela Creția, *op.cit.*, 27; cf. şi *ILR*, I, 168.

active, şi anume formele nominale (participiul prezent, gerunziul, participiul viitor şi infinitivul viitor).

Un caz particular este reprezentat de acele verbe care oferă o flexiune activă la tema de *infectum* (aşa-numita temă a prezentului, TP), în schimb o flexiune (medio-)pasivă analitică, formată prin intermediul auxiliarului *esse*, „a fi”, la tema de *perfectum*. Este vorba de la fel de cunoscutele verbe semideponente sau semimedii, al căror sens este de asemenea participativ-subiectiv, la unele, şi preponderent activ, la celelalte: *audeō, - ēre, ausus sum*, „a îndrăzni”; *gaudeō, -ērē, gāuīsus sum*, „a se bucura”; *soleō, - ēre, solĭtus sum*, „a avea obiceiul”, „a obişnui”; *fīdo, - ĕre, fīsus sum*, „a se încrede”, cu derivatele sale *confīdĕre* şi *diffīdĕre*, de asemenea semideponente şi cu sensuri antonimice: „a avea încredere” şi „a nu avea încredere”. Dat fiind semantismul predominant al acestor verbe, este de presupus că forma lor originară generală, paradigma iniţială, a fost una medie, influenţa şi acţiunea diatezei active fiind ulterioară şi survenind pe cale analogică (deponentele propriu-zise atestând relicte şi în acelaşi timp influenţe ale diatezei active la anumite moduri nepersonale, după cum am notat deja). Se pare că este vorba de o inovaţie produsă într-o fază preistorică a limbii, când participiul perfect (un adjectiv verbal creat cu sufixul *-*to*) avea nu numai sens pasiv, ci şi activ sau mediu, putând forma împreună cu *esse* o paradigmă cu sens activ*.

Încă din epoca primelor texte latine, desinenţele medio-pasive s-au folosit exclusiv pentru formarea modurilor şi timpurilor de la tema de *infectum*. Pentru semantismul de *perfectum*, altfel spus pentru exprimarea ideii de acţiune încheiată, latina a folosit, inovând, numai forme verbale analitice, perifrastice (cu auxiliarul *esse*).

Desinenţele medio-pasive exprimă, totuşi, în mod predominant sensul pasiv şi impersonal, pentru că, aşa cum am arătat, chiar şi deponentele şi semideponentele atestă sensuri active, alături de cele medii („reflexive”, „participative”).

Sensul mediu putea fi exprimat, de asemenea, pe încă două căi:

a) prin utilizarea desinenţelor medio-pasive la verbe cu flexiune activă tranzitivă: *lauāre manūs, corpus*, „a spăla mâinile, „corpul”, dar *lauārī*, „a se spăla”; *ung(u)ĕre pedēs*, „a unge picioarele”, dar *unguī*, „a se unge”; se puneau, astfel, bazele unei diateze formal medio-pasive, dar cu valoare semantică pur reflexivă. Ea nu s-a putut, totuşi, constitui ca atare, datorită omonimiei supărătoare a formelor cu semantism mediu/reflexiv şi a celor cu semantism pasiv (*lauāri* putea însemna în unele contexte „a se spăla”, în altele „a fi spălat [de cineva])”.

b) prin ataşarea pronumelui reflexiv la flexiunea activă verbului; se mergea, astfel, mai departe pe drumul individualizării unei diateze propriu-zis reflexive, în sensul dobândirii şi a unei autonomii formale, prin asocierea constantă dintre verbul activ şi pronumele reflexiv (diateza pronominală): *lauāre sē* (sau în topică inversă), *ung(u)ĕre sĕ* (sau invers) etc.

O diateză pronominală/reflexivă nu a existat, propriu-zis, în latină, unde pronumele reflexiv în acuzativ avea o funcţie sintactică precisă, aceea de complement de obiect direct. La scriitorii arhaici (Plautus, Ennius, Terentius), verbe active însoţite de pronume reflexive, cu sens general mediu/reflexiv, nu se întâlnesc decât cu totul sporadic, la anumite verbe exprimând afecte. În latina clasică şi ulterior, situaţia se schimbă radical, în contextul reculului accentuat al semantismului medial al desinenţelor medio-pasive, aflate în plin regres cu această

* *ILR*, I, 167.

valoare încă din latina preclasică*, dar şi datorită ambiguităţii generate de ambivalenţa semantică mediu/reflexiv-pasiv a formei unice de medio-pasiv (a se vedea exemplul dat mai sus, sub punctul a).

1.2.2. Aşa cum am subliniat mai sus în câteva rânduri, în toate limbile IE antice pasivul a reprezentat o inovaţie, realizată, pentru fiecare limbă, în faze diferite. În limba latină, el s-a dezvoltat din diateza medie, fapt dovedit de identitatea de flexiune.

La timpurile derivate din tema de *infectum*, pasivul latin este sintetic, pe când la cele centrate pe ideea de *perfectum* pasivul este analitic, utilizându-se, după cum deja am remarcat, auxiliarul *esse* relaţionat cu participiul perfect pasiv (adjectivul verbal în - **to*-) acordat în gen, număr şi caz cu subiectul gramatical.

Dezvoltarea sensului pasiv a afectat mai ales verbele tranzitive şi a antrenat gramaticalizarea complementului circumstanţial de agent, aflat în cazul ABL, precedat în general de prepoziţia *a/ab* (dacă era vorba de substantive desemnând animate sau asimilate cu ele), sau neprecedat de prepoziţie (dacă substantivul desemna un lucru sau un fenomen, un non-animat, în această situaţie funcţia de agent putând interfera cu aceea de instrument). S-a arătat** că dezvoltarea agentului prepoziţional trebuie plasată în epoca finală (practic, ultimul secol) al Republicii romane, aşadar în epoca clasică a făuririi limbii latine, în vreme ce în epigrafele arhaice sau în *De agricultura*, tratatul lui Cato Maior, nu sunt de găsit exemple.

În ansamblu, se poate spune că diateza pasivă a avut, datorită dublei sale înfăţişări – flexiune sintetică la *infectum*, analitică la *perfectum* – un manifest caracter heterogen, „hibrid”*** şi asimetric, generator de confuzii semantice incomode la formele analitice, polisemantice; o sintagmă de tipul *castigātus sum* putea fi (şi a fost) înţeleasă de-a lungul întregii latinităţi în două moduri: a) fie ca exprimând rezultatul în prezent al unei acţiuni încheiate: „eu am fost mustrat” (de părinţi, de prieteni, de profesor etc.); b) fie ca exprimând o stare, participiul păstrându-şi valoarea adjectivală: „mă aflu (= sunt) mustrat”, „mă aflu în starea de mustrare” (ca în cazul participiului „închis” din predicatul nominal românesc „el este închis” = el se află în situaţia/starea de a fi închis).

Atare ambiguitate a fost moştenită din latină de toate limbile romanice. La sfârşitul epocii republicane şi la începutul celei imperiale a început procesul de dezambiguizare a pasivului analitic, dar în primele secole ale erei noastre numai în limba vorbită, care a înlocuit treptat flexiunea sintetică a pasivului cu una analitică, formată din aceleaşi elemente (*esse* + participiul perfect pasiv), dar la alte timpuri ale auxiliarului (a se vedea subcapitolul următor).

Alături de valoarea sa fundamentală şi specifică, pasivul latin poate exprima şi una conexă, de fapt complementară, dar numai la persoana a III-a singular; este vorba de valoarea impersonală, asociată formelor sintetice în - *tŭr*, respectiv celor analitice în *-t-/sum est*: *dicĭtur*, „se zice”, *cognĭtur*, „se cunoaşte”, *uidētur*, „(se) pare”, *scitur*, „se ştie”; *pugnatum est*, „s-a dat lupta”, *clāmatum est*, „s-a scos un strigăt” etc. După cum rezultă şi din exemplele date, apar folosite preponderent cu valoare impersonală verbele care denumesc acte de vorbire (*uerba dīcendī*) şi de

---

* *ILR*, I, 169, 171; Gabriela Creţia, *op.cit.*, 29-30, cu exemple din diverşi autori clasici.

** Detalii şi bibliografie în *ILR*, I, 170. După Gabriela Creţia, pasivul cu complement de agent reprezintă o „turnură” care a conservat în permanenţă „un caracter oarecum livresc” (*op.cit.*, 32).

*** Termenul aparţine autorului capitolului *Verbul* din *ILR*, I (aici, p.172), Sorin Stati.

percepție senzorial – psihică (*uerba sentiendī*), precum şi verbele de deplasare-mişcare, de acțiune propriu-zisă.

În concluzie, formele de exprimare a diatezelor au evoluat mereu în latină şi, prin aceasta, s-au reînnoit.

Slăbirea treptată a diatezei medii a condus la apariția şi dezvoltarea diatezei pasive şi la întărirea opoziției binare ACTIV–PASIV, ultima diateză preluând şi valorile, mai vechi, medii.

Formal, mediul s-a exprimat inițial prin intermediul desinențelor conținând predominant elementul -*r*- (excepție, persoana a II-a plural) – aşa-numitele forme sintetice; de asemenea, pe larg, prin conjugarea „deponentelor”, şi ea una hibridă; a sfârşit prin a apela la pronumele reflexiv (la început numai cu AC, apoi şi cu D), punându-se bazele viitoarei diateze, reflexive/pronominale, din limbile romanice.

Pasivul s-a dezvoltat din formele medii, care au început să capete sens pasiv, şi s-a menținut ca o flexiune mixtă, simultan analitică şi sintetică, în latina cultă, scrisă, până la sfârşitul epocii imperiale. În limba vorbită au tins să se impună, de la începutul epocii imperiale, numai forme analitice ale pasivului, care ajung să pătrundă şi în latina scrisă în textele puternic influențate de oralitate, în ultimul secol imperial (al V-lea) cu precădere. Dar pasivul a cunoscut în latină şi un alt mod de expresie, pe care îl vom dezvolta mai jos, în scurta trecere în revistă consacrată

EVOLUȚIEI DIATEZELOR ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ

1) DIATEZA MEDIE, continuată în latină prin flexiunea/conjugarea numită deponentă, a cunoscut un progresiv proces de degradare, prin tocirea sensului mediu, ca şi datorită neconcordanței dintre conținutul semantic preponderent activ şi forma medio-pasivă. Astfel, vorbitorii încep, încă dintr-o perioadă timpurie – coincizând foarte probabil cu secolele III-II a.Chr. – să creeze dublete cu formă activă ale verbelor deponente, de tipul *hortāre* față de *hortārī*[*]. Fenomenul capătă amploare în epoca târzie şi este reflectat cu fidelitate de texte: unele, cu un caracter pregnant satiric, îl utilizează cu finalități evident ironice[**].

Existența formelor nominale active la verbele deponente a sprijinit procesul de aliniere a acestor verbe la cele propriu-zis active („activizarea” verbelor medii) prin crearea de dublete. În latina vorbită, deponentele nu au dispărut niciodată complet. Prezența şi funcționarea lor în limbă au arătat, însă, că diateza medie nu mai era, încă din epoca primelor texte, una vie, şi că textele literare au perpetuat până la sfârşitul latinității antice o realitate ce reprezenta, de fapt, un străvechi relict IE.

Faptul că verbele deponente nu au dispărut niciodată integral din latină (la ambele niveluri, cult şi popular-familiar) este dovedit de coexistența dubletelor activ – medio/pasiv la unele verbe până în latina târzie: *merērī* şi *merēre*, *amplectī* şi *amplectĕre*, *lūdificārī* şi *lūdificāre* etc., ca şi de apariția unei flexiuni medii (medio-pasive) la verbe cu formă activă, pe cale probabil analogică în raport cu sinonimele deponente ale acelor verbe cu formă activă: *contemplārī* față de *contemplāre* este un exemplu dintre cele cunoscute[***]. Acest fenomen, invers față de precedentul („medio-pasivizarea” verbelor active), este la fel de

[*] O listă bogată de exemple pe autori, de-a lungul întregii latinități, apud G.Creția, *op.cit*., 27-28; cf. şi *ILR*, I, 167; I.Fischer, *op.cit*., 120; Alexandru Rosetti, *op.cit*., 150 (exemple din *CIL* şi texte târzii).

[**] A se vedea exemplul petronian (*Satyr*., 46,1) oferit de Gabriela Creția, *ibid*, 28.

[***] Şi este dat de *ILR*, I, 168: apariția dubletelor medio-pasive ale unor verbe active este interesant că apare la fel de timpuriu atestată în latină (la un Terentius sau Pacuvius) ca şi fenomenul invers.

vechi şi durează, de-a lungul istoriei limbii latine, la fel de mult – practic, tot până la sfârşitul latinităţii[*], chiar dacă pare a fi avut o origine cultă şi s-a manifestat preponderent în spaţiul textelor cu veleităţi literare (un „cultism" îl numeşte Gabriela Creţia – *ibid.*, 29 –, arătând că s-a perpetuat până în latina medievală).

În sfârşit, în latina imperială cultă, la autori ca Aulus Gellius şi Tertullianus, se întâlnesc deponente cu sens pasiv, ceea ce a constituit o altă modalitate de regularizare gramaticală prin analogie[**].

Ambiguitatea şi – să spunem aşa – fluiditatea acestei categorii de verbe, cu un statut incert, provocând compensări şi regularizări din partea vorbitorilor, au condus la dispariţia lor în limbile romanice, întrucât din flexiunea deponentelor nu a supravieţuit nici o urmă romanică.

2) APARIŢIA ŞI CONSOLIDAREA FLEXIUNII REFLEXIVE s-au petrecut, ca fenomene gramaticale distincte, încă din latina arhaică şi preclasică[***], deşi nu putem vorbi – nici chiar pentru epoca târzie, cu atât mai puţin pentru cea arhaică – de existenţa unei diateze reflexive propriu-zise. Pronumele reflexiv cu funcţie de complement de obiect (direct iniţial, ulterior şi indirect) a constituit o alternativă pentru flexiunea medie (a deponentelor), pe care a sfârşit prin a o înlocui, fie şi parţial. Dezvoltarea flexiunii reflexive s-a produs, fireşte, mai întâi în latina vorbită şi populară, după cum o dovedeşte caracterul ei analitic. Flexiunea reflexivă s-a perpetuat şi amplificat în limbile romanice, inclusiv şi mai ales în limba română, care continuă reflexivele latine atât de D, cât şi de AC (*sibī, sē*). Flexiunea reflexivă este bine, chiar „spectaculos"[****] atestată în textele târzii (*Peregrinatio, Vitae Patrum* etc.): *facĕre sē, seruāre sē, sē dūcĕre, sē recĭpere, sē uādere* etc.

3) DIATEZA PASIVĂ moştenită de limbile romanice din latină este pe de-a-ntregul perifrastică şi continuă formele pasivului analitic latin, însă cu o remarcabilă modificare privind timpurile verbului auxiliar.

Astfel, flexiunea sintetică a pasivului latin s-a menţinut la timpurile şi modurile formate de la tema de *infectum* („tema prezentului"), în limba literară, până spre sfârşitul epocii imperiale. Totuşi, în paralel, mult mai puţin în textele postclasice şi în mod curent în latina vorbită a epocii imperiale, îşi face loc pasivul analitic, cu adjectivul (participiul) în -*__to__- şi auxiliar, substituindu-se formelor sintetice de la *infectum*: *laudor*, „eu sunt lăudat(ă)" tinde a fi înlocuit, în limba vorbită, de *laudātus sum* sau *laudāta sum*, cu acelaşi înţeles, dar mult mai clare, nesusceptibile de nici un fel de confuzie. În consecinţă, formele analitice de pasiv, existente în mod curent de la începutul latinităţii, vor suferi, începând cu aceeaşi perioadă postclasică, o mutaţie semnificativă a timpurilor auxiliarului: pentru exprimarea ideii de *perfectum*, prezentul lui *esse*, acaparat de pasivul analitic, este înlocuit de perfect (*fuī* etc.), realizându-se, prin analiza separată a elementelor, o rearanjare logică a lor: *laudātus sum*, „eu am fost lăudat" este înlocuit cu *laudātus fuī, laudātus eram*, „eu

[*] Numeroase exemple şi comentariul aferent apud Gabriela Creţia, *op.cit.*, 28-29 şi în *ILR*, I, 168-169.

[**] Pentru exemple, a se vedea *ILR*, I, 169.

[***] *ILR*, I, 171: autorul vorbeşte, totuşi, de dezvoltarea în latină – evident, în cea târzie – a unei „diateze pronominale" sau „reflexive". Considerăm că este, mai curând, o exagerare terminologică a autorului capitolului din *ILR* (Sorin Stati), decât o realitate lingvistic verificabilă: argumentele aduse (dispariţia funcţiei de complement a pronumelui reflexiv, în primul rând) sunt şi insuficiente numeric, şi neconvingătoare în cel puţin 2 cazuri dintre exemplele date. Alte câteva exemple, la fel de insuficiente şi de neconvingătoare, fiind vorba de cazuri izolate şi nu de paradigme care să ne permită să vorbim de o autentică diateză, aduce şi I.Fischer, *op.cit.*, 120, care opinează, total nejustificat, că „se poate vorbi chiar de o nouă diateză".

[****] Termenul aparţine Gabrielei Creţia, *ibid.*, 30.

fusesem lăudat" cu *laudātus fuĕram* ş.a.m.d. Pe măsura extinderii acestei mutaţii, formele sintetice de pasiv, de la *infectum* (*laudor, laudāris, laudātur* etc.; *laudābar* etc.; *laudābor* etc.), vor cădea treptat în desuetudine şi vor dispărea din limba vorbită înaintea dizolvării unităţii latinei, înainte, deci, de faza romanică.

Latina a realizat, astfel, după cum s-a arătat*, un evident progres, întrucât a ajuns să creeze un pasiv unitar din punct de vedere formal, şi anume un pasiv în întregime analitic. Acesta este motivul pentru care numai pasivul analitic a fost moştenit în limbile romanice, pasivul sintetic, ca şi deponentele de altfel, fiind „impopular"**.

În sfârşit, se impune a fi menţionat şi faptul că pasivul a cunoscut o concurenţă mai recentă (deşi cu urme având rădăcini chiar vechi, în textele unui Plautus), venită din partea flexiunii reflexive (verbul la activ însoţit de pronumele reflexiv): în epoca imperială, în secolul I p.Chr., la un autor ca Plinius cel Bătrân (de ex., NH, V, 121) se întâlneşte reflexivul cu valoare pasivă (aşa-numitul reflexiv pasiv) în locul pasivului propriu-zis. Citatul tipic (reprodus după *ILR*, I, 171) este următorul: /.../ *māla rotunda* /.../ *tōtō annō seruāre sē possunt*, „merele rotunde se pot păstra (lit. „pot să se păstreze") de-a lungul unui an întreg" (Palladius, III, 25, 18), unde *seruāre sē* a înlocuit pasivul *seruāri*, „a fi păstrate".

Reflexivul cu sens pasiv a fost moştenit de limbile romanice, în care sensul pasiv apare redat de preferinţă prin reflexiv (ca în rom. *e construit un bloc* faţă de *se construieşte un bloc*).

2. ***ASPECTUL***

Constituie o categorie gramaticală arhaică, de sorginte IE în latină, se pare anterioară (deci, „mai veche") în raport cu categoria timpului şi detaşată de ea.

După cum am arătat mai sus, latina, moştenind categoria IE a aspectului, reduce seria ternară a opoziţiilor aspectuale (tema aspectuală durativă – tema aspectuală momentană şi tema aspectuală finită) la o opoziţie binară între acţiunea/starea durativă, reprezentată de tema de *infectum*, „non-încheiat", „neîncheiat", şi acţiunea/starea finită, încheiată, reprezentată de tema de *perfectum*, „încheiat", „realizat", „săvârşit". Aspectul durativ este numit şi imperfectiv, iar cel finit sau încheiat şi perfectiv.

Opoziţiei aspectuale fundamentale în latină între durativ/imperfectiv şi finit/perfectiv i s-au integrat anumite forme cu valoare pur temporală, la fiecare dintre cele două teme aspectuale. Ceea ce a făcut ca, încă din epoca preclasică, dacă nu cumva mai dinainte, în flexiunea verbală latină aspectul să nu mai fie – ca în alte limbi IE antice, de exemplu în cele slave – o categorie gramaticală obligatorie. La capătul unui lung proces de organizare, imposibil de reconstituit în detaliile etapelor, flexiunea verbală latină atestă o remarcabilă sistematizare temporal-aspectuală: câte 3 timpuri, la modul cel mai complex, indicativul, devin dependente de sfera durativului, a non-finitului sau a imperfectivului (tema de *infectum*), iar alte 3 timpuri se organizează având în centru ideea de acţiune/stare încheiată, creând astfel sfera perfectivului, a finitului (tema de *perfectum*). Schema este următoarea:

* *ILR*, I, 170.

** *Ibidem*. Despre pasivul perifrastic, despre apariţia şi evoluţia lui în latina vorbită şi scrisă, a se vedea şi I.Fischer, *op.cit.*, 120-121, care însă îşi manifestă îndoiala că pasivul latin analitic/perifrastic ar fi continuat de pasivul romanic, unde s-ar întâlni şi alte auxiliare în afară de continuatorii lui *esse*, de unde presupunerea că pasivul analitic romanic ar fi ori „o construcţie livrescă", ori produsul unor „creaţii apărute independent" (p. 121). Convingerea noastră este că se poate vorbi clar de continuitate şi în acest caz, întrucât, dacă variaţia e romanică, materialul şi mai ales tiparul sunt latine.

ASPECTE / TIMPURI	INFECTUM vs.	PERFECTUM
PREZENT	PREZENT: *laudō*	PERFECT: *laudāuī*
PRETERIT („TRECUT”)	IMPERFECT: *laudābam*	M.M.C.P.: *laudāuĕram*
VIITOR	VIITOR (I): *laudābō*	VIITOR (II): *laudāuĕrō*

Acestei scheme i s-au adus anumite corectări de detaliu, considerându-se că este relativ rigidă în raport cu realitatea istorică a verbului latin, cu mult mai complexe atestări şi nuanţe*. Ea rămâne, totuşi, în esenţa ei, incontestabil valabilă.

Terminologic, aspectul durativ, non-finit, este cunoscut şi sub denumirea de aspect n e d e t e r m i n a t, datorită faptului că nu determină, nu fixează o limită oarecare desfăşurării acţiunii/stării. Corelativ, aspectul finit, perfectiv este denumit şi d e t e r m i n a t, deoarece viziunea locutorului asupra acţiunii/stării apare surprinsă mai exact, cu precizarea unei limite a desfăşurării ei.

Există, în latină, 3 tipuri de **mărci formale** capabile să marcheze opoziţia aspectuală fundamentală între nedeterminat/durativ/non-finit/imperfectiv, pe de o parte, şi determinat/momentan/finit/perfectiv, pe de alta:

a) mărci morfologice
b) mărci lexicale
c) mărci sintactice

Din prima categorie, a m ă r c i l o r a s p e c t u a l e m o r f o l o g i c e, fac parte următoarele:

a.1. alternanţa vocalei radicale (de timbru şi/sau de cantitate)

infectum:	*lĕgō*	perfectum:	*lēgī*
	făciō		*fēcī*

a.2. reduplicarea

infectum:	*fallō*	perfectum:	*fefellī*
	canō		*cecinī*

a.3. infixarea nazală (combinată sau nu cu a.1. şi/sau a.2.)

infectum:	*uincō*	perfectum:	*uīcī*
	frangō		*fregī*
	tangō		*tetigī*
	pangō		*pepigī*

a.4. sigmatizarea (întotdeauna a temei de perfect):

infectum:	*uīuō*	perfectum:	*uixī*
	pingō		*pinxī*
	dīcō		*dīxī*

a.5. sufixarea prin semivocala *- *u9*-/vocala -*u*-:

infectum:	*amō*	perfectum:	*amāuī*
	fīniō		*fīnīuī*
	teneō		*tenuī*
	habeō		*habuī*

---

* Pentru detalii, ca şi pentru diversele obiecţii şi rectificări aduse schemei (aparţinând lui Antoine Meillet), a se vedea, succint, *ILR*, I, 179, cu bibliografia indicată.

a.6. supletivism (diferențierea temelor):

infectum:	*sum*	perfectum:	*fuī*
	ferō		*tulī*

Din cea de-a doua categorie, a mărcilor aspectuale lexicale, se impun a fi menționate sufixele şi prefixele cu valoare aspectuală, cum sunt:

b.1. sufixul -*sc*-, prin care se indică începutul acțiunii (sufix incoativ):

infectum	*flōreō*, „a fi în floare" (I sg)
incoativ	*flōrescō*, „a da în floare", „a înflori", „a începe să înflorească" (I sg)

Aspectul verbului derivat cu sufixul de incoativ este determinat, deoarece sufixul indică momentul de debut sau limita superioară, a începutului acțiunii exprimate.

b.2. sufixul (mai exact, infixul) nazal introdus în radicalul verbal:

infectum	*cubō*, „a şedea întins", „a fi întins" (I sg)
ingresiv	**cumbō* (cf. *in–cumbō*), „a se întinde" (I sg)

Infixul indică, precum în exemplul de mai sus, intrarea în acțiune – de unde termenul de aspect ingresiv (< lat. *ingressus*, *–us*, „intrare", „pătrundere") –, ceea ce nu coincide neapărat cu începutul propriu-zis al acțiunii exprimate de verb, acțiunea putând fi începută înainte de intrarea subiectului în acțiune.

b.3. prefixe ingresive:

	aspect durativ/nedeterminat		aspect ingresiv/determinat	
a(b)-	*horrēre*,	„a fi speriat", „a tremura de frică"	*abhorrēre*,	„a fugi de ceva," „a avea oroare de"
		aspect incoativ/determinat		
		horrescĕre, „a se zbârli", „a se înfiora"		

	aspect durativ/nedeterminat		aspect ingresiv/determinat	
ad-	*monēre,*	„a recomanda", „a sfătui", „a îndemna"	*admonēre*,	„a face să-şi amintească", „a atrage atenția"

cum-(> *con-, col-, co*-)	*īre*, „a merge", „a se duce"	*coīre*, „a se grupa", „a se aduna", „a se însoți", „a se uni"
in-	*īre*, cf. *supra*	*inīre*, „a intra în", „a pătrunde", „a porni la"

b.4. prefixe egresive: indică şi ele un aspect determinat, diametral opus celui ingresiv, şi anume ieşirea din acțiune/stare sau sfârşitul ei (< lat. *ēgressus,-us*, „ieşire", „plecare")

cum- (> *con-, col-, co*-), cu dublă valoare aspectuală (cf. *supra*)

sequī, „a se ține pe urmele cuiva", „a veni din urmă"	*consequī*, „a ajunge din urmă", „a dobândi", „a obține"

dē-	*fodĕre*, „a săpa"	*dēfodĕre*, „a îngropa"
	fluĕre, „a curge"	*dēfluĕre*, „a se scurge", „a dispărea"
e(x)-	*arāre*, „a ara", „a trage brazde"	*exarāre*, „a termina de săpat", „a obține" (ceva din arat)
	armāre, „a înarma"	*exarmāre*, „a dezarma"

ob- (sau cu asimilări: *oc-, of-* etc.)	*stāre*, „a sta (în picioare)”	*obstāre*, „a sta înaintea cuiva”, „a opri”, „a împiedica”

b.5. prefixe momentane (aoriste): indică aspectul momentan al desfăşurării acţiunii/stării, un moment oarecare al acesteia, fără legătură cu începutul sau sfârşitul ei.

ad- (prefix multifuncţional, indicând şi intrarea în acţiune, cf. *supra*)

loquī, „a vorbi”	*ad-/alloquī*, „a (se) adresa” (cuiva)

cum- (cu variante fonetice): posedă multiple valori aspectuale (cf., *supra*, b.4 şi b.3).

lābī, „a aluneca”	*collābī*, „a se prăbuşi”
lacrimāre, „a vărsa lacrimi”, „a plânge”	*collacrimāre*, „a izbucni în lacrimi”

N.B. Combinarea sufixării de tip incoativ cu prefixarea este atestată mai ales în latina arhaică şi preclasică, în derivate complexe precum *adolescĕre*, „a creşte”, „a se mări”, „a se dezvolta”, *adsuescere*, „a se deprinde” etc. Ele sunt evitate sub raportul creării altor formaţii analogice (combinarea s-a dovedit a fi neproductivă) în latina clasică, apariţiile ulterioare datorându-se fie afectării arhaicităţii, fie procesului general, deosebit de activ în latina târzie, de multiplicare morfematico-lexicală.

Mărcile sintactice de exprimare a opoziţiilor aspectuale au constat din utilizarea sintagmatică a unor verbe cu semantism tipic aspectual. Privilegiat a fost în special aspectul incoativ, pentru care latina dispunea deja de mărci lexicale, variaţia sporind în acest fel paleta de nuanţe. În paralel, s-au creat posibilităţi sintactice şi pentru exprimarea aspectului egresiv. În ambele situaţii, au putut funcţiona ca stimulent modelator şi paralelele greceşti corespunzătoare.

c.1. aspectul incoativ

incipĕre + INFINITIVUL VERBULUI PROPRIU-ZIS
„a începe să...”; uzul este clasic; exemplul tipic este următorul, unde se observă dublarea (aparent tautologică) a aspectului incoativ prin folosirea infinitivului la incoativ: *cum maturescere frumenta inciperent* (Caesar, *BG*, VI, 29), „pe când grânele prindeau a se coace”.

coepisse + INFINITIVUL VERBULUI PROPRIU-ZIS
„a da drumul la”, „a începe să”, „a porni să”; uzul este postclasic, predominant creştin[*]

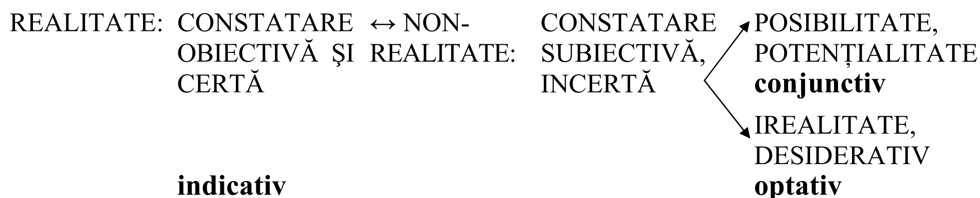
3. *MODUL*

În IE comună, ca şi în limbile antice care au continuat-o, categoria modului exprima, din perspectiva locutorului, atitudinea faţă de realitatea extra-verbală denumită prin intermediul verbului. Acţiunea sau starea puteau fi percepute ca efective ori reale sau, dimpotrivă, non-reale, inexistente ca atare în realitate. *Opoziţia modală fundamentală a fost cea dintre realitate şi non-realitate*. Ei i s-a adăugat o situaţie modală aparte, aceea în care locutorul nu se mai arăta interesat

[*] Pentru exemple suplimentare şi modelul grecesc, a se vedea Gabriela Creţia, *op.cit.*, 55; tot acolo şi despre mijloacele de exprimare a aspectului în unele limbi moderne, nu numai romanice.

de realitatea/non-realitatea acţiunii/stării exprimate de verbul respectiv, ci urmărea să transmită prin verb o adresare directă de tip iusiv (o poruncă, un ordin, o indicaţie fermă etc.). Era, de fapt, o altă modalitate de a privi realitatea.

Astfel, s-au cristalizat în IE comună 2 tipuri modale fundamentale: 1^0 modurile enunţiativ-interogative, centrate pe ideea de realitate/non-realitate a acţiunii/stării exprimate prin verb; 2^0 modul iusiv. În vreme ce al doilea tip modal a cunoscut realizarea morfologică printr-un singur mod – imperativul –, primul tip a evoluat gramatical sub forma unei serii duble de opoziţii, ilustrate de schema următoare:

Imperativul se află, după cum s-a afirmat cu îndreptăţire[*], pe o poziţie la fel de izolată („stingheră”) în interiorul sistemului modal de tip IE ca şi vocativul în interiorul sistemului cazurilor, ambelor categorii fiindu-le comună, în plus, funcţia de interpelare.

Modul de bază al flexiunii IE a fost **indicativul**, care nu poseda un sufix propriu. **Conjunctivul** şi **optativul** (căruia este posibil să li se fi alăturat un al treilea mod al non-realităţii, desiderativul, care şi în latină, şi în greacă şi-a pierdut statutul modal, moştenindu-se, ca şi în vechea irlandeză, doar sub forma unor relicte izolate, neîncadrate în sistem) posedau, în schimb, **sufixe proprii**. Semantic, diferenţa dintre conjunctiv şi optativ era esenţială: primul prezenta acţiunea / starea din unghiul posibilului, ca şi din acela al aşteptării locutorului; cel de-al doilea nu era deschis viitorului, orientat spre el, ci, dimpotrivă, uneori privea spre trecut (potenţialitatea în trecut) sau, pur şi simplu, spre ireal, spre non-actual.

Opoziţia dintre moduri era susţinută şi de aceea dintre **tipurile de desinenţe personale** ataşate diverselor timpuri sau trepte temporale din perspectiva cărora era percepută realitatea / non-realitatea acţiunii / stării exprimate de verb. Astfel, indicativul şi conjunctivul utilizau în formarea timpurilor desinenţe primare / principale, pe când optativul opera cu desinenţe secundare.

Faţă de IE comună, latina – ca şi alte idiomuri IE antice – a inovat considerabil, datorită faptului că modurile non-realităţii aveau un semantism dacă nu interferent, în orice caz apropiat şi, de aceea, au intrat rapid în concurenţă. Spre deosebire de greaca veche şi de grupul indo-iranian, care au păstrat distinct optativul în raport cu conjunctivul, latina a contopit optativul cu conjunctivul, astfel încât, hiperdimensionat semantic şi formal, conjunctivul latin a preluat funcţiile şi o parte din mărcile morfologice ale optativului IE.

Toate modurile prezentate până acum, inclusiv cele a căror realitate IE rămâne în continuare greu de dovedit (desiderativul), apar unite printr-o trăsătură morfologică fundamental comună: flexiunea prin intermediul categoriei gramaticale a **persoanei** (şi, implicit, a **numărului**). De aceea, tradiţional aceste moduri sunt cunoscute sub numele de personale, pentru că forma verbală este înzestrată cu

[*] Gabriela Creţia, *op. cit.*, 34.

DP. Modurile personale în latină sunt : indicativul, conjunctivul şi imperativul (mod defectiv de persoana I), iar modurile a căror formă nu este compatibilă cu ideea de persoană şi nu prezintă DP se numesc n e p e r s o n a l e*.

Din capul locului se impune precizarea că şi modurile aşa-numite nepersonale, cunoscute de asemenea şi sub denumirea de moduri/forme nominale, corespund conceptului de mod verbal**, chiar dacă termenul „nepersonal" constituie o definire negativă. Esenţa morfologică a modului nu este dată de conjugare, de flexiunea prin intermediul lui DP, ci, aşa cum am subliniat mai sus (pp. 171-172), de felul în care percepe locutorul acţiunea/starea exprimată prin verb. Or, şi modurile aşa-numite nepersonale se supun criteriului („probei", i-am mai putea spune) a realităţii vs. non-realitate.

Pentru latină, este vorba de 4 moduri nepersonale flexionate nominal: infinitivul, gerunziul, supinul şi participiul. Am inclus infinitivul în lista modurilor flexionabile având în vedere faptul că el participă, ca predicat, nu numai în propoziţiile subordonate – cele infinitivale –, ci şi în cele principale, sub forma aşa-numitului infinitiv narativ sau „istoric". El se comportă, aşadar, ca un mod personal, aidoma indicativului (în speţă, imperfect), ceea ce pare a da dreptate punctului de vedere expus de Marius Lavency (cf. *supra*) despre desinenţele „impersonale" (= nepersonale) ale infinitivului.

Infinitivul era, deci, numele unei acţiuni / stări reale sau virtuale, fiind mai apropiat totuşi ca valoare de indicativ. Valori relativ apropiate de cele ale infinitivului exprima şi supinul (de altfel, sufixul IE **teu-* / **tū-* de formare a supinului în latină se utilizează la formarea infinitivului în limbile celtice şi în sanscrită): la ambele cazuri (doar două fiind păstrate, supinul comportându-se flexionar ca un substantiv defectiv), supinul exprima o acţiune preponderent potenţială, analogă celei a conjunctivului. Gerunziul, în schimb, poseda mai multe cazuri decât supinul (în afară de N), dar nu avea plural. Exprima, ca şi infinitivul, atitudinea vorbitorului faţă de realitatea / non-realitatea acţiunii / stării formulate prin verb. În sfârşit, participiul, asociat, asemenea infinitivului, unor trepte temporale şi diateze, poseda morfologic calităţile şi comportamentul unui nume (ca adjectiv în primul rând, dar şi ca substantiv în anumite contexte sintactice): semantic, valoarea sa globală era echivalentă celei a indicativului (cu unele nuanţe potenţial-desiderative).

În opinia noastră, indiferent de rearanjările tardive efectuate de gramaticii latini sub influenţa modelului grecesc sau independent de el, *toate modurile verbale flexionabile nominal au făcut parte*, de la originile lor IE sau prin reordonări ulterioare survenite în limbă, *din sistemul verbal*, adică *din* flexiunea tipică acestuia numită *conjugare****: comportamentul morfologic nu a impietat asupra perspectivei verbale, pur modale, aşa cum am încercat să demonstrăm mai sus.

---

* Marius Lavency le numeşte „impersonale", pentru că, în concepţia domniei sale, modurile respective sunt prevăzute, totuşi, cu desinenţe (mai exact, infinitivul, care ar poseda desinenţe „impersonale" indicând diateza şi modul: cf. *op. cit*., 80-81, § 129; 83, § 133).

** Contra, Gabriela Creţia, *op. cit*., 163. De altfel, autoarea recunoaşte şi afirmă dimensiunea verbală a „formelor nominale", care „ţin de sfera verbului prin faptul că se formează de la o temă verbală /…/ şi, sintactic, prin rolul de predicat pe care îl asumă în propoziţiile nominale" (*ibid*.).

*** Contra, I. Fischer, *op. cit*., 116, care consideră eronat că numai infinitivul prezent activ şi pasiv şi perfect activ, precum şi participiul prezent au făcut parte iniţial şi efectiv din conjugare, restul fiind substantive şi adjective „indiferente, în general, la timpuri şi diateze" (*ibid*.): nici una dintre „celelalte forme" (*ibid*.) nu sunt, de fapt, *complet* „indiferente" la timpuri şi diateze, ci doar *parţial*, fapt care nu ne permite nicidecum să tragem concluzia generalizatoare de mai sus.

Continuăm cu o necesară trecere în revistă a modurilor verbale atestate de latină.

A. MODURILE PERSONALE

1) **Indicativul**

Continuă, şi în latină, indicativul IE.

Am arătat mai sus (când am vorbit despre categoria aspectului, pp. 168-169) că indicativul a fost în latină modul cel mai complex: într-adevăr, el beneficia de seria completă a celor 3 trepte temporale pentru fiecare aspect. Tocmai de aceea, frec-venţa lui în texte, atât la nivelul propoziţiilor principale, cât şi la acela al subordo-natelor, este extrem de ridicată, în toate propoziţiile non-iusive.

În plus, indicativul era capabil să exprime şi unele nuanţe nespecifice lui ca mod al realităţii certe, respectiv nuanţe ale non-realităţii:

a) posibilitatea şi eventualitatea

– prin timpul viitor

– prin conţinutul semantic al unor verbe modale ca *posse* sau *decēre*, „a (se) putea", „a se cuveni"

b) necesitatea

– prin conţinutul semantic al altor verbe modale, ca *debēre, oportēre, licēre, libēre* etc., „a trebui", „a fi necesar", „a se cădea", „a fi îngăduit", „a face plăcere" etc.

c) irealitatea

(prin prezent şi / sau perfect), când verbul este însoţit de anumite adverbe de precizare a sensului ireal (*paene*, „aproape", „cât pe ce", în latina preclasică şi clasică; *prope*, „id.", în latina postclasică).

EVOLUŢIA ÎN LATINA TÂRZIE ŞI MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. Utilizarea indicativului în epoca târzie cunoaşte o semnificativă expansiune, pe care o vor prelua limbile romanice în dauna conjunctivului (în propoziţiile subordonate cu regim conjunctival, în primul rând interogativa indirectă), dar şi a infinitivului (obligatoriu, în latina clasică, în contexte sintactice determinate, în cazul propoziţiilor infinitivale). În cazul interogativei indirecte, în toate limbile romanice modul utilizat, moştenit din latina vorbită (şi pătruns adeseori şi în texte culte), a fost indicativul[*]. În cazul completivei infinitivale, aceasta a fost concurată de subordonate cu conjuncţie (*quod, quia*) şi cu modul indicativ încă din latina clasică (completiva cu *quod*); *quod* şi *quia* puteau deţine, în latina clasică şi ulterior, şi alte valori: cauzală (şi relativă) pentru prima, cauzală pentru a doua[**].

2) **Conjunctivul**

Originea valorilor şi formelor acestui mod este şi ea IE.

Spre deosebire de indicativ, conjunctivul poate fi considerat un mod al reprezentării subiective sau un mod „subiectiv" pur şi simplu, deoarece, în cazul

---

[*] I. Fischer, *op. cit.*, 113, semnalează extinderea, în epoca târzie, a conjuncţiei *sī* cu funcţie interogativă indirectă (bogat atestată încă din epoca clasică şi având precedenţe chiar în cea arhaică, la un Terentius de pildă), conjuncţie moştenită şi în româna veche (sub forma *se*) şi transformată ulterior în conjuncţia coordonatoare copulativă tipic românească *şi*.

[**] Despre motivele „succesului" latin târziu şi romanic al lui *quod* şi *quia*, cf. I. Fischer, *ibid*., 113-114.

său, caracterul pur modal şi nuanţele sale predomină asupra caracterului temporal (cu toate că posedă un număr ridicat – 4 – de trepte temporale)*.

Încă din perioada arhaică, ocurenţa conjunctivului în textele scrise a fost remarcabil de ridicată. Conjunctivul a apărut şi a cunoscut o frecvenţă înaltă în propoziţiile principale, unde câmpul lui semantic a servit exprimării câtorva valori precis determinate , pe care le vom trece în revistă pe scurt puţin mai jos. La nivelul relaţiilor dintre propoziţii, textele scrise au început să acorde o marcată preferinţă exprimării complexe, arborescente, prin subordonare sau hipotaxă (desigur, nu în mod absolut), în vreme ce oralitatea a continuat să privilegieze punerea alături a propoziţiilor, juxtapunerea sau parataxa. Conjunctivul, la origine utilizat, cu o paletă largă de valori şi nuanţe modale în propoziţii independente, a tins în latina cultă şi literară să fie resimţit ca mod al subordonării şi, astfel, să devină o marcă, cvasiobligatorie, a acesteia. Conjunctivul a sfârşit, în epoca clasică, prin a se gramaticaliza în registrul cult, literar prin excelenţă, deci prin a deţine locul cel mai important în subordonare, păstrându-şi valorile modale originare numai pentru propoziţiile principale.

Pentru a da cel mai simplu exemplu, s-a trecut de la un tipar cu două propoziţii independente:

Quid faciam? Nesciō.

„Ce să fac? N-am habar.”

la o unitate frazeologică binomă, cu păstrarea ca atare a topicii sau cu modificarea ei prin inversare după „sudarea” celor două propoziţii independente într-o singură frază:

Quid faciam nesciō.

„Ce să fac n-am habar”.

sau

Nesciō quid faciam.

„Nu ştiu (= „n-am habar”) ce să fac”.

Valorile semantice proprii modului conjunctiv au fost următoarele:

a) valoarea potenţială, prin care se exprima non-realitatea în treapta ei posibilă

Quis crēdat?, „Cine ar putea crede?”, „Poate crede cineva?”.

Crēderes, „Puteai crede”.

b) valoarea eventuală

Quid hoc sīt homĭnis?, „Cam ce fel de om e ăsta?”.

c) valoarea volitivă (pozitivă: îndemn → conjunctiv „hortativ”; ordin / poruncă atenuată → conjunctiv „iusiv”; negativă: interzicere → conjunctiv „prohibitiv”).

Patriam, deōs, parentēs amas., „Patria, zeii, părinţii să-i iubeşti”.

Ad mē uenias., „Să vii la mine”.

Ne hoc facias / fēcĕris., „Asta să nu faci”.

d) valoarea desiderativă (pozitivă: „dorinţa”; negativă: „regretul”), din care a apărut, ca o dezvoltare secundară, irealitatea.

Valeās, „Să fii sănătos”.

Utinam hodiē mīlitēs nostrī uincant! „O, dacă astăzi soldaţii noştri ar birui!”

Utinam non coegisset mē sibi īrascī!

„Ce bine-ar fi fost / era dacă nu m-ar fi silit să mă mânii pe el!…”

---

* Uneori, treptele temporale ale conjunctivului îşi pierd orice determinare temporală. Cf. Gabriela Creţia, *op. cit.*, 158-159.

N.B. 1. În mod eronat, valoarea desiderativă a conjunctivului este denumită prin sintagma „conjunctiv optativ”: ea are marele neajuns de a permite confuzia celor două moduri, când, de fapt, nu despre aceasta este vorba, ci despre preluarea valorii tipice a optativului IE de către conjunctivul latin. Este de preferat, aşadar, o terminologie clară, nepretabilă la echivoc: conjunctivul dorinţei, al urării, sau conjunctivul desiderativ.

2. După cum se observă şi din exemplele date, valoarea desiderativă a conjunctivului este marcată aproape întotdeauna de conjuncţii (cu valoare adverbială), adverbe sau interjecţii (*ut, utinam, quī, ō* [± *sī*] etc.).

3. Există o anumită repartiţie temporală a valorii desiderative în latina clasică: valoarea pozitivă, dorinţa propriu-zisă era exprimată de preferinţă cu prezentul conjunctivului, pe când valoarea negativă, regretul (care dezvoltă un sens ireal prin excelenţă) prin intermediul imperfectului şi / sau al m.m.c.p. conjunctivului.

e) valoarea deliberativ-dubitativă, însoţită uneori de nuanţa de protest:
Quid agam?, „Ce să fac?”, „(Mă întreb / frământ) ce să fac?”
Quid ēgerim?, „Ce era să fac?!”, „Ce să fi făcut?!”

f) valoarea concesivă:
Pereat mundus, fīat iustitia.
„Să piară chiar lumea (= chiar de-ar pieri), să se facă dreptate”.

Notăm, în încheiere, repartiţia pe timpuri a valorilor semantice modale ale conjunctivului, cu precizarea că textele dovedesc o serie întreagă de interferenţe între aceste valori şi timpurile utilizate, pe de o parte, iar, pe de alta, că, în ansamblul lui (dar cu aplicare morfologică mai ales la timpurile imperfect şi m.m.c.p.), conjunctivul a preluat şi valorile ireale, condiţionale şi desiderative, ale optativului IE[*], sensul ireal fiind dezvoltat din cel de potenţial trecut:

2.1. conjunctivul prezent: ordin, dorinţă, voinţă, posibilitate, îndoială, protest, concesie

2.2 conjunctivul imperfect: posibilitate, poruncă, deliberare (cu transpunere în trecut), irealitate (cu transpunere, uneori, în prezent)

2.3. conjunctivul perfect: dorinţă sau interdicţie, anterioritate (acţiune / stare posibilă, încheiată în momentul vorbirii)

2.4. conjunctivul m.m.c.p.: regretul, irealitatea (cu transpunere, uneori, în trecut)

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. După cum am arătat, textele literare ale epocii târzii ilustrează creşterea prezenţei conjunctivului în subordonate. Se consideră, totuşi, puţin semnificativă această prezenţă, dată fiind posibilitatea ca ea să se datoreze intenţiei anumitor autori, mai puţin cultivaţi, de a-şi conferi prestanţă, „distincţie” exprimării[**].

Limbile romanice au moştenit aproape toate valorile semantice ale conjunctivului din latină, operând, însă, modificări la nivel formal, prin înlocuirea timpurilor conjunctivului – exceptându-l pe cel mai uzual, prezentul – cu formaţii noi, compuse; destul de bine conservat a fost m.m.c.p., care a căpătat valoare de imperfect. Limbile romanice occidentale au moştenit şi, apoi, au recreat o paradigmă mai bogată a conjunctivului decât româna. Totuşi, româna a conferit extindere conjunctivului în dauna pe de o parte a

[*] Despre relictele optativului şi desiderativului (ultimul, o simplă ipoteză modală) din IE comună în latină, a se vedea subcapitolele corespunzătoare apud Gabriela Creţia, *op. cit.*, 42-44.

[**] Ipoteza se regăseşte la I. Fischer, *op. cit.*, 113-114 (redusă, însă, doar la punerea ei).

indicativului m.m.c.p. (cel din latina clasică dispărând în latina dunăreană prin înlocuirea lui cu conjunctivul m.m.c.p.), pe de altă parte în dauna infinitivului.

În concluzie, conjunctivul latin, atât la nivel cult şi literar, cât şi în registrul familiar-popular, a rămas, în toate epocile, un mod eficient, bine plasat în sistemul verbal. Paradigma temporală a conjunctivului a fost reorganizată în interiorul limbilor romanice pornind de la fondul latin comun. Semantic, conjunctivul s-a dovedit foarte rezistent, suferind, în general, pierderi nesemnificative, nu atât de valori, cât de nuanţe modale în trecerea de la latină la conglomeratul romanic. Inovaţia cea mai remarcabilă a constat, aici, în crearea unui nou mod, condiţionalul (care a preluat şi valoarea desiderativ-optativă a conjunctivului), pentru exprimarea potenţialităţii / eventualităţii*.

3) **Imperativul**

Cel de-al treilea mod personal format de asemenea de la tema de *infectum* (în exclusivitate de la aceasta, spre deosebire de modurile precedente) are în egală măsură o origine IE. Este foarte probabil că, în epoca îndepărtată a comunităţii IE, imperativul nu poseda o temă proprie, morfemele sale specifice adăugându-se la tema prezentului indicativ (sau tema de *infectum*). Aceasta este situaţia moştenită de latină, al cărei imperativ se construieşte pornind de la „tema pură”, respectiv de *infectum*.

Ca mod al adresării directe, actuale sau de prospectivă (imperativul, să spunem aşa, cu bătaie lungă sau „viitor”), modul ordinului direct a intrat într-o concurenţă parţială cu celelalte două moduri personale. În primul rând, valorile semantice ale conjunctivului au interferat, pe o anumită rază, cu cele specifice imperativului: este vorba de conjunctivul iusiv, hortativ şi prohibitiv, tot atâtea variante actualizate ale semantismului volitiv al conjunctivului, dar, într-o anumită măsură, şi de valoarea desiderativă a aceluiaşi conjunctiv; în funcţie de context, toate aceste valori particulare ale conjunctivului erau comutabile cu valoarea fundamentală (practic, unică) a imperativului, aceea de a exprima o poruncă sau o rugăminte fermă.

În al doilea rând, chiar şi indicativul, prin cele două trepte temporale ale sale, prezentul şi viitorul, a constituit o alternativă pentru utilizarea imperativului, în special în latina populară, foarte colocvială**. Situaţia din limbile romanice, care atestă înlocuirea, la plural, a imperativul (prezent) latin cu indicativul prezent, confirmă mutaţia survenită încă din latina vorbită a unei epoci (cel mai probabil) timpurii.

Mod defectiv de persoane şi timpuri, imperativul atestă o interesantă evoluţie spre neflexibile, mai exact spre atât de expresivele instrumente gramaticalizate ale afectelor, care sunt interjecţiile. Încă din epoca arhaică, unele forme de imperativ devin interjecţii, de pildă ca *em*, „iată”, „uite”, „na”(‹ *eme*, „cumpără”, „ia”), *mane*, „stai” (‹ *manēre*, „a rămâne pe loc”, întărit cu particula *-dum*: *manedum*, „stai puţin) sau *age*, „hai” (întărit uneori cu particula *-dum*: *agedum*, „ei bine!”: verbul

---

* Cf. şi Gabriela Creţia, *op. cit*., 161.

** Este celebră inscripţia pompeiană, publicată în *CIL* IV, 3494 (citată şi de I. Fischer, *op. cit*., 115, şi de Gabriela Creţia, *op. cit*., 124), în care bătăuşii sunt invitaţi să părăsească localul unde se află inscripţia avertizatoare, spre a se lua în voie la harţă, pentru a nu produce pagube materiale ca urmare a încăierării bacchice, modul verbal utilizat în somaţia respectivă fiind, aparent surprinzător, indicativul (prezent): *itis, foras rixsatis*, „ieşiţi, vă bateţi afară”. Gabriela Creţia (*ibid*.) oferă şi un alt exemplu de concurenţă a imperativului, de data aceasta prin viitor (Catullus, XIII, 1).

de bază este *agĕre*). Legătura dintre imperativ şi interjecţii datează, probabil, din epoca comunităţii IE*. În plus, şi în latină imperativul apare întărit adesea de interjecţii care marchează suplimentar valoarea, „culoarea” afectivă a acestui mod: *a(h)*, „vai!”, „ah!”; *ehem*, „ei!”, „ei, uite!” (format din *eh*, interjecţie neatestată decât în compunerea de faţă, şi fostul imperativ *eme* › *em*; cf. *supra*); *ēheu*, „vai!”, „oh!”, redus şi la *heu*, prin apocopă, cu acelaşi semantism; *(h)ei*, „vai!”; *(h)ēia*, „ei!”, „hai!”, „haide!” (*heia age*, „haide, curaj”, sintagmă interjecţional-imperativă atestată la Vergilius); *iubē*, „te / vă rog” (în latina târzie, de la *iubēre*, „a porunci”, după modelul lui *age* sau *em(e)* etc.

MOŞTENIREA ÎN LIMBILE ROMANICE. La singular, imperativul latin, în varianta sa temporală de prezent, a fost moştenit în toate limbile romanice. Înlocuirea cu indicativul (prezent) la plural s-a petrecut în anumite teritorii ale Romaniei (gallo-roman: franceză şi provensală; şi daco-roman: română).

S-au moştenit, de asemenea, în spaţiul romanic două dintre modalităţile latine de exprimare a interdicţiei / prohibiţiei (aşa-numitul imperativ negativ)**. Despre ele, ca şi despre moştenirea celorlalte forme de imperativ, vom aduce precizări în subcapitolul următor (4. ***Timpul***, *infra*, pp. 184 sqq.).

B. MODURILE FLEXIONABILE NOMINAL

1) **Infinitivul**

După cum s-a demonstrat pe baza comparaţiei, în toate limbile IE antice infinitivul non-perifrastic, „simplu” sau „sintetic”, constituie, la origine (ca şi gerunziul şi supinul), forme cazuale (de L, D, AC, sau, mai rar, de ABL ori de G) rămase izolate ale unor substantive verbale având semantism abstract. Ulterior, în trecerea de la perioada comunităţii spre aceea a cristalizării latinei ca idiom italic, sensul circumstanţial al substantivelor verbale s-a estompat, ele ajungând să exprime acţiunea verbală pură şi simplă: iniţial fără nici un reper temporal, ulterior integrarea în sistemul verbal producându-se în mod decisiv, prin introducerea diferenţelor de diateză şi de timp (diferenţieri aflate, probabil, într-un stadiu embrionar în perioada comunităţii italice, premergătoare desprinderii latinei)***. Astfel, au apărut treptat şi s-au organizat într-un sistem bi-diatezic şi tri-temporal**** formele, simple şi perifrastice, care vor alcătui paradigma infinitivului, definitivată cel mai probabil pe la sfârşitul epocii clasice pe baza celor mai vechi forme (evident, cele simple: prezent activ şi pasiv, perfect activ).

Semnalăm, în sfârşit, încă două aspecte remarcabile.

a) recţiunea infinitivului (a celui sintetic cu precădere), identică oricărui mod aşa-numit personal: de exemplu, construirea infinitivului cu complemente de obiect direct sau indirect, în AC (la aşa-numitele verbe tranzitive) sau în D (la intranzitive) ori în alte cazuri (G, ABL).

---

* *ILR*, I, 185. Totuşi, *ī* şi *uidē* nu sunt confirmate ca interjecţii în texte.

** *Nolī, nolīte, nolīto* (II sg / pl ‹ *nolle*, „a nu voi”) şi *cauē, cauēte, cauēto* (II sg / pl ‹ *cauēre*, „a se feri de”, „a avea grijă (să nu)…” devin, din forme curente de imperativ prezent, instrumente gramaticale de exprimare a interdicţiei, a poruncii negative, altfel spus se gramaticalizează, fiind urmate de infinitivul prezent activ al verbului propriu-zis. Gramaticalizarea imperativului în exprimarea interdicţiei întăreşte tendinţa, veche în limbă, de a transforma imperativul într-un instrument gramatical, trecând chiar în sfera neflexibilelor.

*** *ILR*, I, 187.

**** Gabriela Creţia, *op. cit.*, 172.

b) utilizarea infinitivului (preponderent a celui prezent activ, extrem de rar a celui perfect activ) în locul unor forme verbale finite; este vorba de 3 cazuri particulare, pe care le vom detalia în subcapitolul dedicat timpurilor, când infinitivul ia locul indicativului (în treptele sale temporale de prezent şi / sau de imperfect), respectiv al imperativului: ne referim la aşa-numitele forme de infinitiv exclamativ (al indignării / admiraţiei), iusiv (al ordinului / interdicţiei) şi descriptiv (narativ / istoric).

Ambele aspecte evidenţiate dovedesc indubitabil că fostul substantiv verbal şi-a pierdut de timpuriu caracterul nominal, încadrându-se definitiv şi eficient din punct de vedere funcţional în sistemul flexionar verbal, în conjugare.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. A fost continuată forma cea mai veche (şi cea mai simplă, de altfel) a acestui mod: prezentul activ al infinitivului. Astfel, complexa paradigmă de infinitiv a cunoscut la sfârşitul Antichităţii şi la nivelul oralităţii o reducţie severă. De altfel, dintre toate formele de infinitiv, unele, târziu create şi integrate în sistem, nu s-au bucurat niciodată de o circulaţie largă, nici la nivel cult, nici – cu atât mai puţin – în registrul vorbirii popular-familiare.

Pornit din spaţiul abstract al conceperii nominale a acţiunii / stării verbale, infinitivul latin a cunoscut o evoluţie progresiv amplă la nivelul limbajului literar, al codului cultural. Destinul său romanic s-a redus, aparent surprinzător, la păstrarea esenţialului.

2) **Gerunziul**

Este, ca şi infinitivul, un substantiv verbal care exprimă numele acţiunii / stării, mai puţin pentru cazul nominativ, care rămâne rezervat infinitivului. Se afirmă chiar că gerunziul serveşte drept declinare infinitivului la cazurile oblice (G → ABL, exceptând, desigur, V), cu absenţa pluralului. Cele două moduri sunt, aşadar, complementare*.

Flexiunea gerunziului, defectivă după cum am notat, urmează temele nominale în *-o-*/*-e-* (declinarea a II-a). Vom da numai un singur exemplu: conjugarea I *ornāre*: infinitiv prezent activ, „a împodobi" → N în locul formei proprii de gerunziu

G *ornandī*, „de a împodobi"
D *ornandō*, „spre a împodobi"
AC *ad ornandum*, „pentru a împodobi"
ABL *ornandō*, „prin a împodobi", „împodobind".

Observaţii

1. G este singurul caz al gerunziului care posedă o funcţie atributivă, determinând un substantiv, în general cu semantism abstract: *ars ornandī*, „priceperea / tehnica / arta de a împodobi".

2. Celelalte cazuri îndeplinesc, fără excepţie, funcţia sintactică de complement circumstanţial.

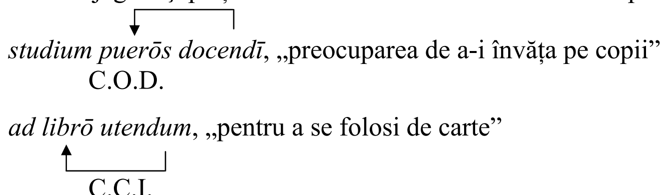
* În sensul că gerunziul „completează" imobilitatea sintactică a infinitivului (este vorba numai de infinitivul prezent, activ sau medio-pasiv: a se vedea, pentru ultima situaţie, cazul deponentelor, chiar dacă sensul este activ sau reflexiv), îl transformă din imobil în mobil. La această situaţie s-a ajuns deoarece, lipsind complet articolul în latină, spre deosebire de greacă, infinitivul nu se putea declina.

3. AC este singurul caz al gerunziului însoțit în mod obligatoriu şi univoc de prepoziția *ad*, începând cu latina secolului I a. Chr.

4. ABL poate fi tradus şi altfel decât prin infinitivul respectiv precedat de prepoziție, şi anume prin gerunziul românesc.

ORIGINEA ŞI EVOLUȚIA GERUNZIULUI. Gerunziul s-a format cu sufixul -*nd*-, a cărui origine rămâne încă neclară, deşi este identic cu acela cu care se formează adjectivul verbal numit gerundiv, încadrat de gramaticii latini în sistemul modal-temporal al participiului (aşa-numitul participiu viitor pasiv, PVP). Nu se poate afirma cu certitudine anterioritatea unei forme față de cealaltă (substantivul verbal în -*nd*- sau adjectivul verbal în -*nd*-), emițându-se ipoteze în ambele direcții. Opinii actuale autorizate susțin paralelismul lor cronologic, altfel spus simultaneitatea celor două forme (moduri) verbale*. Este foarte semnificativ faptul că, deşi ataşat din primele momente ale cristalizării latinei la paradigma semantică activă, gerunziul păstrează încă, în epoca clasică, valori pasive**, ceea ce conduce spre concluzia că, inițial – probabil în stadiul prelatin –, substantivul şi adjectivul verbal în -*nd*-, ca şi participiul prezent, nu depindeau de categoria diatezei, erau adiatezice.

Deschiderea sintactică a gerunziului către formele de complement, direct sau circumstanțial, ale verbului cu semantism şi uz corespunzător s-a datorat încadrării gerunziului în sistemul conjugării şi parțialei sale sinonimii cu infinitivul. Exemple:

unde C.O.D. = complement de obiect direct,
C.C.I. = complement circumstanțial instrumental.

Frecvența întâlnirii – în termeni de specialitate, ocurența – cazurilor gerunziului este inegală de-a lungul evoluției istorice a limbii latine.

Cel mai frecvent atestat, indiferent de perioadă, a fost ABL, în special cu sens instrumental, dar şi – de multe ori – cu valoare temporală / cauzală.

AC cu *ad* se întâlneşte foarte rar la scriitorii arhaici (deci, anteriori sec. I a. Chr.), de exemplu la Plautus nu apare***. D este însă cel mai puțin folosit, cunoscând atestări post-clasice şi aparținând unui stil emfatic. Curent utilizate, în orice epocă, rămân G şi ABL****.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. În latina imperială, mai ales în epoca târzie (ultimele 2-3 secole), gerunziul apare într-o serioasă concurență mai ales cu participiul prezent, dar şi cu infinitivul. Prima situație cunoaşte antecedente în epoca clasică (la un Titus Livius sau Vitruvius, de pildă), când gerunziul în ABL şi participiul prezent în N apar utilizați paralel şi cu aceeaşi valoare. Gerunziul va elimina treptat participiul prezent, pierdut de toate limbile romanice, chiar dacă sunt atestate forme lexicale izolate (de tipul rom. *părinte*

---

* Despre raporturile dintre PVP (adjectivul verbal în -*nd*-) şi participiul prezent (format cu sufixul -*nt*-), în sensul originii comune atât a nazalei, cât şi a dentalei, în plan IE, cu paralelismele fonetico-semantice care se impun, a se vedea Gabriela Creția, *op. cit.*, 182-184. Pentru analogii cu forme corespunzătoare din limbile IE italice (oscă şi umbriană), cf. *ibid.*, 179.

** Exemplificări apud Gabriela Creția, *ibid.*, 183.

*** *ILR*, I, 189.

**** Pentru alte detalii legate de aceste două cazuri, cf. *ibidem*.

‹ part. prez. *parente(m)*, substantivizat, sau *fierbinte* ‹ part. prez. *feruente(m)*, forme ieşite din sfera conjugării).

Asocierea gerunziului în ABL – formă de altfel panromanică – cu anumite verbe, ca *stāre, īre, uenīre*, pentru a exprima aspectul durativ al acțiunii / stării, se află la baza unor sintagme cu valoare aspectuală din italiană şi spaniolă[*]: a se compara formule de tipul *stat spargendō*, (lit.) „stă răspândind" = „răspândeşte" cu it. *sta pensando*, „se gândeşte", span. *estoy cantando*, „cânt" etc.[**].

3) **Supinul**

A fost în mod evident la origine şi el un substantiv verbal – al treilea, după cum se observă, din seria modurilor flexionabile nominal, indiferente la categoria persoanei –, resimțit, în egală măsură ca şi gerunziul, ca fiind foarte apropiat de infinitiv, în primul rând datorită faptului că vorbitorii şi, ulterior, gramaticii l-au resimțit ca *nōmen actiōnis*, „nume al acțiunii" (respectiv, al stării) exprimate de verb. Pentru apropierea de infinitiv pledează, în al doilea rând, originea comună a ambelor forme, aşa cum am notat deja (cf., *supra*, pp. 172-173), întrucât în IE comună sufixul -**teu*- / **-tū*- servea la alcătuirea unor formații verbale cu flexiune nominală care au dat naştere infinitivului în anumite limbi IE antice şi supinului în altele.

Spre deosebire, însă, de infinitiv, rămas în latină invariabil la formele sale cele mai vechi şi specifice, supinul şi-a păstrat mobilitatea flexionară de-a lungul întregii latinități. Practic, el se dovedeşte a fi – aşa cum îl considerau, de altfel, gramaticii latini înşişi – un substantiv posesor a trei cazuri exclusiv la singular (deci, un substantiv defectiv), numit în gramatica actuală substantivul verbal în *-tū-*. Iată flexiunea sa, limitată la exemplul dat şi în subcapitolul precedent (baza de pornire este, în general, tema de *infectum*):

conjugarea I: D *ornātŭi*, „spre împodobit"
AC *ornātum*, „pentru a împodobi"
ABL *ornātū*, „de împodobit".

1. *Dativul*

Este cel mai rar folosit caz al supinului şi scoate în evidență ideea de scop, de finalitate imediată sau de perspectivă: este, de altfel, semantismul fundamental al cazului D. Apare dependent, dar nu în mod obligatoriu, de adjectivele care induc ideea de scop şi exprimă, în genere, o opinie: *facĭlis / diffĭcĭlis, lepĭdus, iūcundus* etc., ca în *res lepĭda memorātui*, „lucru plăcut spre amintire". Primele forme apar atestate la Plautus, circulația lor fiind asigurată până în latina imperială (Tacitus), trecând prin perioada clasică (Titus Livius). Ulterior va dispărea, concurat de alte forme.

2. *Acuzativul*

Este, în schimb, cel mai frecvent întâlnit caz al supinului, numit în unele gramatici şi supinul I sau activ. Este considerat (aducându-se ca argument şi exemple din alte idiomuri IE antice, ca limbile balto-slave sau ca alte limbi italice) un acuzativ de direcție, deoarece apare utilizat după verbele care indică mişcarea într-o anumită direcție: *īre, uenīre* etc; acest acuzativ neprepozițional este identic

---

[*] Gabriela Creția, *op. cit.*, 187, cu suport bibliografic.

[**] Despre moştenirea gerunziului latin în română şi funcționarea lui, a se vedea Al. Rosetti, *op. cit.*, 155-156, cu bibliografie.

oricărui acuzativ nominal (*īre spectātum* = *ire domum*[*]). Valoarea activă a supinului este, în acest caz, consecința sensului direcțional[**].

Semnalăm, din punct de vedere fonetic, modificările ce pot surveni ca urmare a atașării consoanei inițiale a sufixului de supin (*-t-* din *-tū-*); la acele verbe care își termină tema în VT, supinul se formează prin pierderea VT; de exemplu, la conju-garea a III-a, *cad-* din TP *cadĕ-*, în contact cu sufixul -**tū-*, își modifică, prin disimilare, dentala finală, același fenomen petrecându-se și în cazul sufixului: **cad-tū-m* › **cad-sū-m* › **cas-su-m* › *casum* (prin reducere consonantică); și la conjugarea a II-a s-a petrecut același fenomen (**uid-tu-m* › **uis-so-m* › *uīsum*). Acest fenomen fonetic complex și destul de răspândit (mai puțin la conjugările I, a IV-a și, parțial, a II-a, unde sufixul de supin **-tū-* s-a atașat la teme de *infectum* încheiate într-o vocală: *-ā-, -ē-, -ī-*) a putut crea impresia existenței unui dublet al sufixului de supin, **-sŏ-* › *-su-*, care, ulterior, interpretat ca atare, s-a asociat cu perfecte sig-matice (de tipul *suāsī, iussī* ‹ *suādēre, iubēre*, „a îndemna”, „a porunci”) și s-a extins analogic.

Dată fiind varietatea formelor de supin în AC, în funcție de clasa de flexiune și chiar de specificul anumitor verbe, acest supin în AC (sau supinul I) este întotdeauna inclus de dicționare între cele 4 forme fundamentale ale verbului (de regulă, în ultima poziție și, desi-gur, numai acolo unde există: un verb ca auxiliarul *esse* nu cunoaște un supin propriu-zis).

3. *Ablativul*

Este aproape la fel de frecvent întâlnit ca și cazul precedent. La origine, el avea cel mai probabil o valoare separativă, ca în *opsōnātū redeō* (Plautus, *Menaech*. 228), „mă întorc de la făcutul pieței” (= de la piață). Ulterior s-a specializat într-o valoare relativ abstractă, aceea de relație, devenind, ca și dativul, dependent de anumite lexeme cu semantism special, cu precădere, aici, adjective, așa-numitele de opinie (*mīrābĭle*, „minunat”, *horrĭbĭle*, „îngrozitor”, *facĭle*, „ușor”, *diffĭcĭle*, „greu” etc.): *diffĭcĭle dictū, uīsū*, „greu de zis”, „greu de văzut”. Semantismul abla-tivului supinului (numit și supinul II) este mult mai apropiat de pasiv decât semantismul celorlalte două cazuri, ABL supinului intrând, de altfel, în opoziție diatezică cu AC lui.

În ansamblul lui, supinul, dependent în general de verbe (de mișcare) sau de adjective de opinie și calificare (grupate de regulă pe serii sinonimice) își vădește, în latină, valoarea intrinsecă, pe care Émile Benveniste[***] și gramaticienii ulteriori au numit-o în termenii de caracter virtual, potențial, subiectiv colorat al pro-cesului/stării exprimate. Fapt care, adăugăm noi, îl opune pe de o parte participiului (mai ales, celui prezent), pe de alta, dintre modurile personale, indicativului, ca mod al realizării efective și certe, apropiindu-l, în schimb, de conjunctiv, ca mod al non-realității virtual-potențiale.

EVOLUȚIA ÎN LATINĂ ȘI MOȘTENIREA ROMANICĂ. O dată încadrat în sistemul flexionar al verbului, supinul a căpătat, în mod firesc, recțiune verbală, și anume COD în AC (la verbele numite tranzitive) – fapt constatat încă din perioada arhaică și, pe de altă parte, și în alte limbi italice.

---

[*] *ILR*, I, 190.

[**] Pentru paralele IE antice, cf. Gabriela Creția, *op. cit*., 197.

[***] *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1975, cap. *Les formations latines en - tus et - tio*, p. 96 sqq.

Fixat bine în sistemul conjugării, deşi insensibil la categoria timpului, supinul a circulat cu precădere în limba cultă, dar, nu în mod neglijabil, şi în vorbirea populară, întrucât pe baza lui s-au constituit destul de vechi derivate verbale cu valoare desiderativă (terminate la infinitiv în -*tūrīre* sau -*sūrīre*: *partūrīre*, „a fi gata să nască", „a se chinui să nască" şi *ēsūrire*, „a pofti să mănânce" sunt printre cele mai cunoscute.*

Supinul I pare a fi fost serios concurat, în limba vorbită, pe la începutul erei imperiale, de alte moduri de expresie a finalităţii (infinitivul prezent cu valoare finală sau propoziţiile finale, precum şi, în mai mică măsură, PVA).

Supinul II a fost concurat şi el, fie de infinitivul prezent pasiv, fie de gerunziul în AC. Latina vorbită, apoi, treptat, proza şi poezia postclasică (sec. I p. Chr. şi urm.) au înlocuit supinul II mai ales cu infinitivul prezent pasiv, eliminându-l în cele din urmă**.

Dintre toate limbile romanice, numai româna a moştenit acest mod (în forma de AC/ABL, confundabilă şi confundată efectiv în pronunţia târzie), interferent formal cu participiul perfect pasiv (PPP), dar conotat suplimentar din punct de vedere semantic şi lărgit ca sferă de utilizare.***

4) **Participiul**

În ordinea prezentării noastre, ultimul mod flexionabil nominal are, din punct de vedere morfologic, un caracter mixt, în sensul că el se comportă în anumite situaţii ca un substantiv verbal, în vreme ce în majoritatea celorlalte reprezintă echivalentul unui adjectiv verbal (desigur, la rândul lui substantivabil).

Situaţiile la care facem aluzie alcătuiesc, de fapt, categoria reunită a diatezei şi a timpului, pertinentă în cel mai înalt grad participiului (ca şi infinitivul, în opoziţie cu gerunziul şi supinul, ultimele două insensibile temporal). Cum au procedat şi în cazul infinitivului, gramaticii latini au coagulat un sistem modal în jurul iniţial singurei forme de participiu înglobate în conjugare: aşa-numitul participiu prezent activ (PPA). Au făcut să depindă ulterior de el şi să intre într-un sistem de relaţii configurate temporal-diatezic adjective derivate, prin intermediul anumitor sufixe, ca *-*to*-, *-*nd*- sau (mai complex) *-*tū-r*-, de la temele verbale fundamentale, de *infectum* şi, respectiv, de supin.

Participiul şi-a configurat astfel şi şi-a autonomizat propria paradigmă, orientată foarte probabil după modelul infinitivului, dar incompletă faţă de acela. A rezultat următoarea configuraţie temporal-diatezică:

DIATEZĂ / **TIMP**	**ACTIVĂ**	**MEDIO-PASIVĂ**
PERFECT	Ø	*ornātus, -a, -um*
PREZENT	*ornans*	Ø
VIITOR	*ornatūrus, -a, -um*	*ornandus, -a, -um*

Se observă, aşadar, cum, având în centru forma originar integrată în sistemul conjugării, participiul latin reuneşte un vechi adjectiv verbal (având acelaşi formant sufixal ca şi gerunziul, *-*nd*-) şi formaţii mult mai recente, analitice, veritabile perifraze verbale.

---

* Gabriela Creţia, *op. cit.*, 199: autoarea arată că astfel de formaţii au fost sprijinite de existenţa PVA (participiul viitor activ) în -*ūrus, -a, -um*.

** *ILR*, I, 190.

*** *Ibidem*. Contra ideii de moştenire a supinului în română, cf. I. Fischer, *op. cit.*, 119; Gabriela Creţia, *op. cit.*, 199.

Spre deosebire de alte prezentări gramaticale, preferăm să nu izolăm şi, cu atât mai puţin, să nu autonomizăm un timp particular al participiului sub numele de g e r u n d i v. Acesta se dovedeşte a nu fi altceva decât viitorul la diateza medio-pasivă a participiului (cf. schema de mai sus), timp care, la respectiva diateză, a primit din partea gramaticilor latini şi a celor ulteriori, ca şi gerunziul (lat. *gerundium*, atestat la Diomedes, sec. al IV-lea p. Chr., şi la Priscianus, sec. al VI-lea p. Chr.), un nume propriu: *gerundiuus* (*modus*), după modelul *gĕrundī modus*, şi un loc precis în schema modului.

N.B. Descrierea fiecăreia dintre cele 4 forme temporal-diatezice ale participiului va fi efectuată în subcapitolul următor, consacrat *Timpului*, unde vom urmări şi evoluţia lor în latină, urmată de moştenirea romanică.

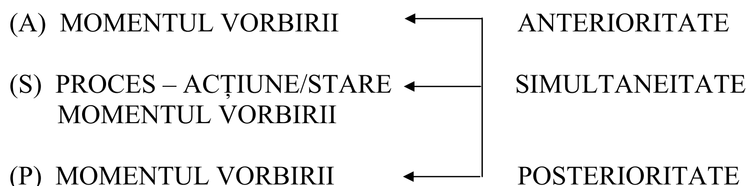
4. *TIMPUL*

Categoria gramaticală a timpului s-a configurat în limba latină în raport cu cele două mari serii aspectuale: FINIT/determinat/perfectiv (lat. *perfectum*) *vs*. NON-FINIT/nedeterminat/durativ/imperfectiv (lat. *infectum*), pentru care cf., *supra*, pp. 168-169. De la aceste teme aspectuale s-au format ulterior, aşa cum am arătat deja, teme temporale specifice (mai exact, modal-temporale), reprezentând în latină inovaţii posterioare funcţionării opoziţiilor de aspect.

Faţă de alte limbi IE antice, latina a renunţat complet la mărcile specific temporale (a se vedea, de pildă, greaca veche şi sanscrita) reprezentate de augment şi de desinenţele variabile după categoria: timpuri primare *vs*. timpuri secundare. Mărcile morfologice specifice diferenţierii timpurilor (repartizate pe moduri) au devenit în latină sufixele, considerate, poziţional vorbind, „periferice”, iar din punct de vedere cronologic evident mai recente decât radicalele verbale şi temele aspectuale[*].

În sine, categoria timpului are o funcţionalitate (şi, implicit, o valoare) pur relaţională, deoarece exprimă relaţia între acţiunea/starea denumită prin verb şi momentul relatării acţiunii/stării de către vorbitor/locutor: altfel spus, relaţia între timpul efectuării şi timpul relatării, între efectuare şi relatare, între obiectiv şi subiectiv, între „proces” şi „eu”.

Relaţia temporală va cunoaşte trei trepte, reperul (sau termenul marcat) al relaţiei fiind relatarea, momentul de realizare a actului locuţionar:

Remarcăm suprapunerea, identificarea „procesului” şi a „momentului vorbirii” în cazul treptei de simultaneitate (S) şi neta lor distingere în cazul celorlalte două (A şi P).

Raportate la cadrele aspectuale fundamentale în latină, cele 3 trepte temporale se repartizează în următoarea structurare, subordonate fiind distincţiei de aspect (a se vedea şi *supra*, pp. 168-169):

[*] Gabriela Creţia, *op. cit.*, 56.

ASPECT / TREAPTĂ TEMPORALĂ	INFECTUM	PERFECTUM
A	imperfect	mai mult ca perfect
S	prezent	perfect
P	viitor I	viitor II (anterior)

Schema se verifică integral pe modul cel mai complet din latină, indicativul.

Vom prezenta, în continuare, repartiția pe moduri a timpurilor, elementele sufixale corespunzătoare şi modalitățile de formare a diverselor timpuri, precum şi, de fiecare dată, ca întotdeauna, moştenirea modal-temporală în limbile romanice.

1. **T I M P U L   P R E Z E N T**

1.1. *modul* INDICATIV

Prezentul modului indicativ se înfățişează ca un timp prin excelență primar, deoarece nu posedă nici un fel de sufix morfologic, modal-temporal (S = Ø).

Din punct de vedere aspectual, se porneşte de la tema de *infectum*, numită din acest motiv, nu întâmplător şi pentru simplificare (după cum vom proceda şi noi mai jos), *tema prezentului* (TP).

Din punctul de vedere al formării în timp, prezentul indicativului s-a creat pornind de la *tema primară* (T1) în cazul conjugărilor I, a II-a şi a IV-a, şi de la R + VT (având drept rezultat tot o temă primară, T1) în cazul singurei conjugări tematice, a III-a.

Prin urmare, schema formativă este următoarea: $\mathbf{T_1 + DP}$

Alipirea desinențelor personale, de activ şi/sau de medio-pasiv, direct la tema primară provoacă o serie restrânsă de modificări fonetice locale, survenite în interiorul limbii latine, şi anume:

a) la persoana I singular A şi M/P dispar înaintea desinenței *-o*

- S1: *-ā-* la conjugarea I:	**laudā-ō > laudō*
	**laudā-or > laudor*
- VT: *-ĕ-* la conjugarea a III-a:	**pōnĕ-ō > pōnō*
	**pōnĕ-or > pōnor*

b) la persoanele a II-a şi a III-a singular, I şi a II-a plural A şi M/P

- VT: *-ĕ-* la conjugarea a III-a se închide la *-ĭ-*:

		A	M/P
SG	2.	**pōn-ĕ-s > pōn-ĭ-s*	*pōn-ĕ-ris* (*pōn-ĕ-re*)
	3.	**pōn-ĕ-t > pōn-ĭ-t*	**pōn-ĕ-tur > pōn-ĭ-tur*
PL	1.	**pōn-ĕ-mus > pōn-ĭ-mus*	**pōn-ĕ-mur > pōn-ĭ-mur*
	2.	**pōn-ĕ-tis > pōn-ĭ-tis*	**pōn-ĕ-mini > pōn-ĭ-mini*

N.B. După cum se observă, singura persoană gramaticală la care s-a păstrat timbrul vocalic originar *-ĕ-* a fost a II-a M/P, datorită contactului direct cu lichida inițială a desinenței, lichidă care a împiedicat închiderea timbrală.

c) la persoana a III-a plural, A şi M/P

– VT utilizată la conjugarea a III-a nu mai este *-ĕ-*, ci cealaltă, *-ŏ-*, cu care alternează, iar timbrul vocalei *ŏ* se închide la *-ŭ-* în contact direct cu desinența (*-nt*, *-ntur*):

[*] *pōn-ŏ-nt* > *pōn-ŭ-nt* (cu vocala -*ŭ*-, scurtă în sine, dar cu silaba -*nūnt* lungă)

– la conjugarea a IV-a, cu S1 -*ī*-, şi la conjugarea a III-a (la origine, a IV-a, cu S1 -*ĭ*-), unde au trecut verbe de tipul *capĕre, facĕre, cupĕre* etc., între T1 şi D se intercalează, după modelul conjugării a III-a propriu-zise (tipul *pōnĕre*), deci pe cale analogică, VT -*ŭ*-:

[*] *audī*- + *nt* > *audī* - *ŭ* - *nt*, prin extensie analogică
T1 D T1 VT D
faci- + *nt* > *faci* - *ŭ* - *nt*, prin extensie analogică

Ca urmare a aceluiaşi contact direct între tema (primară) şi desinenţele personale se petrec şi câteva modificări privitoare la cantitatea vocalei predesinenţiale, caracteristice temei. Astfel, la

1) persoana I singular

A: -*ō* (aici, desinenţa însăşi) se scurtează la verbele bisilabice cu structură iambică: *lĕgō* › *lĕgŏ* (aşa-numita scurtare iambică); la majoritatea celorlalte verbe, respectiv la polisilabice, cantitatea lungă originară, IE, a desinenţei active de persoana I singular se păstrează, cel puţin până în epoca târzie.

M/P: -*ŏr*: lichida scurtează în mod obligatoriu orice vocală situată înaintea ei.

2) persoana a III-a singular

A: -*ăt*, -*ĕt*, -*ĭt*: orice vocală predesinenţială lungă la origine (sufixele primare -*ā*-, -*ē*-, -*ī*-) se scurtează în silabă finală înaintea desinenţei -*t*. Nu acelaşi lucru se petrece, însă, înaintea desinenţei -*s*, unde vocala predesinenţială lungă nu se supune scurtării.

3) persoana a III-a plural

A: vocala anterioară desinenţei -*nt* se scurtează datorită ataşării desinenţei (-*ă-nt, -ĕ-nt, -ŭ-nt*), nu însă şi întreaga silabă, care rămâne lungă.

Valori particulare ale prezentului la indicativ

În afara valorii sale fundamentale, aceea de a exprima acţiunea / starea simultană cu actul locuţionar, prezentul modului indicativ poate dobândi anumite valori particulare, inclusiv unele care transgresează limitele temporalităţii:

a) prezentul cu sens de viitor

Este caracteristic limbii vorbite şi apare atestat încă din latina arhaică, desemnând o acţiune / stare din viitorul imediat: *Iam ego recurrō hūc* (= *recurram*), „Acum mă duc eu (= mă voi duce) într-acolo” (Plautus, *Asin*., 379)[*].

b) prezentul istoric

Reprezintă o înlocuire cu valoare expresivă şi actualizantă a unui timp din sfera preteritului (de regulă, un perfect), altfel spus este vorba de un prezent al trecutului, adică de o aducere în prezent, în actualitatea vorbirii, a unei realităţi verbale încheiate. Apare atestat încă din epoca preclasică, chiar arhaică, a latinei, şi se dezvoltă cu predilecţie în două direcţii: cea cultă, literară, în textele istoriografice analistice, apoi în textele narative în general; cea popular-vorbită, unde devine o modalitate de expresie curentă şi specifică, utilizându-se nu numai la persoana I singular, ca în textele arhaice, ci la toate persoanele.

c) prezentul gnomic (sau sentenţios)

În proverbe (gnome sau apoftegme, în terminologie de origine greacă), în maxime, sentenţe, cugetări, reflecţii etc., practic în orice formă de exprimare şi expunere concisă a gândirii filosofice, timpul prezent al indicativului capătă de cele

[*] Exemplul a fost preluat din *ILR*, I, 179; cf. şi Gabriela Creţia, *op. cit*., 100-101.

mai multe ori o valoare transtemporală sau atemporală, exprimând adevărul peren, universal valabil, al unei realităţi date, ca în următoarea expresie frazeologică: *Malum quidem nullum est sine aliquō bonō*, „Nu există nici un rău în care să nu fie şi ceva bun” (Plinus, *NH* XXVII, 3, 8).

Prezentul indicativului atestă şi alte două valori, de data aceasta depăşind graniţele modalităţii, nu ale temporalităţii (de aceea, ele se numesc valori hetero-modale):

1⁰ prezentul deliberativ

Valoarea acestui tip de prezent transgresează limitele indicativului, devenind echivalenta uneia dintre valorile de bază ale conjunctivului, în exemple de tipul *quid agŏ?*, „ce (să) fac?”, *quid faciō?*, „id.”. Valoarea în cauză a prezentului a fost, de asemenea, specifică limbii vorbite şi s-a manifestat de-a lungul întregii latinităţi, de la textele arhaice (atestări numeroase la Plautus) până în epoca târzie.

2⁰ prezentul iusiv (sau imperativ)

S-a constituit şi el de timpuriu, ca valoare hetero-modală a indicativului, în limba vorbită, devenind acolo un concurent al imperativului, căruia de altfel i s-a şi substituit în procesul transformării latinei în limbile romanice. Acest fapt s-a datorat existenţei unui plus de fermitate, de categoric în exprimarea unei porunci prin intermediul indicativului faţă de aceeaşi exprimare prin imperativ, întrucât indicativul (prezent) exprimă şi prezintă acţiunea / starea ca reală, ca şi cum ar fi realizată în momentul vorbirii: *is nunc*, „pleci acum” = *i nunc*, „pleacă acum (odată)!”.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Prezentul modului indicativ s-a moştenit, fiind un timp extrem de uzual, în toate limbile romanice, în primul rând datorită utilizării lui continue în vorbire. Semnalăm câteva aspecte esenţiale ale modificărilor survenite în latina populară şi repercutate în limbile continuatoare:

a) crearea de forme analogice şi / sau simplificatoare, inclusiv prin expansiunea de la o conjugare la alta (exemplificarea pe material românesc): **facŏ* (după modelul lui *dīcŏ* › rom. *zic*[*u*]) › rom. (eu) *fac*; **taco* (după acelaşi model) › rom. (eu) *tac*; **facunt* (ca *dīcunt* › rom. *zic*[*u*]) › rom. (ei, ele) *fac*; **habunt* (tot după modelul conjugării a III-a) › rom. (ei, ele) *au*; **cantis*, **uidis*, **laudis*, **(h)abis* (după acelaşi model) › rom. *cânţi, vezi, lauzi, ai* (cu căderea, încă din perioada târzie a latinei, a desinenţei personale în vorbire).

b) asocierea tot mai frecventă a pronumelor personale cu formele verbale propriu-zise, tocmai datorită tocirii fonetice şi, în final, dispariţiei desinenţei (mai ales a celor simple: *-s*, *-t*, *-m*); pronumele personal şi-a pierdut, astfel, valoarea emfatic-expresivă pe care o poseda în latina clasică, devenind o veritabilă unealtă gramaticală (de indicare a persoanei gramaticale), mai ales în acele limbi romanice, ca franceza, unde s-a produs o unificare a corpului fonetic al primelor 3 persoane gramaticale. Acolo, dar şi în alte limbi romanice (inclusiv româna), a apărut şi o marcă nouă, suplimentară: alternanţa vocalică în radical (de tipul rom. [eu] *joc*, [el, ea, ei, ele] *joacă*, [noi] *jucăm* etc.).

c) proliferarea formelor verbale dezvoltate prin sufixele *-(i)sc-* şi *-iz-* (ultimul, de origine greacă), morfeme care, în timp, pe teren romanic, îşi pierd caracterul propriu (de sufix), devenind părţi componente ale desinenţelor personale: **in-flōresc-ō* › rom. *înfloresc* etc.[*]

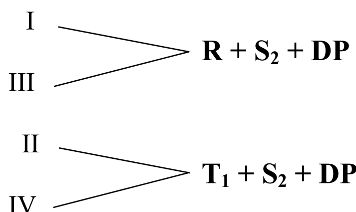
1.2. *modul* CONJUNCTIV

Latina a preluat, pentru formarea timpului prezent al conjunctivului, fie şi în parte, elemente sufixale specifice modului optativ, dispărut în procesul complex al autonomizării şi constituirii latinei ca idiom italic din marea masă lingvistică a

[*] Pentru moştenirea, în detaliu, a fiecărei persoane la indicativul prezent, pe conjugări, din latină în română, a se consulta Al. Rosetti, *op. cit.*, 152-153; cf. şi Gabriela Creţia, *op. cit.*, 100 (pentru moştenirea în Romania occidentală a sufixelor -[*i*]*sc*- şi -*iz*).

comunității IE. Din punctul de vedere al semantismului modal, prezentul conjunctivului acumulează, de asemenea, după cum am arătat deja, valorile optativului IE, alăturate celor proprii conjunctivului, de aceeaşi origine.

Deosebirea esențială față de prezentul indicativului constă, deci, în faptul că formarea prezentului la conjunctiv se bazează pe utilizarea a două serii de sufixe. Din punct de vedere morfematic, al formării în timp, aceste sufixe s-au ataşat fie direct la radical, în cazul conjugării I şi a III-a (paradigmele fără infix -*ĭ*-), fie la tema primară, T_1, respectiv la aşa-numita temă a prezentului (TP), la celelalte două conjugări. Schema formativă este, deci, dublă, în funcție de natura elementelor morfematice componente repartizate pe clase de flexiune:

, unde S_2 = sufix modal temporal

Verbele, încadrate tradițional la conjugarea a III-a, dar care adaugă la R vocala tematică -*ĭ*-, considerată un „infix” (tipul *capĭō, facĭō* etc.), ataşează sufixul modal temporal la forma infixată (care se descompune şi ea în R + VT, reprezentând, în fond, tot o temă primară, T_1).

Din punctul de vedere al aspectului, apare evident că şi în cazul de față semantismul fundamental este cel de *infectum*.

Sufixele îşi schimbă distribuția față de aceea pe care o remarcăm luând în considerare modul de formare a prezentului la conjunctiv.

Astfel, sufixul predominant, care acoperă cea mai largă arie flexionară, este -*ā*-, utilizat la toate conjugările, în afară de prima. Sufixul a contribuit la clădirea unor paradigme bine caracterizate, rezistente în timp şi uzuale. Este de origine IE, totuşi încă neclarificată, cel mai probabil părând a proveni, ca şi cel de-al doilea menționat mai jos, tot din sfera optativului, şi aflându-se în relație complementară cu acela[*]. Latina a păstrat şi câteva relicte de aşa-numit c o n j u n c t i v r a d i c a l, adică de forme verbale de conjunctiv, de tipul *ad-/peruena(n)t, attigās, duam, fuam, tulam, crēduam*, în care S_2 (-*ā*-) se ataşează direct radicalului; aceste forme arhaice au fost înlocuite, în latina clasică, de cele având la bază tema primară, de *infectum*, a „prezentului”, sau pur şi simplu eliminate (*ad-/peruenia*[*n*]*t*, *attingās, dēs, sīm, feram, crēdam*).

Cel de-al doilea sufix, -*ē*-, a fost şi el, foarte probabil, specific optativului, dacă acceptăm că provine din vechiul şi tipicul sufix IE de optativ *-*iē*- (*-*yē*-), redus la -*ē*- în limbile italice (o atestă grupul osco-umbrian, independent de latină), păstrat ca atare în latină la verbele de conjugarea I şi redus la *ī*, tot în latină, în forme izolate de conjunctiv (în fond, de optativ, din perspectivă IE).

La verbele de conjugarea I, ataşarea sufixului modal-temporal -*ē*- (nu s-ar fi putut utiliza celălalt sufix, -*ā*-, deoarece ar fi condus la apariția unor forme identice cu cele ale prezentului indicativ) a avut loc prin eliminarea lui S_1 (-*ā*-), ca urmare a contragerii: **orn-ā-(i)ē-m › orn-ē-m*. Se realizează, astfel, opoziția clară între formele,

[*] Gabriela Creția, *op. cit.*, 38 (şi n. 19, cu bibliografie); tot aici şi reperele IE necesare.

marcate sufixal, de conjunctiv prezent, şi cele, nemarcate, de indicativ prezent. Se observă, din exemplul dat, că DP utilizată la persoana I singular nu poate fi alta decât cea secundară *-m*, contextul fonetic excluzând-o pe cea vocalică (*-ō*): utilizarea desinenţei secundare confirmă ipoteza originii optativale a sufixelor[*].

Forma originară a sufixului IE de optativ **-iē-* s-a păstrat în paradigma devenită de conjunctiv prezent a lui *esse*: *siēm, siēs, siēt* (‹ *sied*), forme arhaice atestate şi epigrafic. Varianta scurtă a sufixului, *-ī-*, s-a folosit la plural (*sīmus, sītis, sīnt*). La sfârşitul epocii arhaice (cu prelungiri izolate ulterior, în secolul I a. Chr.), paradigma lui *esse* se unifică pe forma redusă a sufixului: *sīm, sīs, sīt* etc. Aceasta devine unica formă pentru conjunctiv prezent la derivatele lui *esse* în latina clasică.

S-au păstrat, de asemenea, forme verbale izolate de foste optative, precum:

- la alte verbe atematice şi, prin aceasta, anomale: *uel-ī-m, nol-ī-m, mal-īm* (‹ *uelle*, „a voi”, *nolle*, „a nu voi”, *malle*, „a prefera”); *ed-ī-m* (‹ *es-se* ‹ **ed-se*, „a mânca”);

- la verbe tematice (de conjugarea a III-a), ca relicte arhaice, substituite ulterior, încă din epoca preclasică, prin forme regularizante aliniate temei de *infectum*: **dou-ī-m* › *dū-ī-m* (înlocuit ulterior cu *d-ē-m* ‹ *dāre*, „a da”); compuşii acestuia prezintă, în aceeaşi epocă arhaică, forme identice: *crēduīm* (înlocuit de forma clasică *crēd-ā-m* ‹ *crēdĕre*, „a crede”) şi *perduīm* (înlocuit de forma clasică *perd-ā-m* ‹ *perdĕre*, „a pierde”);

- la verbe cu tema primară sigmatică (R + S_1, unde S_1 = *-s-*), alcătuind vechi teme de desiderativ, resufixate prin S_2 *-ī-* de optativ propriu-zis: **dīc- s- ī- m* › *dīxīm*;
R S_1 S_2 DP

similar: *faxīm* (‹ **fac-s-ī-m*), *ausīm* (‹ **aud-s-ī-m*, cu disimilarea dentalei oclusive), *empsīm* (‹ **emp-s-ī-m*), de la verbele *dīcĕre*, „a zice”, *facĕre*, „a face”, *audēre*, „a îndrăzni”, *emĕre*, „a cumpăra”. Atari forme, datorită caracterului arhaic al elementului formant sufixal, vor cunoaşte o răspândire limitată la nivelul stilurilor limbii (în texte juridico-religioase şi în comedia latină arhaică) şi oprită în pragul epocii clasice, resimţite fiind atunci ca anomale în raport cu sistemul analogic regularizant al flexiunii verbale latine.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Dintre toate timpurile conjunctivului, după cum era şi firesc, cel mai bine s-a conservat prezentul, cu aproape toate funcţiile modale specifice, şi aceasta datorită faptului că el a fost, după cum am notat mai sus, puternic marcat, atât formal cât şi semantic, ceea ce i-a asigurat o carieră durabilă. Spaniola, portugheza, provensala şi româna au moştenit repartizarea latină a sufixelor *-ē-* şi *-ā-*, la toate persoanele pentru primele trei limbi. În italiană s-a produs o extensie a sufixului *-ā-* şi la anumite persoane ale conjugării I, celelalte două următoare moştenindu-l în mod normal la toate persoanele. În română a avut loc (dacă nu cumva chiar în latina dunăreană, sau imediat ulterior)[**] o ştergere a opoziţiei dintre prezentul celor două moduri înrudite, conjunctivul şi indicativul, cu excepţia remarcabilă (şi inexplicabilă!) a persoanei a III-a, singular / plural, singura care moşteneşte sufixele latine: *laud-ē-(n)t* › (să) *laude* (el, ea / ei, ele); *duc-ā-(n)t* › (să) *ducă* (el, ea / ei, ele), faţă de *laudā-(n)t* › *laudă* (el, ea / ei, ele); *duc-ĭ-t* › *duce* (el, ea); *duc-u-nt* › *duc* (ei, ele)[***].

---

[*] Gabriela Creţia, *op. cit.*, 144 (cu paralele italice).
[**] „/…/ la o dată indeterminabilă /…/” (I. Fischer, *op. cit.*, 114).
[***] Pentru alte detalii, cf. şi Al. Rosetti, *op. cit.*, 155.

1.3. *modul* IMPERATIV

Latina a moştenit din IE comună două trăsături specifice acestui mod prin excelenţă defectiv (din punct de vedere gramatical) şi izolat (ca poziţie, în raport cu celelalte moduri):

a. ca şi în IE, imperativul latin nu posedă o temă proprie: el se formează, cu o singură excepţie absolut izolată,[*] de la tema de *infectum*, deci de la tema indicativului prezent, la care se adaugă direct (unde era cazul) DP;

b. adăugarea directă la temă a DP presupune, în chip firesc, absenţa morfemelor modale, aşadar a sufixelor modal-temporale (S2).

Prezentul imperativului este – între cele două timpuri, singurele de altfel, pe care le posedă acest mod în latină – acela care, având formele minimal scurte din punct de vedere fonetic (ordinul sau porunca trebuind a fi rapid date şi, mai ales, executate după rapida lor emitere), nu este utilizat decât la o singură persoană (a II-a, singular/plural). Numai la plural apare DP. Schema formativă a imperativului prezent este, aşadar, următoarea (indiferent de clasa de flexiune):

$$\mathbf{T_1 \pm DP}$$

unde, la persoana a II-a singular, DP = Ø, iar
la persoana a II-a plural, DP = -*te*.

Exemplificăm printr-un verb aparţinând primei clase de flexiune:

ACTIV

SG. II *ornā* !, „împodobeşte!”
PL. II *ornāte* !, „împodobiţi!”

MEDIO-PASIV

SG. II *ornāre* !, „fii împodobit!”
PL. II *ornāmĭni* !, „fiţi împodobiţi!”

NB 1. Ca şi la prezentul indicativului, alipirea DP (la plural) direct la tema pură, nesufixată (T1), provoacă la conjugarea a III-a, la verbele tematice, în -*ĕ*-, modificarea vocalei respective (închiderea ei timbrală) înaintea desinenţei: * *pōn-ĕ-te* > *pōn-ĭ-te*; **pōn-ĕ-mĭni* > *pōn-ĭ-mĭni*.

2. La persoana a II-a singular M/P, desinenţa -*re* provine din desinenţa personală IE* -*sĕ*, desinenţă secundară medio-pasivă, alternând cu *-*sŏ* (aceasta din urmă moştenită în greaca veche).

3. La persoana a II-a plural M/P, desinenţa -*mĭni* este identică aceleia corespunzătoare de la indicativ prezent.

4. La persoana a II-a singular A, latina moşteneşte din IE formaţia de imperativ cu DP = ø, iar la plural A tot o DP IE, *-*te*.

5. Verbele aşa-numite atematice, prin excelenţă anomale (cf. capitolul X. MORFOLOGIA VERBULUI (III). FLEXIUNEA ANOMALĂ) îşi construiesc şi ele imperativul prezent activ de la tema pură (T_1): *es, este* (< *esse*, „a mânca”), *fer, ferte* (< *ferre*, „a purta”), *i, ite* (< *ire*, „a merge”), *da, date* (< *dāre*, „a da” etc.).

6. Probabil după modelul acestora din urmă, dacă nu cumva din alte motive (de exemplu, datorită haplologiei), începând din latina arhaică (unde se mai întâlnesc, totuşi,

[*] Este vorba de verbul *meminī*, cu imperativul *mementō*, format de la tema de *perfectum* (TPf), ca de altfel întreaga paradigmă păstrată a verbului, care şi-a pierdut în utilizare tema de *infectum*.

forme întregi, în special în poezie), dar mai ales ulterior, 3 verbe foarte uzuale, aparţinând conjugării a III-a (tematice), îşi pierd VT la persoana a II-a singular, altfel spus se apocopează: formele apocopate *dic* (< *dicere*), *duc* (< *ducere*), şi *fac* (< *facere*) au reprezentat, aşadar, inovaţii latine, pătrunse (dar nu complet) şi la nivelul compuşilor sau derivatelor verbelor respective. La nivelul limbii vorbite, eroziunea fonetică a finalului consonantic (neobişnuit la această persoană şi, de altfel, în general la verbul latin) a continuat, fiind atestate epigrafic forme ca *fa* (în loc de *fac*: *CIL*, XV, 6754) sau *ua* (analogic, în loc de *uad*[*e*]: *CIL*, XV, 628). Moştenirea romanică – a se vedea, de pildă, formele româneşti: *fă! zi! du!* – confirmă cu exactitate această evoluţie.

Porunca negativă, exprimând ideea de prohibiţie sau de interdicţie, aşadar imperativul negativ la timpul prezent, s-a formulat, cum am arătat în parte mai sus (p. 178 în notă), perifrastic, prin intermediul unor imperative gramaticalizate ca verbe auxiliare: *nolī/cauē/fugĕ/mittĕ/parcĕ* + verbul respectiv la infinitiv (desigur, auxi-liarele de imperativ puteau fi utilizate şi la plural: *nolītĕ, cauēte, fugĭte* etc.; după *cauēre* se folosea de regulă conjunctivul prezent); sensul general era: „fereşte-te să nu ...”, „caută să nu ...”, „ai grijă să nu ...”, „atenţie să nu ...” etc. (traducerea poate fi efectuată, evident, şi prin „nu” ... urmat de imperativul corespunzător al verbului din latină).

O altă modalitate de exprimare a poruncii negative uzita imperativul prezent al verbului conjugat precedat de conjuncţia *nē* sau doar de adverbul *non*: *nē ornā(te), nē habē(te), nē pōne /ponĭte* etc., „nu împodobi(ţi)”, „nu avea/aveţi”, „nu pune/puneţi” etc.

Deşi nu interesează imperativul decât în calitate de variante concurenţiale ale acestuia în exprimarea poruncii negative, se impune să precizăm şi alte două modalităţi: a) prin conjunctiv (prezent sau perfect, ultimul fără valoare temporală, exprimând doar ideea optativ-desiderativă), precedat de *nē*, „să nu”; b) în latina târzie a epocii imperiale, prin infinitivul (prezent activ) precedat de *nē/non*, cu ecouri romanice (italiană, vechea franceză, vechea română).

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Imperativul prezent, în pofida destul de numeroaselor variante modal-temporale concurenţiale, atât pentru aspectul afirmativ, cât şi pentru cel negativ, s-a conservat, mai ales la singular, în toate limbile romanice. După cum am semnalat mai sus, cu ocazia prezentării generale a modului, la plural unele limbi romanice au înlocuit forma de imperativ prezent cu aceea de indicativ prezent (cazul românei, al francezei şi al provensalei).

În cazul particular al românei, s-a arătat[*] că în sec. al XVI-lea se utilizau încă, pentru exprimarea ordinului afirmativ la plural, conjunctivul sau indicativul prezent; pentru imperativul negativ, româna aceluiaşi secol, spre deosebire de cea modernă, folosea o formă analogică creată după modelul singularului, unde se presupune că era întrebuinţat infinitivul precedat de adverbul *nu*:

II sg[*] *nu zicere* > *nu zice*; II pl *nu zicereţi*.

1.4. *modul* INFINITIV

La ambele diateze, infinitivul prezent apare integrat temei de *infectum*, la care se adaugă, pentru fiecare diateză, sufixul (de fapt, sufixele) specific(e). Schema formativă a prezentului la infinitiv se înfăţişează, în consecinţă, astfel:

$$\mathbf{T_1 + S_2}, \text{ unde DP} = \varnothing$$

[*] Detalii, exemplul de mai jos, ca şi altele, se află la Alexandru Rosetti, *op. cit.*, 156.

O discuție aparte impune doar natura şi originea lui S_2.

a) diateza activă

S_2 = -*rĕ* (la verbele nomale, alcătuind imensa majoritate a verbului latin): *ornā-rĕ*, unde *ornā* - = T_1 şi -*rĕ* = S_2

= -*sĕ* (care reprezintă forma originară, IE, a sufixului, atestată, direct sau indirect, datorită vechimii pe de o parte, contextului fonetic specific, pe de alta, la verbele aşa-numite anomale sau neregulate): *es-sĕ*, „a fi", **ed-sĕ* > *es-sĕ*, „a mânca", **fer-sĕ* > *fer-rĕ*, „a purta", **uel-sĕ* > *uellĕ*, „a voi" (în ultimele 3 situații a avut loc o asimilare cosonantică în contact progresivă); în cazul lui *possĕ* (<**potessĕ* < *pot-* + *essĕ*) a avut loc recrearea analogică (după formele de indicativ prezent) a infinitivului.

Forma infinitivului prezent activ întâlnită la verbele nomale este evident mai recentă, reprezentând rezultatul rotacizării intervocalice a lui -*s*-: **ornā-s-ĕ* > *ornā-rĕ*; la fel: **habē-s-ĕ* > *habē-rĕ*; **pōnĕ-s-ĕ* > *pōnĕ-rĕ*; **facĭ-s-ĕ* > *facĕ-r-ĕ* (aici intervine, în plus, obişnuita deschidere timbrală a vocalei înaintea lui -*r*-, evident posterioară rotacizării); **audī-s-ĕ* > *audī-r-ĕ*.

Originea prezentului infinitivului (la activ, ca şi la medio-pasiv) este, după cum am precizat mai sus, p. 178, una pur nominală: ca substantiv verbal abstract, infinitivul prezent originar se flexiona (posedând semantism activ), el având tema (nominală) în siflanta -*s*- urmată de desinențele cazuale; -*s-ĕ* pare a fi reprezentat terminația infinitivului la un caz oblic, cel mai probabil L sau D, forma inițială a viitorului sufix de infinitiv prezent activ fiind, după toate probabilitățile, -*s-ĭ* (cu deschidere timbrală ulterioară în silabă finală deschisă, fapt normal în latină).

Semnalăm existența, în latina arhaică, dar şi, oricând, în vorbirea populară (atestată epigrafic de-a lungul latinității), a formelor de infinitiv prezent apocopate, aşadar a celor care nu atestă („l-au pierdut pe") –*ĕ* final: *haber* (*CIL*, VIII, 8369 etc.), *biber* (Cato, *Orig*., 121), *tanger* (*CIL*, I^2, 501), *liber* (Charisius, *GL* I, 124 KEIL) etc. Este posibil ca formele apocopate să fi fost cele originare de locativ, fără -*ĭ* > -*ĕ* (fapt confirmat de o serie de infinitive din greaca veche).* Astfel de forme (ce au căpătat ulterior o alură „vulgară")**, s-au menținut, după cum se observă, de-a lungul întregii latinități, şi ele trebuie puse în legătură, după cum s-a arătat, cu acele forme de infinitiv romanic lipsite de vocala finală, într-o anumită arie a romanității occidentale (de exemplu, în franceză şi spaniolă: fr. *finir, avoir, chanter* etc.; span. *haber, estar, bibir* etc.).

b) diateza medio-pasivă

Sunt utilizate, aici, în funcție de clasa de flexiune, două sufixe caracteristice:

b.1. sufixul -*ī*, la conjugarea tematică (a III-a), inclusiv la cele cu tema în -*ĭ*-; sufixul se adaugă direct la R: **pōn-ī* > *pōnī*, „a fi pus", „faptul de a fi pus"; **dīc-ī* > *dīcī*, „(faptul de) a fi spus"; *dūc-ī* etc., „(faptul de) a fi dus" etc.; **cupĭ-ī* > **cupii* > *cupī*, „(faptul de) a fi dorit"; sufixul -*ī* se pare că provine dintr-o desinență cazuală de D sg (-*ei*) a unui nume verbal abstract, ca şi la diateza activă, dar cu semantism medio-pasiv.

b.2. sufixul -*rī*, la celelalte conjugări, ataşat temei de *infectum*: *ornā-rī*, „(faptul de) a fi împodobit", *habē-rī*, „(faptul de) a fi avut", *audī-rī*, „(faptul de) a fi auzit" etc.; după cea mai probabilă ipoteză, acest sufix trebuie analizat şi descompus, din perspectivă IE, în desinența de D sg -*ī* (< IE *-*ei*) de mai sus, care

---

* *ILR*, I, 188.

** Gabriela Creția, *op. cit*., 174.

s-a ataşat unor teme în siflantă (-*s*-), aceasta rotacizându-se ulterior; nu este exclusă nici ipoteza unei contaminări între sufixul -*ī* de medio-pasiv (cf. *supra*, b.1.) şi sufixul -*rĕ* de activ.*

Latina arhaică atestă într-o măsură redusă, totuşi demnă de reţinut, încă 2 sufixe pentru prezentul medio-pasiv al infinitivului: -*ier* şi -*rier*, întâlnite în texte cu caracter arhaic (literare, epigrafice: Plautus şi Terentius, *Senātus consultum dē Bacchānālibus*, fragmentele istoriografilor analişti, diverse inscripţii) sau arhaizant (Lucretius, Sallustius, unii poeţi augustani, inclusiv din necesităţi metrice în poziţie finală de vers): *percontārier* (în loc de *percontāri*), *uidērier* (în loc de *uidērī*), *gnoscier* (în loc de [*g*]*noscī*) ş.a. Originea celor două sufixe, de altfel mult discutată, rămâne, în fond, necunoscută, cea nominală având şanse să fie probabilă.**

Utilizări particulare ale infinitivului prezent

1) infinitivul istoric (descriptiv) se substituie indicativului imperfect în propoziţiile principale, datorită faptului că posedă virtuţile pregnante necesare unei evocări narative semnificative; la origine se pare că a fost o frază nominală***; se află în plină expansiune în proza clasică, la Sallustius şi Titus Livius, fiind exploatat şi ulterior, de către „Homerul" istoriografiei latine, Tacitus (sec. I-II p. Chr.). Sallustius (contemporanul mai tânăr al lui Caesar) este primul prozator care îl utilizează în propoziţiile subordonate.

2) infinitivul cu valoare imperativ-prohibitivă a fost şi el, la origine, o frază nominală (rostită non-enunţiativ, ca ordin afirmativ/negativ); se pare că a cunoscut o răspândire remarcabilă la nivel colocvial-familiar (deci, la nivelul oralităţii), de unde moştenirea sa romanică, fiind un comod concurent al imperativului.

3) infinitivul exclamativ (al „admiraţiei" şi/sau al „indignării") a constituit şi el o trăsătură a conversaţiei familiare, având o valoare afectivă şi, totodată, retorică accentuată, de unde prezenţa sa emfatică în textele literare ale epocii clasice şi ulterior.

EVOLUŢIA INFINITIVULUI PREZENT ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ 1. În latina târzie, pe baza diverselor texte păstrate, aparţinând unor registre variate, se poate observa o veritabilă expansiune a infinitivului prezent activ, care tinde să se substituie altor moduri nominale cu valoare finală, precum gerunziul (în AC), supinul I şi participiul viitor activ (cu finala -*t-ur-us* /-*a* /-*um*): o formă ca *sēdit mandūcāre*, „s-a aşezat pentru a mânca", a înlocui comod forma cultă cu gerunziul (*ad mandūcandum*), ajungându-se la confuzii grave (precedarea infinitivului de prepoziţia *ad*, în locul formei de gerunziu: *ad mandūcāre*).****

2. Unele limbi romanice – după cum am arătat deja – au moştenit forme verbale apocopate la infinitiv prezent activ, continuând poate o tendinţă foarte veche în latină (de exemplu, franceza şi spaniola); în schimb altele, ca italiana şi româna, au moştenit integral forma respectivă, conservând vocala finală a sufixului de infinitiv activ prezent; ulterior, fostele infinitive în întregime păstrate au devenit substantive (ceea ce s-a petrecut şi în cazul altor limbi romanice, în afară de italiană şi română): de exemplu, lat. *uidēre* > rom. (infin.) *vedere* (forma „lungă") > (subst.) *vedere*.

3. Infinitivul prezent pasiv nu s-a moştenit în nici o limbă romanică, dispărând o dată cu întreaga paradigmă de medio-pasiv sintetică.

4. Limbile romanice au moştenit şi alte tendinţe specifice fazei tardive a evoluţiei limbii latine vorbite, şi anume:

---

* Discuţia la Gabriela Creţia, *op. cit*., 177.

** Detalii şi bibliografie apud Gabriela Creţia, *op. cit*., 178; cf. şi *ILR*, I, 188.

*** *ILR*, I, 189.

**** Pentru trimiteri exacte, cf. Gabriela Creţia, *op. cit*., 176-177.

4.1. schimbarea clasei de flexiune, ca urmare a tendinţei generale spre regularizare: *respondēre* devine *respondĕre* (II →III), *cadĕre* devine *cadēre* (III →II), *fugĕre* devine *fugīre* (III →IV): cf. rom. *(a) răspunde* (III), fr. *répondre* (clasa a III-a); rom. *(a) cădea, cădere*; *(a) fugi*, fr. *fuir* etc.*

4.2. regularizarea infinitivelor anomale: *esse* → **essere*, *offerre* → **offerrere*, *sufferre* → **sufferrere* (cu metaplasmă **sufferrīre* > rom. [*a*] *suferi*, fr. *souffrir*, it. *soffrire* etc.); *uelle* → **uolēre* (cu expansiunea temei de prezent pe gradul *o*); *posse* → **potēre* (cu acelaşi tip de expansiune), cf. rom. *vrere, putere* (v., *supra*, punctul 2).

În concluzie, limbile romanice au păstrat foarte bine infinitivul prezent activ, eliminând-l pe cel medio-pasiv o dată cu întreaga paradigmă medio-pasivă sintetică.

5. Infinitivul românesc apare întotdeauna, la prezent activ, precedat de prepoziţia *a* (< lat. *ad*, „la", „pentru", „spre"): utilizarea din română trebuie pusă în legătură cu aceea din latina târzie (*ad* + infinitivul), rămânând încă nesatisfăcător explicată reducerea în română a infinitivului latin (dispariţia sufixului - *re* conduce la formarea în română a infinitivului numit „scurt": *a vedea, a pune, a veni* etc.).

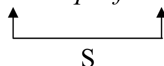
În sfârşit, româna restrânge utilizarea infinitivului din punct de vedere sintactic la uzul adverbal, aşadar cu funcţie de obiect direct, uz întâlnit frecvent în româna veche şi în aceea a secolului al XIX-lea, concurat şi înlocuit în româna modernă şi contemporană cu conjunctivul prezent.

1.5. *modul* PARTICIPIU

Prezentul participiului, în pofida comportamentului său nominal (ca adjectiv şi/sau substantiv), a aparţinut, de la originile cristalizării limbii latine, sistemului verbal, fapt dovedit în primul rând de semantismul său, care nu a coincis niciodată cu acela al unui adjectiv sau substantiv obişnuit, decât după nominalizarea prin uzul vorbirii a participiului respectiv.

Astfel, format de la tema de *infectum* (T1), prezentul participiului s-a plasat de la început în sfera durativului, exprimând în mod constant, de-a lungul latinităţii, nu un timp propriu-zis, determinat, ci desfăşurarea simultană, concomitentă, a unei acţiuni/stări secundare în raport cu o acţiune/stare principală, aceasta din urmă fiind exprimată printr-un verb la mod personal şi la diverse timpuri:

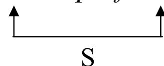
a) *cantantēs proficiscuntur*, „pleacă în timp ce cântă", „cântând pleacă"

S

acţiunea exprimată de participiul prezent activ (PPA) *cantantes* este simultană în prezent cu aceea exprimată de verbul deponent *proficiscuntur*;

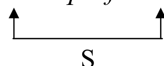
b) *cantantēs profectī sunt*: „au plecat în timp ce cântau", „au plecat cântând"

S

acţiunea exprimată de PPA este simultană în trecut cu aceea exprimată de verbul principal *profecti sunt*:

c) *cantantēs proficiscentur*, „vor pleca în timp ce vor cânta", „cântând vor pleca"

S

acţiunea exprimată de PPA este simultană în viitor cu aceea exprimată de verbul principal *proficiscentur*.

---

* Detalii, clasificări şi numeroase exemple de metaplasmă verbală, de trecere a unui verb de la o clasă de flexiune la alta, oferă Gabriela Creţia, *ibid*., 85-89, motivaţia fenomenului fiind complexă (fonetică, morfologică, dar şi semantică).

Semantismul temporal al participiului prezent activ este, în concluzie, nu cel de actualizare, de simultaneitate cu prezentul vorbirii (prezentul locuționar), ci de *simultaneitate în durată cu acțiunea* exprimată de un alt verb, aflat la un mod personal, aşa-numitul *verb principal*, după cum rezultă cu claritate din exemplele de mai sus. De aceea, dacă PPA nu se traduce prin gerunziul românesc (variantă, desigur, posibilă, dar utilizabilă numai în funcție de posibilitățile contextului), atunci redarea PPA într-o limbă modernă (inclusiv în română) trebuie să reproducă atent relația cu treptele temporale exprimate prin verbul principal.

Din punctul de vedere al originii şi formării sale, PPA din latină constituie o continuare a unei formații verbale IE care utiliza un sufix specific (îl putem numi „participial”), funcționând în perioada comunității IE şi fiind moştenit ulterior pe 3 grade apofonice: **-ent-* (gradul numit „normal”)/ **-ont* (gradul *o*)/ **-nt-* (aşa-numitul grad ø, avocalic). Acest sufix se aplica, încă din IE, temelor durative, fapt moştenit în toate limbile IE antice, desigur în proporție diferită a productivității: spre a oferi un singur exemplu, vom arăta că greaca veche a utilizat sufixul pentru a forma participii atât la diateza activă, cât şi la cea pasivă, în vreme ce latina şi alte limbi italice au format prin intermediul lui participii în primul rând active, dar şi medii (la verbele numite deponente).

Latina a moştenit formația participială IE pe gradul vocalic generalizat *-e-* al sufixului, deşi, aşa cum vom arăta mai jos, există câteva relicte ale gradului apofonic - *o*-.

Schema formativă a participiului prezent latin considerăm că este următoarea:

$$\mathbf{T_1 + S_2 + DC}$$

unde:

T_1 este tema de *infectum* (aşa-numita temă a prezentului, TP)
S_2 este sufixul participial, **-ent-*
DC sunt reprezentate de desinențele specifice declinării a III-a cu temă consonantică, respectiv vocalică (desinențele cazuale).

Modul de formare a PPA este foarte probabil că a presupus:

a) generalizarea sufixului participial pe gradul normal (*-e-*) la toate clasele de flexiune;

b) contragerea (contracția) între vocala finală a temei, la primele 3 clase de flexiune (respectiv: S_1 la conjugările I şi a II-a şi VT la conjugarea a III-a propriu-zisă), şi vocala sufixului participial (vocala sufixală).

Ilustrăm modul de formare prin următoarele exemple:

conjugarea I	:	$T_1 + S_2$:	**amā- + *~~e~~nt-*	> T_2:	*amant-*, unde T_2 = tema modală (de participiu prezent)
conjugarea a II-a	:	$T_1 + S_2$:	** habē- + *~~e~~nt*	> T_2:	*habent-*
conjugarea a III-a	:	$T_1 + S_2$:	**pōnĕ- + *~~e~~nt*	> T_2:	*pōnent-*
			**capĭ- + *ent*	>	*capient-*
conjugarea a IV-a	:	$T_1 + S_2$:	** audī- + *-ent-*	> T_2:	*audient-*

Observații privind flexiunea

1. N sg Ca urmare a adăugării desinenței cazuale *-s*, grupul consonantic rezultat se modifică prin simplificare (dispare oclusiva dentală):
** aman~~t~~-s > amans*; ** haben~~t~~-s > habens*; ** pōnen~~t~~-s > pōnens*;
** capien~~t~~-s > capiens*; ** audien~~t~~-s > audiens*.

2. ABL sg Sunt admise ambele morfeme cazuale, (de teme consonantice -*ĕ* şi vocalice -*ī*), cu o diferenţiere de utilizare în funcţie de contextul sintactic: dacă PPA are valoare substantivală sau funcţie predicativă, morfemul cazual utilizat cu predilecţie în latina cultă, literară, este -*e*: *amante, habente* etc; dacă PPA are valoare adjectivală sau funcţie atributivă, morfemul preferat este -*ī* (*amantī, habentī, uenientī* etc.). Posibilitatea confuziei acestei din urmă forme cu aceea de D sg a restrâns mult aria de utilizare a participiului cu morfemul cazual -*ī*.

3. NACV pl La neutre (despre genuri şi folosirea adjectivală a participiului, cf. *infra*) se utilizează morfemele declinării a III-a cu tema vocalică, -*ĭ-ă* (*amantia, habentia* etc.).

4. G pl A generalizat finala temelor vocalice, -*ĭ-ŭm* (*amantium, habentium* etc.). Varianta în -*um* se întâlneşte relativ sporadic şi în texte specializate ca limbaj (poezie, cu precădere clasică şi postclasică).

Latina păstrează câteva relicte ale gradului apofonic -*o*- al sufixului participial, şi anume: adjectivul *sons* (G *sontis*), „vrednic de pedeapsă, „vinovat”, la origine un vechi participiu pe gradul Ø al rădăcinii auxiliarului *esse* (*[*e*]*s-ont-s* > **s-on/t-s* > *sons*); cazurile oblice ale participiului prezent al verbului *īre*, „a merge”, „a se duce” (* *e-ont-is* > *e-unt-is*, Gsg; *e-unt-i*, Dsg etc.), închiderea la -*u*- a timbrului vocalei sufixale fiind un fenomen fonetic intern al latinei*.

Din epoca celor mai vechi texte, participiul prezent a funcţionat în latină ca adjectiv, atât sub raport morfologic, cât şi din punct de vedere sintactic.

Astfel, în privinţa comportamentului morfologic, participiul prezent posedă, ca orice adjectiv, 3 genuri, a căror prezenţă se manifestă prin acordul cu substantivul determinat; distincţia de gen intervenea, la singular şi la plural, între cazurile NACV ale animatelor şi, respectiv, cele corespunzătoare ale inanimatelor: *ornans* faţă de *ornantem, ornantes* faţă de *ornantia*.

În al doilea rând, de asemenea ca orice adjectiv, participiul prezent poseda grade de comparaţie: comparativ *ornantĭor, ornantĭus*, superlativ *ornantissĭmus,-a,-um.*

În al treilea rând, participiul prezent se putea substantiviza, fapt posibil numai în cazul în care lexemul respectiv funcţiona morfologic ca un adjectiv. Nu puţine participii îşi pierd parţial sau complet valoarea adjectivală, devenind (şi) substantive uzuale: *sapiens* (< *sapio, - ĕre, sapiī*, „a se pricepe”, „a înţelege”), „înţeleptul”; *parens* (<* *pariens* < *pariō, - ĕre, peperī, partum*, „a naşte”, „a da naştere”), „părinte” (iniţial, „care dă naştere”); *adulescens* (< *adulescō/adolescō, -ĕre, - ēuī, adultum*, „a creşte”, „a se dezvolta”, „a se mări”), „tânăr” (iniţial, „crescut mare”, „dezvoltat”) etc.; este posibil ca şi substantivul *dens*, „dinte”, să reprezinte un fost participiu prezent, de la radicalul pe grad Ø al verbului *edĕre* sau *esse*, „a mânca”: [**ed*]-*ent-s* > **d-ent-s* > *dens*.

În sfârşit, funcţionarea ca adjectiv a participiului prezent este dovedită în latină şi de existenţa relaţiei de sinonimie între o serie de participii şi adjectivele propriu-zise corespunzătoare: *insciens – inscius*, „neştiutor”, *congruens – congruus*, „potrivit”, „în acord cu”, „corespunzător”, *beneuolens – beneuolus*, „binevoitor”, „devotat” etc.

---

* Este posibil ca şi substantivul *uoluntās*, „voinţă” să aibă o provenienţă participială, el putând descinde, după cum s-a presupus, dintr-un originar participiu prezent pe gradul normal -*e*- al vocalei radicale (*uel-* < *uelle*, „a voi”): **uel-ont-/ta/t-s*, vocalism înlocuit cu -*o*- ulterior de la tema de *infectum* (prezent, persoana I singular): **uol-ont-/ta/t-s* > *uoluntās*, cu două disimilări consonantice simultane şi închiderea timbrului vocalei sufixale în interiorul silabei. Cf. şi Gabriela Creţia, *op.cit.*, 166 (pentru o ipoteză similară).

Din punct de vedere sintactic, comportarea ca atribut a participiului prezent este consecința manifestării sale morfologice ca adjectiv.

Totuşi, participiul (prezent, în speță) – repetăm – nu s-a identificat cu adjectivul propriu-zis, nu s-a confundat cu el. În opinia specialiştilor[*], uzul adjectival al participiului prezent a fost puternic în latina vorbită şi populară, unde se pare că şi-a slăbit considerabil (poate chiar pierdut)[**] caracterul de verb, încă din epoca arhaică. În schimb, în limba literară, cultă în general, specificul şi valoarea verbală au rămas puternice, indiferent de epocă. Vom prezenta în continuare câteva dintre argumentele morfo-sintactice care pledează în favoarea rămânerii şi a manifestării participiului prezent în sfera verbală, deplina lui integrare în sistemul conjugării, la nivelul cult al limbii:

a) valorile diatezice:

a.1. activă: covârşitoare sub raport cantitativ şi ca frecvență, ca şi diacronic

a.2. medie (medială): la verbe cu semantism reflexiv (*uoluĕre*, „a se rostogoli" „a se răsuci", *uertĕre*, „a se întoarce", *mouēre*, „a se mişca", „a se deplasa" etc.).

a.3. pasivă: în contexte determinate, în mod excepțional[***]

a.4. dublă: activă şi pasivă simultan[****]

b) recțiunea complementului

Dacă provine de la un verb tranzitiv, participiul prezent îşi manifestă caracterul verbal prin faptul că permite folosirea unui complement de obiect direct:

pācem petens, „cerând/care cere pace".
C.O.D.

c) valori circumstanțiale asumate în calitate de participiu coniunct (relativ) sau absolut (cu funcție predicativă): modală, temporală, cauzală, concesivă, condițională, finală.

EVOLUȚIA ÎN LIMBA LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ. Prezentul participiului a cunoscut – în mod invers proporțional față de realitatea moştenirii romanice – o veritabilă înflorire, în uzul scrierii ca şi în cel al vorbirii, în latina târzie, atât în textele ecleziastice, cât şi în cele situate în alte sfere (administrație, istoriografie, drept etc.).

Mai ales textele creştine, biblice sau de influență biblică, înmulțesc apariția participiilor prezente până la sațietate şi pleonasm, devenind aproape un tic verbal (forjat probabil după model grecesc, de epocă *koine*) şi tinzând să se substituie gerunziului în ABL. Recurența crescută a participiului prezent va conduce, în epocă, la supralicitarea aşa-numitului nominativ absolut, format din PPA juxtapus unui substantiv în N, cu funcție de subiect; exemplul clasic este: *benedīcens nōs episcŏpus, egressi sumus forās* (*Peregr*. XX, 3), „binecuvântându-ne episcopul, am ieşit noi afară" (în locul unui ABLATIV ABSOLUT).

Se înmulțeşte, de asemenea, uzul participiilor prezente la superlativ, resimțite probabil mai expresive decât superlativele adjectivelor corespunzătoare ca sens (*pientissimus* față de *piissimus*, „cel mai/foarte pios", *amantissimus* față de *cārissimus*, „cel mai/foarte iubit" etc.).

---

[*] Vezi discuția în *ILR*, I, 191, cu bibliografia corespunzătoare; cf. şi Gabriela Creția, *op.cit*., 169.

[**] F.Stolz, J.H.Schmalz, *Lateinische Grammatik*. In 5. Aufl. völlig neubearbeitet von M.Leumann und J.B.Hofmann. München, 1928, 602.

[***] Exemple şi detalii apud Gabriela Creția, *op.cit*., 168.

[****] *Id*., *ibid*.

Au loc, în sfârşit, unele metaplasme participiale remarcabile în favoarea conjugării I, care se extinde, astfel, aleatoriu: apare sufixul -*ant*-, creat artificial după modelul lui -*ent*- şi extins în afara conjugării I (de exemplu, *uādante* în loc de *uādente*)[*].

În pofida unei notabile extensiuni în latina târzie, chiar în dauna altor moduri, cu care a intrat în concurență încă din epoca clasică, PPA nu s-a moştenit, ca formă integrată paradigmei verbale, în nici o limbă romanică. În cel mai bun caz, el s-a păstrat izolat, după transformarea lui în substantiv sau, mai rar, adjectiv: fr. *parent*, it. *parente*, rom. *părinte* (< lat. *parens* – COG *parente*[*m*]); fr. *serpent*, it. *serpente*, rom. *şarpe* (< arh. *şearpe*) (< lat. *serpens* – COG *serpente*[*m*]); rom. *rece* (< lat. *recens*, „nou” – COG *recente*[*m*]); *fierbinte* (< lat. *feruens*, „fierbând”, „care fierbe” – COG *feruente*[*m*]) etc. Unele limbi romanice, ca franceza, l-au refăcut şi reintegrat sistemului verbal pe cale cultă (de exemplu: *suivant, fleurissant* etc.)[**].

2. TIMPUL IMPERFECT

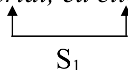
În afară de viitorul II, cantonat exclusiv în sfera modală a indicativului, imperfectul este cel mai slab reprezentat timp în sistemul paradigmatic verbal din latină. Lui îi corespunde, simetric şi ca reprezentare modală, în sfera formativă de *perfectum*, timpul mai mult ca perfect. Pe amândouă le uneşte, în plus, absența din aria de utilizare a modurilor nominale, nepersonale.

2.1. *modul* INDICATIV

Imperfectul modului indicativ serveşte la exprimarea unei acțiuni/stări durative, aflate, deci, în curs de desfăşurare, dar aparținând temporal întotdeauna sferei preteritului. Opoziția cea mai puternică din punct de vedere semantic se realizează față de perfect, deoarece acțiunea/starea aflată în desfăşurare, în evoluție, este încă neîncheiată, „im-perfectă” în raport cu momentul vorbirii, în vreme ce perfectul indică în mod clar încheierea oricărei acțiuni/stări înainte de momentul vorbirii. Terminologia acestor două timpuri, aleasă de înşişi gramaticii latini, ilustrează tocmai opoziția aspectuală, convertită în trepte temporale.

Imperfectul este, după cum s-a arătat, un timp relativ, întotdeauna situat în raport cu un alt timp exprimând o altă acțiune/stare[***]. Relația dintre treapta temporală exprimată de imperfectul indicativului şi cea exprimată printr-un alt verb (verbul-reper), la un timp şi mod anume (inclusiv la acelaşi timp şi mod) este de simultaneitate:

Când tu scriai, eu citeam.

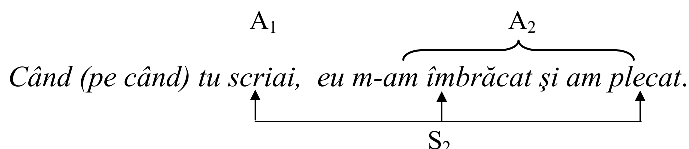

S_1

unde relația (S_1) este de simultaneitate perfectă.

A_1 A_2

Când (pe când) tu scriai, eu m-am îmbrăcat şi am plecat.

S_2

---

[*] Apud Gabriela Creția, *op.cit*., 170.

[**] I.Fischer, *op.cit*., 118 greşeşte când afirmă că „supraviețuirea participiului prezent ca adjectiv e îndoielnică”, el nefiind, cum crede autorul, fără să argumenteze, câtuşi de puțin „absent din româneşte”. Exemplele de mai sus ne scutesc de orice alt comentariu.

[***] *ILR*, I, 180; Gabriela Creția, *op.cit*., 104.

unde relația (S_2) este tot de simultaneitate (cei doi actanți efectuau simultan acțiunile respective), cu deosebirea că acțiunea exprimată de cel de-a doilea actant (A_2) – o acțiune dublă –, este încheiată în raport cu momentul vorbirii, pe când aceea exprimată de primul actant (A_1) se află în continuare în desfăşurare, neavând nici o informație sau neexistând nici un indiciu în legătură cu vreo încheiere a ei.

Revenind la imperfectul indicativului latin, vom spune că el a abandonat două dintre trăsăturile esențiale prin care se exprima în IE comună preteritul durativ: desinențele personale secundare şi antepunerea unei mărci morfologice a preteritului, în speță augmentul (ambele trăsături fiind bine conservate, între limbile IE antice, mai ales de greaca veche şi de sanscrită). Singura urmă a DP secundare este aceea de persoana I sg, -*m*, obligatorie la toate verbele, nomale sau anomale, indiferent de clasa de flexiune. În rest, DP principale le-au înlocuit în latină pe cele secundare.

Şi imperfectul indicativ, datorită cel mai probabil semantismului său specific, a fost resimțit ca aparținând temei de *infectum*, cu toate că exprima o treaptă temporală a preteritului. De aceea, în schema sa formativă, ca şi în cazul prezentului tuturor sferelor modale expuse până acum, se porneşte tot de la tema de *infectum* (sau „de prezent", „a prezentului"), T_1, căreia i se adaugă un sufix specific şi exclusiv, -*bā*, devenit marca imperfectului, şi, în mod firesc pentru un mod personal, DP de activ/medio-pasiv:

$$\underbrace{\mathbf{T_1}}_{orn\bar{a}\text{-}} + \underbrace{\mathbf{S_2}}_{\text{-}b\bar{a}\text{-}} + \underbrace{\mathbf{DP}}_{\text{-}m,\ \text{-}s,\ \text{-}t\ \text{etc.}}$$

-*r*, -*ris*, -*tur* etc.

Observații:

1. La conjugarea a III-a, la verbele cu T_1 terminată în -*ĭ*-, şi la conjugarea a IV-a (cu T_1 terminată în - *ī*), înaintea sufixului temporal-modal -*bā*- se intercalează vocala -*ē*- (*capiēbam/-r, audiēbam/-r* etc.), care, după cea mai simplă explicație, reprezintă extensia analogică a VT -*ĕ*-, specifică conjugării a III-a propriu-zise, tematice.

2. În mod surprinzător, la ambele conjugări amintite cantitatea elementului presufixal este lungă (-*ē*-): *ducēbām/-r* ca *faciēbām/-r, veniēbām* etc. Despre absența lui -*ē*- la conjugarea a IV-a, cf. *infra*.

Originea sufixului

Sufixul -*bā*- reprezintă, de fapt, un complex sufixal decelabil, din perspectivă IE, în 2 elemente sufixale bine definite.

Primul este reprezentat de sufixul -*ā*-, care s-a gramaticalizat în latină pe o „funcție preteritală"*, ca – de altfel – şi în alte limbi IE antice (limbile slave, lituaniana şi unele limbi celtice); în latină el şi-a păstrat şi o funcție non-gramaticală, cum este cea derivativă. Cu funcție preteritală, se regăseşte şi ca element sufixal formativ al timpului m.m.c.pf. (*ornā-uĕr-a-m* etc.). Revenind la treapta temporală a imperfectului, sufixul -*ā*- singur, neasociat cu celălalt element sufixal (-*b*-), formează imperfectul auxiliarului, unica formă a acestui timp care nu îl posedă pe -*b*-: **es-ā-m* > *er- ā-m* etc.

Cel de-al doilea element sufixal are o origine obscură, încă nu îndeajuns de satisfăcător explicată până în prezent. Este posibil ca el să provină din radicalul verbului IE **bheu-/** *bhū*, „a fi", „a exista", asociat celuilalt sufix pentru a forma o temă de preterit.

Aşadar, segmentul -*b-ā*- s-a ataşat, prin juxtapunere, la tema verbală conjugabilă, rezultând, de aici, o formă inițial perifrastică, ulterior, din momentul cristalizării limbii latine, desigur sudată**.

---

* Gabriela Creția, *op.cit.,* 102.

** Pentru detaliile ipotezei, cf. *id*., *ibid*., 102-103, cu paralele argumentative şi în latină, la alte timpuri, şi în limbile romanice.

La conjugarea a IV-a (cu T_1 încheiată în -*ī*) se poate remarca, încă din latina arhaică şi cu prelungiri până dincolo de epoca clasică, fenomenul absenţei vocalei analogice -*ē*-: *audī-bā-t, scī-bā-t, uenī-bā-s* etc. sunt forme curent întâlnite în textele plautine şi terenţiene (unde coexistă cu cele analogice), dar şi, tot în poezie, însă non-dramatică, la un Vergilius ş.a. Ele se explică fie *ob necessitātēs metricās* (în anumite cazuri), fie ca ecouri ale uzului familiar-oral, vorbirea liberă tinzând, după cum se ştie, să unifice analogic paradigmele (un astfel de model fără vocală presufixală îl constituia, de pildă, imperfectul indicativ al lui *īre*: *ībām, ibās* etc., pentru a nu mai vorbi de imperfectul verbelor nomale, a căror T_1 se încheia într-o vocală lungă: *ornā-bā-m, tenē-bā-s* etc.). În perioada târzie a evoluţiei latinei, formele cu vocala presufixală absentă proliferează, contribuind la aceasta şi tendinţa latinei vorbite în ultimele secole de a elimina vocala -*i*- aflată în hiat (*audī-ē-bā-m*).

Alte valori semantice ale imperfectului la indicativ

În afara valorii de bază, aceea de a indica durata în sfera preteritului, în simultaneitate cu acţiunea/starea exprimată de verbul principal (reper), imperfectul cunoştea la indicativ în latină şi alte sensuri, evoluate din cel de bază. Cel mai frecvent întâlnit este sensul c o n a t i v (< lat. *conor, -ārī, conātus sum*, „a încerca”, „a se strădui”), prin intermediul căruia se exprimă efortul (încă neîncheiat, în curs de desfăşurare) depus de actant în vederea realizării acţiunii/stării exprimate de verb (efort nu neapărat încununat de succes prin realizarea acţiunii/stării); ca în exemplul următor: *Resistēbāt, sed eum hostēs circumgrediēbantur*, „Încearca să ţină piept, dar duşmanii îl înconjurau”.

Ideea de încercare o presupune şi pe aceea de repetare a încercării, prin urmare o altă valoare specifică imperfectului indicativ latin era cea i t e r a t i v ă, ca într-un binecunoscut pasaj plautin: *Quid quaeritas? – Demaetum uolēbām* (*Asin*.392), „Ce tot cauţi? – Încercam să dau de Demaetus”. Din acest pasaj rezultă şi o nuanţă suplimentară („terţiară”) faţă de cea conativ-iterativă, şi anume aceea denumită de obicei de a t e n u a r e sau de m o d e s t i e („în ceea ce mă priveşte...”).

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Fiind o formă „încărcată” fonetic, deci marcată din plin din punct de vedere morfematic, imperfectul indicativului s-a perpetuat în limbile romanice, mai ales paradigmele în -*ā-bā*- şi -*ē-bā*-, dar uneori şi aceea în -*ī-bā*-. Se deosebesc limbi romanice care au păstrat elementul sufixal cel mai reprezentativ al imperfectului, -*b*-, eventual cu o uşoară modificare consonantică (spaniola, italiana, ultima înlocuindu-l cu fricativa -*v*-), şi limbi romanice care l-au pierdut (cazul francezei, al românei şi, din nou, al spaniolei).

Pentru română, imperfecte de tipul *cânta, tăcea, auzea* etc. presupun etimonuri latine care l-au pierdut pe -*b*- intervocalic: _cantā-~~b~~ā-~~t~~_ > *_cantà-a_ > _cântà_ (prin asimilarea vocalică finală, cu păstrarea locului accentului originar); _tacē-~~b~~ā-~~t~~_ > *_tacé-a_ > _tăceà_ (cu diftongarea vocalelor finale, ajunse în contact, dar aflate în hiat; se conservă, de asemenea, foarte bine poziţia accentului latin); _audī-ē-~~b~~ā-~~t~~_ > *_audī-e-a_ > _auzea_ (cu aceeaşi diftongare a vocalelor finale ajunse în contact, dar aflate iniţial în silabe diferite, simultan cu degradarea naturii oclusive a dentalei sonore, sub acţiunea erodantă a vocalei -*i*- aflate în hiat şi tinzând să dispară, dar nu fără urme).

Desinenţele de persoana I sg, a II-a sg şi a III-a pl. sunt create în limba română (şi nu moştenite: -*m* latin în poziţie finală era, în vorbirea populară, practic nepronunţat) pe cale analogică, după cum s-a demonstrat[*].

[*] Al. Rosetti, *op.cit*., 153 (cu bibliografie).

2.2. *modul* CONJUNCTIV

Din punct de vedere morfologic, ca şi din punct de vedere semantic, cel de-al doilea tip modal de imperfect a deţinut în sistemul verbal al latinei culte (dar, parţial, şi al celei vorbite) o poziţie bine definită, nicidecum „debilă”[*], ci forte şi chiar „fortificată în timp”[**] (prin relaţia secundară, de tip paronimic, cu infinitivul prezent activ), contribuind la completarea şi regularizarea sistemului paradigmatic verbal latin, la nuanţarea valorilor semantice (depăşindu-se, astfel, „handicapul” pierderii condiţional-optativului IE) şi la îmbogăţirea paletei de expresie sintactică (prin bogata recurenţă în cadrul subordonării). Latina cultă l-a utilizat în toate epocile şi i-a îmbogăţit utilizările, transformându-l într-o adevărată emblemă a caracterului îngrijit, elegant, cultivat al expresiei.

Din punctul de vedere al originii şi formării, imperfectul latin este, la conjunctiv, după toate probabilităţile, o creaţie survenită în spaţiul şi timpul latin, dar cu material morfematic de origine IE. Specialiştii au arătat că formaţia morfologică reprezentată de imperfectul conjunctivului este de dată recentă, mai exact italică, întrucât, în afara idiomurilor italice, nu există paralelisme cu formaţiile latine de conjunctiv imperfect[***].

Forme arhaice, asimilate ulterior paradigmei de conjunctiv imperfect, de tipul *fo-rĕ-m, fo-rĕ-s, fo-rĕ-t, fo-rĕ-nt*, „aş fi” etc. arată că, iniţial, imperfectul conjunctivului pornea de la o temă autonomă, independentă de cea de *infectum* (nu aveau nici o legătură cu tema **es-/*s-* de *infectum* a lui *esse*, ci proveneau, ca şi formele *fu-ā-m, fu-ā-s* etc., asimilate conjunctivului prezent, de la radicalul IE* *bheu-/*bhū-*, „a fi”).

Ulterior, imperfectul conjunctivului, ca şi prezentul lui, s-a aliniat temei de *infectum*, intrând astfel în sistem. Modul de formare ne indică următoarea schemă:

$$\mathbf{T_1 + S_2 + DP},$$

unde S_2 = *-rē-* (< IE **-sē-*), ulterior scurtat (*-rĕ-*) în silabă finală închisă (cu excepţia situaţiei când urma *-s*: *-rĕ-m*, *-rĕ-t*, dar *-rē-s*).

DP sunt binecunoscutele desinenţe personale active/medio-pasive, absolut aceleaşi ca la imperfectul indicativului.

Exemplu: *ornā-rĕ-m, ornā-rē-s, ornā-rĕ-t* etc.
ornā-rĕ-r, ornā-rē-rĭs, ornā-rē-tŭr etc.

Observaţii

1. Originea sufixului (IE**-sē-* > lat. *-sē-* > *-rē-*, prin rotacizarea intervocalică a oclusivei siflante, fenomen intern şi pur latin) a fost mult discutată şi rămâne încă nesoluţionată definitiv[****].

2. Forma originară a sufixului, nerotacizată, s-a conservat izolat, la două verbe anomale şi omonime: *es-se*, „a fi” şi *ed-se* > *es-se*, „a mânca” (există şi infinitivul mai recent, regularizat, *edĕre*). Sufixul originar s-a asimilat la consoana finală a radicalului verbelor atematice, de tipul *fer-rem* (<* *fer-se-m*), *uel-lem* (<* *uel-se-m*) etc.

3. Sufixul *-sē-* este întâlnit şi în componenţa complexului sufixal - *is-sē-*, prin intermediul căruia se formează m.m.c.p. conjunctivului.

---

[*] Cum consideră unilateral I.Fischer, *op.cit.*,114.
[**] Gabriela Creţia, *op.cit.*, 118.
[***] *ILR*, I, 184; Gabriela Creţia, *op.cit.*, 118 (cu câteva exemple italice).
[****] O prezentare succintă apud Gabriela Creţia, *op.cit.*, 117.

4. Relația secundară cu infinitivul s-a datorat coincidenței rezultatului evoluției fonetice a sufixului omofon -*se*-: în ambele situații, şi la imperfectul conjunctivului, şi la infinitivul prezent activ, siflanta, cum am notat deja, se rotacizează. Inițial, deosebirea între cele două sufixe era clar marcată prin cantitate: -*sĕ*- (> -*rĕ*) la infinitiv, - *sē*- (> - *rē*-) la imperfectul conjunctivului, dar şi prin faptul (care, desigur, s-a păstrat în continuare) că sufixul conjunctivului era urmat de DP, pe când cel al infinitivului, în chip firesc, nu era urmat de nici o desinență; ulterior, şi sufixul conjunctivului va cunoaşte scurtarea vocalei, în condițiile arătate mai sus.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Asemănarea formală cu perfectul conjunctivului şi, prin acesta, cu viitorul II, ca urmare a alterării fonetice (la nivelul silabelor finale) survenite în vorbirea popular-vulgară a latinei, a contribuit, în cele din urmă, la „şubrezirea" – însă, repetăm, numai în vorbire – a imperfectului conjunctiv. Dubla concurență paronimică a restrâns, la nivelul oralității, uzul acestei forme modal-temporale, care, însă, nu a dispărut complet, dovadă fiind moştenirea ei în sardă, cu conservarea valorilor originare[*].

Restul limbilor romanice nu a mai păstrat imperfectul conjunctivului, locul lui fiind luat de mai mult ca perfectul aceluiaşi mod.

3. **TIMPUL VIITOR (I)**

3.1. *modul* INDICATIV

Deşi exprimă, în esență, un fapt al realității, o acțiune sau o stare aparținând în mod efectiv realului, şi nu non-realului, viitorul modului indicativ (ca, de altfel, al tuturor celorlalte moduri care îl cunosc şi folosesc), datorită, în primul rând, valorii sale temporale – exprimând ideea de posterioritate față de momentul vorbirii, precum şi față de întreaga sferă a preteritului –, a fost resimțit încă de la originile utilizării lui în latină ca un timp prin excelență subiectiv-afectiv[**], încărcat de nuanțe modale subtile, uneori greu de delimitat: dorința sau temerea în legătură cu împlinirea acțiunii/stării date, voința, necesitatea, obligația sau nesiguranța în îndeplinirea ei[***].

Valoarea fundamentală a viitorului – ilustrată în primul rând de indicativ – rămâne aceea prospectivă. Ei i se adaugă, cum aminteam, o paletă destul de largă de valori şi nuanțe modale, care apropie viitorul cel mai mult de conjunctiv, întrucât predominantă între valorile modale ale viitorului se distinge cea de posibilitate, specifică şi ea (chiar dacă nu este unica) modului conjunctiv.

Faptul nu constituie, de bună seamă, o întâmplare. Viitorul latin se formează cu sufixe care au aparținut, originar, conjunctivului (prezent) – desigur, nu numai cu ele –, astfel încât se poate afirma că, pentru o mare parte dintre verbele latine, viitorul s-a născut din conjunctiv. Vom urmări, aşadar, în continuare proveniența şi formarea viitorului modului indicativ în latină.

A. Astfel, formele de viitor ale verbelor tematice (de conjugarea a III-a), precum şi ale verbelor a căror temă primară se termină în vocalele caracteristice -*ĭ*- şi -*ī*- (de conjugarea a III-a în -*ĭ*-, tipul *facio*, şi de conjugarea a IV-a), în sfârşit

---

[*] I. Fischer, *op.cit.*, 114; *ILR*, 184; Gabriela Creția, *op.cit.*, 118-119.

[**] I. Fischer, *op.cit.*, 107; Gabriela Creția, *op.cit.*, 105.

[***] Autoarea menționată în nota precedentă semnalează judicios (*ibid.*, n.73) că în diverse limbi IE moderne, romanice, germanice (şi, adăugăm noi, şi în altele aparținând aceleiaşi familii), viitorul se formează în mod perifrastic, utilizându-se verbe modalizante care traduc exact ideea de voință sau de necesitate, semantism originar pierdut, totuşi, în faza modernă a evoluției limbii respective, prin gramaticalizare.

viitorul verbului *esse* reprezintă, la origine, conjunctive propriu-zise, întrucât formele în cauză fie sunt alcătuite cu ajutorul celor 2 sufixe cu care se forma conjunctivul prezent în IE (devenite în latină -*ā*- şi -*ē*-), fie continuă pur şi simplu formele de conjunctiv prezent din IE (în cazul lui *esse*). Schema formativă în cazul ultimelor două conjugări latine este, deci, următoarea:

a. conjugarea a III-a

1. $\mathbf{R + S_2 + DP}$: tipul tematic propriu-zis
2. $\mathbf{T_1 + S_2 + DP}$: tipul cu tema în -*ĭ*-

b. conjugarea a IV-a

$\mathbf{T_1 + S_2 + DP}$

Exemple:

A

a. 1. *pōn-ā-m* (cu scurtarea ulterioară a vocalei predesinenţiale)
pōn-ē-s
pōn-ē-t (şi aici, cu scurtarea predesinenţialei)
etc.

M/P

pōn-ā-r (apoi, cu scurtare, *pōn-ă-r*)
pōn-ē-ris
pōn-ē-tur
etc.

A

a. 2. *faci-ā-m* (cu scurtarea ulterioară a predesinenţialei)
faci-ē-s
faci-ē-t (cu scurtarea ulterioară a predesinenţialei)
etc.

capi-ā-r (> *capi-ă-r*)
capi- ē-ris
capi- ē-tur
etc.

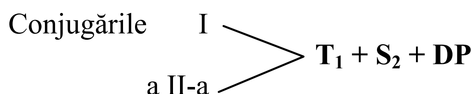
b. A *audi-ā-m* (> *audi-ă-m*), *audi-ē-s, audi-ē-t* (> *audi-ĕ-t*) etc.
M/P *audi-ā-r* (> *audi-ă-r*), *audi-ē-ris, audi-ē-tur* etc.

După cum se observă din exemplele de mai sus, S_2 diferă în funcţie de persoanele (şi numerele) gramaticale, mai exact spus S_2 pentru persoana I sg se opune lui S_2 utilizat pentru toate celelalte persoane. Asimetria sufixală -*ā*-/-*ē*- arată că viitorul, la aceste clase de flexiune, este singurul timp din latină la care nu există o unitate, o coerenţă sufixală la toate persoanele. Ea a fost realmente incomodă pentru vorbitori şi s-a încercat alinierea persoanei I la celelalte (prin crearea unei terminaţii -*em*, atestate sporadic la Plautus)*: încercarea a fost, însă, din motive neelucidabile, sortită eşecului, latina cultă preferând, pentru persoana I singular, confuzia omonimică cu conjunctivul prezent în locul unei diferenţieri clarificatoare.

B. Formele de viitor ale primelor două clase de flexiune verbală au apelat, în schimb, la un mod diferit de formare a viitorului, rezultând de aici un cu totul alt S_2 la conjugările I şi a II-a faţă de S_2 la a III-a şi a IV-a. Formele de viitor aparţinând

* Prin forme de tipul *sinem, faciem* (în loc de *sinam, faciam*) etc. Cf. Gabriela Creţia, *op.cit.*, 107 (cu trimitere bibliografică în n.74).

primelor două clase flexionare au rezultat, ca şi imperfectul indicativului, din fuziunea a două elemente iniţial juxtapuse: tema de *infectum* (la origine, în IE comună, un substantiv verbal) şi aoristul conjunctivului verbului IE **bheu-/*bhū*, „a fi”. Rezultatul s-a gramaticalizat, în privinţa celui de-al doilea element formativ, sub înfăţişarea lui S_2 ca *-b*(*i*)-, în cadrul schemei următoare:

		A	M/P
Exemple:	I	*ornā-b-o*	*ornā-b-ŏr*
		ornā-bĭ -s	*ornā-bĕ-rĭs*
		ornā-bĭ-t	*ornā-bĭ-tur*
		etc.	etc.
	II	*tenē-b-o*	*tenē-b-or*
		tenē-bĭ -s	*tenē-bĕ-ris*
		tenē-bĭ-t	*tenē-bĭ-tur*
		etc.	etc.

Diferenţa de S_2 între primele două şi ultimele două clase de flexiune verbală s-a impus cu necesitate în condiţiile în care ataşarea sufixului vocalic *-ā-/-ē-* la teme terminate în *-ā-*, *-ē-* nu ar fi putut conduce decât la o confuzie cu prezentul indicativului.

Observaţii

1. La accentuarea diferenţierii între cele două tipuri de S_2 a contribuit, foarte probabil, şi existenţa formelor de imperfect indicativ.

2. Pe de altă parte, sub acţiunea unificatoare a analogiei (aşa-numita „presiune analogică”), la conjugarea a IV-a sunt atestate, chiar din epoca arhaică (aceea a textelor plautine), forme paralele de viitor cu sufix consonantic: *audībō, seruībō, dormībō, aperībō* etc.* Nici ele nu s-au impus în limba normată.

3. Acţiunea analogică s-a extins şi asupra conjugării a III-a, după modelul oferit de imperfectul în *-ē-ba-m/-s/-t* etc. şi de viitorul analogic cu sufix consonantic creat la conjugarea a IV-a: *dicē-b-ō, uiuē-b-ō, exsugebō* etc.**

4. Pentru paradigma verbului *esse*, cf., *infra*, capitolul X. *Morfologia verbului (III). Flexiunea anomală*, pp. 262-263.

5. Există câteva forme arhaice şi izolate de viitor format cu un alt sufix decât cele menţionate până acum: *-s-*, sufixul tipic, în greaca veche, de formare a viitorului I (el se reîntâlneşte şi în alte limbi IE antice, precum în sanscrită, în vechea persă, în limbile baltice); exemplele, reduse de altfel, din latină, de tipul *faxō, dīxō, capsō*, „voi face”, „voi zice”, „voi lua” etc., sunt limitate, cum am arătat, în timp; lor li se adaugă forme cu sufixul dublat (*amassō*, „doresc să iubesc”, *capessō*, „vreau să apuc”, „să înşfac”, *lacessō*, „caut să provoc”, „stârnesc” etc.), cu sens evident desiderativ. În opinia specialiştilor, sufixul *-s-* exprima în IE comună valori tipic desiderative, de unde contribuţia lui decisivă în formarea

---

* Trimiterile exacte se află la Gabriela Creţia, *op.cit.*, 107. În opinia autoarei, la care subscriem, formele de viitor consonantic la conjugarea a IV-a au putut fi sprijinite şi de prezenţa unui model analogic, şi anume acela al imperfectului verbului atematic şi anomal *īre*, „a merge” (*ī-ba-m, ī-ba-s, ī-ba-t* etc.).

** Pentru trimiteri şi alte exemple, cf. *ibid*., 108.

viitorului, în anumite idiomuri IE antice (inclusiv în alte limbi italice, în afară de latină, precum în osco-umbriană).

EVOLUŢIA ÎN LIMBA LATINĂ. Pe de o parte datorită „punctelor slabe”[*] existente în organizarea morfologică (lipsa de unitate în formarea viitorului pe clase de flexiune şi chiar în funcţie de persoane/numere) şi ca urmare a evoluţiei fonetice (pronunţia neglijentă tinzând să creeze omonimia viitorului I cu perfectul indicativ la anumite conjugări şi cu prezentul indicativ la conjugarea a III-a, pentru a nu mai aminti de coincidenţa între viitorul I şi conjunctivul prezent la persoana I sg., la aceeaşi conjugare a III-a şi la conjugarea a IV-a), pe de altă parte datorită aurei sale pronunţat subiectiv-afective, viitorul I a stat în latină sub semnul unei constante tendinţe spre înnoirea şi, deci, multiplicarea expresiei. Încă din epoca arhaică şi continuând în plină epocă clasică, sub impulsul fecund al vorbirii familiar-populare, viitorul I normat de limba literară se vede concurat în texte de o gamă destul de largă de modalităţi perifrastice, care nu au înlocuit, propriu-zis, viitorul, ci i-au diversificat paleta semantică, scoţându-i în evidenţă valenţele modal-aspectuale (valoarea de posibilitate, de voinţă, de iniţiere a unei acţiuni etc.). Le trecem, pe scurt, în revistă:

a) aşa-numita conjugare perifrastică activă, formată pe baza participiului viitor activ (PVA) şi a auxiliarului *esse*; perifrază curentă în epoca clasică, evidenţiind de cele mai multe ori intenţia subiectului de a realiza o acţiune/stare sau iminenţa realizării acesteia: *futūrus est*, „urmează să fie”, *ornātūrus sum*, „am de gând să împodobesc”, *ītūrī sunt*, „ei sunt pe punctul de a pleca” etc. (se utilizează şi viitorul indicativ al auxiliarului).

b) aşa-numita conjugare perifrastică pasivă, alcătuită din participiul viitor pasiv (PVP) şi auxiliar; perifrază curentă în epoca clasică (şi anterior) pentru a exprima ideea de obligaţie absolut necesară, ea deviază ulterior spre ideea generică de viitor, diminuându-şi sau chiar pierzându-şi valoarea semantică de bază, aceea a necesităţii: *ōrandum est*, „trebuie să facem o rugăciune”, „e momentul să ne rugăm”, „ne vom ruga”; *orandum erit*, „vom începe rugăciunea”.

c) verbe modalizante, la indicativ, urmate de infinitivul verbului propriu-zis:

c.1.	*posse*, „a putea”	*possum dicĕre*, „pot a zice”, „am puterea de a zice” (= voi zice); se întâlneşte destul de rar cu sensul de viitor, numai în textele târzii.
c.2.	*dēbēre*, „a trebui”	*dēbeō cantāre*, „e nevoie să cânt”, „trebuie să cânt” (= voi cânta); atestat în latina târzie şi în medio-latină.
c.3.	*uelle*, „a voi"	*uolō scrībĕre*, „vreau a scrie”, „voi a scrie” (= voi scrie); apare atestat încă din latina preclasică, dar sporadic; în traducerea Evangheliilor (*Vulgata*), corespunde aproape întotdeauna construcţiei perifrastice greceşti cu verbul μέλλειν urmat tot de infinitiv.
c.4.	*incĭpĕre*, „a începe”	este un calc după perifraza greacă menţionată mai sus, verbul latin fiind un corespondent exact al celui grecesc; uzul este, desigur, tot târziu, preponderent în textele creştine.
c.5.	*habēre*, „a avea”	uzul verbului cu funcţie modalizatoare şi tinzând să se transforme într-un al doilea auxiliar (ceea ce nu s-a întâmplat, totuşi, în latina antică) este atestat destul de devreme, chiar în epoca clasică, după cum o dovedeşte un faimos pasaj ciceronian, din *Epistulae*: *nihil habeo ad tē scrībĕre* (*Ad Att.* II, 22, 6), „nu am nimic a-ţi scrie”, unde ideea de posesie este încă destul de puternică, lăsând însă liberă manifestarea şi a altor nuanţe; în epoca târzie, valoarea prospectivă, de viitor, devine predominantă şi,

[*] I.Fischer, *op.cit.*, 107-108.

practic, o elimină, în diverse contexte, pe cea de posesie: începutul transformării lui *habēre* dintr-un verb obişnuit, cu valenţe modalizatoare, într-un veritabil auxiliar, se află aici; citām şi noi un cunoscut exemplu dintr-un text augustinian: *tempestas illa tollere habet tōtam paleam dē āreā* (*In Euang. Ioh*. IV, 1, 2), „furtuna aceea are să ridice (= va ridica) toate paiele de pe arie".

c.6. *uādĕre* (sau un sinonim), „a merge", „a porni": uz exclusiv oral.

Rezultă din prezentarea de mai sus că viitorul I a tins în vorbirea populară, pe măsura apropierii de epoca târzie, să fie mai întâi restrâns, apoi, în cele din urmă, eliminat, formaţiile analitice substituindu-i-se treptat, până la definitiva înlocuire. Formele de viitor analitice şi sintetice au coexistat secole de-a rândul. Gramaticalizarea perifrazelor echivalente, parţial sau total, viitorului I, sintetic, s-a realizat *în vorbirea populară, înainte* de dizolvarea unităţii latinei antice şi de apariţia limbilor romanice*, cea mai puternică fiind gramaticalizarea în latina vorbită târzie a perifrazelor infinitivale cu *habēre* (preponderent în spaţiul occidental al latinităţii antice) şi cu *uelle* (devenit, prin analogie, **uolēre*, pe baza lui *uolō*), în spaţiul oriental al latinităţii antice, respectiv în latina dunăreană.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Viitorul I, sintetic, „cult" (*id est*, „literar", „normat"), a dispărut total în limbile romanice**. Acestea au continuat perifrazele echivalente viitorului sintetic, cu o repartiţie relativ uniformă: franceza, italiana şi spaniola au generalizat utilizarea lui *habēre* (conjugat la prezentul indicativului) postpus infinitivului verbului de bază (tipul (*cantāre habeō* > fr. *chanterai* etc.); totuşi, sporadic, unele dialecte italiene l-au folosit, ca în spaţiul oriental al latinităţii, pe *uolō* în locul lui *habeō*, dar antepus infinitivului, exact ca în română (de exemplu, în dialectul din Abruzzi); în schimb, româna şi dalmata (izolat şi provensala şi alte dialecte romanice occidentale) au utilizat perifraza cu *uelle* ca modalitate moştenită şi de bază pentru exprimarea viitorului (tipul *uolō dare* > rom. *voi*[*u*] *da*)***.

ALTE VALORI AL TIMPULUI VIITOR. Valoarea temporală propriu-zisă, cea prospectivă, rămâne, indiscutabil, cea fundamentală în cazul viitorului la indicativ (cf., *supra*, p. 202). Alături de ea coexistă, datorită originii acestui timp, şi valori specific modale, dintre care sunt de semnalat:

---

* „/.../ în limba populară, alături de viitorul I au existat totdeauna perifraze, dintre care unele au învins forma simplă la sfârşitul latinităţii" (*ILR*, I, 183); cf. şi Gabriela Creţia, *op.cit*., 109; contra, I.Fischer, *op.cit*., 109, care crede eronat – şi altfel decât majoritatea cercetătorilor în domeniu – că perifrazele echivalente ale viitorului erau „substitute ocazionale" ale acestuia (mulţimea atestărilor îl contrazice evident pe autor), gramaticalizarea „construcţiilor" analitice petrecându-se, în opinia autorului, „după destrămarea unităţii" latinei. Dezvoltările ulterioare ale viitorului, aduse ca argument în favoarea tezei sale de către I.Fischer, sunt nerelevante, discuţia trebuind să rămână circumscrisă spaţiului Antichităţii.

** O prezentare amplă, atent elaborată, a cauzelor acestei dispariţii, coroborate cu progresia în limba vorbită a formelor analitice, se află în *ILR*, I, 182-183; cf. şi Gabriela Creţia, *op.cit*., 110.

*** Despre moştenirea formelor lui **uolēre* şi transformarea lui în auxiliar în română şi în dialectele ei, succint apud Al.Rosetti, *op.cit*., 159; semnalăm existenţa în română şi a perifrazei cu *a avea*, construite iniţial cu infinitivul, ca în sardă, modelul comun fiind latin: *habeō ad cantāre* > rom. *am a cânta,* sard. *app'a a cantar*. Cf. Gabriela Creţia, *op.cit*., 110. Substituirea infinitivului cu conjunctivul şi crearea, de aici, a unui nou viitor perifrastic este internă în română.

1) valoarea i n j o n c t i v ă, corespunzătoare celei hortative a modului conjunctiv; este ilustrată, de pildă, de formula, tipică în comedie, *ibo* (*intro*), „ia hai să merg (înăuntru)”, „ia să intru”, echivalenta conjunctivului *eam*, „să merg”, „să mă duc”.

2) valoarea p o t e n ț i a l ă, accentuând pe ideea de probabilitate/posibilitate, ca într-o altă formulă, curentă în discursuri, în tratate etico-filosofice ori în epistole, în proză ca şi în versuri: *dīcet* (*ali*)*quis*, „va zice, poate, cineva”, „va putea zice cineva”.

3) valoarea d e l i b e r a t i v - d u b i t a t i v ă, reprezentând o variantă şi, totodată, o nuanță semantică desprinsă din cea potențială; preluăm un cunoscut exemplu*: *quid loquar? quid fābulābor? quid negābō aut quid fatēbor?.* „ce-am să zic? ce-am să vorbesc? ce-o să neg sau ce-o să recunosc?” (Plautus, *Captīuī* 553).

3.2. *m o d u l* IMPERATIV

Deține, încă din latina arhaică, o pregnantă valoare temporală, dar numai în contrast cu prezentul imperativului, pe baza căruia, de altfel, s-a şi format. Deosebirea dintre cele două timpuri ale imperativului s-a păstrat până în epoca ciceroniană, după care uzul viitorului începe să intre în regres. Cel mai des, viitorul imperativului se întâlneşte în textele juridice (cu precădere în cele de legi), în adagiile şi sentențele jurisprudenților.

Schema formativă este următoarea:

$$\mathbf{T_1 + DP}\ \text{, deci } S_2 = \varnothing$$

Ca şi în cazul timpului prezent, remarcăm absența sufixului modal-temporal (S_2). În schimb, viitorul imperativului este mai bogat cu o persoană, şi anume a III-a (sg/pl), care corespunde cel mai bine semantismului temporal, deoarece reprezintă un destinatar indirect, valabil în general sau pentru oricare moment ulterior actului locuționar.

DP sunt următoarele:

A

	SG	PL
II	- *tō*	- *tōte*
III	- *tō*	- *ntō*

Observații

1. Ataşarea DP la tema de *infectum* fără intermediul unui sufix provoacă şi la viitorul imperativului anumite modificări fonetice la conjugarea a III-a propriu-zisă (tematică), prin închiderea timbrală a VT *-ĕ-*: **pōn-ĕ-tō* > *pōn-ĭ-tō*; **pōn-ĕ-tōte* > *pōn-ĭ-tōte*; acelaşi fenomen fonetic are loc şi la medio-pasiv.

2. La persoana a III-a plural, înaintea DP *-ntō* se utilizează, ca şi la aceeaşi persoană a indicativului prezent, VT *-ŏ-* > *-ŭ-*: **pōn-ŏ-ntō* > *pōn-ŭ-ntō*; are loc aceeaşi alternanță şi la medio-pasiv.

3. Viitoarea DP *-tō* din latină reprezintă continuarea unei DP indo-europene (inițial, o particulă enclitică) **-tod*, utilizate pentru persoanele a II-a şi a III-a sg/pl; în latină ea s-a limitat numai la singular. Epigrafic, forma originară a desinenței IE s-a conservat izolat, în câteva vechi inscripții italice (de exemplu, pe aşa-numitul Vas al lui Duenos: *statod*, sau în *CIL* I², 366: *suntod, datod, licetod, uiolatod* etc.); desinența s-a păstrat şi în oscă.

4. Desinențele de plural, la a II-a, respectiv a III-a persoană, sunt creații noi, recente în latină, mai exact formații analogice: *-tōte* este decompozabilă în *-tō* de la singular (resimțită deja şi funcționând ca o desinență) + *-te*, desinența propriu-zisă, analogică cu *-te* de la aceeaşi persoană a imperativului prezent; *-ntō* a suferit, la rândul ei, influența indicativului prezent, la aceeaşi persoană.

* Citat de Gabriela Creția, *op.cit.*, 111.

Exemplificăm printr-un verb aparținând primei clase de flexiune:

A

SG		PL	
II *ornātō*	„să împodobeşti!”	II *ornātōte*!	„să împodobiți!”
III *ornātō*	„să împodobească!”	III *ornantō*!	„ei/ele să împodobească!”

La M/P, DP sunt următoarele:

SG	PL
II - *tor*	
III - *tor*	III -*ntor*
II *ornātor*, „să fii împodobit!”	
III *ornātor*, „(el/ea) să fie împodobit(ă)!”	III *ornantor*, „(ei/ele) să fie împodobiți/-te!”

Observații

1. Ca şi la diateza activă, imperativul viitor M/P, neavând echivalent în română, se traduce prin prezentul conjunctivului, de care se află situat atât de aproape ca semantism.

2. Spre deosebire de viitorul A, imperativul viitor M/P este defectiv de persoana a II-a pl., faptul constituind una dintre dovezile legăturii acestei forme modal-temporale, posedând un semantism specific, cu persoana a III-a, între cele două categorii (timp/mod – persoană) manifestându-se o evidentă solidaritate semnificativă.

3. În ansamblul lui, medio-pasivul imperativului viitor s-a construit relativ recent şi analogic, prin adăugarea desinenței -*r* la cele active.

Utilizarea timpului viitor al imperativului

A cunoscut, cum am arătat deja, o răspândire destul de largă în epoca arhaică şi preclasică, atât la nivelul vorbirii populare, cât şi în registrul cult. În latina clasică, aria lui de utilizare se restrânge în mod semnificativ, astfel încât în epoca următoare, postclasică, şi mai ales în latina târzie se estompează, respectiv dispar orice deosebiri de ordin semantic între prezentul şi viitorul imperativului: dacă mai apare în texte, de exemplu în cele poetice, ultimul alternează cu primul şi ambele cu conjunctivul prezent, dovadă a supraviețuirii viitorului imperativului doar ca un cultism, ca o reminiscență cultă. Astfel se explică şi faptul că, ignorat de vorbirea curentă, imperativul viitor nu s-a moştenit în limbile romanice, ieşind total din uz înainte de dizolvarea unității latinei.

Pentru epoca arhaică şi preclasică notăm următoarele situații de utilizare:

1. în prescripțiile de legi (mai ales, în *Lex XII Tabularum*) cu orientare spre un viitor „permanent”, universal valabil;

2. în corelație cu un imperativ prezent (în special în comedia plautină), pentru a se face distincția între un ordin cu executare imediată, exprimată prin „prezent”, şi unul de atenționare generală, permanent valabil, exprimată prin „viitor”;

3. în corelație cu un viitor (I sau II) într-o propoziție secundară, subordonată.

Regresul şi, apoi, dispariția din vorbirea obişnuită a viitorului imperativ rămân a fi explicate, în ultimă instanță, prin ştergerea diferențierii semantice dintre acesta din urmă şi prezentul imperativ, ambele timpuri ajungând să exprime aceeaşi idee de ulterioritate temporală în raport cu momentul locuționar.

3.3. *modul* INFINITIV

La treapta temporală de viitor, infinitivul se înfăţişează cu două forme distincte, în funcţie de diateze. Ambele forme sunt, însă, analitice, compuse din câte două alte elemente, în general fiecare obligatorii. Caracterul analitic, perifrastic, al infinitivului viitor A şi M/P trădează formaţia lor mai recentă, cel puţin în cazul viitorului M/P. În sfârşit, semnalăm şi faptul că ambele forme de infinitiv viitor nu au autonomie sintactică, în sensul că nu pot apărea niciodată în propoziţii principale, ci numai în subordonate dependente de un anumit verb regent, cu semantism bine definit (din sfera actului locuţionar, al percepţiei senzorial-afective, al actului volitiv), sau după verbe şi sintagme verbale impersonale. De aceea, traducerea infinitivului viitor în limbile moderne (în speţă, în română) nu se poate face decât perifrastic şi prin utilizarea unei conjuncţii tipic subordonatoare („că ...”), urmate de indicativul viitor activ sau pasiv al verbului respectiv („că va ...” sau „că va fi ...”).

Infinitivul viitor A

Nu poate fi disociat – după cum procedează, de altfel, în mod curent şi gramatica practică – de adjectivul verbal format cu sufixul complex -*tūrus*, -*tūra*, -*tūrum* (pentru cele 3 genuri, desigur), adjectiv încadrat de gramatici în categoria participiului viitor activ (PVA, despre care cf. subcapitolul următor). Ambele formaţii sunt înrudite în planul originii şi, de asemenea, ambele constituie creaţii pur latine, fără corespondent nu doar în limbile IE antice, dar nici chiar în cele italice. Raportul dintre PVA şi infinitivul viitor activ poate fi văzut – aşa cum de altfel s-a şi semnalat[*] – ca unul dintre un mod de expresie personală sau personalizată şi un mod de expresie impersonală. Din perspectivă cronologică, acest raport rămâne, însă, neelucidat încă, neajungându-se, deocamdată, la un acord general privitor la prioritatea uneia sau a celeilalte categorii verbale, ca urmare a neclarităţii originii lor.[**]

Schema formativă a infinitivului viitor activ este următoarea:

PVA ± *esse*

unde PVA se află întotdeauna la cazul AC (sg/pl), deoarece, în ansamblul lui, infinitivul viitor activ intră în componenţa unei subordonate de tip completiv – completiva infinitivală –, al cărei subiect se află întotdeauna la AC (excepţiile alcătuiesc o subcategorie aparte a infinitivalei), iar predicatul la infinitiv.

În latina clasică, la autorii a căror preocupare pentru eleganţa expresiei este maximă, cel de-al doilea element al infinitivului viitor activ, şi anume chiar infinitivul auxiliarului, *esse*, este întotdeauna prezent. Prezenţa lui nu este, însă, nici chiar în latina clasică, obligatorie: arborescenţa unei fraze, prin multiplicarea subordonatelor, sau caracterul deductibil din context al lui *esse* pot să nu îi mai facă absolut necesară şi, deci, obligatorie prezenţa.

În ceea ce priveşte PVA, modul lui de formare va fi indicat în subcapitolul următor. Ne mulţumim acum doar să arătăm că, înglobat în structura infinitivului viitor activ, PVA devine o formă verbal-nominală pe jumătate imobilă, cu flexiune doar la AC sg/pl: *-ūrum, -ūram, -ūrum* şi, respectiv, *-ūrōs, -ūrās, -ūra*.

---

[*] Gabriela Creţia, *op. cit.*, 200.

[**] Pentru întreaga discuţie şi argumentare, a se vedea expunerea, concentrată şi clară, a Gabrielei Creţia, *ibid.*, 200-202.

Exemplificăm schema formativă cu verbul deja folosit în acest scop:
conjugarea I: *ornātūrum, -tūram, -tūrum esse*
„că el/ea va împodobi”
ornātūrōs, -tūrās, -tūra esse
„că ei/ele vor împodobi”

Infinitivul viitor M/P

Este posibil să reprezinte o formă mai recentă decât cea de activ, dată fiind imobilitatea elementelor ei componente, alăturate la un moment dat şi reunite într-o perifrază care mai păstrează, uneori (în funcţie de contextul sintactic), semantismul individual originar al componentelor. Schema formativă reuneşte şi aici o formă pronunţat nominală (supinul în AC) tot cu un infinitiv prezent, de data aceasta al verbului *īre,* „a merge”, „a se duce” (devenit în situaţia de faţă un auxiliar cu aceeaşi funcţie ca *esse*), dar la diateza pasivă şi cu sens impersonal.

S + *īrī*

în exemplul *ornātum īrī*, „că va fi împodobit/ă”, „că vor fi împodobiţi/te”.

Formaţia în discuţie îşi va fi avut punctul de pornire în asocierea supinului la AC cu verbe posedând semantismul mişcării, specializarea lui *īre* producându-se în timp (sunt atestate şi alte forme, de data aceasta personale, ale aceluiaşi verb, în alăturare cu supinul).*

EVOLUŢIE ŞI DISPARIŢIE. Infinitivul viitor, spre deosebire de PVA, a cunoscut o extensie relativ restrânsă, mai ales cel M/P, a cărui ocurenţă este foarte scăzută chiar şi în textele clasice, lipsind aproape total din poezie. Concurenţii infinitivului M/P au fost, în latina postclasică şi târzie, gerundivul (participiul viitor pasiv, PVP) şi infinitivul conjugării perifrastice pasive (de tipul *ornandum esse*).

În schimb, infinitivul viitor activ s-a bucurat de o circulaţie mai largă în proza epocii clasice şi ulterior (fiind rar utilizat, în schimb, în poezie). Propoziţiile subordonate cu moduri personale şi introduse conjuncţional au constituit concurenţii cei mai redutabili care au condus la regresia, chiar şi în textele literare, a infinitivului viitor activ, în latina târzie.

Formaţie cantonată în uzul literar-livresc, infinitivul viitor (A şi M/P) a rămas, în esenţă, străin de modalităţile curente de expresie popular-familiară şi, de aceea, nu s-a moştenit în limbile romanice.

3.4. *modul* PARTICIPIU

Gramaticalizarea viitorului la acest mod s-a petrecut relativ târziu, o dată cu integrarea celor două adjective verbale, asociate fiecare câte unei diateze, în sistemul conjugării. Din această perspectivă istorică se impune cu atât mai mult discutarea separată a formelor corespunzătoare celor două diateze.

Participiul viitor activ (PVA)

Ca şi viitorul activ al infinitivului, de care se află legat ca origine şi formaţie, PVA nu moşteneşte o realitate nominal-verbală IE, ci constituie o creaţie pe teren latin. Iniţial, este foarte probabil că acest adjectiv verbal nu a avut sens de viitor, nu

* Se citează un *hapax*, atribuit de Aulus Gellius lui Cato Maior (*NA*, X, 14), care atestă, pe cât se pare, punctul de pornire al constituirii, în paradigma generală a verbului latin, a infinitivului viitor pasiv pe baza asocierii lui *ire* cu supinul verbului conjugabil: *factum itur*, „se merge spre a face”, *id est* „se va face”. Cf. *ILR*, I, 188; Gabriela Creţia, *op. cit*., 200.

indica propriu-zis o treaptă temporală, ci avea un semantism cu nuanță durativă, denumind persoana care se îndeletniceşte cu o anumită acțiune sau stare, respectiv obiectul gramatical căruia îi este proprie o acțiune/stare: *uentūrus*, „cel care este pe cale de a veni/sosi”, *factūrus*, „cel care se ocupă cu acțiunea de a face”, *pōsĭtūrus*, „cel ce se îndeletniceşte cu pusul/plasarea” etc. Sensul de viitor s-a dezvoltat, prin urmare, din cel durativ,* specializându-se cu referire la persoane sau ființe în general (extrem de rar lucruri sau fenomene naturale), pentru că a servit la exprimarea plenară a intenționalității: *uentūrus* a ajuns să însemne „cel care intenționează/are de gând să vină”, *factūrus*, „cel care intenționează să / e pe punctul de a face <ceva>”, *pōsĭtūrus*, „cel ce urmează să pună” etc.

Valoarea semantică a intenționalității, devenind fundamentală şi definitorie pentru adjectivul verbal în *-tūrus, -tūra, -tūrum*, a decis integrarea în mod definitiv a adjectivului în paradigma generală a verbului latin. Adjectivul verbal a devenit participiu, intenționalitatea fiind resimțită ca treaptă temporală de posterioritate în raport cu momentul locuționar. S-a creat, astfel, cel de-al treilea timp al participiului, viitorul, care s-a integrat perfect în sistemul ternar al temporalității (prezent – perfect [= preterit] – viitor), ataşându-se în chip firesc, datorită semantismului său, diatezei active.

Schema formativă a PVA porneşte de la tema supinului (TS), care include sufixul *-tū-***, acesteia adăugându-i-se sufixul **-rō-* (de origine probabil IE, întrucât se întâlneşte şi în greacă) > lat.*-rŭ-* şi, în final, desinențele cazuale specifice declinărilor a II-a (pentru formele de masculin/neutru) şi I (pentru feminin):

$$\mathbf{TS + S_2 + DC,}$$

unde S_2 = - *rŭ-*,
iar TS, incluzând S_1 **-teu-/ *-tū-*, se obține, practic, înlăturând desinențele de D şi de AC de la supin sau identificând forma de ABL a supinului, cu care TS coincide.

Exemplu:

conjugarea I *ornāre* TP *ornā-* TS *ornā-tū-* (= supin ABL)

PVA *ornā-tū -ru -s, ornā-tū -r -a* ,
TS S₂ DC TS S₂ DC
ornā-tū -ru -m
TS S₂ DC

EVOLUȚIE ŞI DISPARIȚIE. 1. Inițial, în latina arhaică, PVA nu a avut o existență autonomă, el apărând în asociere paradigmatică împreună cu diverse timpuri şi moduri ale auxiliarului *esse* (*ornātūrus, -a, -um sum; ornātūrus, -a, -um eram; ornātūrus, -a, -um sīm* etc.), cu care a alcătuit ceea ce în latina clasică s-a definitivat a fi un mod de exprimare regularizată a intenționalității şi este cunoscut sub denumirea de conjugare perifrastică activă.

* Independența inițială a adjectivului verbal în *-tūrus* (3) de ideea temporală şi de intenționalitate este dovedită prin existența unor substantive de origine verbală formate cu acelaşi sufix, dar gramaticalizate pe forma lui de feminin şi desprinzându-se astfel de orice semantism verbal, prin pierderea legăturii cu sistemul conjugării: *natūra* < *nātus* (3), participiul perfect pasiv al verbului *nasci*, „a se naşte”; la fel, *quaestūra* < *quaerĕre, tonsūra* < *tondēre, pictūra* < *pingĕre* etc. Cf. *ILR*, I, 195.

** Cf., *supra*, pp. 181-183.

Acest tip de sistematizare a intenționalității a colorat modal-aspectual semantismul inițial şi de bază al adjectivului verbal în *-ūrus*, şi anume acela al intenționalității.

2. Utilizarea adjectivului verbal în *-ūrus* ca participiu viitor activ, aşadar independent de *esse*, a început să se manifeste abia în cuprinsul ultimului secol republican, apărând cu o anumită frecvență, totuşi scăzută, la Cicero. Frecvența începe să crească la debutul Principatului, atât în proză (Titus Livius), cât şi în poezie (Ovidius): în această epocă se poate afirma că adjectivul verbal în *-ūrus* a intrat şi s-a fixat definitiv în sistemul participiului, respectiv al verbului.

3. În latina târzie, perifraza cu PVA şi *esse* devine una dintre modalitățile principale de substituire a viitorului I, deja concurat de o sumă de alte forme de expresie (cf., *supra*, pp. 205-206). Este bogat atestată în textele creştine.

4. Uzul PVA a fost, în esență, unul cult, livresc prin excelență. De aceea, limbile romanice nu l-au moştenit, întrucât limba populară nu l-a folosit niciodată în mod curent.

Participiul viitor pasiv (PVP) sau gerundivul

Câteva trăsături morfologice esențiale, în ceea ce priveşte originea, funcția morfologică, semantismul şi evoluția unesc (medio-)pasivul viitor al participiului de forma corespunzătoare activă.

1. Ca şi PVA, PVP este, de la origini, un adjectiv verbal cu flexiune completă, posedând aceleaşi desinențe cazuale care permit flexionarea lui după declinarea a II-a la masculine şi neutre şi după declinarea I la feminine.

2. La origine şi în decursul epocii arhaice, PVP – cunoscut în terminologie modernă şi prin denumirea simplificatoare de gerundiv – nu a avut sens de viitor şi nici nu era integrat sistemului conjugării ca mod al necesității. Adjectivul verbal în *-nd*(*-us, -a,-um*), care va deveni târziu viitorul medio-pasiv al participiului, califica, la începutul cristalizării latinei şi de-a lungul epocii arhaice, până în pragul celei clasice, un substantiv indicat, în termenii lui Émile Benveniste*, drept „obiectul sau sediul unui proces".

3. Ca şi PVA, PVP a intrat ca atare în sistemul conjugării latine după ce adjectivul verbal în *-nd* -a cunoscut o evoluție semantică precisă. În cazul de față, el a tins să exprime ideea de necesitate şi de obligativitate, ceea ce a impus treptat un semantism diatezic pasiv şi temporal de posterioritate. Pe această cale, adjectivul verbal în *-nd-*, care a funcționat ca atare timp de secole, s-a transformat, mai târziu decât PVA, într-un participiu, completând şi încheind seria formelor temporale ale acestuia: după toate probabilitățile, latina literară a operat integrarea adjectivului verbal în *-nd-* în epoca imperială târzie, cu certitudine după secolul al II-lea p. Chr.

4. Până atunci, PVP a funcționat, din latina primelor texte până în cea postclasică, fie – izolat – ca adjectiv cu funcție sintactică atributivă (totuşi, el nu a avut niciodată flexiunea pe grade de comparație a unui adjectiv propriu-zis), fie, mult mai curent (ca şi PVA, cu care a format un sistem perifrastic dual, antitetic, diatezic), în asociere cu *esse* şi alcătuind ceea ce în mod curent se numeşte conjugarea perifrastică pasivă.

Schema formativă a PVP este următoarea:

---

* *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris, 1935, 136. Autorul demonstrează legătura dintre gerunziu şi PVP pe baza originii lor comune (inclusiv la nivelul morfemelor sufixale), statuând apariția lor paralelă, simultană în latină, dar cu valoare semantică diametral opusă (actualizantă la gerunziu şi participiul prezent activ, virtuală la PVP).

$T_1 + S_2 + DC$

unde: S_2 = -*nd*- (cf., *supra*, gerunziul, pp. 179-181).

Ex.: I *ornā -nd -us* (m.), *ornā -nd -a* (f.), *ornā -nd -um* (n.) — „bun de împodobit”, „care trebuie împodobit(ă)”

Observații

1. T_1 este, după cum am remarcat de la începutul capitolului, tema de *infectum*; este aceasta o nouă trăsătură care uneşte PPA (participiul prezent activ), gerunziul şi PVP.

2. La conjugarea a III-a s-a generalizat VT -*ĕ*-*, care s-a extins şi la conjugarea a IV-a, pe cale analogică: *pōne-nd-us, dīce-nd-us, facie-nd-us; audi-e-nd-us, ueni-e-nd-us, fini-e-nd-us* etc. Există, însă, supraviețuind în latina clasică şi chiar ulterior (la scriitorii arhaizanți cu precădere), vechi urme ale vocalismului -*ŏ*- la conjugarea a III-a şi a IV: *scribundo, scribundis, faciundum, dicundo* etc. (conservate în formule juridice străvechi sau în altele care le imită pe acestea). Timbrul -*ŏ*- (devenit în interiorul latinei -*ŭ*- exclusiv din motive fonetice contextuale) s-a conservat şi la verbul *īre* (*eundus, -a,-um*, paralel cu aceeaşi conservare petrecută la PPA: cazurile oblice – *euntis, euntī* etc. – şi la gerunziu: *eundī, eundō*, [*ad*] *eundum*), precum şi la formațiile adjectivale în -*bundus* (-*a, -um*) şi -*cundus* (-*a,-um*) bazate pe acelaşi sufix -*nd*-, dar rezultate, probabil, dintr-o falsă analiză (*moribundus, furibundus, iūcundus, īrācundus* etc.).**

3. Urme ale stadiului inițial al adjectivului verbal în -*nd*- neintegrat încă sistemului participal al conjugării latine constituie formațiile adjectivale vechi precum: *oriundus*, „care se naşte”, „care apare (răsare)”, *uoluendus*, „care se răsuceşte”, „care se învârte”, *secundus* (< *sequī*, „a urma”), „care urmează” (devenit numeral ordinal) etc., cu semantism activ sau mediu (nu pasiv) şi fără coloratură modală.

4. Paralel cu formațiile gerunziale conținând, prin semantismul tranzitiv al verbului, un complement de obiect direct (COD), s-au dezvoltat încă din latina preclasică formații nominale care au înlocuit gerunziul cu PVP (gerundivul). Astfel, mai ales la G şi D, gerunziul a fost înlocuit cu gerundivul, aşa-numita sintagmă gerunzială fiind concurată de mult mai preferata – în registrul exclusiv înalt, cult – sintagmă gerundivală (la AC m şi n, cele două sintagme coincideau), cu acordul adjectival corespunzător:

	sintagma gerunzială	sintagma gerundivală
G	COD ↓ *auxilium petendī causa* „motiv/scop de a cere ajutor” „pentru a cere ajutor”	*auxiliī petendi causā* ↑ ATR „cu scopul de a cere ajutor”
D	COD ↓ *ferox bellum ferendō* „neînfricat în a purta război”	*ferox bellō ferendō* ↑ ATR „neînfricat în purtarea războiului”
AC	*ad librō utendum* CCI ↑ „pentru a se folosi de carte”	*ad librum utendum* ↑ ATR „pentru folosirea cărții”
ABL	COD ↓ *uirtutem colendō* „cultivând virtutea”	↓ ATR *uirtute colendā* „prin cultivarea virtuții”

* Asupra cauzelor acestei generalizări, cf. Gabriela Creția, *op. cit*., 181; *ILR*, I, 196.

** *ILR*, I, 196; Gabriela Creția, *op. cit*., 181-182.

unde: COD = complement de obiect direct
CCI = complement circumstanțial de instrument
ATR = atribut (adjectival)

ORIGINE, EVOLUȚIE, DISPARIȚIE. PVP, ca şi gerunziul, nu are încă o origine satisfăcător explicată. După unii cercetători, PVP şi gerunziul au apărut simultan, ca dezvoltări ale unui substantiv verbal în *-en* (a se vedea infinitivul grec în -εν) prin intermediul sufixului *-d(o)-*. Aceasta este teoria lui Émile Benveniste[*], care, însă, nu a întrunit consensul absolut, dimpotrivă, majoritatea cercetătorilor înclinând să susțină anterioritatea PVP în raport cu gerunziul, considerat mai recent, întrucât, în vreme ce gerunziul nu mai apare atestat în vreo altă limbă italică afară de latină, PVP cunoaşte paralele italice.

Rămâne incert şi semantismul originar, activ sau (medio-) pasiv, al PVP, nefiind exclus – poate este chiar cel mai probabil – caracterul lui adiatezic şi durativ (sens de prezent şi/sau viitor). După o serie de cercetători avizați[**], adjectivul verbal în *-nd-* s-a integrat ca participiu viitor pasiv în sistemul verbal pentru că a avut inițial valoarea unui participiu prezent mediu (după unii cercetători), imperfectiv prezent mediu (după alții), sens păstrat şi în latina epocii imperiale, unde PVP se întâlneşte coordonat cu participiul prezent.

PVP a fost utilizat, în latina clasică şi anterior, aproape exclusiv în asociere cu *esse*, în cadrul conjugării perifrastice pasive, fie în construcții aşa-numite personale: *hortus colendus est mihi*, (lit.) „grădina trebuie să-mi fie cultivată”, „eu trebuie să-mi cultiv grădina”, fie în cele denumite impersonale, cu neutrul gerundivului (*nunc est bibendum*, „acum este vremea de băut”, „acum se cade să bem”, Horatius, *Carm*. I, 37, 1). Perifrastica pasivă exprimă prin excelență ideea de necesitate, în cazul construcției personale; în cazul celei impersonale, ideii de bază a necesității i se adaugă conotația de conveniență, de reverențiozitate (de unde traducerea prin expresii verbale impersonale româneşti de tipul „este bine”, „este drept”, „se cade”, „se cuvine” etc.). Prin urmare, sensul perifrasticii pasive este unul fundamental modal.

Încadrat târziu, aşa cum am arătat, în sistemul conjugării, şi utilizat exclusiv în limbajul literar, în registrul cult, „înalt”, al latinei, PVP nu a ieşit din acest perimetru şi, drept urmare, nu a avut cum să supraviețuiască în limbile romanice.

4. **TIMPUL PERFECT**

4.1. *modul* *INDICATIV*

4.1.1. diateza ***ACTIVĂ***

Sfera perfectului, *perfectum*, se opunea, în limba latină, după cum am arătat mai sus (pp. 157-159, 168-171), sferei aspectuale a durativului, *infectum*. Latina a redus opoziția aspectuală ternară care funcționa în IE comună: finit-durativ-momentan la una binară: finit (*perfectum*) – durativ (*infectum*), prin înglobarea aspectului momentan, gramaticalizat în diverse limbi IE antice prin aorist, în sfera finitului. Faptul se va fi petrecut în epoca imediat premergătoare constituirii latinei ca idiom italic autonom, aşadar în ceea ce se numeşte faza preistorică a limbii latine.

Perfectul latin, ca timp gramatical care preia valorile semantice ale aspectului finit din IE comună, oglindeşte, inclusiv în plan formal, dubla sa ascendență, simultan din perfectul şi aoristul IE. Despre valorile sale fundamentale (acelea de a exprima o acțiune/stare încheiată şi, în paralel, de a plasa acțiunea/starea într-un preterit, într-un „trecut” vag şi general), ca şi despre valorile sale secundare vom vorbi spre finalul prezentării de față. Ne interesează pentru început şi în continuare

[*] *Origines*, 136-142. Cf. şi *ILR*, I, 196.
[**] A se vedea, pe scurt, discuția în *ILR*, I, 196-197.

aspectele material-formale ale perfectului latin din varianta sa modală cea mai răspândită, cea a indicativului.

Perfectul şi-a creat încă de la originile limbii latine o temă morfologică proprie, net deosebită de aceea a timpurilor centrate pe ideea de acţiune/stare neîncheiată, aflată în derulare: o vom numi cu sintagma, tradiţională şi în uz, de temă a perfectului (TPf). Acesteia i s-a adăugat, în plus faţă de tema prezentului (de *infectum*, T_1 sau TP), ca marcă suplimentară prezentă la toate tipurile de teme ale perfectului şi la toate timpurile derivate din ele, sufixul -*ĭs*- (modificat fonetic la -*ĕr*- în interiorul limbii latine şi sub presiunea contextului sonor, respectiv numai în poziţia intervocalică a lui -*s*-, survenind aşa-numita rotacizare a siflantei intervocalice): absenţa sufixului-marcă de perfect este excepţională (la perfectul indicativului, persoanele I sg/pl şi a III-a sg).[*] În sfârşit, perfectul latin s-a opus timpurilor centrate pe ideea de durativ şi prin desinenţe personale specifice, dar acestea din urmă au căpătat individualitate numai la modul indicativ.

Schema formativă a perfectului indicativ cuprinde – ca şi în cazul prezentului aceluiaşi mod, asemănarea nefiind deloc întâmplătoare, întrucât prezentul şi perfectul indicativului reprezintă cele două timpuri fundamentale ale celor două teme fundamentale pe care se ridică opoziţia de aspect în latină – numai două elemente morfematice:

TPf + DP

În ordinea formării, vom porni de la primul element, de altfel şi cel mai complex şi cel mai variat ca modalităţi de creare, respectiv de organizare în interiorul claselor de flexiune verbală.

A. Temele de *perfectum*

Pot fi sistematizate printr-o clasificare ternară, care ia în calcul elementele formative ale temei verbale şi modul de constituire. Se admite, astfel, că există 3 tipuri majore de TPf:

A.1. temele **radicale**

Acest grup aparţine fondului tematic celui mai vechi existent în latină şi, din acest motiv, nu s-a extins în epoca istorică, dimpotrivă, a rămas neproductiv, „sărac” (deci, slab reprezentat), alcătuit din relicte („sechele”[**]) IE izolate de tendinţele de sistematizare care au ordonat evoluţia verbului latin în epoca istorică. În plus, grupul amalgamează teme provenind din perfecte IE propriu-zise şi din aoriste de aceeaşi sorginte.

Temele perfectului de acest tip poartă denumirea de „radicale” deoarece, deşi aparţin din punct de vedere flexionar în mod preponderent conjugării tematice (a III-a, cu ambele subclase: atestările temelor aparţinând conjugării a II-a sunt extrem de rare şi se pot explica individual, pe cale analogică), ele şi-au pierdut elementul tematic propriu-zis, „marca” temei, şi anume VT -*ĕ*- (analogic, şi S_1 - *ĭ*-), tema de perfect ajungând să se confunde, astfel, cu radicalul verbal: TPf = R.

La rândul lui, tipul tematic radical cunoaşte o posibilă diviziune în 3 subtipuri de bază:

[*] Despre atestarea aceluiaşi sufix în alte limbi IE antice, a se vedea Gabriela Creţia, *op. cit.*, 126.

[**] Gabriela Creţia, *op. cit.*, 127.

A.1.1. Subtipul radical alternant

1.1.1. TPf se opune lui T_1 (TP, de *infectum*) prin natura cantitativă diferită a vocalei din radical (lungă la TPf – scurtă la T_1).

Ex.:	III	*lĕgĕ-*	:	T_1, cu -*ĕ*-, vocala radicală scurtă
		lēg-	:	TPf, cu -*ē*-, vocala radicală lungă şi VT = Ø
		ĕmĕ-	:	T_1 (cf. *supra*)
		ēm-	:	TPf (cf. *supra*)
		ĕdĕ-	:	T_1 (cf. *supra*)
		ēd-	:	TPf (cf. *supra*)
		fŭgĕ-	:	T_1 (cf. *supra*)
		fūg-	:	TPf (cf. *supra*)
	II	*sĕd-ē-*	:	T_1 (cf. *supra*)
		sēd-	:	TPf (cf. *supra*)

Observaţie

Diferenţei de cantitate dintre cele două teme fundamentale i se adaugă, uneori, şi o alta de natură morfematică, ambele mărci ale opoziţiei tematice funcţionând în acelaşi timp: *uĭ-n-c-ĕ-* la T_1, cu infix nazal, dar *uīc-* la TPf; *rŭ-m-p-ĕ-* la T_1, dar *rūp-* la TPf; *lĭ-n-qu-ĕ-* la T_1, dar *līqu-* la TPf etc.

1.1.2. Alternanţa de cantitate era, uneori, însoţită de una timbrală, apofonică şi, ca în cazul precedent, supramarcată de opoziţia de nazalitate:

Ex.:	III	*ăgĕ-*	:	T_1, cu -*ă*-, vocala radicală scurtă, cu timbru neutru
		ēg-	:	TPf, cu -*ē*-, vocala radicală lungă, pe timbru normal
		căpĭ-	:	T_1 (cf. *supra*)
		cēp-	:	TPf (cf. *supra*)
		făcĭ-	:	T_1 (cf. *supra*)
		fēc-	:	TPf (cf. *supra*)
		iăcĭ-	:	T_1 (cf. *supra*)
		iēc-	:	TPf (cf. *supra*)
		fră-n-g-ĕ-	:	T_1 (cu -*ă*-, vocala radicală, scurtă, cu timbru neutru, urmată de infixul nazal)
		frēg-	:	TPf (cu -*ē*-, vocala radicală, lungă, pe timbru normal, şi cu infix nazal ø)

A.1.2.Subtipul radical reduplicat

Procedeul repetării consoanei sau a grupului consonatic iniţial al radicalului verbal, între acesta din urmă şi elementul reduplicat intercalându-se o vocală cu timbrul normal (-*ĕ*-), marca în IE comună aproape în exclusivitate temele de perfect în raport cu cea de prezent (*infectum*). Greaca şi sanscrita atestă pe larg acest procedeu, extins şi la temele de aorist. Anumite idiomuri italice îl cunosc la rândul lor.

În latină, reduplicarea a cunoscut o utilizare limitată. Există, astfel, un grup de forme verbale de perfect reduplicat aparţinând compact conjugării tematice (a III-a), căruia i s-au alăturat, izolat, şi unele făcând parte din clasa de flexiune alăturată timbral, cea cu T_1 terminată în vocala caracteristică -*ē*-. Ex.: T_1: *canĕ*-, TPf: *cec-ĭn*-; T_1: *cadĕ*-, TPf: *cec-ĭd*-; T_1: *fallĕ*-, TPf: *fef-ell*-; T_1: *parcĕ*-, TPf: *pep-erc*-;

T_1: *tondē*-, TPf: *tot-ond*-; T_1: *mordē*-, TPf: *mom-ord*-*. După cum se observă din ultimele două exemple, vocala reduplicativă intercalată putea avea şi un alt timbru afară de cel normal, şi anume -*o*- (cf. *supra*) sau -*u*- (T_1: *currĕ*-, TPf: *cuc-urr*- etc.), timbre rezultate prin asimilare cu vocala radicală, aşadar pe cale internă, formele cu timbrul -*ĕ*- fiind evident mai vechi**.

Ultima clasă de flexiune, a IV-a, de altfel constituită din formaţii verbale relativ recente, nu atestă nici un exemplu de perfect reduplicat. În sfârşit, se impun a fi menţionate formele *ded*- şi *stet*- reprezentând TPf aparţinând unor verbe T_1 *d-(a)*- şi, respectiv, *st-(ā-),* integrate de uzul vorbirii în clasa I de flexiune.

În cazul radicalelor ce debutează cu un grup consonantic – elementul iniţial fiind întotdeauna o siflantă, *s*- –, în urma reduplicării grupul consonantic se simplifică (îl pierde pe *s*-) în radical: T_1: *sta*-, TPf: **st-e-st*-(*a*-) › *st-e-t*-; T_1: *spondē*-, TPf: **sp-o-spond*- › *spopond*-.

Resimţind procedeul ca fiind arhaic şi neproductiv, vorbitorii au renunţat la el, de cele mai multe ori, atunci când verbul cu radical reduplicat la TPf a cunoscut procedeul îmbogăţirii lexicale prin derivare cu prefixe. Acele derivate prefixate au pierdut la TPf elementul reduplicativ, ca urmare, cel mai probabil, a haplologiei: TPf: *tutud*- (T_1: *tu*[*n*]*d-ĕ*-), prefixată TPf devine *contud*-; TPf: *cucurr*- (T_1: *curr-ĕ*-), prefixată TPf devine *concurr*- (deşi, arhaic, se păstrează şi elementul reduplicativ, atestat izolat: *concucurr*-) etc. Singura excepţie remarcabilă a constituit-o păstrarea elementului reduplicativ în cazul derivatelor verbului *dare*: TPf: *ded*-; derivate: *condĭd*- (cu aşteptata închidere mediană a timbrului vocalic radical), *crēdĭd-, uendid-, abscondid*- (deşi, analogic şi regularizant, este atestată şi forma fără element reduplicativ a TPf: *abscond*-) etc. Textele de epocă târzie ilustrează chiar expansiunea tipului cu reduplicare la TPf şi acolo unde reduplicarea -*dĭd*- nu era necesară, deoarece verbul în cauză nu era derivat al lui dare: *spopond-id*- (în loc de *spopond*-), *descend-id*- (în loc de *descend*-) etc.

A.1.3. Subtipul radical nemarcat

Este cel mai slab reprezentat, deoarece – exceptând VT – realiza o perfectă omonimie cu tema de *infectum* („de prezent”) şi, prin aceasta, putea genera grave confuzii la anumite persoane (a III-a sg. şi I pl.), opoziţia perfect-prezent fiind lăsată doar în seama desinenţelor, acolo unde ele se deosebeau:

TPf: *bĭb*-	T_1: *bibĕ*-	infinitiv	*bibĕre*, „a bea”
accend-	*accendĕ-*		*accendĕre*, „a aprinde”
incend-	*incendĕ-*		*incendĕre*, „id.”
accid-	*accidĕ-*		*accidĕre*, „a cădea”
accīd-	*accīdĕ-*		*accīdĕre*, „a tăia”
cūd-	*cūdĕ-*		*cūdĕre*, „a bate”
dēfend-	*dēfendĕ-*		*dēfendĕre*, „a apăra”
mand-	*mandĕ-*		*mandĕre*, „a mesteca”
pand-	*pandĕ-*		*pandĕre*, „a desface”

* Închiderea timbrală a vocalei radicale scurte (-*ă*- › -*ĭ*-, în *cecĭd*- faţă de *căd-, tetĭg*- faţă de *ta*[*n*]*g*-, *cecĭn*- faţă de *căn*- etc.; -*ă*- › -*ĕ*-, în *pepĕr*- faţă de *păr*-, *fefell*- faţă de *fall*- etc.) se datorează exclusiv contextului fonetic, în condiţiile în care vocala radicală scurtă ajunge în silabă mediană.

** Sunt atestate şi variante arhaice ale TPf, de tipul *peposc*- (în loc de *poposc*-), *memord-, cecurr*- etc.

scand-	*scandĕ-*	*scandĕre*, „a se urca”
uell-[*]	*uellĕ-*	*uellĕre*, „a smulge”
uert-	*uertĕ-*	*uertĕre*, „a (se) întoarce”

În cazul unui verb (cu aspect arhaic la cele două teme), precum *īcĕre*, „a lovi”, „a izbi”, vorbitorii au încercat să înlăture omonimia temelor (deşi forma de indicativ prezent *īcō*, „eu lovesc”, a continuat să fie utilizată) prin introducerea la persoana / numărul respectiv a unui infix semivocalic (-*i9*-): *īciō*; la celelalte persoane / numere, identitatea prezent-perfect indicativ este anulată doar prin intermediul desinenţelor.

Coincidenţa, prin nemarcare, a celor două teme se datorează, în parte, cantităţii originar lungi a unora dintre vocalele radicale, fapt ce a condus la imposibilitatea diferenţierii temelor de *infectum* şi de perfect prin alternanţă de cantitate (vezi, *supra*, A.1.1.). Totuşi, există câteva verbe (ca *bibĕre* sau *accidĕre*, spre exemplu), la care nu are loc alternanţa vocalică de cantitate din radical, deşi vocala respectivă este scurtă şi ar fi trebuit să devină, la TPf, lungă. În parte, cum s-a arătat,[**] coincidenţa temelor se poate datora şi unui accident fonetic, respectiv haplologiei: TPf *incĭd*- este rezultatul haplologiei formei cu reduplicare **incecid*- (infinitiv: *incĭdĕre*, derivat ‹ *in* + *cadĕre*, „a cădea pe”).

A.2. temele **sigmatice**

Continuă, în latină, foste teme IE de aorist, a căror caracteristică a reprezentat-o sufixul -*s*- (în denumire greacă, „sigma”, de unde terminologia modernă). Dintre limbile IE antice, mai ales greaca şi sanscrita, dar şi limbile celtice şi slava veche, au cunoscut şi au utilizat pe scară largă acest sufix, creând o veritabilă paradigmă a aoristului.

Latina a inovat ataşând la tema de aorist, aşadar la o temă caracterizată prin prezenţa obligatorie a sufixului -*s*-, desinenţele de perfect. S-a născut, astfel, unul dintre tipurile majore şi productive de perfect – cu randament foarte scăzut, însă, în alte limbi italice, ca osca şi umbriana –, tip care a cunoscut o surprinzătoare revigorare în faza târzie de evoluţie a latinei. Au intrat în această categorie mai ales verbele din clasa de flexiune tematică (aşa-numita conjugare a III-a), care au ataşat sufixul direct la radical (R), precum şi, pe cale analogică, o serie de verbe, destul de numeroase şi relativ uzuale, din clasa de flexiune cea mai apropiată (aşa-numita conjugare a II-a). Celelalte clase de flexiune nu cunosc procedeul. Evident, el nu s-a aplicat în cazul verbelor care şi-au format TPf prin alte modalităţi (alternanţa vocalică, reduplicarea).

În contact direct cu consoana finală a radicalului, după formula:

$$\mathbf{TPf = R + S_1},$$

unde S_1 = sufixul -*s*-,
acesta din urmă a provocat, în epoca preliterară, a stabilizării fonetice a latinei, o serie de modificări (numite tocmai de aceea de contact), dintre care amintim:

a) transformarea în surda corespunzătoare a oclusivelor guturale şi labiale sonore:

---

[*] Analogic cu cel de-al doilea tip de TPf, cel sigmatic (cf. *infra*), vorbitorii au creat şi o temă derivată cu sufixul -*s*-: *uol-s*- / *uul-s*- (vezi formele *uolsī* / *uulsī* de perfect, de exemplu).

[**] Gabriela Creţia, *op. cit*., 131.

III	T_1: *scrĭbĕ-*	R: *scrĭb-*	TPf: **scrĭb-s-* › *scrĭp-s-*
	nūbĕ-	*nūb-*	**nūb-s-* › *nūp-s-*
	regĕ-	*reg-*	**reg-s-* › *rex-*
II	T_1: *frīgē-*	R: *frīg-*	TPf: **frīg-s-* › *frīx-*

b) asimilarea dentalei (surde sau sonore) de către siflanta surdă:

III	T_1: *cēdĕ-*	R: *cēd-*	TPf: **cēd-s-* › *cēs-s-*
	mittĕ-	*mitt-*	**mit(t)-s-* › *mĭ-s-*
II		**yeudh-*	**yeudh-s-* › *iūs-s-*
	ardē-	*ard-*	**ard-s-* › *ar-s-*
	rīdē-	*rīd-*	**rīd-s-* › *rī-s-*

c) transformarea labio-velarei sonore într-o oclusivă surdă sau asimilarea labio-velarei surde de către siflantă:

III	T_1: *unguĕ-*	R: *ung*^{u}-	TPf: *ung-s- › **unk-s-* › *unx-*
II	*torquĕ-*	*torq*^{u}-	**torq*^{u}*- s-* › *tor-s-*

d) simplificarea grupurilor consonantice:

II	T_1: *mulgē-*	R: *mulg-*	TPf: * *mul~~g~~-s-* › *mul-s-*
	fulgē-	*fulg-*	* *ful~~g~~-s-* › *ful-s-*

e) amplificarea grupurilor consonantice:

III	T_1: *sūmĕ-*	R: *sūm-*	TPf: **sūm-s-*, amplificată *sūm-p-s-*
	cōmĕ-	*cōm-*	**cōm-s-*, amplificată *cōm-p-s-*

Observații

1. Tipul de perfect sigmatic a preluat, uneori, de la tema de *infectum* (T_1) şi infixul nazal care o caracteriza, deşi ar fi trebuit să-l abandoneze, întrucât infixul respectiv era marca temei opuse celei a perfectului; este cazul, de pildă, al unui verb uzual ca *iungĕre*, a cărui T_1 era amplificată nazal (*iū-n-g-ĕ-*), TPf preluând nazalitatea: *iu-n-x-* (‹ **iū-n-g-s-*); la fel şi în cazul T_1: *pingĕ-* (R: *pi-g*), TPf*:* **pi-n-g-s-* › *pinx-* etc.

2. Perfectul sigmatic s-a aflat în relații mai strânse decât alte tipuri de TPf cu participiul pasiv (PPP), pentru care a constituit, nu de puține ori, un veritabil model, de unde apariția unor PPP sigmatice, în locul sau adăugate celor aşteptate, formate cu sufixul **-t(o)-*:

Perfect indicativ pers. I sg.	PPP	Infinitiv prezent activ
fīx-ī	*fīx-us* (3)	*fīgĕre*
haus-ī	*haus-t-us-* (3)	*haurīre*
mans-ī-	*mans-us* (3)	*manēre*
mers-ī	*mers-us* (3)	*mergĕre*
press-ī	*press-us* (3)	*premĕre*

EVOLUȚIE ŞI MOŞTENIRE. Tipul de perfect sigmatic a cunoscut o destul de largă răspândire în raport cu tipul de perfect radical, deoarece sufixul *-s-* oferea posibilitatea unei distingeri clare a TPf față de T_1 (sau TP). Perfectul sigmatic, mult mai productiv decât cel radical, s-a extins în dauna acestuia, preponderent format prin reduplicare: *morsī* în loc de *momordī* (‹ *mordēre*, „a muşca") – într-un exemplu celebru, oferit chiar de gramaticii latini, care critică uzul sigmatic: *momordit melius dicimus quam morsit*[*] –, *panxi* față de *pēgī* / *pĕpĭgī, parsī* față de *pepercī*; perfectul sigmatic se extinde mai ales la verbele derivate cu

[*] Exemplul şi trimiterea exactă apud Gabriela Creția, *op. cit*., 133, n. 91.

prefix: verbul-bază îşi formează perfectul prin reduplicare, derivatul sau derivatele cu ajutorul lui -*s*-: *pupugī* (perfect indicativ ‹ *pungĕre*, „a înţepa”), dar *appunxī, compunxī* (‹ *appungĕre, compungĕre*) etc.; *lēgī* (perfect indicativ ‹ *legĕre*, „a alege”, „a culege”), dar *intellexī, neglexī* (‹ *intellegĕre, neglegĕre*) etc., limba vorbită ajungând să creeze chiar şi o formă sigmatică de perfect pentru verbul-bază (*lexī*, cum se deduce din diverse mărturii epigrafice)[*].

Pe de altă parte, şi PPP a exercitat asupra perfectului sigmatic o influenţă notabilă, „regresivă” am spune: după modelul participiilor sigmatice (în -*sus* [3]), de tipul *iussus, morsus, responsus* etc., vorbitorii au recreat câte un perfect sigmatic şi acolo unde existau alte tipuri de TPf; am semnalat mai sus forma *morsī*, condamnată de gramatici, mai notăm **prensī, absconsī, accensī, defensī, *responsī, sorpsī* (în locul formelor clasice: *prēndī, abscondī, accendī, defendī, respondī, sorbuī*) etc.

Tocmai aceste forme sigmatice, populare şi tardive, au fost relativ bine moştenite în limbile romanice, pentru că realizau regularizarea paradigmatică pe baze analogice: pentru română, semnalăm perfecte sigmatice (devenite „perfecte simple”) ca *zise* (‹ lat. *dixit*), *puse* (‹ *pos*[*u*]*it*), *merse* (‹ *mersit*), *prinse* (‹ **prensit*), *răspunse* (‹ **responsit*), *ascunse* (‹ *absconsit*)[**]; desigur, s-a moştenit din latină nu numai persoana a III-a singular, ci şi altele (în primul rând, a III-a plural, după cum vom arăta mai jos, în paragraful consacrat desinenţelor personale).

Comparând moştenirea perfectului sigmatic în raport cu cvasi-inexistenţa unei moşteniri în română şi în limbile romanice a perfectului radical (doar cel cu reduplicare prezintă succesori romanici, dar numai în cazul lui *dare* şi *stare*: cf., de ex., v. rom. *dediu* ‹ *dēdī*, rom. mod. *dădui, stătui* etc.)[***], vom sublinia încă o dată permanenţa, respectiv viabilitatea de-a lungul întregii latinităţi antice a acestui tip de perfect, pe baza căruia s-a construit o arie destul de largă a perfectului romanic.

A.3. temele cu **sufix (semi)vocalic bilabial (-*u*-, -*u̯*-)**

Au constituit, cantitativ vorbind, majoritatea absolută a formelor de perfect latin, deoarece sufixul bilabial a fost extrem de productiv din epoca arhaică până la sfârşitul latinităţii şi a fost utilizat preponderent de către cele mai bine reprezentate numeric clase de flexiune, conjugările I şi a IV[****]. Se poate afirma că sufixul bilabial a jucat, în sistemul paradigmatic verbal, rolul unui extrem de important regularizator şi sistematizator al flexiunii, uşurând deprinderea şi familiarizarea verbului – iar, prin el, a limbii latine înseşi, al cărei edificiu morfologic se înalţă pe substructura verbului – de către mereu înnoitele generaţii de latinofoni, inclusiv alogeni, de-a lungul unei istorii milenare.

Subliniem, de asemenea, faptul că generalizarea şi utilizarea sistematică a sufixului bilabial a reprezentat o inovaţie pur latină, şi nu italică, deoarece, după cum se cunoaşte, idiomurile italice antice, exceptând câteva situaţii restrânse şi cu totul discutabile, nu îl atestă sub nici o formă.

De-a lungul întregii sale evoluţii istorice, latina s-a sprijinit în formarea TPf la prima şi ultima clasă de flexiune, ca şi la o serie mai restrânsă a celei de-a II-a

---

[*] Citate *ibid*.

[**] Pentru alte exemple, a se vedea Al. Rosetti, *op. cit*., 154. Alte exemple apud I. Fischer, *op. cit*., 125-126: *atinse* (‹ *attinxit*) etc. Adăugăm: *spuse* (‹ [*e*]*xpōs*[*u*]*it*), *fripse* (‹ *frixit*, cu disimilarea -*c*-*s*- › -*p*-*s*-, după modelul lat. -*c*-*t*- › rom. -*p*-*t*-), *unse* (‹ *unxit*), *arse* (‹ *arsit*) etc.

[***] Al. Rosetti, *op. cit*., 153.

[****] Asupra reprezentării cantitative a conjugărilor latine, a se vedea, *infra*, subcapitolul corespunzător, pp. 242-248.

conjugări, pe două variante ale sufixului bilabial: varianta bilabială semivocalică (*-*uϑ*-) şi varianta bilabială vocalică (*-*ŭ*-).

A.3.1. sufixul bilabial semivocalic (*-*uϑ*-)

Se ataşează temei primare (T_1), aşadar temelor terminate într-o vocală lungă, reprezentând sufixul primar (S_1): este vorba de S_1: -*ā*- (conjugarea I) şi -*ī*- (conjugarea a IV-a), în primul rând, dar şi de S_1: -*ē*- (conjugarea a II-a), dar aici pe o arie restrânsă.

Ex.: **$T_1 + S_2 \rightarrow$ TPf**

		Infinitiv prezent activ
I	*ornā*- + *-*uϑ*- › TPf: *ornau*-	*ornāre*
IV	*fīnī*- + *-*uϑ*- › TPf: *fīnīu*-	*fīnīre*
II	*dēlē*- + *-*uϑ*- › TPf: *dēlēu*-	*dēlēre*

Ca urmare a productivităţii extrem de ridicate a acestui sufix la clasele de flexiune cu tema primară în -*ā*- şi -*ī*-, unde au existat de la început şi s-au creat ulterior în permanenţă noi denominative, sufixul bilabial -*uϑ*- s-a extins şi la alte clase de flexiune, respectiv la conjugarea tematică (a III-a propriu-zisă) şi la aceea cu tema primară în S_1: -*ĭ*- (integrată tot conjugării a III-a):

III T_1: *petĕ*- + S_2: *-*uϑ*- › TPf *petī-u*-
T_1: *cupĭ*- + S_2: *-*uϑ*- › TPf *cupī-u*-

A.3.2. sufixul bilabial vocalic (*-*ŭ*-)

Iniţial, acest sufix s-a asociat, ca şi cel semivocalic, în mod preponderent unei teme primare terminate într-o vocală lungă, în cazul de faţă *-*ē*- (conjugarea a II-a), la care a devenit extrem de productiv (deşi, după cum am arătat, nu exclusiv, întrucât tot acolo s-au utilizat şi alte modalităţi de formare a TPf: prin sigmatizare, reduplicare, sufix bilabial semivocalic etc.); şi aici se poate nota o schemă formativă, care porneşte, însă, de la rădăcina verbală:

$R + S_2 \rightarrow$ TPf

		Infinitiv prezent activ
II	*hab*- *-*ŭ*- › TPf *habŭ*-	*habēre*
	mon- *-*ŭ*- › TPf *monŭ*-	*monēre*
	ten- *-*ŭ*- › TPf *tenŭ*-	*tenēre*

Dovedindu-se productiv, şi sufixul bilabial vocalic s-a extins analogic la alte clase de flexiune, inclusiv la aceea care părea intangibilă datorită frecvenţei extrem de ridicate a perechii semivocalice a sufixului bilabial: conjugarea I[*]. Astfel, se întâlnesc forme de TPf precum:

I **$R + S_2 \rightarrow$ TPf**

	Infinitiv prezent activ
cub- *-*ŭ*- › TPf *cubŭ*-	*cubāre*
dom- *-*ŭ*- › TPf *domŭ*-	*domāre*
sec- *-*ŭ*- › TPf *secŭ*-	*secāre*

[*] Din punct de vedere istoric, prezenţa sufixului bilabial vocalic la prima clasă de flexiune este mai veche, şi nu recentă, după cum s-a demonstrat: argumentaţia apud Gabriela Creţia, *op. cit.*, 135.

Concomitent şi / sau succesiv, sufixul bilabial vocalic s-a extins pe cale analogică şi la celelalte clase de flexiune: în mod notabil la conjugarea a III-a (propriu-zisă şi cu tema primară în *-ĭ-*) şi sporadic la ultima clasă de flexiune[*].

Ex.: **R + S_2 → TPf**

		Infinitiv prezent activ
III	*al-* *-ŭ-* › TPf *alŭ-*	*alĕre*
	consul- *-ŭ-* › TPf *consulŭ-*	*consulĕre*
	ser- *-ŭ-* › TPf *serŭ-*	*serĕre*
	rap- *-ŭ-* › TPf *rapŭ-*	*rapĕre*
IV	*aper-* *-ŭ-* › TPf *aperŭ-*	*aperīre*
	oper- ŭ- › TPf *operŭ-*	*operīre*

În sfârşit, şi unele dintre verbale foarte vechi în limbă, a căror flexiune se înfăţişează tocmai din acest motiv ca anomală, îşi formează TPf cu sufixul bilabial vocalic:

R	S	TPf	Infinitiv prezent activ
uol-	*-ŭ-*	*uolŭ-*	*uelle*
māl-	*-ŭ-*	*mālŭ-*	*malle*
nol-	*-ŭ-*	*nolŭ-*	*nolle*
pot-	*-ŭ-*	*potŭ-*	*posse*

EVOLUŢIE ŞI MOŞTENIRE ROMANICĂ. Dacă asupra originii sufixului bilabial s-au emis numeroase ipoteze[**], evoluţia sa şi, odată cu el, a TPf formate ca atare a putut fi urmărită cu suficientă claritate de-a lungul istoriei limbii latine.

Astfel, în cazul variantei semivocalice a sufixului bilabial s-a putut constata, încă din epoca primelor texte, dispariţia sufixului însuşi atunci când s-a aflat în poziţie intervocalică având acelaşi timbru sau unul asemănător; dispariţia lui **-u̯-* a fost urmată obligatoriu de contragerea celor două vocale ajunse în contact direct. Fenomenul s-a observat şi apare atestat cu precădere la persoanele a II-a sg. / pl. şi a III-a pl.: *dēlē-(u̯)-(i)sti(s)* › *dēlēsti(s)*; *dēlē-(u̯)-ērunt* › *dēlērunt; audī-(u̯)-isti(s)* › *audīsti(s)* etc. Formele cu sufix au continuat să se folosească, la aceleaşi verbe, în paralel cu cele fără sufix bilabial şi contrase.

Pe cale analogică, înlăturarea sufixului bilabial semivocalic s-a extins şi la clasa majoritară de flexiune verbală, conjugarea I, cunoscând o rapidă difuzare la nivelul oralităţii, dar cu intruziuni şi în textele literare culte, unde forme de tipul *amasti(s), cenasti(s)* etc. se dovedesc uzuale. Vorbirea populară a lărgit procedeul eliminării sufixului semivocalic şi la alte persoane în afara persoanelor / numerelor unde apăruse încă din epoca arhaică, de exemplu la pers. a III-a sg., unde vocala *-ĭ-* predesinenţială, supusă sincopării, dispare, obligând astfel semivocala bilabială *-u̯-* să se vocalizeze şi să intre în contact direct cu desinenţa personală *-t*: **dōnā-u̯-it* › **dōnāu̯ĭt* › *dōnāut*; atari forme, sincopate şi cu vocali-zarea sufixului bilabial semivocalic, apar bine atestate epigrafic, fapt ce dovedeşte uzul lor popular, larg răspândit.

Formele sincopate şi fără sufix erau, după mărturia lui Cicero, foarte agreate în vorbirea liberă, familiară, până în straturile cele mai de jos din punct de vedere social ale utili-

[*] Expansiunea a avut loc şi asupra unor verbe deja marcate la TPf, de exemplu prin sufixul *-s-*, ca *pōnĕre*, TPf *pōs-ŭ-* (‹**pōn-s-ŭ-*). O atare expansiune va fi fost sprijinită de modelul oferit de cele mai uzuale verbe latineşti, *esse* şi *habēre*, a căror TPf se formează cu sufixul bilabial vocalic (*f-u-, hab-u-*). Cf. şi *id*., *op. cit*., 136.

[**] Succint şi util prezentate de Gabriela Creţia, *op. cit*., 134-135.

zatorilor: erau curente în epoca sa, tinzând, cum am arătat mai sus (prin uzul lor în poezie)*, să ocupe o suprafață importantă și în limbajul literar. Într-un semnificativ pasaj din *Orator* (XLVII, 157), Cicero arată că forma plină este cea „corectă” (*plenum uerbum recte dici*), pe când cea redusă era doar „folosită” (*imminutum usitate*). Peste mai bine de un secol, Quintilianus (I, 6, 17) va nota că verbele cu perfectul fără sufix sunt atât de curente, încât cele cu sufix (formele „pline”) apar ca prețioase și derizorii. Totuși, gramaticii vor continua să le recomande, ca în celebrul pasaj al lui Probus: *probaui non probai, calcaui et non calcai* (*GL*, ed. Keil, IV, 160, 14; 182, 2).

Perfectul desufixat a cunoscut o largă moștenire romanică, el generând bine cunoscutul perfect „simplu” din acest spațiu. Latina dunăreană a dezvoltat și transmis românei tipul de perfect desufixat, care a constituit o autentică paradigmă: *laudā-u-ī › laudā́-ī* › rom. (eu) *lăudai*; *laudā-u-ī́stī › laudā́-stī* › rom. (tu) *lăudași*; *laudā́-u-it › laudā́-t* › rom. (el / ea) *lăudă*. Sufixul semivocalic bilabial a dispărut și la persoanele I și a III-a sg. (nu numai la a II-a sg. / pl. și a III-a pl., unde dispariția este de dată veche, din epoca primelor texte scrise), pentru că el nu mai era resimțit ca marcă indispensabilă a perfectului, locul acesteia fiind preluat – deși nu cu aceeași capacitate – de poziția accentului în cuvânt, de unde deosebirea între formele omofone (*cántat, láudat* etc.: indicativ prezent activ, III sg.; *cantát, laudát* etc.: indicativ perfect activ, III sg.). Acest rol morfologic al accentului a fost moștenit în mod fidel de română: *cấntă, láudă* față de *cântắ, lăudă***.

În ceea ce privește varianta vocalică a sufixului bilabial, și ea a cunoscut, la nivelul limbii vorbite, o notabilă extensie în dauna tipurilor de TPf neproductive sau slab productive, cum erau TPf radicale sau cu reduplicație.

Astfel, TPf cu radicalul alternant apar, în inscripții, înlocuite de teme cu sufix vocalic: *fēcuī* în loc de *fēcī*, *capui* în loc de *cēpī, stētuī* (cu păstrarea alternanței vocalice și a reduplicării!) în loc de *stētī, lēguī* în loc de *lēgī* etc.***. Tot epigrafic sunt atestate TPf cu sufix vocalic care înlocuiesc perfecte cu reduplicație: *caduī* în loc de *cecidī, crēdui* în loc de *crēdidī, deduī* (cu păstrarea reduplicației, ca și la *stetuī*) în loc de *dedī*****. După modelul oferit de aceste substituții s-au creat, în latina dunăreană, și perfecte cu sufix vocalic de tipul **ueduī* (în loc de *uīdī*) › rom. *văzui*. Notăm ceilalți moștenitori în română ai perfectului latin format cu sufix vocalic: *făcui, stătui, căzui, crezui, dădui* (cu forme mai vechi, din sec. al XVI-lea, *feciu, dediu*)*****.

Au fost concurate, de asemenea, temele sigmatice, cărora li s-a supraadăugat marca suplimentară reprezentată de sufixul bilabial vocalic: **po-(n)s-ŭ-ī › posŭī* (› v. rom. *puș*[*ŭ*], rom. mod. *pusei*; *pos*[*ŭ*]*it › puse*; *pos*[*ŭ*]*ērunt › puseră*)******; *texī* (‹ *tegĕre*), amplificat cu *-u-*, devine **texuī* (› rom. *țesui*, care continuă și forma de perfect *texuī* de la *texĕre*, „a țese”, cele două forme de perfect devenind în latină omonime) etc.

* La Lucretius, de pildă, în plină epocă ciceroniană, se întâlnește perfectul sincopat *inrītāt* (I, 70), provenit din forma așteptată *inrītā(ui)t*; epigrafic, un *audīt* (*CIL*, III, 37), accentuat cu certitudine pe silaba finală, ca urmare a sincopării, reprezintă perfectul, și nu prezentul indicativ al verbului *audīre*.

** Pentru moștenirea, în general și pentru fiecare în parte, a desinențelor personale de perfect în română și în alte limbi romanice, a se vedea, *infra*, paragrafele special consacrate acestor DP.

*** Trimiterile exacte ale atestărilor se află la Alexandru Rosetti, *op. cit.*, 154 și Gabriela Creția, *op. cit.*, 136-137.

**** Gabriela Creția, *op. cit.*, 136-137, cu atestările corespunzătoare. Cf. și Al. Rosetti, *op. cit.*, 154.

***** Al. Rosetti, *ibid*, 153-154.

****** Detalii și bibliografie apud Al Rosetti, *ibid*, 154.

APARIȚIA PERFECTULUI „COMPUS”. După cum am notat mai sus, limbile romanice au moştenit unicul tip de perfect existent în latină, pe care l-au transformat în aşa-numitul perfect simplu (respectiv, cu o unică formă, fără auxiliar, o formă „sintetică”). Cumularea celor două valori semantice fundamentale ale perfectului latin – valoarea aspectuală, de acțiune / stare încheiată, şi aceea, temporală, de acțiune / stare trecută, preterită – într-o unică formă i-a determinat, în decursul timpului, pe vorbitori să încerce să disjungă valorile prin crearea unei forme noi, separate, şi atribuirea către aceasta a uneia dintre cele două valori semantice de bază. Astfel a apărut, în textele literare, încă de la finele epocii preclasice (sec. al II-lea – sec. I a. Chr.), o formă nouă, deja în curs de structurare şi, mai târziu, spre epoca finală a Imperiului, în curs de gramaticalizare, o formă perifrastică, analitică, având destinația să exprime cât mai clar, fără nici un dubiu, şi în mod exclusiv, încheierea acțiunii / stării, aşadar valoarea pur aspectuală.

Perfectul latin compus, o formație perifrastică creată inițial numai la verbele tranzitive, din formele de indicativ prezent activ ale lui *habēre* şi PPP (la AC, în acord cu obiectul direct al verbului tranzitiv respectiv), este bine atestat în textele epocii clasice, la Caesar şi Cicero. Ulterior, utilizarea perfectului latin compus va scădea în frecvență, pentru a spori din nou în latina imperială târzie (din sec. al IV-lea în continuare), când PPP îşi pierde calitatea adjectivală, nemaiacordându-se cu obiectul direct al verbului tranzitiv şi rămânând invariabil la un AC sg neutru. Citām mai jos câteva dintre exemplele cele mai ilustrative[*]:

COD ATR

/…/ *stationes dispositas habeo* /…/ (Caesar, *BG*, V, 16, 4)

„am gărzi dispuse”

COD ATR

/…/ *castellum Caesar habuit constitutum* (Caesar, *BH*, VIII, 6)

„Caesar a avut plasată o întăritură”

COD ATR

/…/ *episcopum inuitatum habes* (Gregorius Turonensis, *VP*, III, 1)

„îl ai [ca] invitat pe episcop (= l-ai invitat pe /…/)

COD

/…/ *promissum enim habemus* (id., *HF*, IX-X)

„căci avem promis [faptul că] /…/” (= am promis că)

În opinia noastră gramaticalizarea perfectului perifrastic („compus”) a început înainte de dizolvarea unității latinei antice, a fost, aşadar, un fenomen preromanic,[**] nu mai devreme, însă, de epoca târzie (sec. IV-V p. Chr.). Argumentele aduse de I. Fischer împotriva

[*] Preluate din *ILR*, I, 181 şi I. Fischer, *op. cit.*, 110. Pentru alte exemple, cf. Gabriela Creția, *op. cit.*, 144-145, care reaminteşte faptul că în latina clasică circulau deja sintagme alcătuite dintr-un PPP la AC sg. neutru şi indicativul prezent al lui *habēre*, asociat verbelor cu semnificație perceptiv-cognitivă: *habeō* (*-s, -t* etc.) *compertum, cognĭtum, perspectum* etc. („am / ai / are descoperit, cunoscut, observat” etc.). Astfel, încă din latina clasică semantismul specific lui *habēre* tinde să se estompeze, iar verbul să se transforme într-un simplu auxiliar.

[**] Contra, I. Fischer, *op. cit.*, 110-111; Gabriela Creția, *op. cit.*, 145.

aserțiunii de mai sus nu rezistă unei critici atente. Ordinea elementelor perifrazei este diferită de la o limbă romanică la alta (auxiliar + participiu sau, mai rar, participiu + auxiliar) şi este firesc să fie aşa, câtă vreme topica în latină era liberă: limbile romanice, în consecință, fie au „ales” topica preferată, transformând-o într-un uz curent, fie n-au „ales” nimic, continuând un uz latin local, specific regiunii latinofone. Nici cel de-al doilea argument invocat de I. Fischer în favoarea independenței gramaticalizărilor romanice ale perifrazei de perfect nu este relevant: limitarea la verbele tranzitive a perfectului perifrastic nu era impusă de nimeni (un astfel de perfect – consideră autorul citat – „trebuia” să existe numai la tranzitive, deoarece numai acestea aveau un obiect direct cu care să se acorde PPP), dimpotrivă. În unele regiuni latinofone din Antichitatea târzie au putut apărea, pe lângă *habere*, şi alte verbe cu rol vădit de auxiliar (*stāre, tenēre*), pe de o parte, iar pe de alta, după modelul verbelor tranzitive, şi cele care nu aveau COD şi-au putut crea, în aceleaşi sau în alte regiuni latinofone occidentale (orientul latinofon nu a participat la această inovație survenită în latina târzie), un tip de perfect perifrastic, utilizând în acest scop verbul prin excelență auxiliar şi intranzitiv *esse* şi asociindu-l predilect, dintre intranzitive, cu verbe de deplasare: ca model au servit verbele deponente (mai ales unul ca *proficiscī*, „a pleca”), ale căror perfecte erau perifrastice şi construite obligatoriu cu *esse* (de ex., *profectus sum*, „am plecat”)*.

În concluzie, dacă în română, catalană şi spaniolă perfectul perifrastic sau „compus” continuă o formulă latină cu *habēre* generalizat indiferent de tipul de verb în cauză, pe când celelalte limbi romanice (ca franceza, italiana, spaniola, sarda, provensala etc.) fac distincția între verbele tranzitive, respectiv non-tranzitive şi de deplasare pentru a alege, ca auxiliar, între descendentul lui *habēre* şi cel al lui *esse* din fiecare idiom, o atare situație nu ne obligă nicidecum să postulăm gramaticalizarea ei în perioada post-antică, romanică, deoarece ambele tipuri de perifrază, cu *habēre* şi cu *esse*, au **coexistat** în latina târzie, regional după cum am arătat, generalizarea lui *habēre* reprezentând faza mai veche, continuată şi perpetuată în ariile laterale ale latinității preromanice (apoi în română, spaniolă şi catalană), inovația survenită prin introducerea lui *esse* în perfectul perifrastic afectând, cum se întâmplă întotdeauna în cazul oricăror inovații (şi nu doar lingvistice…), centrul latinofoniei.

B. Desinențele *personale*

Perfectul indicativului este singurul timp din sfera preteritului care posedă DP proprii, deşi unele dintre ele provin din sfera temporală de prezent (respectiv, aspectuală de *infectum*). Iată tabloul lor:

Sg. I -*ī* (provine dintr-o desinență IE medie de perfect *-*ai* › lat. arh. -*ei* › lat. cl. -*ī*)

II -*istī* (desinență compusă dintr-un sufix, cel mai probabil de aorist, -*is*-, şi DP -*tī*, şi ea de sorginte IE, cu -*ī* lungit analogic în poziție finală, după modelul persoanei I sg.)

III -*ĭt* (provenind din formele arhaico-dialectale, atestate epigrafic, -*ĭd*, respectiv -*ĕd*, care continuă vechea desinență secundară IE *-*tĭ*, pentru care cf., *supra* -*tī* din -*istī*.

Pl. I -*ĭmŭs* (descompusă în DP -*mŭs* de prezent, generalizată şi dincolo de granițele ei temporal-aspectuale, şi -*ĭ*-, vocală reprezentând, probabil, continuarea unui sufix aorist tematic)

---

* De asemenea, şi perfectele impersonale, de tipul *(per)uentum est*, „s-a ajuns”, al verbelor de deplasare sau cu sens similar: cf. I.Fischer, *op. cit.*, 111; Gabriela Creția, *op. cit.*, 145.

II -*istĭs* (DP compusă din sufixul originar de aorist -*ĭs*- şi, din nou, desinenţa corespunzătoare, generalizată, a prezentului)

III -*ēre*/-*ērunt* (prima DP este mai veche, cel mai probabil originară, a doua fiind posibil creată analogic prin apelul la marca desinenţială specifică persoanei a III-a pl., -*nt*; pentru prima DP se întâlnesc corespondente în unele limbi IE antice, în grupul oriental, indo-iraniană, hitită, toharică; în latina arhaică va cunoaşte un uz restrâns, pe care îl vor extinde, în epoca clasică, prozatorii şi poeţii amatori de o exprimare cu tentă arhaică şi de registru înalt; în latina imperială, uzul lui -*ēre* în proză va deveni marca unui stil poetizant; după o altă ipoteză, forma originară a celei de-a doua DP a fost *-*ĭs-ont*, deci tot de origine IE, cu sufixul de aorist -*ĭs*-, în latină petrecându-se ulterior fenomenele fonetice curente: rotacizarea lui -*s*- intervocalic, deschiderea timbrală subsecventă a lui -*ĭ*- la -*ĕ*- şi închiderea timbrală a lui -*o*- la -*u*-; după modelul celeilalte DP, -*ĕ*-, iniţial scurt, a devenit -*ē*-, care s-a generalizat, deşi la nivelul oralităţii -*e*- a continuat să rămână scurt, dovadă fiind forma sincopată, care presupune în mod obligatoriu un -*ĕ*-: *laudá-(u-ĕ)runt* › *laudā́runt*).

MOŞTENIREA ROMANICĂ. După cum am remarcat mai sus, perfectul latin, prin excelenţă sintetic, s-a moştenit în limbile neolatine sub forma perfectului simplu, care, la singular, a conservat foarte bine DP din latină*: I sg. lat. *cantā(u)ī / cantāī* › fr. (je) *chantai*, it. *cantai*, span. *canté*, rom. *cântai*; II sg. lat. *cantā(ui)stī / cantāstī* › fr. (tu) *chantas*, it. *cantasti*, span. *cantaste*, rom. *cântaşi*; III sg. lat. *cantā(ui)t / cantát* › fr. (il / ele) *chanta*, it. *cantò*, catal. *cantá*, rom. *cântă*; III pl. lat. *cantā(uĕ)runt / cantārunt* › fr. (ils / elles) *chantèrent*, it. *cantarono*, rom. *cântară***.

Pentru celelalte desinenţe şi conjugări, moştenirea latină a românei este la fel de bine reprezentată (de altfel, şi în alte limbi romanice); totuşi, există discuţii în legătură cu originea unora dintre forme, raportabilă nu întotdeauna la perfect şi nu întotdeauna la indicativ***.

4.1.2. diateza ***MEDIO-PASIVĂ***

Perfectul indicativului este, la această diateză, o formă compusă din PPP (aflat în acord gramatical cu subiectul propoziţiei) şi auxiliarul *esse*, conjugat la prezentul indicativului.

Ex.: I *ornātus sum*, „eu am fost împodobit”
ornāta sum, „ eu am fost împodobită”

Înlocuirea prezentului cu perfectul indicativ al auxiliarului s-a produs în limba vorbită foarte probabil de timpuriu (poate chiar din epoca preclasică), dar a pătruns foarte târziu în latina literară, generalizându-se (desigur, cu fireşti excepţii) în ultimele două secole ale Imperiului (paradigma *ornātus fuī*, prin punerea în acord a timpului auxiliarului cu timpul general al perifrazei pasive). Substituţia temporală

---

* Preluăm aici exemplele oferite de Gabriela Creţia, *op. cit*., 144.

** Cu menţinerea neschimbată a locului accentului din latină, pe silaba penultimă. Nu avem nici un motiv să credem, împreună cu Al. Rosetti, *op. cit*., 154, I. Fischer, *op. cit*., 126-127, Gabriela Creţia, *op. cit*., 144, că desinenţele lat. -*ērunt, -ārunt, -īrunt* (singurele din latina oral-populară) nu s-ar fi moştenit în română sub formele -*eră, -ară* şi -*iră*, ci că acestea ar proveni din cele de mai mult ca perfect indicativ activ ca urmare a unei obscure substituţii survenite în latina dunăreană: cu atât mai mult, cu cât în româna veche desinenţa corespunzătoare era -*aru* pentru conjugarea I.

*** Exemple şi detalii apud Al. Rosetti, *ibid*., cu bibliografia chestiunii.

s-a produs în toată sfera perfectului şi explică moştenirea romanică a perfectului pasiv latin.

VALORILE PERFECTULUI LATIN. La modul cel mai reprezentativ al său, indicativul, perfectul atestă în limba latină câteva valori semantice de bază, dintre care primele două menţionate mai jos sunt şi cele mai vechi, descinzând din orizontul IE comun:

a) valoarea **finită**

Ca perfect propriu-zis, el exprimă o acţiune / stare deja încheiată în raport cu momentul locuţionar. Este, repetăm, o valoare pur aspectuală: *cantāuī*, „am încheiat de cântat", „am cântat"; *uixit*, „a terminat de trăit", „a trăit". Nu de puţine ori, perfectul indicativului poate exprima rezultatul sau efectul repercutat în prezent al unei acţiuni / stări încheiate; o atare valoare complementară este cunoscută în gramatici (cu semnalare încă din Antichitate) sub denumirea de *perfectum praesens*, „perfect cu valoare de prezent" sau, într-o denumire mai nouă, perfect rezultativ: *uīcī*, „am învins", deci „(în prezent) sunt învingător". Există în latină o serie de verbe aşa-numite rezultative (cf., *infra*, cap. X), care şi-au pierdut seria modal-temporală derivată de la tema de *infectum* (T_1), funcţionând, aşadar, numai cu TPf, dar păstrând la cele trei timpuri (perfect, m.m.c.p. şi viitor II) derivate de la aceasta sensul timpurilor corespunzătoare de *infectum* (prezent, imperfect, viitor I): *nōuī*, „am cunoscut [cândva]", deci „ştiu"; *memĭnī*, „m-am gândit la /… /", deci „îmi aduc aminte", „îmi amintesc"; *odī*, „mi-a provocat un sentiment de ură", deci „urăsc".

b) valoarea **preterită**

Exprimă, fără nici o nuanţă aspectuală, ideea de trecut, de întâmplat cândva, într-un timp anume (*illō tempŏre*) plasat obligatoriu cu mult înainte (dar nedeterminat de mult, vag, general) în raport cu momentul locuţionar: o anterioritate certă, o distanţare temporală netă, dar neprecizată şi neprecizabilă, ca în exemplul următor: *Caesar Pompeium uīcit*, „Caesar l-a învins [cândva, la un moment dat] pe Pompeius".

c) valoarea de **generalizare**

Cu o atare valoare, perfectul – numit şi de constatare – exprimă, sentenţios sau gnomic (de altfel şi poartă în gramatici denumierea curentă de perfect gnomic), un adevăr general, plasat într-un trecut durativ, care şi-a pierdut, cel puţin în aparenţă, valoarea finită: *multi illum pueri, multae optauēre puellae*, „pe el mulţi băieţi, multe fete l-au dorit [şi îl doresc]"; *uidi et alios uentos*, „am văzut [şi voi vedea eu] şi alte furtuni" (= am înfruntat [şi voi înfrunta] şi alte necazuri). În opinia specialiştilor, s-ar resimţi aici şi influenţa aoristului gnomic grec.

d) valoarea **ireală**

Deja semnalată, se remarcă a fi pe larg utilizată de-a lungul întregii latinităţi literare, din epoca arhaică până în cea târzie: verbul la perfect indicativ este însoţit, pentru a exprima valoarea ireală, de un adverb (*paene*, „cât pe ce", „mai să" în latina preclasică şi clasică, *prope*, „aproape să", în cea postclasică): *paene in foueam decidi, ni hic adesses**, „era cât pe ce / mai să cad în groapă, dacă nu erai tu de faţă aici" (Plautus).

e) valoare **ingresivă**

Exprimă intrarea în acţiunea / starea respectivă, începutul ei, astfel încât, prin echivalenţa care se poate stabili cu prezentul incoativ, valoarea ingresivă este una de esenţă aspectuală, cu deosebirea că, în cazul perfectului, ea marchează semantic

* Exemplu preluat din *ILR*, I, 180.

începutul încheierii („începutul sfârşitului”) unei acțiuni / stări: *eam sedem capit ibique deinde habitauit*, „se înstăpâneşte peste locuința respectivă şi de atunci a început să sălăşuiască acolo” (Titus Livius I, 30, 1; cf. nota precedentă).

Desigur, se pot identifica şi alte valori sau, mai curând, „valorizări contextuale”[*] ale perfectului indicativ, ale căror nuanțe reprezintă, în esență, particularizări şi / sau actualizări ale valorilor de bază, frecvent şi constant atestate.

4.2. *modul* CONJUNCTIV

Ca şi la indicativ, perfectul conjunctivului cunoaşte o dublă formă în funcție de diateză:

4.2.1. ***ACTIVĂ***

Forma este sintetică şi porneşte de la TPf, prin adăugarea unui sufix specific (S_2) şi a DP: acestea, după cum am remarcat deja, nu sunt cele de perfect indicativ (unice şi exclusive în sistemul verbal latin), ci desinențele utilizate în formarea timpurilor / modurilor derivate de la tema de *infectum* (T_1). Schema formativă este, deci, următoarea:

TPf + S_2 + DP,

unde S_2 = -*ĕrĭ*-

Ex.: I *ornāu-ĕrĭ-m*, „eu să fi împodobit” etc.
ornāu-ĕrī-s
ornāu-ĕrĭ-t etc.

Observații

1⁰ S_2 este, la origine, un sufix compus, de proveniență IE, alcătuit din: sufixul (marcă a preteritului) -*ĭs*- (› -*ĕr*- prin rotacizarea intervocalică a siflantei şi deschiderea timbrală a vocalei sufixului, ambele fenomene fonetice survenind în interiorul latinei), şi sufixul de optativ IE *-*ī*-. Se confirmă, încă o dată, originea de optativ a unora dintre formele devenite de conjunctiv în latină.

2⁰ De la origine, sufixul -*i*- era lung şi s-a păstrat ca atare în textele de epocă arhaică, la anumite persoane (II sg. / pl., I pl.); la celelalte, încă din epoca arhaică, a cunoscut o scurtare datorată contextelor fonetice specifice (înainte de consoanele -*m* şi -*t* şi de grupul consonantic -*nt*). De aici a pornit generalizarea, chiar din epoca veche (la un Plautus, de pildă), a cantității scurte, şi la acele persoane / numere la care de la origine vocala era lungă. În epoca clasică, paradigma conjunctivului perfect activ atestă generalizarea cantității scurte a vocalei (în cazul ultimei persoane, a III-a pl., silaba devine lungă prin poziția vocalei ei, situate înaintea a două consoane), formele cu -*ī*- fiind atestate sporadic şi generate de necesități metrice.

3⁰ Ca urmare a generalizării formei scurte a sufixului -*i*-, întregul sufix de perfect -*ĕrĭ*- ajunge omofon cu cel de formare a viitorului II, astfel încât, exceptând persoana I sg., cele două timpuri ajung şi să se confunde formal, şi chiar să se substituie[**].

4⁰ Ca şi la perfectul indicativului, şi la cel al conjunctivului au circulat, datorită existenței aceleiaşi teme, de perfect, forme desufixate (sau „sincopate”, lipsite de sufixul semivocalic bilabial *-*u̯*-, care a antrenat şi căderea vocalei -*ĕ*- subsecvente): *cantā-(u-ĕ)rĭ-m* › *cantā-rĭ-m*; *cantā-(u-ĕ)rī-s* › *cantā-rī-s* etc.

[*] Gabriela Creția, *op. cit*., 147.
[**] Exemple apud Gabriela Creția, *op. cit*., 155.

4.2.2. ***MEDIO-PASIVĂ***

Forma este analitică, perifrastică, similară ca structură celei pe care o atestă perfectul medio-pasiv al indicativului: PPP + auxiliarul *esse*, de data aceasta la conjunctiv prezent; desigur, între PPP, numărul şi persoana auxiliarului şi subiectul gramatical se realizează un acord total.

Ex.: I *ornātus, -a, -um sim* etc., „eu să fi fost împodobit” etc.
ornātī, -ae, -a sīmus etc., „noi să fi fost împodobiţi/-te” etc.

Observaţie

În epoca târzie, ca urmare a rearanjării logice a paradigmei de preterit la medio-pasiv, locul timpului prezent al conjunctivului auxiliarului este luat de timpul perfect (*fuĕrim, fuĕris, fuĕrit* etc.) al aceluiaşi mod, în paralel cu înlocuirea tot la diateza medio-pasivă a prezentului indicativ al lui *esse* cu perfectul lui indicativ (*fuī* etc. în loc de *sum* etc.), în cadrul noului perfect indicativ medio-pasiv. Se remarcă, aşadar, paralelismul:

latina clasică latina populară şi târzie
ornātus sum → *ornātus fuī*
ornātus sim → *ornātus fuĕrim*

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Perfectul conjunctivului activ s-a păstrat, cu o surprinzătoare vitalitate, în limbile romanice, unde a generat un nou mod: condiţional-optativul prezent. Explicaţia se poate căuta în faptul că, în latina târzie, în cea vorbită ca şi în cea scrisă, perfectul conjunctivului şi-a pierdut valoarea temporală (de preterit şi de perfect totodată, de altfel nu întotdeauna puternică nici în latina clasică), întărind-o în schimb pe cea modală, una prin excelenţă potenţială, optativă cu precădere, uşor colorată temporal (spre viitor).

Şi româna (cu dialectele ei, aromâna în special) atestă, în faza primelor texte literare, din secolul al XVI-lea, urme ale conjunctivului perfect latin cu valoare optativă sau, mai exact, condiţional-optativă (la timpul prezent)*: v. rom. *întrare* (var. *întraru*) ‹ lat. *intrārim* ‹ *intrāuĕrim*; *întrari* ‹ *intrāris* ‹ *intrāuĕris*; *întrare* ‹ *intrārit* ‹ *intrāuĕrit* etc., „aş intra”, „ai intra”, „ar intra” etc.

4.3. *modul* INFINITIV

Ca şi timpul viitor, A şi M/P, al aceluiaşi mod, perfectul infinitivului nu are autonomie sintactică, întrucât, exceptând situaţia particulară a vorbirii indirecte (*ōrātiō oblīqua*), el nu apare şi nu poate apărea într-o propoziţie principală, ci funcţionează numai în subordonate dependente de un anumit tip de verb.

Din punctul de vedere al structurii morfologice, există o deosebire fundamentală între formele celor două diateze: cea activă este simplă, sintetică, cea medio-pasivă este compusă, analitică, perifrastică.

4.3.1. infinitivul perfect ***ACTIV***

Aparţine temei de perfect (TPf), de la care de altfel porneşte, schema formativă fiind următoarea:

$$\mathbf{TPf + S_2},$$

unde S_2 este un sufix complex, -*isse*, alcătuit, la rândul lui, din două componente: 1) sufixul -*ĭs*-, cunoscuta marcă a perfectului, fost sufix probabil de aorist şi ataşată

* Exemple preluate din Al. Rosetti, *op. cit.*, 155, pentru care facem cuvenita trimitere la o listă mai bogată şi la precizări suplimentare. Cf. şi I. Fischer, *op. cit.*, 114-115; Gabriela Creţia, *op. cit.*, 155-156.

numai acestei teme (cf., *supra*, p. 215); 2) sufixul caracteristic infinitivului prezent activ, -*sĕ*, nerotacizat deoarece nu se afla în poziție intervocalică (despre originea lui, a se vedea, *supra*, p. 192).

Ex.: *ornāu-isse*, „că a împodobit”.

Perfectul activ al infinitivului apare relativ frecvent în textele literare, mai ales în proză, făcând carieră – dacă putem spune aşa – în literatura istoriografică şi, în egală măsură, în cea oratorică. Apariția lui în poezie este mai puțin masivă, una dintre explicații constând în tiparul metric aparte oferit de finalul obligatoriu al infinitivului perfect activ, care este un troheu (_/_∪), de unde necesitatea adaptării lui particulare la un tipar de versificație sau altul*.

Se semnalează o singură valoare mai deosebită, de natură modală, fără legătură cu treapta temporală a preteritului, şi anume aceea prohibitivă, după verbe regente care exprimă ideea unui act de voință (*uelle, nolle, malle* etc.): într-un atare context, infinitivul perfect îşi pierde complet semantismul temporal, ca în exemplul *consul uetat militem timuisse*, „consulul interzice ca soldatul să se teamă”, indicativul prezent activ al verbului regent putând fi înlocuit de un conjunctiv hortativ-prohibitiv sau un imperativ**.

Ca şi corespondentul său medio-pasiv, infinitivul perfect activ nu a fost moştenit de limbile romanice.

4.3.2. infinitivul perfect ***MEDIO-PASIV***

Completează şi încheie seria treptelor temporale, pe diateze, ale infinitivului latin. Utilizat numai în subordonatele de tip completiv – numite din această cauză „infinitivale” –, perfectul medio-pasiv al infinitivului a fost inclus de gramaticii latini ai epocii imperiale în paradigma infinitivului ca urmare a relativ unitarei coeziuni dintre

PPP şi ***esse***,

cu mențiunea că, în chip firesc, datorită prezenței sale exclusive în structura frazeologică amintită (regentă + completivă infinitivă), PPP se află întotdeauna în cazul AC, sg. / pl.

Ex.: *ornātum, -am, -um esse*, „că a fost împodobit, -ă”
ornātōs, -ās, -a esse, „că au fost împodobiți, -e”

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Latina a transmis limbilor succesoare tiparul structural al infinitivului perfect medio-pasiv, prin reunirea elementelor lui componente: fr. *être orné(e)*, it. *essere ornato*, rom. *a fi fost împodobit* (verbul în sine este creat pe teren românesc) etc.

4.4. *modul* PARTICIPIU

În epoca istorică, timpul perfect al participiului a fost ataşat şi fixat în cadrul diatezei medio-pasive, căpătând valori semantice prin excelență pasive, astfel încât s-a putut constata, de către gramaticii latini din epoca imperială, că latina nu posedă decât o singură formă de participiu perfect, cea pasivă, de altfel acest

* Tocmai din acest motiv, *metrī causā*, infinitivul perfect activ se substituie corespondentului său prezent, în cazul în care acesta din urmă este ametric. Şi aici, perfectul infinitivului activ îşi anulează semantismul temporal.

** Gabriela Creția citează, alături de un alt exemplu, şi pe acela foarte cunoscut dintr-o comedie plautină (*Poenulus*, 872): *nolitŏ deuellisse*, „să nu vrei / vrea să smulgă / -i” (*op. cit.*, 178).

semantism fiind foarte vechi, primar. În realitate, forma care avea să devină în epoca istorică participiul perfect pasiv (PPP) nu a aparţinut, la originile cristalizării limbii latine şi până în epoca primelor texte scrise, sistemului conjugării.

ORIGINILE ŞI VALORILE INIŢIALE. Viitorul PPP a fost, originar, o formaţie IE adjectival-verbală, neîncadrată în sistemul verbal. Sufixul IE *-*tŏ*- (*-*tă*- pentru feminin) servea în epoca străvechii comunităţi IE la formarea unor adjective ce porneau de la teme fie nominale, fie verbale. Practic, acest sufix este atestat ca formant adjectival în toate limbile IE antice.

1. În ceea ce priveşte latina, sufixul IE *-*tŏ*-/*-*tă*- s-a ataşat următoarelor teme nominale:

a) tema nominal-numerică ordinală: a contribuit la formarea unor numerale ordinale, în paralel cu sufixul *-*m-(-o-, -a)*. Ex.: *quar-tu-s* (3), *quin-tu-s* (3), *sex-tu-s* (3), faţă de *prī-mu-s, septĭ-mu-s, decĭ-mu-s* etc.

b) tema calităţii sau a însuşirii particulare: a contribuit la formarea unor adjective indicând o caracteristică, moştenită sau dobândită, a unei persoane, a unui obiect, fenomen, situaţie etc.: *barbātus* (3) (‹ *barba*), „cel care are / poartă barbă”, „cu barbă”, „bărbos”; *aurītus* (3) (‹ *auris*), „cel care are urechi lungi”, „urecheat”; *cornūtus* (3) (‹ *cornu*), „care are coarne”, „cu coarne”; *hastātus* (3) (‹ *hasta*), „care are suliţă”, „înarmat cu suliţă”; *turrītus* (3) (‹ *turris*), „care are turnuri”, „prevăzut cu turnuri” etc.

Această capacitate formativă a sufixului, pornind de la teme nominale de substantiv, a fost esenţială pentru valoarea definitorie şi, totodată, cea mai generală a sufixului *-*tŏ*-/*-*tă*, şi anume a ceea de a califica, de a indica înzestrarea unui obiect gramatical cu o calitate*. Aceeaşi capacitate a dovedit-o sufixul şi atunci când, ataşat unor teme verbale, a contribuit la formarea unor adjective de altă natură morfologică, şi anume adjectivele verbale în *-*tŏ*-/*-*tă*.

2. Pornind de la teme / radicale verbale, adjectivele sufixate cu *-*tŏ*-/*-*tă* au denumit acţiuni / stări care reprezentau calitatea ori caracteristica inerentă unui obiect gramatical.

Un atare adjectiv verbal, la originile formării limbii latine, după cum am remarcat mai sus, nu aparţinea propriu-zis sistemului verbal, deoarece, ca şi în IE comună, el nu participa la categoriile morfologice ale diatezei, aspectului şi timpului şi nu avea regim de verb. Încă din latina arhaică, adjective verbale în *-*tŏ*-/*-*tă* (şi cu variante fonetice în siflantă, *-*sŏ*-/*-*să*), precum *iurātus, complexus, certus, pōtus*, având simultan valori active şi pasive, se situau de fapt în afara conjugării, posedând doar valoarea de adjectiv verbal lipsit de semantism temporal**, ca şi de regim verbal. S-a presupus, aşadar, cu legitimitate că adjectivul verbal în *-*tŏ*-/*-*tă* a fost, originar, adiatezic (de vreme ce poseda un dublu semantism), şi că numai în timp, treptat dar intens, adjectivul verbal sufixat s-a integrat în paradigma verbală, căpătând valori clar şi univoc pasive, sfârşind prin a se transforma într-un timp (perfectul) al modului participiu la diateza (medio-)pasivă. Au supravieţuit, din

---

* Este ceea ce Émile Benveniste, *Noms d'agent*, 167, numea funcţia de „împlinire a noţiunii în obiect” („l'accomplissement de la notion dans l'objet”).

** Depun mărturie în acest sens vechi adjective verbale sufixate, precum *cautus* (‹ *cauēre*, „a se feri”), *tacĭtus* (‹ *tacēre*, „a tăcea”) sau *mortuus* (‹ *mori*, „a muri”), cărora le este nespecific orice semantism temporal, formele respective exprimând calităţi / stări permanente, independente de ideea de preterit. Cf. şi Gabriela Creţia, *op. cit.*, 189, unde este dat suplimentar şi exemplul lui *maestus*, „abătut” (la Plautus, *Bacch.*, 611).

epoca primară, câteva participii ale unor verbe non-deponente, cu semantism activ: *pōtus*, „care a băut” (care a dezvoltat, sub influenţa adjectivului sinonim *ēbrius*, „beat”, şi un semantism pasiv: „băut”), *pransus*, „care a luat prânzul”, *cenātus*, „care a luat masa” (de asemenea cu o dezvoltare pasivă ulterioară, mai rar utilizată: „petrecut la masă”) etc.

Circumscrierea adjectivului sufixat în sfera pasivului şi a preteritului este foarte probabil că a reprezentat un fenomen italic, şi nu latin, deoarece se regăseşte în anumite idiomuri italice antice*.

EVOLUŢIA ŞI UTILIZAREA. Devenite participii, adjectivele verbale în *-*tŏ*-/*-*tă* nu şi-au trădat complet originea adjectivală: în principiu, ele pot avea grade de comparaţie şi, de asemenea, pot fi substantivizate, asemenea adjectivelor propriu-zise. De-a lungul întregii evoluţii istorice a latinei, participiul în *-*tŏ*-/*-*tă*, devenit participiul perfect pasiv (PPP), a funcţionat ca o categorie verbală fermă şi foarte productivă, în continuă dezvoltare.

În ceea ce priveşte forma PPP, aspectul fonetic al acestuia îl apropie atât de T_1 (tema de *infectum*, tema „prezentului”, TP), cât şi, în alte cazuri, de TPf. Se pot identifica mai multe situaţii morfo-fonetice, ca rezultate ale modului diferit de formare a PPP.

1. R + *-*tŏ*-/*-*tă* fără modificări fonetice:

	Infinitiv prezent activ
dīc-tu-s, dīc-ta, dīc-tu-m, „zis, -ă”	*dīcĕre*
dŭc-tu-s, dŭc-ta, dŭc-tu-m, „dus, -ă”	*dŭcĕre*

2. R + *-*tŏ*-/*-*tă* cu modificarea fonetică a consoanei finale a radicalului sau / şi a sufixului:

2.1. asimilarea şi simplificarea grupului consonantic rezultat din contact
**mig-sc-to-s* › **mic-s~~c~~-to-s* › **mic-s-to-s* › *mix-tu-s* (3)
(inf. prez. act. *miscēre*)
**tors-to-s* › **toss-to-s* › *tos-tu-s* (3)
(inf. prez. act. *torrēre*)

2.2. delabializarea labiovelarelor (± asurzirea consoanei sonore finale a radicalului)
**ungu-to-s* › **ung-to-s* › *unc-tu-s* (3)
(inf. prez. act. *ungĕre*)
**liqu-to-s* › **lic-to-s* › *lic-tu-s* (3)
(inf. prez. act. *liquĕre*)

2.3 asurzirea oclusivelor velare şi labiale sonore (în cazul velarelor, cu lungirea compensatorie a vocalei radicale: aşa-numita „lege” a lui Lachmann)

	Infinitiv prezent activ
**aug-to-s* › **auc-to-s* › *auctu-s* (3)	*augēre*
**lĕg-to-s* › **lĕc-to-s* › *lēc-tu-s* (3)	*legĕre*
**frăg-to-s* › **frăc-to-s* › *frāc-tu-s* (3)	*frangĕre*
**scrīb-to-s* › **scrīp-to-s* › *scrīp-tu-s* (3)	*scrībĕre*

2.4. asimilarea şi transformarea în siflantă / siflante a grupului de oclusive dentale

**uid-to-s* › **uis-so-s* › *uī-su-s*	*uidēre*
**cad-to-s* › **cas-so-s* › *cā-su-s*	*cadere*

* *Id.*, *ibid.*, 190.

*pat-to-s › *pas-so-s › pas-su-s — patī
*sed-to-s › *ses-so-s › ses-su-s — sedēre

Observaţie

Forme participiale precum cele notate sub 2.4. au putut crea şi lăsa impresia existenţei în limba latină a unui sufix participial *-*sŏ*-(›-*su*-) /*-*sa*, ca alternativă la *-*tŏ*-/*-*ta*; în realitate, este vorba de un pseudo-sufix, produs al modificărilor fonetice impuse de context, şi de aceea generalizat prin uzul vorbirii, fără o analiză gramaticală adecvată, prin simplă analogie. Apariţia „sufixului" *-*so*-/*sa* a fost sprijinită de existenţa, la verbele respective, a perfectului sigmatic, care a „impus" suplimentar un PPP similar: (*iubeō, iubēre*,) *iussī* → PPP *iussus* (3); (*flectō*, *flectĕre*,) *flexī* → *flexus* (3); (*premō*, *premĕre*,) *pressī* → *pressus* (3); (*tergō*, *tergĕre*,) *tersī* → *tersus* (3) etc.

2.5. epenteza

*em-to-s › *em-p-to-s › emp-tu-s (3) — emĕre
*sūm-to-s › *sūm-p-to-s › sūmp-tu-s (3) — sumĕre

Prin urmare, din punct de vedere formal se distinge un grup considerabil de PPP care, pornind de la R, primesc sufixul participial direct, nu prin intermediul vreunei vocale (indiferent de originea ei). În tradiţia gramaticală modernă, atari PPP sunt cunoscute sub denumirea de „participii tari". Ele se întâlnesc, în majoritate absolută, la conjugarea a III-a.

3. T_1 + *-*tŏ*-/*-*ta*

Reprezintă cea de-a doua modalitate de formare a PPP, şi anume în relaţie directă cu tema de *infectum* (TP) şi, implicit, indirect, cu aceea a perfectului (TPf), în seria bine cunoscutelor verbe nomale („regulate") de conjugarea I, a IV-a şi, parţial, a II-a:

				T_1	PPP
I	*ornō*	*ornāre*	*ornā-u-ī*	*ornā-*	*ornā-tu-s* (3)
	cantō	*cantāre*	*cantā-u-ī*	*cantā-*	*cantā-tu-s* (3)
II	*dēleō*	*dēlēre*	*dēlē-u-ī*	*dēlē-*	*dēlē-tu-s* (3)
IV	*audiō*	*audīre*	*audī-u-ī*	*audī-*	*audī-tu-s* (3)
	fīniō	*fīnīre*	*fīnī-u-ī*	*fīnī-*	*fīnī-tu-s* (3)

După cum se observă, la PPP, verbele din această categorie au vocala presufixală obligatoriu lungă. PPP se asociază unui perfect format cu sufixul bilabial semivocalic. Dacă perfectul indicativului este format cu sufixul bilabial vocalic (-*u*-), atunci PPP (de conjugarea a II-a sau a III-a) pot prezenta fie vocala presufixală -*ĭ*-, fie vocală ø:

II	*habeō*	*habēre*	*hab-u-ī*	*hab-ĭ-tu-s* (3)
	doceō	*docēre*	*doc-u-ī*	*doc-tu-s* (3)
	teneō	*tenēre*	*ten-u-ī*	*ten-tu-s* (3)
III	*alō*	*alĕre*	*al-u-ī*	*al-tu-s* (3), dar şi *al-ĭ-tu-s* (3)
	colō	*colĕre*	*col-u-ī*	*cul-tu-s* (3)

Participiile al căror sufix era precedat de o vocală, întotdeauna lungă, au fost considerate în tradiţia gramaticală modernă drept participii „slabe": forme finale de PPP (în -*ā-tus, -ē-tus, -ī-tus*) au provocat, în latina vorbită, „regularizarea" unor PPP

„tari”, dar incomode prin abaterea de la paradigma-standard. Astfel, latina populară, vorbirea curentă au creat PPP analogice la verbe frecvent folosite: **habūtus* (‹ *habēre*), **tenūtus* (‹ *tenēre*), **facūtus* (‹ *facēre*) etc., de unde participiile româneşti *avut, -ă; ţinut, -ă; făcut, -ă* etc.

Este de la sine înţeles faptul că flexionarea oricărui PPP se realizează după modelul extrem de răspândit al adjectivelor de declinarea a II-a (pentru masculine şi neutre) şi declinarea I (pentru feminine).

DINAMISMUL CATEGORIEI ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ. După cum am menţionat deja, utilizarea PPP a cunoscut, începând cu epoca primelor texte scrise (sec. al IV-lea a.Chr.), de natură literară, religioasă, juridică etc., o extensie absolut remarcabilă. Astfel, a servit la formarea unui timp al infinitivului (perfect pasiv), de asemenea, în asociere cu *esse* – care şi-a precizat, astfel, rolul de verb auxiliar –, a format diateza pasivă la timpurile centrate pe ideea de perfect, continuând în felul acesta o tendinţă străveche, datând din perioada comunităţii italice şi, de aici, din aceea IE târzie. În sfârşit, ca PPP, adjectivul verbal în **-tŏ-/*-tă* a servit verbelor depondente să îşi completeze paradigma de perfect, cu menţiunea că, aici, PP nu a mai avut sens pasiv, ci l-a actualizat pe cel activ sau mediu: *ausus sum*, „am îndrăznit” (‹ *audēre*, verb numit „semidepondent”), *hortatus eram*, „îndemnasem” (‹ *hortārī*) etc. Izolat sau în combinaţie cu *esse*, PP al verbelor medii („depondente” şi „semidepondente”) are, întotdeauna, sens activ, şi anume: a) sens propriu din punct de vedere temporal, adică sens de perfect (activ): *conātus*, „care a încercat” (‹ *conārī*, „a încerca”); b) sens derivat din punct de vedere temporal, adică sens de prezent activ: *arbitrātus*, „socotind”, *locūtus*, „vorbind”, *gauīsus*, „bucurându-se” (‹ *arbitrārī, loquī, gaudēre* etc.; de aceea, în uzul tradiţiei şcolare se recomandă traducerea PPP al verbelor medii prin gerunziul din română, modalitate comodă, dar nu întotdeauna corectă şi exactă ştiinţific).

De asemenea, datorită încadrării participiului în **-tŏ-/*-tă* în sistemul conjugării, PPP al verbelor medii a putut primi un complement de obiect direct, ca şi cum ar fi fost un mod personal: *haec locūtus*, „după ce a spus acestea”, „acestea spunând”; *eum secūtus*, „urmărindu-l”, „pe când îl urmărea” etc. S-a arătat că latina a fost singura limbă IE care a putut construi PPP cu COD.

De-a lungul întregul latinităţi, PPP a fost o categorie morfologică solidă. A generat şi alte forme morfologice: substantive (*tectum, -ī*, „acoperiş” ‹ *tegĕre*, „a acoperi”; *fātum, -ī*, „prezicere” ‹ *fārī*, „a zice”, „a vorbi” etc.); prepoziţii (*uersus*, „către”, „spre” ‹ *uertĕre*, „a întoarce”; *aduersus*, „în / din faţă” ‹ *aduertĕre*, „a îndrepta spre”, „a se întoarce”) etc. Este cunoscută, de asemenea, capacitatea sintactică a PPP care, cu funcţie predicativă şi multiple valori circumstanţiale, intră ca element component fundamental al propoziţiei numite, tocmai din această cauză, participială (absolută şi relativă).

Vitalitatea PPP latin s-a manifestat şi prin absolut remarcabilul său dinamism. Circulând intens la nivelul oralităţii, ca şi la acela al scripturalităţii, PPP a fost pe larg utilizat în latina populară şi târzie, dovadă, între altele, fiind deja semnalatele creaţii analogice, regularizatoare, de PPP, atestate şi epigrafic: cea mai bogată expansiune au cunoscut-o participiile de tipul *-ū-tus* (după modele ca *solūtus, constitūtus* etc.), precum *uenūtus, incendūtus, pendūtus, perdūtus* etc[*].

Este de la sine înţeles că moştenirea romanică a PPP a fost excepţională. În toate limbile romanice, majoritatea covârşitoare a participiilor perfecte sau trecute au sens pasiv şi valoare aspectual-temporală perfectivă / preterită, inclusiv dacă provin de la verbe

---

[*] Pentru atestările epigrafice corespunzătoare, a se vedea Gabriela Creţia, *op. cit.*, 193-194. A se vedea, de asemenea, şi paralelele romanice ale participiilor latine în *-ū-tus*, *ibid.*, 194; Al Rosetti, *op. cit.*, 156.

intranzitive. Participiul latin în *-*tŏ*-/*-*ta* a devenit în limbile romanice fie un adjectiv verbal, cu sens pasiv preponderent (foarte rar activ) şi cu nuanţă perfectivă, moştenindu-se, astfel, trăsăturile de bază ale PPP latin, fie, pe de altă parte, elementul de formare a unor timpuri / moduri active şi pasive, un instrument gramatical care şi-a pierdut valoarea diatezică şi temporală[*].

Româna atestă o bogată moştenire, formală şi semantică, a PPP latin, atât în privinţa participiilor „slabe”, nomale, cât şi în aceea a participiilor „tari”, radicale. Aproape tuturor participiilor din română le este caracteristică finala (sufixul, de fapt) *-t*, precedat, în general, de vocala specifică fiecărei conjugări: *mâncat, auzit, hotărât* etc. La conjugarea a II-a s-a generalizat vocala presufixală *-u-*, ca urmare a modificării formei sufixului participial încă din latina populară a epocii imperiale (*-ū-tus* în loc de *-ĭ-tus*): *uid-ū-tus › *ued-ū-tus* (în loc de clasic *uīsus*) › rom. *văzut*; **habūtus* (în loc de clasic *habĭtus*) › rom. *avut*; **plac-ū-tus* (în loc de *placĭtus*) › rom. *plăcut*; **ten-ū-tus* (în loc de *tentus*) › rom. *ţinut* etc. La conjugarea a III-a coexistă, în română, participii cu sufixul specific, *-t*, continuatoare ale participiilor „tari” din latină: *copt* (‹ *coctus*, infinitiv prezent activ *coquĕre*, „a găti”), *fript* (‹ *frictus*, infinitiv *frīgĕre*, „a frige”, „a prăji”), *rupt* (‹ *ruptus*, infinitiv *rumpĕre*, „a rupe”), *supt* (‹ *suctus*, infinitiv *sūgĕre*, „a suge”), *frânt* (‹ *fra[n]ctus*, infinitiv *frangĕre*, „a frânge”, „a zdrobi”) etc. Pe de altă parte, în română apar, în număr remarcabil de mare la conjugarea a III-a, dar, sporadic, şi la foste verbe de conjugarea a II-a din latina clasică, trecute la a III-a în latina dunăreană (şi de aici în română), participii în *-s*, continuatoare ale formelor latine cu *-s* la PPP:

	Latină		Română
conjugarea a III-a	infinitiv	participiu	participiu
	mergĕre	*mersus*	*mers*
	abscondĕre	*absconsus* (paralel cu *abscondĭtus*)	*ascuns*
	excutĕre	*excussus*	*scos*
conjugarea a II-a	*respondēre*	*responsus*	*răspuns*
	ardēre	**arsus* (inuzitat în epoca clasică)	*ars*
	rīdēre	*rīsus*	*râs*
	manēre	*mansus*	*mas*
	remanēre	*(re)mansus* (forma cu prefix este inuzitată clasic)	*rămas*

După modelul acestor forme participiale moştenite din latină, româna a creat participii noi în *-s*, deşi participiile latine (care ar fi trebuit continuate) nu îl conţineau:

	Latină		Română
conjugarea a III-a	infinitiv	participiu	participiu
	incingĕre	*incinctus*	*încins* (arom. *ţimtu*)[**]
	stringĕre	*strictus*	*strâns* (arom. *strimtu*)
	dīcĕre	*dīctus*	*zis*
	dūcĕre	*dūctus*	*dus*
	pōnĕre	*posĭtus*	*pus*
	trahĕre	*tractus*	*tras*

[*] *ILR*, I, 194-195.
[**] Paralelele dialectale sud-dunărene sunt preluate din Al. Rosetti, *ibidem*.

5. **TIMPUL MAI MULT CA PERFECT**

5.1. *modul INDICATIV*

Asemenea imperfectului indicativ, mai mult ca perfectul (prescurtat, m.m.c.p.) era în latină un timp relativ, în sensul că valoarea lui semantică se preciza în raport cu un alt timp, în cazul de față perfectul (în cazul imperfectului, timpul reper era prezentul).

Valoarea originară a m.m.c.p. era aceea de a exprima o acțiune / stare încheiată în trecut, mai exact o acțiune / stare anterioară celei exprimate de perfect. Prin urmare, m.m.c.p. avea un sens aspectual, ceea ce îl apropia de imperfect, situație care va căpăta o deplină ilustrare în cazul particular al verbelor defective de prezent (numite şi cu *perfectum praesens*), la care perfectul are sens de prezent (perfectul „rezultativ”, de tipul *memĭnī*, „îmi aduc aminte”, *nōuī*, „ştiu”, *ōdī*, „urăsc”), iar m.m.c.p. sens de imperfect (*meminĕram*, „îmi aduceam aminte”, *nōuĕram*, „ştiam”, *ōdĕram*, „uram”).

Dar cele două preterite, m.m.c.p. şi imperfectul indicativului, prezintă şi contiguități formale. Astfel, în componența m.m.c.p. indicativ activ intră un element sufixal pe care îl regăsim la imperfectul indicativ al aceleiaşi diateze (-*ā*-).

Schema formativă la diateza **activă** este, în cazul m.m.c.p. indicativ, următoarea:

$$\mathbf{TPf + S_2 + DP},$$

unde S_2 = -*ĕrā*- (scurtat intern la persoana I sg.),
iar DP sunt cele întâlnite (şi nu este o coincidență!) la imperfectul indicativ activ.

Ex.: I *ornāu-ĕra-m*, „eu împodobisem”
ornāu-ĕrā-s, „tu împodobiseşi” etc.
III *scrips-ĕra-m*, „eu scrisesem”
scrips-ĕrā-s, „tu scriseseşi” etc.

Observații

1. M.m.c.p. indicativului este o formație verbală relativ recentă, caracterizată şi ea prin acumularea mărcilor de preterit: în ordine, sufixul *-*ĭs*- (modificat fonetic în interiorul latinei ca urmare a rotacizării intervocalice a siflantei şi a deschiderii subsecvente a timbrului vocalei sufixale: -*ĭ*- › -*ĕ*-) şi, respectiv, sufixul de preterit -*ā*-, scurtat numai la persoana I sg în contextul fonetic dat. Pentru formații similare în plan IE, a se vedea Gabriela Creția, *op. cit*., 148 (aoriste sanscrite şi greceşti).

2. În vorbirea curentă, chiar şi în aceea a oamenilor cultivați, circulau fără restricție, în regim uzual, forme de m.m.c.p. aşa-numite sincopate (corespunzătoare celor de perfect, cf. *supra*), şi anume, cu precădere la conjugările I şi a IV-a (şi sporadic la a II-a), forme verbale lipsite de sufixul bilabial -*u*-: în loc de *ornāuĕram* se folosea în mod obişnuit forma *ornāram*, în loc de *audīuĕram*, curent se rostea *audīeram* sau chiar *audīram*, ş.a.m.d. Ca urmare a acestui fapt, m.m.c.p. indicativului prezenta, din punct de vedere fonetic, „elemente de instabilitate”*, adăugându-se şi posibilitatea confuziei fonetice cu conjunctivul imperfect, cu cel perfect şi cu viitorul II. Textele culte, din epoca preclasică şi clasică, atestă răspândirea formelor desufixate în vorbire şi pătrunderea lor în literatură, mai cu seamă în acele texte care purtau amprenta oralității**.

---

* I. Fischer, *op. cit*., 111.

** Pentru atestări la Terentius şi Cicero (în *Epistulae*), a se vedea Gabriela Creția, *op. cit*., 148.

3. Încă din latina preclasică se poate observa o anumită oscilație între utilizarea m.m.c.p. şi cea a imperfectului, pe care primul îl poate substitui, şi aceasta pentru că ambele preterite căpătaseră, în vorbire şi, de aici, în textele literare, o perceptibilă conotație modală, de irealitate*. Proza tardivă, a epocii imperiale din ultimele secole, mai ales aceea lipsită de pretenții culte, abundând în aşa-numite „vulgarisme”, atestă numeroase exemple de înlocuire a imperfectului indicativ cu m.m.c.p. aceluiaşi mod. Rar, m.m.c.p. a putut concura (mai ales în textele poetice, unde au intervenit şi rațiuni metrice) chiar perfectul indicativului**.

La diateza **medio-pasivă**, ca şi la perfectul indicativ, m.m.c.p. prezintă o formă analitică, perifrastică, tradițional denumită „compusă”, elementele componente fiind:

PPP	+	***esse***
(al verbului propriu-zis)		(la indicativ imperfect)

Ex.: I *ornātus* (3) *eram* „eu fusesem împodobit, -ă” etc.
ornātus (3) *eras*
ornātus (3) *erat*

Observație

Încă de timpuriu, probabil din epoca arhaică, uzul popular înlocuise imperfectul indicativ al auxiliarului cu m.m.c.p., uniformizând astfel forma şi sensul perifrazei: *ornātus, -a, -um fueram* etc., în loc de *ornātus, -a, -um eram* etc. O atare regularizare a paradigmei (ca urmare a analizei pe elemente componente separate) se va extinde în latina târzie.

MOŞTENIREA ROMANICĂ. La diateza activă, în Romania occidentală se tinde – după modelul perfectului compus cu *habēre* sau *esse* la indicativ prezent şi PPP – spre înlocuirea formației sintetice a m.m.c.p. indicativului cu aceea, analitică şi perifrastică, alcătuită din *habēre* / *esse* la imperfect indicativ activ şi PPP: *cantātum habēbam, factum habēbat, uenta erat* etc.

Totuşi, m.m.c.p. indicativ activ latin sintetic nu a dispărut ca atare din spațiul latinofon occidental, unde a evoluat în direcția generării altor timpuri şi moduri: imperfect indicativ în vechea franceză, perfect indicativ, în alte cazuri, în acelaşi stadiu vechi al francezei, dar condițional-optativ în spaniolă, portugheză şi italiana sudică***.

În latina dunăreană, m.m.c.p. indicativului activ a fost înlocuit cu acelaşi timp al conjunctivului activ, care posedă un corp fonetic mai expresiv, prin sonoritatea sa particulară. Nu avem nici un motiv şi nici un argument pertinent pentru a admite, cum se susține, practic, în unanimitate, că tocmai (şi numai!) persoana a III-a plural a m.m.c.p. indicativ activ (chiar şi redusă fonetic, prin desufixare, la formele „sincopate” de tipul *cantārant, laudārant* etc.) s-ar fi moştenit în română, dar nu ca m.m.c.p., ci ca perfect sintetic („simplu”: *cântară, lăudară* etc.)****: la acelaşi rezultat fonetic se ajungea direct prin perfectul latin sintetic (mai ales desufixat), precum *laudārunt, cantārunt, clāmārunt* etc., unde *-ŭ* din terminația *-u(nt)* a devenit *-ă* pe terenul limbii române şi pe cale analogică (similar prezentului indicativ pentru aceeaşi persoană, la foarte frecventele verbe de conjugarea I: [ei] *cântă, laudă, ascultă, mănâncă* etc. ‹ *cantant, laudant, a[u]scultant, mandūcant* etc.).

---

* Exemplificări în *ILR*, 181; Gabriela Creția, *op. cit.*, 149.

** Discuția apud Gabriela Creția, *ibid.*

*** I. Fischer, *op. cit.*, 112; Gabriela Creția, *op. cit.*, 150.

**** O atare ipoteză apare fragilă chiar şi unui partizan al ei, ca I. Fischer, *op. cit.*, 126-127.

5.2. *modul CONJUNCTIV*

Exprimând, aşa cum am arătat mai sus (pp. 175-176), valorile modale ale irealităţii şi regretului, proiectate uneori în trecut, m.m.c.p. conjunctivului a cunoscut o utilizare relativ rară în latina arhaică, ocurenţa sa sporind ulterior. Cu toate acestea, nu se poate afirma* că ar reprezenta o formaţie recentă: m.m.c.p. conjunctivului utilizează, şi el, două mărci sufixale tipice sferei preteritului şi nu mai puţin vechi, reunirea lor într-un complex sufixal solid din punct de vedere fonetic** nefiind deloc opera unei epoci istoriceşte recente, iar analogia în cazul de faţă neaducând argumente probante.

Schema formativă este, aşadar, următoarea, la diateza **activă**:

TPf + S_2 + DP,

unde: S_2 = *-issĕ-*, sufix complex alcătuit din două mărci sufixale specifice preteritului: sufixul de perfect *-is-* şi sufixul caracteristic imperfectului conjunctiv, *-sĕ-*, aici nerotacizat, din cauza absenţei contextului fonetic adecvat.

DP sunt aceleaşi întâlnite la timpurile derivate din sfera prezentului, ca şi de la TPf (cu excepţia perfectului însuşi), la persoana I sg fiind preferată şi aici, din motive fonetice, desinenţa consonantică (*-m*).

Ex.: I *ornāu-isse-m*, „eu aş fi împodobit”
ornāu-issē-s, „tu ai fi împodobit”
ornāu-isse-t, „el/ea ar fi împodobit” etc.

La diateza **medio-pasivă**, forma este, ca şi în cazul celorlalte timpuri gravi-tând în sfera perfectului, analitică, perifrastică, deci compusă din PPP al verbului conjugabil şi imperfectul conjunctiv al auxiliarului:

I *ornātus* (3) *essem*, „eu aş fi fost împodobit(ă)” etc.
ornātus (3) *esses*
ornātus (3) *esset*
etc.

Observaţii

1. În vorbirea curentă, la diateza activă, la clasele de flexiune care îşi formau TPf prin sufixul bilabial *-u≈-, ca şi la perfectul conjunctivului, respectiv al indicativului, forma frecvent utilizată era cea desufixată, deoarece complexul fonetic *-sse-* rezista bine alterărilor survenite, între altele, şi datorită vorbirii rapide, haplologiei (*ornassem, laudassem, audissem* etc.).

2. La diateza medio-pasivă, pe cale analogică timpul auxiliarului la conjunctiv este adaptat, în vorbirea obişnuită, lipsită de pretenţii literare, timpului general, astfel încât îşi face apariţia, în latina imperială (inclusiv a textelor scrise), forma analitică alcătuită din PPP şi m.m.c.p. conjunctiv al lui *esse* (*fuissem, fuisses* etc.).

EVOLUŢIA ÎN LATINĂ ŞI MOŞTENIREA ROMANICĂ. În perioada târzie de evoluţie a latinei, m.m.c.p. conjunctivului atestă funcţii diferite faţă de cele îndeplinite în perioada clasică. Astfel, el ajunge să concureze imperfectul şi perfectul aceluiaşi mod (acestea din urmă tinzând, în pronunţarea populară, rapidă şi mai puţin îngrijită, să se confunde: *ornārim* ‹ *ornāuerim* şi *ornārem*, desigur la conjugările unde are loc desufixarea), fapt pe care limbile romanice, în marea lor majoritate, l-au moştenit, fostul m.m.c.p. al conjunctivului îndeplinind în romanicele occidentale (italiană, franceză, provensală, spaniolă, catalană, portugheză etc.) funcţiile conjunctivului imperfect. Încă din secolul al II-lea p.Chr.,

* Cum o face Gabriela Creţia, *op. cit*., 156.
** Şi „prea puţin supusă [secvenţa sufixală, *n.n.*] eroziunii” (*id*., *ibid*., 157).

fenomenul poate fi remarcat în textele literare (din proză cu precădere), şi se amplifică în epoca târzie, inclusiv în texte, probabil şi ca urmare a generalizării în vorbire.

Limba română moşteneşte o „deplasare modală”[*] survenită, în opinia noastră, la nivelul latinei dunărene. M.m.c.p. conjunctivului latin s-a moştenit în română ca m.m.c.p. indicativ: *lauda(ui)sset* › (el/ea) *lăudase*; *dormi(i)sset* › (el/ea) *dormise* etc.[**]. Au contribuit la aceasta, cel mai probabil, mai multe cauze: a) de natură morfologică (atracția exercitată spre sfera indicativului de către perfectele latine sigmatice, de tipul *duxit* › rom. *duse*, marca de conjunctiv m.m.c.p. *-se-* căpătând şi funcția de exprimare a anteriorității şi extinzându-se în întreaga paradigmă de indicativ m.m.c.p. din română; e posibil să fi contribuit la integrarea conjunctivului latin în sfera indicativului şi influența aoristului sigmatic din greacă exercitată asupra formelor din latina dunăreană[***]); b) de natură sintactică, la nivelul frazei (transferul conjunctivului din relativele circumstanțiale în cele determinative sau în alte circumstanțiale, ca temporalele, cauzalele etc.)[****].

6. **VIITORUL ANTERIOR (VIITORUL II)**

Este unicul timp ancorat într-o singură realitate modală, aceea a indicativului.

Însăşi modalitatea sa de formare, de la TPf, indică valoarea originară a acestui timp, şi anume valoarea perfectivă, prin care se indica încheierea unei acțiuni/stări, dar nu în raport cu momentul prezent al actului locuționar, ci cu o acțiune/stare proiectată în viitor. Viitorului propriu-zis i se opunea, aşadar, în latina arhaică (cu prelungiri până târziu, în epoca imperială), un viitor deja încheiat, aşa cum perfectul se opunea prezentului.

Treptat, slăbind valoarea perfectivă, tinde să se opună cea pur temporală, de strictă anterioritate față de o acțiune/stare viitoare. Prin raportare constantă la viitorul propriu-zis (I), viitorul anterior (II) devine un timp relativ, care cunoaşte, începând cu epoca textelor plautine, un uz destul de larg. Totuşi, în epoca clasică, el se întâlneşte – exprimând valoarea anteriorității – mai puțin folosit decât alte timpuri, uzuale, ale indicativului, precum imperfectul (şi chiar m.m.c.p.)[*****].

Pe de altă parte, începând tot din epoca arhaică şi continuând până târziu, în aceea imperială, nu de puține ori viitorul anterior atestă valoarea viitorului propriu-zis, pe care, astfel, îl concurează şi chiar – în cazuri semnalate din epoca clasică – îl substituie. Texte cu tentă familiară (spre exemplu, epistolele ciceroniene, senecane sau pliniene) dovedesc faptul că, în vorbirea familiară, la numite persoane mai ales (de pildă, I sg.), substituirea viitorului I cu viitorul II era curentă şi, prin urmare, putea dăinui, având atuul uzului generalizat.

De altfel, s-a constatat o strânsă coeziune, de-a lungul textelor literare, văzute ca un patrimoniu cultural, între cele două tipuri (şi trepte) de viitor. Mai ales în unități frazeologice complexe, de tipul perioadei condiționale, s-a putut observa o veritabilă corelație între viitorul verbului din propoziția regentă şi viitorul anterior al verbului (cu funcție tot de predicat) din condițională. În poezie, pozițiile în vers au stimulat, dar nu într-un mod determinant, ci doar ca factori de favorizare, utili-

[*] *Id.*, *ibid*. Este vorba, indiscutabil, de o „trăsătură caracteristică a românei față de celelalte limbi romanice” (Al. Rosetti, *op. cit.*, 155). Circumspect în privința fenomenului este I. Fischer, *op. cit.*, 115.

[**] Pentru moştenirea în română a formelor latine de la celelalte persoane, a se vedea, sumar, Al. Rosetti, *ibid.*

[***] I. Fischer, *ibid.*

[****] Émile Bourciez, *Éléments de linguistique romane*. Ed. a III-a, Paris, 1930, § 252 e.

[*****] *ILR*, I, 183.

zarea viitorului anterior în locul celuilalt, atât în hexametru şi pentametru (ritmul dactilic), cât şi în versurile iambice (senar, septenar, cu variantele existente).

În sfârşit, sunt de semnalat şi două alte valori pe care, uneori, textele literare le evidenţiază în cazul acestui timp exclusiv al indicativului:

a) valoarea aspectuală, şi anume una momentană (posibil derivată din aceea originară, perfectivă), opusă valorii durative a viitorului propriu-zis;

b) valoarea modală (preponderent hortativ-deliberativă), contiguă valorilor semantice specifice conjunctivului.

Schema formativă este următoarea la diateza **activă**:

$$\mathbf{TPf + S_2 + DP},$$

unde S_2 = -*ĕrĭ*- ,

sufixul având din nou un caracter complex, deoarece provine din alăturarea a două morfeme: marca specifică preteritului (sufixul *-*ĭs*-, cu rotacizarea intervocalică a siflantei şi deschiderea timbrală subsecventă a vocalei anterioare) şi, cel mai probabil, VT -*ĕ*- (închisă în contextul fonetic dat la -*ĭ*-) la toate persoanele, cu excepţia primeia, unde este substituită de varianta apofonică -*ō*.

DP sunt cele cunoscute la toate modurile personale şi timpurile aferente prezentate până acum, cu excepţia perfectului indicativ. La persoana a III-a pl., datorită confuziei care s-ar fi creat cu forma corespunzătoare de perfect indicativ (-*ĕr-ŭ-nt*), s-a menţinut gradul apofonic -*ĕ*- (› -*ĭ*-).

Ex.: I 1. *ornāu-ĕr-ō*, „eu voi fi împodobit”
sg. 2. *ornāu-ĕrī-s*
3. *ornāu-ĕrĭ-t*

1. *ornāu-ĕrĭ-mus*
pl. 2. *ornāu-ĕrĭ-tis*
3. *ornāu-ĕrĭ-nt*

După cum se observă, doar persoana I sg. creează o opoziţie formală faţă de conjunctivul perfect, în rest ea este complet anulată.

La diateza **medio-pasivă**, forma aşteptată este, desigur, una analitică, perifrastică, alcătuită din PPP al verbului conjugat şi viitorul indicativ al lui *esse*: *ornātus* (3) *erō*, „eu voi fi fost împodobit”, *ornātus* (3) eris etc.

Observaţii

1. La diateza activă, la clasele de flexiune a căror TPf se forma cu sufixul bilabial *-*u*-, în vorbirea obişnuită au circulat, ca şi la alte timpuri, forme aşa-numite „sincopate”, în realitate desufixate: *ornāro, ornāris; laudārō, laudāris* etc., concurente serioase (prin omonimie) ale perfectului conjunctiv.

2. La diateza medio-pasivă, ca urmare a reorganizării paradigmei în vorbirea cotidian-populară, viitorul I al auxiliarului a fost înlocuit, în vederea alinierii formal-logice, cu viitorul lui anterior (*fuĕrō, fuĕris* etc.).

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Aparent surprinzător, viitorul anterior nu a dispărut complet din peisajul romanic, dimpotrivă, în anumite zone ale latinofoniei, el a cunoscut o remarcabilă perpetuitate. S-a arătat* că au conservat formal viitorul anterior ariile laterale, iberică pe de o parte, dalmato-dunăreană pe de alta, cu modificări legate, însă, de semantismul lui: cu valoare de viitor simplu în spaniolă, portugheză şi dalmată, cu valoare de condiţional prezent în româna veche şi aromână.

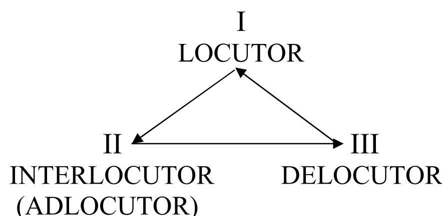
* É. Bourciez, *op. cit.*, § 211 et pass. Cf. şi *ILR*, I, 183; Gabriela Creţia, *op. cit.*, 153.

5. ***PERSOANA ŞI NUMĂRUL***

Aşa cum am arătat mai sus, **DP** îndeplinesc un dublu rol:

A. în plan ***morfologic***, ele constituie, simultan, indicatorul persoanei gramaticale, indicatorul numărului gramatical şi indicatorul diatezei verbale. Singura informaţie morfologică absentă este, în cazul DP, aceea de gen (fără să o includem şi pe aceea de caz, proprie şi exclusivă numelui).

B. în plan ***sintactic***, DP reprezintă mărcile funcţiei predicative a verbului, ele fiind alese, în cadrul enunţării, în raport cu statutul pe care îl deţine numele ca subiect*. Astfel, DP alcătuiesc un sistem ternar de relaţii, reprezentabil sub forma următoarei scheme (indiferente la conceptul de număr):

persoana I: numele-subiect desemnează l o c u t o r u l (autorul actului vorbirii, comunicării, al mesajului transmis verbal etc.); locutorul poate fi singur sau un grup aflat în jurul lui şi cu care se identifică.

persoana a II-a: numele-subiect desemnează i n t e r l o c u t o r u l sau a d l o c u t o r u l (destinatarul produsului rezultat din actul vorbirii, deci ţinta mesajului verbal). Interlocutorul poate fi, de asemenea, individual sau un grup identificat ca atare de locutor. De notat că primele două persoane alcătuiesc un cuplu special, acela al actanţilor (sau actorilor, în sens etimologic) *întotdeauna prezenţi* într-un act de comunicare**.

persoana a III-a: numele-subiect nu desemnează nici locutorul, nici inter-/adlocutorul, şi nici vreo altă entitate prezentă şi activă în actul comunicării, ci un obiect gramatical (fiinţă, persoană, lucru, fenomen natural, proces, stare, calitate, cantitate etc.) la care acest act de comunicare (sau de vorbire) se referă. Persoana a III-a desemnează, aşadar, r e f e r e n t u l, realitatea materială sau imaginară despre care se vorbeşte, deci d e l o c u t o r u l (‹ lat. *dē*, „despre” şi *loquor, loquī, locūtus sum*, „a vorbi”).

Există, în latină ca şi în greacă sau în alte idiomuri IE antice, şi forme verbale care nu desemnează nici un obiect gramatical ca subiect. Astfel de forme se numesc i m p e r s o n a l e. Câteodată, în anumite formulări (mai cu seamă în enunţurile de tip paremiologic, gnomic, reflexiv în general), persoana a II-a asumă, la singular, valenţe impersonale, generice („tu” ca om, ca entitate intelectuală şi spirituală); într-o atare situaţie se vorbeşte de un „tu”, de o persoană a II-a impersonală (a se vedea, de pildă, o formulare din română de tipul *râzi ca prostul*, echivalabilă prin reformularea la persoana a III-a *cine râde fără noimă râde prosteşte*). În sfârşit, persoana a II-a singular a conjunctivului prezent deţine, în limba latină, suplimentare valenţe de denumire a nedefinitului, a genericului universal, indiferent

* Marius Lavency, *op. cit*., 81, § 130.

** După cum judicios s-a arătat (Gabriela Creţia, *op. cit*., 58), statutul diferit al cuplului de persoane I-II se reflectă în mod particular în latină prin absenţa pronumelui personal specializat pentru persoana a III-a.

la orice particularitate umană[*]: *Memoria minuitur nisi eam exerceās* (Cicero, *De senectute*, 21), „Memoria slăbeşte dacă nu o foloseşti”.

Remarcăm, de asemenea, că persoana a II-a plural nu serveşte niciodată în limba latină exprimării ideii de politeţe, cu atât mai mult cu cât limba nici nu poseda un pronume de politeţe.

În ceea ce priveşte **numărul gramatical**, după cum este cunoscut, în raport cu IE comună şi cu anumite idiomuri IE antice, latina a inovat în mod remarcabil, sim-plificând seria ternară a numerelor gramaticale (singular-dual-plural) prin redu-cerea la opoziţia binară **singular-plural**[**].

Nu intenţionăm să oferim aici şi informaţii legate de *originea* desinenţelor verbale, întrucât această chestiune interesează strict şi exclusiv gramatica (recte, morfologia) istorică a limbii latine. Reamintim doar faptul că latina cunoaşte numai două tipuri de desinenţe, în funcţie de diateză: DP a c t i v e şi DP m e d i o - p a s i v e. În cadrul DP active, se constată opoziţia între acelea utilizate la formele modal-temporale centrate pe ideea de *infectum* şi constituite pornind de la TP (T_1) [*-m/-o -s, -t, -mus, -tis, -nt*] şi, respectiv, DP utilizate exclusiv la formarea perfectului indicativ [*-ī, -istī, -it, -imus, -istis, -ēre / ērunt*]. DP medio-pasive se utilizau numai la timpurile aşa-numite simple, derivate de la TP (T_1): *-r, -re/-ris, -tur, -mur, -mini, -ntur*[***]. În sfârşit, menţionăm şi faptul că latina a pierdut opoziţia *infectum* (actual) – *perfectum* (preterit) pe care o crea, în IE, existenţa dublei serii desinenţiale: p r i m a r e, respectiv s e c u n d a r e, serie păstrată în greacă şi sanscrită, dintre limbile IE clasice (desigur, şi în altele).

CLASELE DE FLEXIUNE ŞI EVOLUŢIA LOR. După cum am arătat la începu-tul capitolului de faţă (*supra*, pp. 156-157), repartizarea majorităţii absolute a ver-belor latine – aşa-numitele verbe nomale – pe clase de flexiune s-a efectuat, por-nind încă din Antichitate, pe baza temei tradiţional denumite a prezentului (TP, de *infectum*, numită de noi t e m ă p r i m a r ă, T_1), formarea perfectului fiind indepen-dentă de această temă. Vocalele finale ale temelor primare (VT la conjugarea a III-a propriu-zisă, S_1 – deci, s u f i x e p r i m a r e – la celelalte clase de flexiune) au devenit, astfel, indicatori morfologici, semnalizând tipuri de conjugare, respectiv de paradigme verbale[****]. Le vom trece, în încheierea prezentului capitol, pe scurt în revistă, semnalând dinamica lor în interiorul latinei şi finalizarea romanică.

1. **C o n j u g a r e a I**

După statisticile avizate[*****], totalul verbelor latine posedând ca vocală finală a temei de *infectum* caracteristica *-ā-* se ridică la peste 3600, dintre care aproximativ ½

---

[*] Reluăm un exemplu, de altfel foarte cunoscut, oferit de Marius Lavency, *op. cit.,* 75, § 125, 7.

[**] Despre presupusa diferenţă de conţinut gramatical între conceptul de număr la nume şi acelaşi concept la verb, a se vedea discutabilele consideraţii, în ansamblu necon-vingătoare, expuse de I. Fischer, *op. cit*., 106 şi Gabriela Creţia, *op. cit*., 57-58, ambii autori neaducând în discuţie decât diferenţele posibile de sens între pluralul numelui şi cel al verbului numai la primele două persoane ale verbului, în vreme ce pentru a III-a, unde pluralul „ei/ele” este identic ca sferă semantică pluralului nominal, discuţia este evitată.

[***] O expunere sintetică asupra originilor IE ale DP latine oferă Gabriela Creţia, *op. cit*., 90-96. Cf. şi *ILR*, I, 173-174.

[****] „Coduri de apartenenţă”, în terminologia Gabrielei Creţia, *op. cit*., 70.

[*****] În primul rând, cele oferite de Alfred Ernout, *Morphologie historique du latin*. Ed. a III-a, Paris, 1953, § 206 sqq.

(cca. 1800) sunt verbe-bază, simple, iar celelalte derivate de la nume (denominative) sau de la diverse forme verbale (deverbative).

Nucleul cel mai vechi îl reprezintă verbele aşa-numite atematice (cu radical mono- sau bisilabic), de tipul *fārī*, „a vorbi” sau *nāre*, „a înota”, respectiv *cālāre*, „a chema”, *arāre*, „a ara” etc. Au pătruns în această clasă de flexiune încă două verbe vechi, de origine IE: *dāre*, „a da” şi *stāre*, „a sta (în picioare)”.

O altă subclasă este reprezentată de verbe, la rândul lor vechi[*], a căror trăsătură caracteristică o constituie perfectul (recte, TPf) format cu sufixul bilabial **-u≈-*: *domāre*, „a îmblânzi”, pf. *domuī*; *crepāre*, „a scoate un zgomot”, pf. *crepuī*; *sonāre*, „a (ră)suna”, pf. *sonuī*; *tonāre*, „a tuna”, pf. *tonuī*; *uetāre*, „a opri”, pf. *uetuī* etc.

Dintre deverbative, cel mai des întâlnite sunt verbele frecventative, simple sau duble, utilizând, în primul caz, sufixul *-t-, în al doilea sufixul *-it-. Indicând repetarea – altfel spus, frecvenţa ridicată – a desfăşurării acţiunii/stării, frecventativele au constituit o categorie morfo-semantică foarte productivă de-a lungul întregii latinităţi, mai ales a celei târzii. Iată câteva exemple:

Verb-bază	Frecventativ I	Frecventativ II
dīcere	*dic-t-āre*	*dict-it-āre*
„a zice”	„a zice mereu”	„a zice tot timpul”
canĕre	*can-t-āre*	*cant-it-āre*
„a cânta”	„a cânta mereu	„a tot cânta”
	(şi continuu)”	„a cânta adesea”
capĕre	*cap-t-āre*	*capt-it-āre*
„a lua”	„a căuta să prindă”	„a prinde mereu”
„a apuca”	„a urmări”	„a capta”

În legătură cu alte tipuri de deverbative, a se vedea Gabriela Creţia, *op. cit.*, 72-73. Despre moştenirea romanică, *ibid*.

Cele mai numeroase formaţii verbale secundare aparţinând conjugării I au fost denominativele, de tipul *cēna*, „prânz”, „masă” – *cēnāre*, „a lua masa”, „a mânca”; *corōna*, „coroană” – *corōnāre*, „a împodobi cu coroană”, „a încununa”; *ex(s)ul*, „exilat” – *ex(s)ulare*, „a trăi în exil” etc. Prin falsă analiză, s-au detaşat diverse sufixe care au servit la îmbogăţirea bagajului lexical al primei clase de flexiune: *-iā-, -icā-, -itā-, -ilā-, (-c)-ul(l)ā-, -igā-*; acestei serii i se adaugă sufixul (de origine greacă) *-issā-/-īzā-* şi falsul sufix *-ficā-* (provenit din adjective compuse cu *-fic[us]* ‹ radicalul *fac-* al lui *facĕre* sau cu *-fex* ‹ **-fec-s*, provenind din acelaşi radical). Exemple: *nuntiāre*, „a vesti” (‹ *nuntius*, „vestitor”); *cornīcārī*, „a croncăni” (‹ *cornix*, „cioară”); *ueditāre*, „a pune în vânzare” (‹ *uendĭtum*, „vânzare”); *ēiulāre*, „a se văicări” (‹ *[h]ēia*, „ei!”, „vai”, interjecţia fiind resimţită de vorbitori ca un nume); *uermiculārī*, „a fi plin de viermi”, „a fi putred” (‹ *uermis*, „vierme”); *nāuigare*, „a călători pe mare” (‹ *nāuis*, „corabie”); *laetificāre*, „a bucura (pe cineva)” (‹ *laetum* + *facĕre*, cf. *laetificus*, „care te bucură”); *atticissāre*, „a vorbi ca atenienii”; *citharizāre*, „a cânta din citeră” etc.[**].

[*] „Primare”, în terminologia Gabrielei Creţia, *op. cit.*, 71.

[**] Despre alte serii derivative aparţinând conjugării I, a se vedea Gabriela Creţia, *op. cit.*, 74-77.

2. **Conjugarea a II-a**

Este cea mai săracă dintre clasele de flexiune verbală, cuprinzând sub 600 de verbe, dintre care numai 180 simple, restul fiind derivate[*]. Se pot distinge câteva tipuri principale, ca şi în cazul precedentei clase:

a) verbe primare radicale, de tipul: *fl-ē-re*, „a plânge”, **pl-ē-re* (păstrat doar în derivate precum *complēre*, „a umple cu vârf, complet”, *implēre*, „a turna”, „a um-ple” etc.), *r-ē-rī*, „a gândi”, „a socoti” etc.

b) verbe cu tema bisilabică (T_1), derivate cu sufixul *-ē-*[**], ca şi mai sus: *do-l-ē-re*, „a avea o durere”, *ia-c-ē-re*, „a zăcea”, *la-t-ē-re*, „a şedea ascuns”, *pend-ē-re*, „a sta atârnat”, „a atârna” etc. Sufixul *-ē-* provine dintr-o formă originară, prelatină, *-ei-* (redusă uneori la *-i-* şi alternând cu această formă redusă): de aici provin, în latină, dubletele de tipul *iac-ē-re* (indic. prez. act. *iac-e-ō*) şi *iac-ĕ-re* (indic. prez. act. *iac-i-ō*). Marea majoritate a verbelor din această subclasă indică starea (în opoziţie netă cu verbele de deplasare şi, implicit, de acţiune) şi sunt, în consecinţă, intranzitive. Totuşi, au fost asimilate în această categorie şi verbe ce au dobândit ulterior valenţe tranzitive, ca *ha-b-ē-re*, „a avea”, *te-n-ē-re*, „a ţine”, *ui-dē-re*, „a vedea” etc. (iniţial cu semantismul: „a fi în stare de a avea”, „a fi în stare de a ţine” etc.).

c) verbe cu temă bisilabică (T_1), derivate cu sufixul IE **-eye-*/ **-eyo-*[***] şi având drept rezultat aceeaşi formă a sufixului latin ca la punctul precedent: de aici forme de indicativ prezent activ, persoana I singular, precum: *moneō*, „sfătuiesc”, *doceō*, „învăţ (pe cineva)”, *moueō*, „pun în mişcare” etc. Astfel de verbe sunt, în general, cauzativ-factitive, având de cele mai multe ori o valoare intensivă şi chiar iterativă, moştenită din IE.

d) verbe denominative (pornite, deci, de la diverse teme nominale), derivate cu sufixul IE **-ye-*/**-yo-*[****]: *clār-ē-re*, „a fi în lumină vie”, „a străluci” (‹ *clārus*, „luminos”), *alb-ē-re*, „a fi alb” (‹ *albus*, „alb”) etc. Şi în cazul acestei subclase (spre deosebire de cea precedentă, care posedă valenţe dinamice, denumind operaţii fie fizice, fie ale spiritului), semantismul preponderent, asemenea subclasei b), este static.

Majoritatea verbelor de conjugarea a II-a se regăsesc în subclasele b) şi d), repectiv în acelea în care semantismul este static, chiar pasiv. Ca frecvenţă şi uz, şi celelalte două subclase sunt bine reprezentate în texte, compensând astfel deficitul numeric.

Unele dintre verbele conjugării a II-a au încercat să-şi regularizeze flexiunea, după modelul celei mai ordonate, conjugarea I. Rezultatele au fost, în această privinţă, foarte slabe, doar câteva, precum *dēlēre*, „a distruge” sau *im-/complēre*, „a umple”, supunându-se tiparelor regularizatoare.

3. **Conjugarea a III-a**

Cuprindea aproape de 5 ori mai multe verbe decât precedenta clasă de flexiune, şi anume aproximativ 2400, dintre care doar 570 verbe simple[*****].

Se pot distinge, şi aici, următoarele subclase:

---

[*] *ILR*, I, 175; Gabriela Creţia, *op. cit.*, 78.

[**] Detalii despre originea lui IE apud Gabriela Creţia, *op. cit.*, 67.

[***] *Id.*, *ibid.*

[****] *Id.*, 68.

[*****] *ILR*, I, 175; Gabriela Creţia, *op. cit.*, 79.

a) verbele r a d i c a l e   t e m a t i c e, simple: radicalului propriu-zis (R) i se adaugă VT (-*e-/-o-*), fără nici o altă particularitate morfologică.

Ex.: *lĕg-ĕ-* infin. prez. act. *lĕg-ĕ-re*, „a culege”
dūc-ĕ- *dūc-ĕ-re*, „a duce”
dīc-ĕ- *dīc-ĕ-re*, „a zice”
ag-ĕ- *ag-ĕ-re*, „a mânca”

N.B. Majoritatea verbelor acestei subclase conține vocala radicală pe timbrul normal, *-ĕ-*: *gĕr-ĕ-(re), pet-ĕ-(re), ed-ĕ-(re), teg-ĕ-(re)* etc. Rareori se întâlneşte cantitatea lungă a timbrului pe grad normal (*-ē-*): *cēd-ĕ-(re), rēp-ĕ-(re)* etc. Mai slab reprezentate sunt verbele cu timbrul radical *-ă-* (rar-*ā*-): în afara lui *ăg-ĕ-(re)*, citat mai sus, uzuale sunt *ăl-ĕ-(re), căn-ĕ-(re), căp-ĕ-(re)*, dar *uād-ĕ-(re)* etc.; timbrele vocalice *ō* şi *ī* sunt şi mai rare: *cŏl-ĕ-(re), cŏqu-ĕ-(re); dīc-ĕ-(re), fīd-ĕ-(re)* etc.

b) verbele cu r e d u p l i c a r e

Ex.: *dēd-ĕ-* infin. prez. act. *dēd-ĕ-re*, „a da (de la sine)”
(verbul bază: *dare*, „a da”)
gign-ĕ- infin. prez. act. *gign-ĕ-re*, „a naşte”
(radical **gen-*/**gn-*)

c) verbele i n f i x a t e   n a z a l

Ex.: *fi-n-d-ĕ-* infin. prez. act. *find-ĕ-re*, „a despica”
(TPf *fid-*, cf. perf. indic. act. *fidī*; TS *fid-*, cf. supin *fissum*)
fi-n-g-ĕ- infin. prez. act. *fing-ĕ-re*, „a modela”
(TS *fig-*, cf. supin *fictum*)
fu-n-d-ĕ- infin. prez. act. *fund-ĕ-re*, „a face să curgă”
(TPf *fūd-*, cf. perf. *fūdī*; TS *fūd*, cf. supin *fūsum*)
fra-n-g-ĕ- infin. prez. act. *frang-ĕ-re*, „a frânge”
(TPf *freg-*, cf. perf. *fregī*; TS *frag-*, cf. supin *fractum*)

d) verbele s u f i x a t e   i n c o a t i v (cu *-sc-*): acest sufix, indicând începutul declanşării acțiunii sau al manifestării unei stări (inclusiv trecerea la o altă stare), este de origine IE şi se întâlneşte în foarte numeroase limbi IE vechi (pe lângă latină, în greacă, indo-iraniană, armeană, hitită), unde atestă valori identice sau foarte apropiate. Sufixul apare numai la T_1 (tema prezentului, TP), sensul lui făcându-i imposibilă utilizarea la alte teme. Se putea ataşa direct fie la R terminat în vocală lungă, fie la R pe grad Ø.

Ex.: *albē-sc-ĕ-* infin. prez. act. *albe-sc-ĕ-re*, „a se face alb”
frigē-sc-ĕ- *frige-sc-ĕ-re*, „a se răci”
frondē-sc-ĕ- *fronde-sc-ĕ-re*, „a înfrunzi”
senē-sc-ĕ- *sene-sc-ĕ-re*, „a îmbătrâni”
**didc-sc-ĕ- › disc-ĕ-* *di-sc-ĕ-re*, „a învăța (singur)”
(radical cu reduplicare:
di-d- şi grad Ø: *di-dc-*)

Acest tip a fost cel mai productiv în latină, sufixul putându-se ataşa atât temelor verbale (cf. *supra*), cât şi celor nominale (*crebrescĕre, durescĕre, granascĕre* etc.)*.

e) verbe d e n o m i n a t i v e: de cele mai multe ori, ele sunt derivate de la teme nominale de declinarea a IV-a.

* Detalii şi clasificări apud Gabriela Creția, *op. cit.*, 81-82.

Ex.: *acu-ĕ-re*, „a ascuți” ‹ *acus, -ūs*, „ac”
metu-ĕ-re, „a avea o temere” ‹ *metus, -ūs*, „temere”
statu-ĕ-re, „a pune, a aşeza” ‹ *status, -ūs*, „fel de a sta”, „poziție”
tribu-ĕ-re, „a împărți” ‹ *tribus, -ūs*, „diviziune”, „trib”

N.B. Datorită anumitor similitudini de flexiune, o serie de verbe anomale, precum *esse, uelle*, „a vrea”, *ferre*, „a suporta”, au fost asimilate de vorbitori conjugării a III-a şi integrate în ea.

Aspectul în general puțin regularizat al acestei clase de flexiune, aspect datorat în primul rând vechimii remarcabile a majorității verbelor simple (urcând până la nivelul IE comune) – de exemplu, cu mari diferențe formal-morfologice între T_1, TPf şi/sau TS, prin intervenția infixării, a alternanțelor vocalice, a reduplicării, sigmatizării etc. la una sau la alta dintre teme –, a făcut ca o atare clasă de flexiune să apară şi să rămână incomodă pentru vorbitori, care au încercat regularizarea ei prin crearea unor formații lexicale ataşate morfologic celor mai productive conjugări, I şi a IV-a, dar pornind de la radicale/teme aparținând conjugării a III-a.

4. **Conjugarea a IV-a**

A reprezentat cea mai recentă, dar şi una dintre cele mai productive şi bogate clase de flexiune din limba latină. Ca vechime, ea nu a depăşit perioada comunității italice[*]. În ansamblul ei, conjugarea a IV-a a fost creată după modelul primei clase de flexiune.

În componența acestei conjugări intră următoarele tipuri formative:

a) un număr redus de verbe radicale: *fiĕrī* (‹ [*]*f-ī-e-rī*), „a se face”
sc-ī-re, „a şti”, „a afla”

Radicalul este, după cum se observă, amplificat cu sufixul *-ī-* (‹ IE[*]*-y-*).

b) verbe denominative, create în număr foarte mare de la teme nominale în *-i-* (substantive şi adjective), în consoană (substantive, puțin numeroase) sau în *-ŏ-/-ĕ-* (adjective):

febris, „febră” – *febr-ī-re*, „a avea febră”
fīnis, „hotar” – *fīn-ī-re*, „a mărgini”
mollis, „moale” – *moll-ī-re*, „a muia”
potis, „puternic” – *pot-ī-rī*, „a pune stăpânire pe …”
rudis, „nelucrat”, „necioplit” – *ērud-ī-re*, „a cizela”, „a forma”
tussis, „tuse” – *tuss-ī-re*, „a tuşi”
uestis, „haină” – *uest-ī-re*, „a îmbrăca”, „a înveli”

fūror, „furie”, „nebunie” – *fūr-ī-re*, „a fi în delir”
custōs, „paznic” (G sg. *custōdis*) – *custōd-ī-re*, „a păzi”

fastīdium, „dezgust”, „scârbă” – *fastīd-ī-re*, „a fi dezgustat”
ineptus, „nepotrivit”, „prost” – *inept-ī-re*, „a aiura”, „a fi nebun”
superbus, „trufaş” – *superb-ī-re*, „a fi mândru”, „a se mândri”

Semnalăm o formație rară, de la un substantiv de declinarea a V-a:
ēsuriēs, „foame”, „poftă de mâncare” – *ēsur-ī-re*, „a fi înfometat”

S-a afirmat[**], în mod întemeiat, că acest tip formativ a alcătuit în limba latină un grup semantic unit de ideea exprimării unei stări, preponderent fizice, dar şi morale, de natură negativă.

---

[*] *ILR*, I, 176.
[**] Gabriela Creția, *op. cit.*, 84-85.

c) verbe o n o m a t o p e i c e sau i m i t a t i v e, al căror radical este reprezentat de un grup de sunete care, prin limbaj, reproduc sunete emise, regulat sau nu, de animale ori, mai rar, de obiecte, respectiv oameni (în acest ultim caz, se poate vorbi de sunete „fiziologice”): *barr-ī-re*, „a mugi” (despre elefant); *bomb-ī-re*, „a bâzâi”, „a zumzăi” (despre albine); *cūcūr(r)-ī-re*, „a face cucurigu”; *gann-ī-re*, „a schelălăi”, „a scheuna”; „a bodogăni”, „a mormăi” (despre oameni); *garr-ī-re*, „a trăncăni” (despre oameni); „a orăcăi”; „a ciripi”; *hinn-ī-re*, „a necheza”; *tinn-ī-re*, „a chicoti”; „a ciripi” (despre păsări).

Pe baza ultimelor două tipuri formative (primul rămânând cu totul izolat), s-au creat în latină, de-a lungul întregii ei evoluţii, numeroase forme analogice. În plus, în alte situaţii, au fost atrase în câmpul flexionar al conjugării a IV-a alte formaţii flexionare.

N.B. Iniţial, varianta scurtă a sufixului (*-ĭ-)* a permis crearea unui tip flexionar care şi-a păstrat, la timpurile şi modurile derivate de la T_1 („tema prezentului”), trăsăturile flexionare specifice conjugării a IV-a: *cupis, cupit, cupĭmus, cupĭtis* ca *fīnis, fīnit, fīnīmus, fīnītis* (mai puţin cantitatea vocalei predesinenţiale la persoanele I-II pl.); *cupiēbam* etc. ca *fīniēbam* etc.; *cupiam, cupies, cupiet, cupias, cupiat* etc. ca *fīniam, fīnies, fīniet, fīnias, fīniat* etc.; *cupiens* ca *fīniens* etc. Trăsăturile specifice conjugării a IV-a s-au păstrat şi la alte teme, cel puţin în cazul verbului *cupĕre*: TPf *cupīuī* (*cupiī*); TS *cupītum*. La alte verbe, însă, formele derivate de la TPf şi/sau TS şi-au pierdut legătura cu flexiunea conjugării iniţiale, a IV-a, integrându-se şi fiind tradiţional integrate de către gramaticii latini, aşadar, încă din Antichitate, în tiparele conjugării a III-a: *capĕre, facĕre, fugĕre, iacĕre* etc.

EVOLUŢIA CONJUGĂRILOR ÎN LATINĂ ŞI ÎN LIMBILE ROMANICE. După cum s-a putut constata, clasele de flexiune verbală nu au cunoscut, în limba latină, „graniţe rigide”[*]. Dimpotrivă, fenomenul morfologic al migraţiei de la o clasă la alta, cunoscut – ca şi în cazul flexiunii nominale – sub denumirea de m e t a p l a s m ă, a afectat verbul latin de-a lungul întregii Antichităţi, manifestându-se cu precădere în limba vorbită a epocii târzii şi anticipând deplasările, respectiv disparițiile pe care le-a cunoscut perioada premergătoare formării limbilor romanice.

Direcţiile în care au evoluat cele 4 conjugări latine în deplasarea lor spre epoca romanică au fost, în esenţă, următoarele:

1) de la conjugarea a III-a la conjugarea I

Conjugarea a III-a a fost, după cum s-a arătat, una „neregulată şi neproductivă”[**]. Dinspre ea spre celelalte conjugări s-a petrecut un continuu proces de migraţie. Încă din epoca clasică sunt citate dublete, precum *pinsĕre-pinsāre*, „a măcina”, „a pisa” (› rom. [a] *pisa*), după care se creează altele, ca *minuĕre-minuāre*, „a micşora”, *mēiĕre-mēiāre*, „a urina” etc. Grosul formaţiunilor verbale de conjugarea I venind dinspre conjugarea a III-a se datorează derivatelor cu prefix, de altfel vechi în limbă, ca: *occupare* ‹ *capĕre* (precedat de *ŏb*), *com-/ad-/ap-pellāre* ‹ *pellĕre* (precedat de *cum-, ad-*) etc.

Conjugarea I s-a dovedit a fi cea mai productivă în decursul întregii latinităţi, numărul verbelor sporind permanent. Este firesc faptul că limbile romanice au moştenit, fără excepţie, această clasă de flexiune. În toate limbile romanice, cele mai numeroase verbe latine moştenite aparţin conjugării I[***]. Şi în limba română – deşi, iniţial, majoritatea verbelor latine moştenite aparţinea conjugării a IV-a –, preponderente au devenit, în epoca modernă, verbele de conjugarea I[****].

[*] Gabriela Creţia, *op. cit*., 85.

[**] *ILR*, I, 176.

[***] *ILR*, I, *ibid*., n. 46: „Din totalul verbelor moştenite de limbile romanice, 69,92% sunt de conjugarea I /…./”.

[****] Bibliografie în *ILR*, *ibid*., n. 47.

2) de la conjugările a III-a şi a II-a la conjugarea a IV-a

Conjugarea a IV-a, cea mai nouă, a devenit şi ea, ca şi conjugarea I, productivă în limba latină, desigur în temeiul caracterului ei regulat. Ea s-a îmbogăţit, încă din epoca arhaică, ulterior clasică, cu verbele care aveau VT *-ĭ-*, trecute în mod firesc la clasa de flexiune având S_1 *-ī-*: *cupīre, morīre, parīre* etc. în loc de *cupĕre, mori, parĕre* etc.[*]. Tendinţa se accentuează în latina târzie, astfel încât „absorbirea tipului în *-ĭ-*” de către cel în *-ī-* ajunge să fie „aproape totală” (*ibid*.): sunt atestate forme ca *morīre* (cu fideli succesori romanici: it. *morire*, fr. *mourir* etc.), *fugīre* (cf. fr. *fuir*, rom. arh. *fugire*, span. *huir*), **rapīre* (› rom. *răpire*, fr. *ravir* etc.).

Latina imperială, mai ales cea târzie, atestă migrarea, fonetic motivată, a unor verbe des utilizate, de conjugarea a II-a, la aceeaşi conjugare a IV-a. Fenomenul a pornit de la modificarea aspectului fonetic al unor verbe la persoana I singular, şi anume evoluţia sufixului primar *-ē-* (aflat în hiat la persoana respectivă) la *-i-* înainte de DP activă *-ō*: **habio* (cf. imperfectul, atestat epigrafic, *habibat*, sau conjunctivul prezent *habias*, de asemenea atestat epigrafic), **florio*, **sorbio*, **tenio* etc. Atari forme sunt atestate şi la autorii târzii, astfel încât moştenirea lor romanică este pe deplin justificată: fr. *fleurir*, rom. [a] *(în)flori(re)* – lat. **florīre* (pro *florēre*); tot astfel, *lucire* (pro *lucēre*), *sorbīre* (pro *sorbēre*) etc.

Totuşi, în ansamblul ei, clasa a IV-a de flexiune verbală latină a încetat să fie productivă în limbile romanice occidentale, apropiindu-se astfel de conjugările a II-a şi a III-a. În raport cu limbile romanice, româna a complicat cel mai mult flexiunea acestei conjugări, scinzând-o în 4 tipuri distincte: în *-i* şi în *-î*, cu *-sc* şi fără *-sc*[**].

3) transferuri reciproce (II → III şi III → II)

Acest tip de migraţie dublă s-a datorat faptului că, pentru vorbitorul obişnuit, ambele clase de flexiune posedau aceeaşi vocală specifică, având timbrul *-e-*, diferenţa fiind dată doar de cantitate: *habē-(re),* faţă de *dicĕ-(re).* Vorbitorii le-au putut inversa, din neatenţie sau lipsă de educaţie şcolară şi cultură. Au apărut, astfel:

sapēre (› it. *sapere*, fr. *savoir*, catal., prov. *saber*), lat. cult. *sapĕre*
**cadēre* (› it. *cadere*, fr. *choir*, rom. *cădere*), lat. cult. *cadĕre*
**uolēre* (› fr. *vouloir*, rom. *vrere*), lat. cult. *uelle*

augĕre faţă de lat. cult.	*augēre*
mulgĕre	*mulgēre*
tenĕre	*tenēre*
respondĕre	*respondēre*

După cum s-a arătat[***], latina a atestat – cel puţin la nivelul oralităţii – o permanentă fluctuaţie între cele două clase de flexiune înrudite şi asemănătoare, fapt care a presupus „un considerabil efort de unificare”[****]. Practic, limbile romanice au tins să contopească, să suprapună verbele în *-ēre* şi *-ĕre* (cu precădere spaniola şi româna), dar în mod diferit: româna a avut (şi are, încă!) tendinţa de a trece la conjugarea a III-a aproape toate verbele de conjugarea a II-a din latină (*a rămâne*, în loc de *a rămânea*; *a ţine*, în loc de *a ţinea* [ieşit din uz], *a place*, în loc de *a plăcea* etc.), în vreme ce limbile iberice, spaniola şi portugheza în speţă, atestă tendinţa inversă, trecând la conjugarea în *-i-* verbe de conjugarea a III-a; totuşi, şi în limbile iberice numeroase verbe moştenite din latină trec de la conjugarea a II-a la a III-a[*****].

---

[*] Pentru alte exemple, a se vedea Gabriela Creţia, *op. cit*., 86: dominantă, dar nu unică – şi, subliniem, nici măcar decisivă –, este motivaţia metrică.

[**] Ultimele două tipuri apar şi la conjugarea I: *cânt, cânţi*, dar *lucrezi, lucrează*. A se vedea o analiză în detaliu a inovaţiilor survenite în latina dunăreană apud. I. Fischer, *op. cit*., 124.

[***] *ILR*, I, 176-177.

[****] *ILR*, I, 176. Totul s-a datorat aşa-numitei tendinţe generale de „reducere a diferenţelor dintre conjugări” (p. 177). Cf. şi Gabriela Creţia, *op. cit*., 89; 87 (despre circumstanţele morfologice adjuvante ale procesului).

[*****] Exemple în *ILR*, I, 177. Despre situaţia actuală a conjugărilor în limbile romanice, o succintă prezentare aflăm *ibidem*.

CAPITOLUL IX

MORFOLOGIA VERBULUI (II)
FLEXIUNEA NOMALĂ (ACTIVĂ ŞI MEDIO-PASIVĂ)

A. *Flexiunea nomală completă*

INDICATIV PREZENT

ACTIV

I	II	III		IV
1. *dōnō*[*]	*suādeō*[**]	*uincō*[***]	*cupiō*[***]	*audiō*[****]
2. *dōnās*	*suādēs*	*uincĭs*	*cupĭs*	*audīs*
3. *dōnăt*	*suādĕt*	*uincĭt*	*cupĭt*	*audĭt*
1. *dōnāmus*	*suādēmus*	*uincĭmus*	*cupĭmus*	*audīmus*
2. *dōnātis*	*suādētis*	*uincĭtis*	*cupĭtis*	*audītis*
3. *dōnant*	*suādent*	*uincunt*	*cupiunt*	*audiunt*

[*]„dăruiesc” [**]„sfătuiesc” [***]„înving” [***]„doresc” [****]„aud”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
1. *dōnor*[*]	*suādeor*[**]	*uincor*[***]	*cupior*[***]	*audior*[****]
2. *dōnāris*	*suādēris*	*uincĕris*	*cupĕris*	*audīris*
3. *dōnātur*	*suādētur*	*uincĭtur*	*cupĭtur*	*audītur*
1. *dōnāmur*	*suādēmur*	*uincĭmur*	*cupĭmur*	*audīmur*
2. *dōnāmĭnī*	*suādēmĭnī*	*uincĭmĭnī*	*cupĭmĭnī*	*audīmĭnī*
3. *dōnantur*	*suādentur*	*uincuntur*	*cupiuntur*	*audiuntur*

[*]„eu sunt dăruit, -ă” [**]„eu sunt sfătuit, -ă” [***]„eu sunt învins, -ă” [***]„eu sunt dorit, -ă” [****]„eu sunt auzit, -ă”

INDICATIV IMPERFECT

ACTIV

I	II	III		IV
1. *dōnābam*[*]	*suādēbam*[**]	*uincēbam*[***]	*cupiēbam*[***]	*audiēbam*[****]
2. *dōnābās*	*suādēbās*	*uincēbās*	*cupiēbās*	*audiēbas*
3. *dōnābat*	*suādēbat*	*uincēbat*	*cupiēbat*	*audiēbat*
1. *dōnābāmus*	*suādēbāmus*	*uincēbāmus*	*cupiēbāmus*	*audiēbāmus*
2. *dōnābātis*	*suādēbātis*	*uincēbātis*	*cupiēbātis*	*audiēbātis*
3. *dōnābant*	*suādēbant*	*uincēbant*	*cupiēbant*	*audiēbant*

[*]„eu dăruiam” [**]„eu sfătuiam” [***]„eu învingeam” [***]„eu doream” [****]„eu auzeam”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
1. *dōnābar*[*]	*suādēbar*[**]	*uincēbar*[***]	*cupiēbar*[***]	*audiēbar*[****]
2. *dōnābāris*	*suādēbāris*	*uincēbāris*	*cupiēbāris*	*audiēbāris*
3. *dōnābātur*	*suādēbātur*	*uincēbātur*	*cupiēbātur*	*audiēbātur*

1. *dōnābāmur*	*suādēbāmur*	*uincēbāmur*	*cupiēbāmur*	*audiēbāmur*
2. *dōnābāmĭnī*	*suādēbāmĭnī*	*uincēbāmĭnī*	*cupiēbāmĭnī*	*audiēbāmĭnī*
3. *dōnābantur*	*suādēbantur*	*uincēbantur*	*cupiēbantur*	*audiēbantur*

*„eu eram dăruit, -ă”	**„eu eram sfătuit, -ă”	***„eu eram învins, -ă”	***„eu eram dorit, -ă”	****„eu eram auzit, -ă”

INDICATIV VIITOR I

ACTIV

I	II	III		IV
1. *dōnābō**	*suādēbō***	*uincam****	*cupiam****	*audiam*****
2. *dōnābis*	*suādēbis*	*uincēs*	*cupiēs*	*audiēs*
3. *dōnābit*	*suādēbit*	*uincet*	*cupiet*	*audiet*
1. *dōnābĭmus*	*suādēbĭmus*	*uincēmus*	*cupiēmus*	*audiēmus*
2. *dōnābĭtis*	*suādēbĭtis*	*uincētis*	*cupiētis*	*audiētis*
3. *dōnābunt*	*suādēbunt*	*uincent*	*cupient*	*audient*

*„eu voi dărui”	**„eu voi sfătui”	***„eu voi învinge”	***„eu voi dori”	****„eu voi auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
1. *dōnābor**	*suādēbor***	*uincar****	*cupiar****	*audiar*****
2. *dōnābĕris*	*suādēbĕris*	*uincēris*	*cupiēris*	*audiēris*
3. *dōnābĭtur*	*suādēbĭtur*	*uincētur*	*cupiētur*	*audiētur*
1. *dōnābĭmur*	*suādēbĭmur*	*uincēmur*	*cupiēmur*	*audiēmur*
2. *dōnābĭmĭnī*	*suādēbĭmĭnī*	*uincēmĭnī*	*cupiēmĭnī*	*audiēmĭnī*
3. *dōnābuntur*	*suādēbuntur*	*uincentur*	*cupientur*	*audientur*

*„eu voi fi dăruit, -ă”	**„eu voi fi sfătuit, -ă”	***„eu voi fi învins, -ă”	***„eu voi fi dorit, -ă”	****„eu voi fi auzit, -ă”

CONJUNCTIV PREZENT

ACTIV

I	II	III		IV
1. *dōnem**	*suādeam***	*uincam****	*cupiam****	*audiam*****
2. *dōnēs*	*suādeās*	*uincās*	*cupiās*	*audiās*
3. *dōnet*	*suādeat*	*uincat*	*cupiat*	*audiat*
1. *dōnēmus*	*suādeāmus*	*uincāmus*	*cupiāmus*	*audiāmus*
2. *dōnētis*	*suādeātis*	*uincātis*	*cupiātis*	*audiātis*
3. *dōnent*	*suādeant*	*uincant*	*cupiant*	*audiant*

*„eu să dăruiesc”	**„eu să sfătuiesc”	***„eu să înving”	***„eu să doresc”	****„eu să aud”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
1. *dōner**	*suādear***	*uincar****	*cupiar****	*audiar*****
2. *dōnēris*	*suādeāris*	*uincāris*	*cupiāris*	*audiāris*
3. *dōnētur*	*suādeātur*	*uincātur*	*cupiātur*	*audiātur*
1. *dōnēmur*	*suādeāmur*	*uincāmur*	*cupiāmur*	*audiāmur*

2. dōnēmĭnī	suādeāmĭnī	uincāmĭnī	cupiāmĭnī	audiāmĭnī
3. dōnentur	suādeantur	uincantur	cupiantur	audiantur

*„eu să fiu dăruit, -ă” **„eu să fiu sfătuit, -ă” ***„eu să fiu învins, -ă” ***„eu să fiu dorit, -ă” ****„eu să fiu auzit, -ă”

CONJUNCTIV IMPERFECT

ACTIV

I	II	III	III	IV
1. dōnārem*	suādērem**	uincĕrem***	cupĕrem***	audīrem****
2. dōnārēs	suādērēs	uincĕrēs	cupĕrēs	audīrēs
3. dōnāret	suāděret	uincĕret	cupĕret	audīret
1. dōnārēmus	suādērēmus	uincerēmus	cuperēmus	audīrēmus
2. dōnārētis	suādērētis	uincerētis	cuperētis	audīrētis
3. dōnārent	suādērent	uincĕrent	cupĕrent	audīrent

*„eu aş dărui” **„eu aş sfătui” ***„eu aş învinge” ***„eu aş dori” ****„eu aş auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III	III	IV
1. dōnārer*	suādērer**	uincĕrer***	cupĕrer***	audīrer****
2. dōnārēris	suādērēris	uincerēris	cuperēris	audīrēris
3. dōnārētur	suādērētur	uincerētur	cuperētur	audīrētur
1. dōnārēmur	suādērēmur	uincerēmur	cuperēmur	audīrēmur
2. dōnārēmĭnī	suādērēmĭnī	uincerēmĭnī	cuperēmĭnī	audīrēmĭnī
3. dōnārentur	suādērentur	uincerentur	cuperentur	audīrentur

*„eu aş fi rugat, -ă” **„eu aş fi sfătuit, -ă” ***„eu aş fi învins, -ă” ***„eu aş fi dorit, -ă” ****„eu aş fi auzit, -ă”

IMPERATIV PREZENT

ACTIV

I	II	III	III	IV
2. dōnā*	suādē**	uince***	cupe***	audī****
2. dōnāte	suādēte	uincĭte	cupĭte	audīte

*„dăruieşte” **„sfătuieşte” ***„învinge” ***„doreşte” ****„auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III	III	IV
2. dōnāre*	suādēre**	uincĕre***	cupĕre***	audīre****
2. dōnāmĭnī	suādēmĭnī	uincĭmĭnī	cupĭmĭnī	audīmĭnī

*„fii dăruit, -ă” **„fii sfătuit, -ă” ***„fii învins, -ă” ***„fii dorit, -ă” ****„fii auzit, -ă”

IMPERATIV VIITOR

ACTIV

I	II	III	III	IV
2. dōnātō*	suādētō**	uincĭtō***	cupĭtō***	audītō****
3. dōnātō	suādētō	uincĭtō	cupĭtō	audītō
2. dōnātōte	suādētōte	uincĭtōte	cupĭtōte	audītōte
3. dōnantō	suādentō	uincuntō	cupiuntō	audiuntō

*„să dăruieşti” **„să sfătuieşti” ***„să învingi” ***„să doreşti” ****„să auzi”

MEDIO-PASIV

	I	II	III		IV
2.	*dōnātor**	*suādētor***	*uincĭtor****	*cupĭtor****	*audītor*****
3.	*dōnātor*	*suādētor*	*uincĭtor*	*cupĭtor*	*audītor*
2.	-	-	-	-	-
3.	*dōnantor*	*suādentor*	*uincuntor*	*cupiuntor*	*audiuntor*

*„să fii dăruit, -ă” **„să fii sfătuit, -ă” ***„să fii învins, -ă” ***„să fii dorit, -ă” ****„să fii auzit, -ă”

INFINITIV PREZENT

ACTIV

I	II	III		IV
*dōnāre**	*suādēre***	*uincĕre****	*cupĕre****	*audīre*****

*„a dărui” **„a sfătui” ***„a învinge” ***„a dori” ****„a auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
*dōnārī**	*suādērī***	*uincī****	*cupī****	*audīrī*****

*„a fi dăruit” **„a fi sfătuit” ***„a fi învins” ***„a fi dorit” ****„a fi auzit”

PARTICIPIUL PREZENT

ACTIV

	I	II	III		IV
N	*dōnans**	*suādens***	*uincens****	*cupiens****	*audiens*****
G	*dōnantis*	*suādentis*	*uincentis*	*cupientis*	*audientis*

*„care dăruieşte”, „dăruind” **„care sfătuieşte”, „sfătuind” ***„care învinge”, „învingând” ***„care doreşte”, „dorind” ****„care aude”, „auzind”

GERUNZIUL

ACTIV

	I	II	III		IV
N	-	-	-	-	-
G	*dōnandī**	*suādendī***	*uincendī****	*cupiendī****	*audiendī*****
D ABL	*dōnandō*	*suādendō*	*uincendō*	*cupiendō*	*audiendō*
AC	*ad dōnandum*	*ad suādendum*	*ad uincendum*	*ad cupiendum*	*ad audiendum*

*„de a dărui” **„de a sfătui” ***„de a învinge” ***„de a dori” ****„de a auzi”

GERUNDIVUL
(PARTICIPIUL VIITOR PASIV)

I	II	III		IV
*dōnandus, -a,-um**	*suādendus, -a,-um***	*uincendus*, *-a,-um****	*cupiendus*, *-a,-um****	*audiendus*, *-a,-um*****

*„care trebuie dăruit, -ă” **„care trebuie sfătuit, -ă” ***„care trebuie învins, -ă” ***„care trebuie dorit, -ă” ****„care trebuie auzit, -ă”

SUPINUL

	I	II	III		IV
AC	*dōnātum**	*suāsum***	*uictum****	*cupītum****	*audītum*****
ABL	*dōnātū*	*suāsū*	*uictū*	*cupītū*	*audītū*

*„pentru a dărui” (AC), „de dăruit” (ABL)	**„pentru a sfătui” (AC), „de sfătuit” (ABL)	***„pentru a învinge” (AC), „de învins”(ABL)	***„pentru a dori” (AC), „de dorit” (ABL)	****„pentru a auzi”, „de auzit” (ABL)

PARTICIPIUL VIITOR

ACTIV

I	II	III		IV
*dōnātūrus, -a,-um**	*suāsūrus, -a,-um***	*uictūrus, -a,-um****	*cupītūrus, -a,-um****	*audītūrus, -a,-um*****
*„care va dărui”	**„care va sfătui”	***„care va învinge”	***„care va dori”	****„care va auzi”

INFINITIV VIITOR

ACTIV

I	II	III		IV
dōnātūrum / *dōnātūram* / *dōnātūrum* } *esse**	*suāsūrum* / *suāsūram* / *suāsūrum* } *esse***	*uictūrum* / *uictūram* / *uictūrum*	*cupītūrum* / *cupītūram* / *cupītūrum* *esse****	*audītūrum* / *audītūram* / *audītūrum* } *esse*****
*„că va dărui”	**„că va sfătui”	***„că va învinge”	***„că va dori”	****„că va auzi”

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
*dōnātum īrī**	*suāsum īrī***	*uictum īrī****	*cupītum īrī****	*audītum īrī*****
*„că va fi dăruit, -ă”	**„că va fi sfătuit, -ă”	***„că va fi învins, -ă”	***„că va fi dorit, -ă”	****„că va fi auzit, -ă”

PARTICIPIUL PERFECT

MEDIO-PASIV

I	II	III		IV
*dōnātus,-a,-um**	*suāsus,-a, -um***	*uictus, -a,-um****	*cupītus, -a,-um****	*audītus, -a,-um*****
*„dăruit, -ă”	**„sfătuit, -ă”	***„învins, -ă”	***„dorit, -ă”	****„auzit, -ă”

INDICATIVUL PERFECT

ACTIV

I	II	III		IV
1. *dōnāuī**	*suāsī***	*uīcī****	*cupī(u)ī****	*audīuī*****
2. *dōnāuistī*	*suāsistī*	*uīcistī*	*cupī(u)istī*	*audīuistī*
3. *dōnāuit*	*suāsit*	*uīcit*	*cupī(u)it*	*audīuit*
1. *dōnāuĭmus*	*suāsĭmus*	*uīcĭmus*	*cupī(u)ĭmus*	*audīuĭmus*

2. *dōnāuistis*	*suāsistis*	*uīcistis*	*cupī(u)istis*	*audīuistis*
3. *dōnāuērunt (-ēre)*	*suāsērunt (-ēre)*	*uīcērunt (-ēre)*	*cupī(u)ērunt (-ēre)*	*audīuērunt (-ēre)*
* „eu am dăruit”	** „eu am sfătuit”	*** „eu am învins”	*** „eu am dorit”	**** „eu am auzit”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1. *sum*
II	III		2. *es*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *est*

„eu am fost dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu ai fost /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *sumus*
II	III		2. *estis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *sunt*

„noi am fost dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinşi,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi ați fost /…/”

INDICATIVUL MAI MULT CA PERFECT

ACTIV

I	II	III	III	IV
1. *dōnāuĕram**	*suāsĕram***	*uīcĕram****	*cupī(u)ĕram****	*audīuĕram*****
2. *dōnāuĕrās*	*suāsĕrās*	*uīcĕrās*	*cupī(u)ĕras*	*audīuĕrās*
3. *dōnāuĕrat*	*suāsĕrat*	*uīcĕrat*	*cupī(u)ĕrat*	*audīuĕrat*
1. *dōnāuĕrāmus*	*suāsĕrāmus*	*uīcĕrāmus*	*cupī(u)ĕrāmus*	*audīuĕrāmus*
2. *dōnāuĕrātis*	*suāsĕrātis*	*uīcĕrātis*	*cupī(u)ĕrātis*	*audīuĕrātis*
3. *dōnāuĕrant*	*suāsĕrant*	*uīcĕrant*	*cupī(u)ĕrant*	*audīuĕrant*
* „eu dăruisem”	** „eu sfătuisem”	*** „eu învinsesem”	*** „eu dorisem”	**** „eu auzisem”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1.*eram*
II	III		2. *erās*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *erat*

„eu fusesem dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu fuseseşi /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *erāmus*
II	III		2. *erātis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *erant*

„noi fuseserăm dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinşi,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi fuseserăți /…/”

INDICATIV VIITOR ANTERIOR (II)

ACTIV

I	II		III	IV
1. *dōnāuĕro*[*]	*suāsĕro*[**]	*uīcĕro*[***]	*cupi(u)ĕro*[***]	*audīuĕro*[****]
2. *dōnāuĕris*	*suāsĕris*	*uīcĕris*	*cupi(u)ĕris*	*audīuĕris*
3. *dōnāuĕrit*	*suāsĕrit*	*uīcĕrit*	*cupi(u)ĕrit*	*audīuĕrit*
1. *dōnāuerĭmus*	*suāserĭmus*	*uīcerĭmus*	*cupi(u)erĭmus*	*audīuerĭmus*
2. *dōnāuerĭtis*	*suāserĭtis*	*uīcerĭtis*	*cupi(u)erĭtis*	*audīuerĭtis*
3. *dōnāuĕrint*	*suāsĕrint*	*uīcĕrint*	*cupi(u)ĕrint*	*audīuĕrint*

[*] „eu voi fi dăruit” [**] „eu voi fi sfătuit” [***] „eu voi fi învins” [***] „eu voi fi dorit” [****] „eu voi fi auzit”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1. *ero*
II	III		2. *eris*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *erit*

„eu voi fi fost dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu vei fi fost /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *erĭmus*
II	III		2. *erĭtis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *erunt*

„noi vom fi fost dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinşi,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi veți fi fost /…/”

CONJUNCTIVUL PERFECT

ACTIV

I	II		III	IV
1. *dōnāuĕrim*[*]	*suāsĕrim*[**]	*uīcĕrim*[***]	*cupi(u)ĕrim*[***]	*audīuĕrim*[****]
2. *dōnāuĕris*	*suāsĕris*	*uīcĕris*	*cupi(u)ĕris*	*audīuĕris*
3. *dōnāuĕrit*	*suāsĕrit*	*uīcĕrit*	*cupi(u)ĕrit*	*audīuĕrit*
1. *dōnāuerĭmus*	*suāserĭmus*	*uīcerĭmus*	*cupi(u)erĭmus*	*audīuerĭmus*
2. *dōnāuerĭtis*	*suāserĭtis*	*uīcerĭtis*	*cupi(u)erĭtis*	*audīuerĭtis*
3. *dōnāuĕrint*	*suāsĕrint*	*uīcĕrint*	*cupi(u)ĕrint*	*audīuĕrint*

[*] „eu să fi dăruit” [**] „eu să fi sfătuit” [***] „eu să fi învins” [***] „eu să fi dorit” [****] „eu să fi auzit”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1. *sim*
II	III		2. *sīs*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *sit*

„eu să fi fost dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu să fi fost /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *sīmus*
II	III		2. *sītis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *sint*

„noi să fi fost dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinşi,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi să fi fost /…/”

CONJUNCTIVUL MAI MULT CA PERFECT

ACTIV

I	II		III	IV
1. *dōnāuissem**	*suāsissem***	*uīcissem****	*cupi(u)issem****	*audīuissem*****
2. *dōnāuissēs*	*suāsissēs*	*uīcissēs*	*cupi(u)issēs*	*audīuissēs*
3. *dōnāuisset*	*suāsisset*	*uīcisset*	*cupi(u)isset*	*audīuisset*
1. *dōnāuissēmus*	*suāsissēmus*	*uīcissēmus*	*cupi(u)issēmus*	*audīuissēmus*
2. *dōnāuissētis*	*suāsissētis*	*uīcissētis*	*cupi(u)issētis*	*audīuissētis*
3. *dōnāuissent*	*suāsissent*	*uīcissent*	*cupi(u)issent*	*audīuissent*
*„eu aş fi dăruit”	**„eu aş fi sfătuit”	***„eu aş fi învins”	***„eu aş fi dorit”	****„eu aş fi auzit”

MEDIO-PASIV

I	III	IV	
dōnātus,-a,-um	*uictus,-a,-um*	*audītus,-a,-um*	1. *essem*
II	III		2. *essēs*
suāsus,-a,-um	*cupītus,-a,-um*		3. *esset*

„eu aş fi fost dăruit,-ă / sfătuit,-ă / învins,-ă / dorit,-ă / auzit,-ă”
„tu ai fi fost /…/”

I	III	IV	
dōnātī,-ae,-a	*uictī,-ae,-a*	*audītī,-ae,-a*	1. *essēmus*
II	III		2. *essētis*
suāsī,-ae,-a	*cupītī,-ae,-a*		3. *essent*

„noi am fi fost dăruiți,-te / sfătuiți,-te / învinşi,-se / doriți,-te / auziți,-te”
„voi ați fi fost /…/”

INFINITIV PERFECT

ACTIV

I	II		III	IV
*dōnāuisse**	*suāsisse***	*uīcisse****	*cupi(u)isse****	*audīuisse*****
*„că a dăruit”	**„că a sfătuit”	***„că a învins”	***„că a dorit”	****„că a auzit”

MEDIO-PASIV

I *dōnātum,-am,-um**	esse	I *dōnātōs,-ās,-a**	esse
II *suāsum,-am,-um***	esse	II *suāsōs,-ās,-a***	esse
III *uictum,-am,-um****	esse	III *uictōs,-ās,-a****	esse
III *cupītum,-am,-um****	esse	III *cupītōs,-ās,-a****	esse
IV *audītum,-am,-um*****	esse	IV *audītōs,-ās,-a*****	esse

* „că a fost dăruit,-ă”	* „că au fost dăruiți,-te”
** „că a fost sfătuit,-a”	** „că au fost sfătuiți,-te”
*** „că a fost învins,-ă”	*** „că au fost învinşi,-se”
*** „că a fost dorit,-ă”	*** „că au fost doriți,-te”
**** „că a fost auzit,-ă”	**** „că au fost auziți,-te”

B. ***Flexiunea nomală deponentă (medie)****

INDICATIV PREZENT

I	II	III	III	IV
1. *uēnor**	*uereor***	*fungor****	*patior****	*partior*****
2. *uēnāris*	*uerēris*	*fungĕris*	*patĕris*	*partīris*
* „eu vânez”	** „eu respect”	*** „eu îndeplinesc”	*** „eu sufăr”	**** „eu împart”

INDICATIV IMPERFECT

I	II	III	III	IV
1. *uēnābar**	*uerēbar***	*fungēbar****	*patiēbar****	*partiēbar*****
2. *uēnābāris*	*uerēbāris*	*fungēbāris*	*patiēbāris*	*partiēbāris*
* „eu vânam”	** „eu respectam”	*** „eu îndeplineam”	*** „eu suferеam”	**** „eu împărțeam”

INDICATIV VIITOR I

I	II	III	III	IV
1. *uēnābor**	*uerēbor***	*fungar****	*patiar****	*partiar*****
2. *uēnāberis*	*uerēberis*	*fungēris*	*patiēris*	*partiēris*
* „eu voi vâna”	** „eu voi respecta”	*** „eu voi îndeplini”	*** „eu voi suferi”	**** „eu voi împărți”

INDICATIV PERFECT

I	II	III	III	IV
1. *uēnātus, -a,-um sum**	*ueritus, -a,-um sum***	*functus, -a,-um sum****	*passus, -a,-um sum****	*partītus, -a,-um sum*****
2. *uēnātus, -a,-um es*	*ueritus, -a,-um es*	*functus, -a,-um es*	*passus, -a,-um es*	*partītus, -a,-um es*
* „eu am vânat”	** „eu am respectat”	*** „eu am îndeplinit”	*** „eu am suferit”	**** „eu am împărțit”

* La modurile personale sunt indicate mai jos numai primele două persoane gramaticale de la singular (respectiv, una singură la imperativ).

INDICATIV MAI MULT CA PERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnātus, -a,-um eram**	*ueritus, -a,-um eram***	*functus, -a,-um eram****	*passus, -a,-um eram****	*partītus, -a,-um eram*****
2. *uēnātus, -a,-um erās*	*ueritus, -a,-um erās*	*functus, -a,-um erās*	*passus, -a,-um erās*	*partītus, -a,-um erās*
*„eu vânasem”	**„eu respectasem”	***„eu îndeplinisem”	***„eu suferisem”	****„eu împărțisem”

INDICATIV VIITOR ANTERIOR (II)

I	II	III		IV
1. *uēnātus, -a,-um ero**	*ueritus, -a,-um ero***	*functus, -a,-um ero****	*passus, -a,-um ero****	*partītus, -a,-um ero*****
2. *uēnātus, -a,-um eris*	*ueritus, -a,-um eris*	*functus, -a,-um eris*	*passus, -a,-um eris*	*partītus, -a,-um eris*

*„eu voi fi vânat” **„eu voi fi respectat” ***„eu voi fi îndeplinit” ***„eu voi fi suferit” ****„eu voi fi împărțit”

CONJUNCTIV PREZENT

I	II	III		IV
1. *uēner**	*uerear***	*fungar****	*patiar****	*partiar*****
2. *uēnēris*	*uereāris*	*fungāris*	*patiāris*	*partiāris*
*„să vânez”	**„să respect”	***„să îndeplinesc”	***„să sufăr”	****„să împart”

CONJUNCTIV IMPERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnārer**	*uerērer***	*fungĕrer****	*patĕrer****	*partīrer*****
2. *uēnārēris*	*uerērēris*	*fungerēris*	*paterēris*	*partīrēris*
*„eu aş vâna”	**„eu aş respecta”	***„eu aş îndeplini”	***„eu aş suferi”	****„eu aş împărți”

CONJUNCTIV PERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnātus, -a,-um sim**	*ueritus, -a,-um sim***	*functus, -a,-um sim****	*passus, -a,-um sim****	*partītus, -a,-um sim*****
2. *uēnātus, -a,-um sīs*	*ueritus, -a,-um sīs*	*functus, -a,-um sīs*	*passus, -a,-um sīs*	*partītus, -a,-um sīs*
*„eu să fi vânat”	**„eu să fi respectat”	***„eu să fi îndeplinit”	***„eu să fi suferit”	****„eu să fi împărțit”

CONJUNCTIV MAI MULT CA PERFECT

I	II	III		IV
1. *uēnātus, -a,-um essem**	*ueritus,-a,-um essem***	*functus, -a,-um essem****	*passus, -a,-um essem****	*partītus,-a,-um essem*****
2. *uēnātus, -a,-um essēs*	*ueritus, -a,-um essēs*	*functus, -a,-um essēs*	*passus, -a,-um essēs*	*partītus, -a,-um essēs*
*„eu aş fi vânat”	**„eu aş fi respectat”	***„eu aş fi îndeplinit”	***„eu aş fi suferit”	****„eu aş fi împărțit”

IMPERATIV PREZENT

I	II	III		IV
1. *uēnāre*[*]	*uerēre*[**]	*fungĕre*[***]	*patĕre*[***]	*partīre*[****]
[*] „vânează”	[**] „respectă”	[***] „îndeplineşte”	[***] „suferă”	[****] „împarte”

IMPERATIV VIITOR

I	II	III		IV
1. *uēnātor*[*]	*uerētor*[**]	*fungĭtor*[***]	*patĭtor*[***]	*partītor*[****]
[*] „să vânezi”	[**] „să respecți”	[***] „să îndeplineşti”	[***] „să suferi”	[****] „să împarți”

SUPIN

I	II	III		IV
AC *uēnātum*[*]	*ueritum*[**]	*functum*[***]	*passum*[***]	*partitum*[****]
ABL *uēnātū*	*ueritū*	*functū*	*passū*	*partītū*
[*] „pentru a vâna”	[**] „pentru a respecta”	[***] „pentru a îndeplini”	[***] „pentru a suferi”	[****] „pentru a împărți”

INFINITIV PREZENT

I	II	III		IV
uēnārī[*]	*uerērī*[**]	*fungī*[***]	*patī*[***]	*partīrī*[****]
[*] „a vâna”	[**] „a respecta”	[***] „a îndeplini”	[***] „a suferi”	[****] „a împărți”

INFINITIV PERFECT

I	II	III		IV
uēnātum,-am, -um esse[*]	*ueritum,-am, -um esse*[**]	*functum,-am, -um esse*[***]	*passum,-am, -um esse*[***]	*partītum,-am, -um esse*[****]
[*] „că a vânat”, „a fi vânat”	[**] „că a respectat”, „a fi respectat”	[***] „că a îndeplinit”, „a fi îndeplinit”	[***] „că a suferit”, „a fi suferit”	[****] „că a împăr-țit”, „a fi împărțit”

INFINITIV VIITOR

I	II	III		IV
uēnātūrum,-am, -um esse[*]	*ueritūrum,-am -um esse*[**]	*functūrum,-am -um esse*[***]	*passūrum,-am, -um esse*[***]	*partītūrum,-am, -um esse*[****]
[*] „că va vâna”	[**] „că va respecta”	[***] „că va îndeplini”	[***] „că va suferi”	[****] „că va împărți”

GERUNZIU

I	II	III		IV
G *uēnandī*[*]	*uerendī*[**]	*fungendī*[***]	*patiendī*[***]	*partiendī*[****]
[*] „de a vâna”	[**] „de a res-pecta”	[***] „de a înde-plini”	[***] „de a suferi”	[****] „de a împărți”

GERUNDIV (PARTICIPIU VIITOR PASIV)

I	II	III		IV
uēnandus, -a,-um[*]	*uerendus, -a,-um*[**]	*fungendus, -a,-um*[***]	*patiendus, -a,-um*[***]	*partiendus, -a,-um*[****]
[*] „care trebuie vânat,-ă”	[**] „care trebuie respectat,-ă”	[***] „care trebuie îndeplinit,-ă”	[***] „care trebuie suferit,-ă”	[****] „care trebuie împărțit,-ă”

PARTICIPIU PREZENT

I	II	III		IV
N *uēnans*[*]	*uerens*[**]	*fungens*[***]	*patiens*[***]	*partiens*[****]
G *uēnantis*	*uerentis*	*fungentis*	*patientis*	*partientis*
[*] „care vânează”	[**] „care respectă”	[***] „care îndeplineşte”	[***] „care suferă”	[****] „care împarte”

PARTICIPIU PERFECT

I	II	III		IV
uēnātus, -a,-um[*]	*ueritus, -a,-um*[**]	*functus, -a,-um*[***]	*passus, -a,-um*[***]	*partītus, -a,-um*[****]
[*] „vânând”, „care a vânat”	[**] „respectând”, „care a respectat”	[***] „îndeplinind”, „care a îndeplinit”	[***] „suferind”, „care a suferit”	[****] „împărțind”, „care a împărțit”

PARTICIPIU VIITOR

I	II	III		IV
uēnātūrus, -a,-um[*]	*uerītūrus, -a,-um*[**]	*functūrus, -a,-um*[***]	*passūrus, -a,-um*[***]	*partītūrus, -a,-um*[****]
[*] „care va vâna”	[**] „care va respecta”	[***] „care va îndeplini”	[***] „care va suferi”	[****] „care va împărți”

CAPITOLUL X

MORFOLOGIA VERBULUI (III)
FLEXIUNEA ANOMALĂ

Gramaticii latini ai epocii imperiale au denumit prin sintagma *uerba anōmăla* acel grup de verbe a căror flexiune se îndepărta cu totul de paradigmele ce constituiau structuri relativ fixe, previzibile, uşor de utilizat la nivelul oralităţii, în sfârşit uşor de învăţat şi de reţinut chiar şi de către persoane care nu erau nativ latinofone. În plus, caracterul viu, productiv, al flexiunii nomale, paradigmatic structurate, făcea ca noi şi noi verbe să apară, zicând aşa, sub ochii vorbitorilor. În schimb, un grup restrâns de verbe li se opunea aproape ostentativ şi, chiar dacă îşi lărgise sau avea să-şi lărgească în epocă istorică, treptat, efectivul numeric prin crearea de derivate cu prefixe sau de compuşi, acel grup de anomale continua să se manifeste prin trăsături morfologice arhaice, independente de modalităţile formative curente, regulate şi regularizatoare. Prin urmare, cauza fundamentală a comportamentului morfologic diferit al verbelor anomale în raport cu restul imensei majorităţi a verbelor latine a reprezentat-o vechimea, altfel spus **caracterul arhaic**, de sorginte IE, al formelor anomale conservate în latină.

Dintre aceste verbe, numai *esse* şi compusul lui, *posse*, au cunoscut o bună şi constantă reprezentare, efectiv panromanică. În rest, descendenţii anomalelor latine sunt doar parţial romanici.

În ce a constat acest caracter arhaic al verbelor anomale? Răspunzând pe scurt, am putea să îl definim ca pe o sumă de trăsături particulare constând din conservarea, parţială de la un verb la altul, a specificului flexiunii de tip IE în materie verbală. Menţionăm, dintre toate aceste trăsături generale, următoarele:

1) moştenirea sistemului IE de formare supletivă a temelor (de la radicale diferite): *es-, s- vs. fu-; fer- vs. tul-*.

2) atematismul, respectiv formarea unor moduri şi timpuri fără vocala tematică (-*o*-/-*e*-), prin ataşarea desinenţelor direct la radical: *es-t; uul-t; fer-s* etc.

3) apofonia radicalului în cadrul flexiunii la acelaşi mod şi timp: *s-um, s-unt* faţă de *es, es-t* etc.; *uŏl-o* faţă de *u-ī-s* etc.

4) moduri IE (în speţă, optativul) incorporate în alte moduri (aici, conjunctivul): *s-i-m, uĕl-i-m* etc.

În cele ce urmează, vom prezenta flexiunea completă a verbelor anomale din limba latină, flexiune în cadrele căreia am inclus şi un grup aparte, şi el vechi în limbă, reprezentat de **anomalele cu flexiune incompletă** sau – cum sunt mai curând cunoscute – **defectivă**, ale căror caracteristici le vom expune după prezentarea **anomalelor propriu-zise**. Trecerea în revistă a flexiunii acestora din urmă ne-am propus să o însoţim cu câte o scurtă prezentare (uneori explicativă) a specificului verbului în cauză şi a derivatelor / compuşilor săi, acolo unde este cazul.

După cum se va observa, verbele anomale au suferit, în ansamblu, influența regularizatoare a flexiunii tematice.

A. ***Anomale propriu-zise***

1. **SUM, ESSE, FUI**

DERIVATELE ŞI COMPUSELE SALE

Prezentare

1. La *indicativ prezent* se utilizau ambele grade apofonice ale radicalului (*-e-* şi Ø): **ĕs-/*s-*, respectiv gradul normal (sau „plin") pentru singular, Ø pentru plural (cu inversare la persoana a II-a plural: *es-tis*, analogic după *es*, şi la persoana I, *s-um* în loc de **es-mi*).

2. La *indicativ imperfect*, sufixul modal-temporal este *-ā-*, ataşat radicalului *ĕs-*; la frontiera dintre morfeme, *-s-* intervocalic se rotacizează, prin urmare se realizează ca *-r-*; din punct de vedere diacronic, fenomenul trebuie plasat, după toate probabilitățile, pe la mijlocul secolului al IV-lea a Chr.

3. Acelaşi fenomen se constată şi în cazul *viitorului simplu (I)*: de la o formă arhaică, epigrafic atestată, de tipul *esed* (*CIL* I², 1), prin rotacizare şi, simultan, preluarea, respectiv specializarea formelor IE de conjunctiv (**ĕs-ō, *ĕs-ē-s, *ĕs-ē-d* etc.), se va ajunge la aspectul clasic al viitorului auxiliarului latin (*er-o, er-i-s* etc.).

4. *Conjunctivul prezent* continuă optativul prezent din IE: *s-i-m, s-ī-s* etc. reprezintă vestigiile unei formații verbale prin intermediul sufixului **-ī-* ‹ IE **-iē̆-*; de altfel, latina arhaică păstrează încă forma originară (*s-iĕ-m, s-iē-s, s-iē-t*). Ulterior, paradigma se va unifica. Pe de altă parte, latina arhaică atestă şi forme derivate cu sufixul *-ā-*, pornind însă de la un radical diferit: IE **bheu-/*bhū-*, „a fi", radical ce stă, de altfel, şi la baza formelor care aparțin sferei perfectului lui *esse*. Aşadar, **bhū-* + *-ā-* + DP › *fu-a-m, fu-ā-s* etc. (= *sim, sīs* etc.).

5. La *conjunctiv imperfect, imperativ prezent, imperativ viitor* şi *infinitiv prezent*, radicalul **ĕs-* se conservă nemodificat, deoarece fie este urmat de o consoană (*-s-* sau *-t-*), care îi păstrează forma, fie nu este urmat de nici un alt sunet şi, prin urmare, rămâne, de asemenea, nemodificat.

6. Auxiliarul latin *nu posedă*: *participiu prezent, participiu viitor pasiv (gerundiv), gerunziu, supin*. De asemenea, este un verb defectiv (cu flexiune incompletă) şi pentru că *nu posedă diateza medio-pasivă*: în consecință, *nu posedă* nici *participiu perfect pasiv*. Totuşi, de la R **bhū-* , latina a creat analogic, în pofida absenței supinului, un *participiu viitor activ*, cu sufixul modal-temporal *-ūr-: fū-t-ūr-us* (3). La *infinitiv viitor activ*, *futurum esse* este substituibil, încă din latina arhaică, prin forma sintetică *fore*, având acelaşi înțeles.

7. Toate formele temporale gravitând în sfera semantică a *perfectului* (acțiune / stare încheiată) pornesc de la radicalul **bhū-* (vezi, *supra*, punctul 4).

PARADIGMA LUI *ESSE*	MODUL				
	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV	PARTICIPIU
TIMPUL					
PREZENT	1. *sum* 2. *es* 3. *est* 1. *sumus* 2. *estis* 3. *sunt*	*sim* *sīs* *sit* *sīmus* *sītis* *sint*	 *es* *este* 	 *esse* 	

PARADIGMA LUI *ESSE*	MODUL				
	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV	PARTICIPIU
TIMPUL					
IMPERFECT	1. *eram* 2. *erās* 3. *erat* 1. *erāmus* 2. *erātis* 3. *erant*	*esssem* *essēs* *esset* *essēmus* *essētis* *essent*			
VIITOR I	1. *ero* 2. *eris* 3. *erit* 1. *erimus* 2. *eritis* 3. *erunt*		 *estō* *estō* *estōte* *suntō*	*futūrum* *futūram* } *esse* *futūrum* = *fore*	*futūrus* *futūra* *futūrum*
PERFECT	1. *fuī* 2. *fuistī* 3. *fuit* 1. *fuimus* 2. *fuistis* 3. *fuērunt* (*fuēre*)	*fuĕrim* *fuĕris* *fuĕrit* *fuerĭmus* *fuerĭtis* *fuĕrint*		*fuisse*	
M.M.C.P.	1. *fuĕram* 2. *fuĕrās* 3. *fuĕrat* 1. *fuerā-mus* 2. *fuerātis* 3. *fuĕrant*	*fuissem* *fuissēs* *fuisset* *fuissēmus* *fuissētis* *fuissent*			
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *fuĕro* 2. *fuĕris* 3. *fuĕrit* 1. *fuerĭ-mus* 2. *fuerĭtis* 3. *fuĕrint*				

DERIVATELE ŞI COMPUSELE LUI *ESSE*. Singurul auxiliar din limba latină posedă o serie destul de numeroasă de d e r i v a t e, formate pornind de la baza *esse* prin adăugarea unui prefix (sau preverb), la origine o prepoziţie. Prefixarea lui *esse* a condus la apariţia anumitor modificări semantice ale verbelor derivate în raport cu cel de bază:

absum, abesse, āfuī, „a fi departe”, „a lipsi”, „a fi absent”

adsum, adesse, adfuī (affuī), „a fi de faţă”, „a fi prezent”, „a lua parte la”, „a asista”, „a ajuta”

dēsum, dē(e)sse, dēfuī, „a lipsi”

insum, inesse, infuī (perfect rar uzitat), „a fi în / pe “, „a se afla”, „a exista”

intersum, interesse, interfuī, „a fi între”, „a fi la mijloc”; „a fi deosebire”, „a se deosebi”; „a fi de faţă / prezent”

obsum, obesse, obfuī (offuī), „a sta în cale”; „a face rău”, „a dăuna”

praesum, praeesse, praefuī, „a fi în fruntea”, „a comanda”, „a conduce”

subsum, subesse, subfuī (*suffuī*: perfectul este rar utilizat), „a fi / a sta dedesubt”, „a fi aproape”; „a fi la bază”, „a fi ascuns”

supersum, superesse, superfuī, „a mai rămâne”, „a mai fi”; „a supraviețui”; „a fi din belşug”, „a prisosi”

Derivatele lui *esse* se conjugă precum verbul-bază, forma prefixului rămâ-nând neschimbată. În plus față de *esse, abesse* şi *praeesse* sunt singurele derivate care posedă participiu prezent: *absens,-entis* şi *praesens,-entis*.

Am lăsat de o parte un singur derivat cu prefix care prezintă neregularități, de ordin fonetic, în conjugare: *prōsum, prōdesse, prōfuī*, „a fi de folos”, „a fi bun la”, „a servi”, „a folosi”. Prefixul reprezenta, la origine, prepoziția *prod*, forma veche a lui *prō*: *-d* final a continuat să se păstreze, din motive eufonice, înaintea formelor lui *esse* care începeau cu o vocală, dar a dispărut înaintea formelor începând cu o consoană. A se compara:

prōdes cu *prōsum*
prōdest *prōsŭmus*
prōdestis *prōsunt*
prōderam etc. *prōsim* etc.

Unicul verb compus al lui *esse* este *possum, posse, potuī*, „a putea”, „a fi în stare”. Verbul bază a intrat, în epoca formării limbii latine, în compunere cu adjectivul *potis,-e*, „puternic”, „capabil”, „în stare”, adjectiv care, de altfel, a conti-nuat să fie uzual în limbă şi după crearea verbului *posse*. Apariția acestuia din urmă a fost înlesnită de existența şi folosirea – curentă până dincolo de epoca clasică – a adjectivului în combinație cu *esse*, dar păstrându-şi încă autonomia lexicală: *potis sum* (Plautus), *pote est* (Lucretius, Catullus, Cicero, Vergilius, Persius, Apuleius), *potes sunt* (Plautus).

În conjugarea verbului *posse* (provenit din forma arhaică *potesse*, atestată încă la Plautus), consoana radicală finală *-t-* a adjectivului (*pot-*) se menține îna-intea formelor care încep cu o vocală, în schimb, înaintea formelor care încep cu *-s-* ale lui *esse* se produce asimilarea lui *-t-* la *-s-*, ca urmare a contactului fonetic direct. Iată paradigma:

TIMPUL / MODUL	INDICATIV		CONJUNCTIV		INFINITIV
PREZENT	1. *possum* 2. *potes* 3. *potest*	*possŭmus* *potestis* *possunt*	*possim* *possīs* *possit*	*possīmus* *possītis* *possint*	*posse*
IMPERFECT	1. *potĕram* 2. *potĕrās* 3. *potĕrat*	*poterāmus* *poterātis* *potĕrant*	*possem* *possēs* *posset*	*possēmus* *possētis* *possent*	
VIITOR I	1. *potĕro* 2. *poteris* etc.				
PERFECT	1. *potuī* 2. *potuistī* etc.		1. *potuĕrim* 2. *potuĕris* etc.		*potuisse*
M.M.C.P.	1. *potuĕram* 2. *potuĕrās* etc.		1. *potuissem* 2. *potuissēs* etc.		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *potuĕro* 2. *potueris* etc.				

Observații:

1^0 Tema perfectului (TPf) *potŭ*- nu se explică prin combinarea radicalului *pot*- cu formele de perfect ale lui *esse* (*fuī, fuistī* etc.), întrucât, conform acțiunii uniformizatoare a asimilării, rezultatul compunerii ar fi trebuit să dea forma **poffui* (‹ **pot-fui*), care nu a existat niciodată. *Potŭ*- se explică, probabil, pe cale analogică (după modelul *uolŭ-, nolŭ-, malŭ-* ‹ *uelle*, „a voi”, *nolle*, „a nu voi”, *malle*, „a prefera”).

2^0 Infinitivul *posse* şi conjunctivul imperfect *possem* etc. reprezintă forme reduse fonetic (primul, după cum am arătat, din *potesse*, al doilea din *potessem* etc., analogic).

3^0 Latina populară a creat, de asemenea pe cale analogică, o paradigmă regularizantă după modelul clasei a II-a de flexiune: **poteo, -ēre, potuī*. Aceasta este paradigma moştenită în limbile romanice (a se vedea, de ex., rom. *pot, poți, poate, a putea* ‹ *poteo, potes, potest, pōtere* etc.). Totuşi, în limba cultă a reuşit să pătrundă, venind din paradigma populară creată şi utilizată în paralel, forma de participiu prezent *potens, -entis*, explicabilă numai pe baza temei *pote*(*-o, -ēre* etc.), nu *pos*-(*-sum, -se*): de la ultima, participiul prezent ar fi trebuit să fie (şi nu a fost niciodată) **possens,-ntis*. Participiul prezent a fost resimțit şi a funcționat întotdeauna în limbă ca un simplu adjectiv: „puternic”, „bogat”, „cu trecere”, „capabil” etc.

4^0 Infinitivul prezent *posse* poate servi şi ca infinitiv viitor şi ca auxiliar al viitorului (de ex., *tenērī posse*, viitorul lui *tenērī*) şi ca marcă a valorii potențiale.

5^0 Spre deosebire de verbul-bază, lipseşte imperativul lui *posse*. Acestei absențe i se alătură cele, deja cunoscute la verbul-bază, ale gerunziului, supinului, gerundivului (PVP), participiului (perfect pasiv, viitor activ) şi infinitivului (viitor activ).

MOŞTENIREA LUI ESSE ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Formele păstrate ale auxiliarului latin sunt numeroase şi particulare pentru limba română, intrând în discuție, desigur, şi cele atestate de dialecte.

a) INDICATIV PREZENT

sum › rom. *su, s*-(de unde, ulterior, *îs*)

est › **est* + *-e* analogic după verbele de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a[*].

sīmus (în loc de *sumus*, fenomen de substituție datând din latina populară, încă din secolul I a. Chr.)[**] › rom. arh. *sem*; în română, această formă a fost, la rândul ei, înlocuită analogic, mai exact refăcută după modelul persoanei a III-a plural.

sītis (cu aceeaşi substituție modală ca la persoana precedentă) › *setis* (atestată epigrafic)[***] › rom. arh. *seți*, formă substituită analogic, ca şi *sem*.

sint (prin aceeaşi substituție modală ca şi la celelalte persoane de la plural) › rom. *sînt*. Aceasta este forma moştenită din latină la persoana a III-a plural pentru indicativul prezent: „*sunt* e o formă savantă, introdusă de şcoala latinistă în secolul al XIX-lea”[****] şi reactualizată, în mod forțat şi arbitrar, fără o dezbatere publică, de către Academia Română după 1990.

b) CONJUNCTIV PREZENT

Substituirea lui *sim, sīs* etc. cu *fiam, fias, fiat* etc. (conjunctivul prezent al verbului anomal *fio, fieri, factus sum*) a condus la apariția formelor româneşti de conjunctiv prezent ale auxiliarului *a fi*: (să) *fiu*, (să) *fii*, (să) *fie* etc.

---

[*] Al. Rosetti, *op. cit*., 158.

[**] *Messalla, Brutus, Agrippa pro sumus simus scripserunt*. (Marius Victorinus, în *Grammatici Latini*, ed. KEIL, VI, 9, 5-6; după mărturia lui Suetonius, *Aug*. 87, întemeietorul Principatului utiliza şi el curent în vorbire forma de conjunctiv prezent în locul celei de indicativ prezent. Cf. şi Alexandru Rosetti, *ibid*.

[***] Pentru atestări, cf. Al Rosetti, *ibidem*: *semŭ* şi *setsĭ* există în aromână.

[****] Al. Rosetti, *ibidem*.

c) INDICATIV PERFECT

fui › *fuiu* (formă atestată în sec. al XVI-lea)[*]; arom. *fuĭ*

fuit › *fu*; arom. *fu*

fuimus › *fumu*; arom. *fum*; forma din dacoromână este atestată şi ea în sec. al XVI-lea

fuērunt › *fură*; arom. *fură*

În româna (= dacoromâna) modernă, posterioară secolului al XVI-lea, regional (şi cu extindere limitată) s-a recreat paradigma perfectului simplu la plural, pe baza persoanei a III-a: (noi) *fúrăm*, (voi) *furăți*.

O situație aparte prezintă persoana a II-a (sg. / pl.). Formele atestate în secolul al XVI-lea: sg. *fuseşi* – pl. *fusetu* se explică[**] „prin introducerea paradigmei m.m.ca pf. conjunctiv în paradigma perfectului indicativ, fapt care se poate observa şi în latina târzie, când m.m.ca pf. conj. e întrebuințat cu valoare de imperfect". Aromâna, însă, a moştenit formele corespunzătoare ale indicativului perfect latin: sg. *fuşĭ* – pl. *fut*. Dacoromâna a îmbogățit, în decursul evoluției sale din ultimele secole, paradigma celui mai important auxiliar, prin crearea unei noi serii paralele, bazate pe combinația, la anumite persoane, dintre paradigma sigmatică a perfectului (provenită din mai mult ca perfectul conjunctivului latin) şi paradigma lichidă:

sg. 1. *fusei*	pl. 1. *fuserăm*
2. *fuseşi*	2. *fuserăți*
3. *fuse*	3. *fuseră*

ultimele trei persoane, de la plural, fiind create din necesitatea evitării omonimiei supărătoare cu formele corespunzătoare ale verbului *a fura*, în pofida deosebirilor de accentuare. Paradigmele au continuat şi continuă să fie folosite în paralel la nivelul, de bază, al oralității.

d) PARTICIPIU PERFECT

Atât aromâna, pe de o parte, cât şi dacoromâna şi meglenoromâna, pe de alta, au resimțit necesitatea de a-şi crea un participiu, pe care latina nu îl cunoştea, la timpul perfect al diatezei (medio-)pasive. Aromâna l-a creat pe *fut,-ă* (după modelul lui *avui-avut, văzui-văzut, pierdui-pierdut*)[***], iar celelalte două dialecte pe *fost,-ă*[****].

2. **FERO, FERRE, TULĪ, LĀTUM** ŞI DERIVATELE SALE

PREZENTARE. Verbul are la bază radicalul IE *bher-, „a purta", „a duce", care şi-a conservat semantismul în latină. Caracterul vechi, anomal, al flexiunii acestui verb este conferit de două elemente: a) supletivismul temelor: cea de perfect, *tŭl-* (arhaic apare şi cu reduplicație, **tetŭl-*) provine de la verbul *tollĕre* (al cărui perfect este, de altfel, *sustŭlī*), şi anume de la gradul *o* al radicalului **tŏl-*; tema supinului, *lāt-*, provine de la acelaşi radical, însă pe gradul Ø: **tl-* + *-at-* + *-um* › **tlātum* › *lātum*; b) caracterul atematic al unor moduri şi timpuri: indicativul prezent (cu forme, însă, mixte, căci apar şi unele tematice), conjunctivul imperfect, imperativul (de asemenea cu forme mixte, la ambele diateze), infinitivul

[*] Pentru întreaga paradigmă şi corespondențele dialectale, cf. Al. Rosetti, *op. cit*., 158-159.

[**] Al Rosetti, *op. cit*., 159.

[***] Al Rosetti, *ibidem*.

[****] Explicația propusă, în acest caz, de Al Rosetti, *ibid*. (cu bibliografia chestiunii) este suficient de complicată pentru a fi suspectată de neverosimilitate şi a rămâne, deci, neconvingătoare: dacă un participiu **post* (‹ lat. *posĭtus,-a,-um*) nu a existat niciodată nici în dacoromână, nici în meglenoromână, în temeiul căruia fapt se postulează că, pe baza analogiei oferite de inexistentul **post,* s-a creat participiul perfect *fost*?

prezent. Este greu de admis că formele originare, pentru latină, ar fi fost tematice, cele atematice apărând ulterior, prin sincopare[*]. Dimpotrivă, evoluția normală fiind, întotdeauna în limbă, aceea care conduce de la ano(r)malitate la no(r)malitate şi regularizare, este limpede că se impune să acceptăm ipoteza unei vechi (poate chiar de dată IE) influențe exercitate de flexiunea tematică (presiunea sistemului!) asupra celei atematice, prin definiție „neregulate”.

Se numesc „atematice” acele forme modal-temporale, legate sau nu de ideea de persoană, la care se constată absența unei vocale – curent numite „tematice”: *-ĕ-* sau *-ŏ-* – atașate temei primare sau radicalului şi realizând astfel „legătura” dintre temă / radical şi DP sau sufix(e): acestea din urmă (DP sau sufixele), ca urmare tocmai a absenței vocalei tematice, fac priză directă la tema primară / radical. Formele tematice posedă, în schimb, respectiva vocală.

PARADIGMA LUI *FERRE*

ACTIV			
INDICATIV PREZENT	CONJUNCTIV IMPERFECT	IMPERATIV	INFINITIV PREZENT
1. *fero*	***ferrem***	2. sg. ***fer*** } prezent	
2. ***fers***	***ferrēs***	2. pl. ***ferte***	
3. ***fert***	***ferret***	2. sg. ***fertō***	*ferre*
1. *ferĭmus*	***ferrēmus***	3. sg. ***fertō*** } viitor	
2. ***fertis***	***ferrētis***	2. pl. ***fertōtĕ***	
3. *ferunt*	***ferrent***	3. pl. *feruntō*	
MEDIO-PASIV			
INDICATIV PREZENT	CONJUNCTIV IMPERFECT	IMPERATIV	INFINITIV PREZENT
1. *feror*	***ferrer***	2. sg. ***ferre*** } prezent	
2. ***ferris***	***ferrēris***	2. pl. *ferĭmĭnī*	
3. ***fertur***	***ferrētur***	2. sg. ***fertor***	*ferrī*
1. *ferĭmur*	***ferrēmur***	3. sg. ***fertor*** } viitor	
2. *ferĭmĭnī*	***ferrēmĭnī***	2. pl. -	
3. *feruntur*	***ferrentur***	3. pl. ***feruntor***	

Celelalte forme derivate de la tema **fer-* (considerată ca temă a prezentului) sunt nomale, la ambele diateze: *ferēbam, -ās* etc.; *feram, ferēs* etc.; *feram, ferās* etc.; *ferens* etc.; *ferendī, ferendō* etc.; *ferēbar, ferar* etc.; *ferendus* etc.

Formele derivate de la temele **tul-* şi *lāt-* prezintă o flexiune regulată: *tŭlĕram, tŭlĕro, tŭlĕrim, tŭlissem, tulisse*; *latus,-a,-um sum* etc.; *latus,-a,-um eram* etc.; *latūrus, -a,-um* etc.

DERIVATELE LUI *FERRE* prezintă, în cursul flexiunii, aceleaşi particularități ca şi verbul-bază. În plus, ca urmare a prefixării, au loc numeroase fenomene de asimilare fonetică:

ab-: ***au****fĕro,* ***au****ferre,* ***abs****tŭlī,* ***ab****lātum*, „a lua”, „a ridica”

ad-: ***af****fĕro,* ***af****ferre,* ***at****tŭlī,* ***al****lātum*, „a aduce”

cum-/con-: ***con****fĕro,* ***con****ferre,* ***con****tŭlī,* ***col****lātum*, „a aduna”, „a reuni”, „a duce împreună”

dē-: ***dē****fĕro,* ***dē****ferre,* ***dē****tŭlī,* ***dē****lātum*, „a anunța”, „a raporta”; „a denunța”

[*] Bibliografia problemei şi argumentare apud Gabriela Creția, *op. cit.*, 207.

dis-: ***dif****fĕro,* ***dif****ferre,* ***dis****tŭlī,* ***dī****lātum*, „a se deosebi”; „a împrăştia”; „a amâna”
ex-: ***ef****fĕro,* ***ef****ferre,* ***ex****tŭlī,* ***ē****lātum*, „a lua din”, „a scoate”
in-: ***in****fĕro,* ***in****ferre,* ***in****tŭlī,* ***il****lātum*, „a duce în”, „a aduce”
ob-: ***of****fĕro,* ***of****ferre,* ***ob****tŭlī,* ***ob****lātum*, „a aduce”, „a prezenta”, „a oferi”
prae-: ***prae****fĕro,* ***prae****ferre,* ***prae****tŭlī,* ***prae****lātum*, „a duce în faţă”, „a arăta”; „a pune mai presus”, „a prefera”
prō-: ***prō****fĕro,* ***prō****ferre,* ***prō****tŭlī,* ***prō****lātum*, „a purta înainte”, „a scoate”
rĕ-: ***rĕ****fĕro,* ***rĕ****ferre,* ***ret****tŭlī,* ***re****lātum*, „a aduce înapoi”; „a aduce la cunoştinţă”, „a raporta” (*rettŭlī* ‹ **retĕtŭlī*, prin sincopare)
sŭb-: ***suf****fĕro,* ***suf****ferre,* ***sus****tŭlī,* ***sub****lātum*, „a pune sub”, „a suporta”, „a răbda”, „a suferi”
trans-: ***trans****fĕro,* ***trans****ferre,* ***trans****tŭlī,* ***trans****lātum*, „a purta peste”, „a transporta”, „a transfera”

Verbul de bază nu are descendenţi romanici. O parte din derivatele lui existente în limbile romanice reprezintă împrumuturi culte din latină, intrate de altfel în circuit internaţional, ca neologisme.

3. **VOLO, VELLE, VOLUĪ**
ŞI COMPUSELE SALE

PREZENTARE. Verbul *uelle* se construieşte, la formele derivate de la tema prezentului, prin alternanţa vocalei radicalului (apofonia vocalică): *-ĕ-/-ŏ-* (*uĕl-/uŏl-*). La indicativ prezent, formele tematice alternează cu cele atematice: sg. *uolo* (formă tematică); *uīs* (formă atematică, pornind de la radicalul **uei-/*uī-*); *uult* (formă atematică, pornind de la radicalul **uĕl-* › **uŏl-* › **uul-* + desinenţa **-tĭ* › *-t*); *uŏlŭmus* (formă tematică); *uultis* (arh. *uoltis*: cf. *uolt* › *uult*) provine din gradul Ø al radicalului (**ul-tes* › *uol-tis*); *uolunt* (formă tematică). Gradul normal („plin”) *-ĕ-* al vocalei radicale se păstrează la: conjunctiv prezent (unde se utilizează sufixul de optativ *-ī-* ‹ **-ei-*, ca la conjunctivul prezent *s-i-m* al lui *esse*), conjunctiv imperfect (**uel-sē-m* › *uel-le-m*) şi infinitiv prezent (**uel-sĕ* › *uel-le*), aşadar înainte de *-l-* palatal şi de *-l-* urmat de o consoană asimilabilă.

Forma iniţială de imperativ prezent persoana a II-a singular *uĕl* a devenit în latina clasică o simplă conjuncţie coordonatoare, cu valoare disjunctivă (*uel*, „sau”, „ori”, „fie că [vrei]”).

Tot pe cale orală, sintagma *sī uīs*, „dacă vrei”, s-a contras la *sīs*, „rogu-te”, „fii bun”, „te rog”, frecvent utilizată şi în dialogurile din comedie.

Participiul prezent *uolens,-ntis* a devenit un adjectiv obişnuit, cu sensul de „binevoitor”.

Se remarcă, în sfârşit, absenţa următoarelor moduri nominale: gerunziul, participiul viitor pasiv (gerundivul) şi supinul. Absenţa celui din urmă atrage absenţa corespunzătoare a timpurilor / modurilor derivate de la tema supinului. Aceste aspecte caracterizează şi comportamentul morfologic al compuselor lui *uelle*.

PARADIGMA LUI *VELLE*

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
PREZENT	1. *uŏlŏ* 2. *uīs* 3. *uolt, uult* 1. *uolŭmus* 2. *uoltis, uultis* 3. *uolunt*	*uelim* *uelīs* *uelit* *uelīmus* *uelītis* *uelint*	*uelle*
IMPERFECT	1. *uolēbam* 2. *uolēbās* etc.	*uellem* *uellēs* etc.	

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
VIITOR I	1. *uolam* 2. *uolēs* etc.		
PERFECT	1. *uolŭī* 2. *uolŭisti* etc.	*uolŭĕrim* *uolŭĕris* etc.	*uolŭisse*
M.M.C.P.	1. *uolŭĕram* 2. *uolŭĕrās* etc.	*uolŭissem* *uolŭissēs* etc.	
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *uolŭĕro* 2. *uolŭĕris* etc.		

COMPUSELE LUI *VELLE.* Sunt numai două:

nōlŏ, nōlle, nōlŭī, „a nu voi", „a nu accepta", „a refuza"

mālŏ, mālle, mālŭī, „a voi mai bine", „a voi mai degrabă (curând)", „a prefera"

Ambele verbe compuse constituie forme contrase: primul provine din contragerea negației *nĕ-* şi formele verbului „a voi" (*uŏlŏ, uelle* etc.); al doilea din reunirea şi, apoi, contragerea adverbului *magis* împreună cu formele aceluiaşi verb. În cazul primului compus, exista în limbă un model precum *nescĭo* (‹ *nē* + *scĭo*), „nu ştiu": textele arhaice* depun încă mărturia formelor sudate de persoana a II-a şi a III-a singular *nēuīs*, „nu vrei" şi *nēuolt* şi de a II-a plural *noltis* (‹ **neuoltis*); treptat, ele vor fi, însă, înlocuite de formele corespunzătoare compuse (nesudate) cu *nōn*, vorbitorii pierzând pe parcurs sentimentul compunerii inițiale a verbului, cu *nē*-. La acelaşi prezent al indicativului se remarcă şi existența unor forme simple tematice: *nōlŭmus, nōlunt*. În sfârşit, notăm şi faptul că verbul *nōlle* nu prezintă niciodată alternanță vocalică, timbrul *ō* al vocalei radicale rămânând nemodificat în flexiune.

În ceea ce priveşte cel de-al doilea compus, paradigma sa este paralelă cu aceea a lui *nōlle*. Latina arhaică prezintă încă forme fără contragere: *māuolo* (‹ **magisuolo*), *māuelim* (‹ **magisuelim*), forme treptat înlocuite de cele contrase.

PARADIGMA COMPUSELOR LUI *VELLE* *NŌLO, NŌLLE, NŌLUĪ*

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV
PREZENT	1. *nōlŏ* 2. *nēuīs*; *nōn uīs* 3. *nēuolt*; *nōn uolt; nōn uult* 1. *nōlŭmus* 2. *nē uoltis; nōn uoltis; nōn uultis* 3. *nōlunt*	*nōlim* *nōlīs* *nōlit* *nōlīmus* *nōlītis* *nōlint*	*nōlī* *nōlīte*	*nōlle*
IMPERFECT	1. *nōlēbam* 2. *nōlēbās* etc.	*nōllem* *nōllēs* etc.		
VIITOR I	1. *nōlam* 2. *nōlēs* etc.		2. *nōlītō* 3. *nōlītō* 2. *nōlītōte* 3. *nōluntō*	
PERFECT	1. *nōlŭī* 2. *nōlŭistī* etc.	*nōlŭĕrim* *nōlŭĕris* etc.		*nōlŭisse*
M.M.C.P.	1. *nōlŭĕram* 2. *nōlŭĕrās* etc.	*nōlŭissem* *nōluissēs* etc.		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *nōlŭĕro* 2. *nōlŭĕris* etc.			

* Pentru atestări, a se vedea Gabriela Creția, *op. cit.*, 208.

Observații:

1⁰ Ca şi participiul prezent al verbului-bază, cel al compusului *nōlle* (şi anume *nōlens,-ntis*) a devenit un adjectiv obişnuit, cu sensul de „ostil”, „defavorabil”.

2⁰ În special formele de imperativ prezent ale lui *nōlle* (respectiv *nōlī* şi *nōlīte*) au devenit, în latina clasică, auxiliare pentru a exprima fie interdicția (*Nōlī putāre*, „Să nu te gândeşti”, Cicero, *Pro Lig*. 33), fie îndemnul politicos şi elegant, însă cu valoare negativă (*nōlī tangĕre*, „te rog să nu atingi”, Titus Livius).

MĀLO, MĀLLE, MĀLUĪ

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
PREZENT	1. *mālo* 2. *māuīs* 3. *māuolt*, *māuult* 1. *mālŭmus* 2. *māuoltis*, *māuultis* 3. *mālunt*	*mālim* *mālīs* *mālit* *mālīmus* *mālītis* *mālint*	*mālle*
IMPERFECT	1. *mālēbam* 2. *mālēbās* etc.	*māllem* *māllēs* etc.	
VIITOR I	1. *mālam* 2. *mālēs* etc.		
PERFECT	1. *mālŭī* 2. *mālŭistī* etc.	*mālŭĕrim* *mālŭĕris* etc.	*mālŭisse*
M.M.C.P.	1. *mālŭĕram* 2. *mālŭĕrās* etc.	*mālŭissem* *mālŭissēs*	
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *mālŭĕro* 2. *mālŭĕris* etc.		

Observație:

Spre deosebire de verbul-bază şi de compusul său *nōlle, mālle* nu posedă participiu prezent. În privința celorlalte moduri şi timpuri care lipsesc verbului-bază, şi *mālle* se aliniază, ca şi *nōlle*, seriei defective.

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Ca şi în cazul lui *posse*, latina populară din zona carpato-danubiană a refăcut paradigma anomală a lui *uelle* (compusele sale rămânând izolate, slaba lor utilizare în vorbire conducând inevitabil spre dispariție), astfel încât a fost creată o nouă paradigmă, regularizatoare, după tiparele conjugării a II-a: **uŏleo, -ēre, uŏlŭī*. Au fost moştenite în româna comună şi, de aici, în dialecte următoarele forme:*

a) INDICATIV PREZENT

uŏleo* › drom. *voiŭ* (rom. mod. *voi*), arom. *voĭ* (prin muierea lichidei intervocalice); (uŏles* substituit prin conjunctiv prezent) *uelīs* › megl. *ver(i)*, drom. *vei* (prin muierea şi dispariția ulterioară a lichidei intervocalice, posterior rotacizării ei)

**uŏlet* › drom. **voare* (prin diftongarea lui *o* sub accent şi rotacizare), *vare* (prin monoftongare ulterioară › *va* (prin scurtarea corpului fonetic)

uŏlēmus* › drom., arom. megl. *vrem*, istr., *ren* (‹vrem*), prin rotacizare şi sincoparea posterioară rotacizării. Forma *vrem* a evoluat în primele trei dialecte în contexte fonetice

* Pentru nuanțări ipotetice suplimentare şi bibliografie, cf. Al. Rosetti, *op. cit*., 159.

proprii: arom. *vem*, megl. *văm*, drom. *vom*, dispariția lichidei *-r-* petrecându-se „prin analogie cu formele de la singular”*, respectiv *voi, vei, va*. Prin urmare, *vrem* şi celelalte două forme de plural au continuat să subziste independent, ca verb non-auxiliar (parțial şi *voi*[*ŭ*], în română veche şi în textele ulterioare arhaizante), în vreme ce paradigma de singular, mai ales persoanele a II-a şi a III-a, a devenit una de auxiliar în formarea timpului viitor. În paralel, s-a creat şi o paradigmă de singular corespunzătoare celei cu lichidă (*vrem, vreți, vor*) de la plural.

**uŏlētis* › drom. *vreți*, arom., megl. *vreț(ĭ)*, istr. *veți*: pentru primele două forme a avut loc dublul proces (rotacizare şi sincopare ulterioară) semnalat la persoana precedentă; istroromâna a evoluat mai repede, prin dispariția lichidei *-r-*, ajungând la acelaşi rezultat fonetic la care vor ajunge, mai târziu, şi celelalte dialecte, unde se va crea dubla paradigmă a verbului, ca independent şi ca auxiliar.

uŏlunt (şi nu **uolent*) a fost singura formă moştenită din paradigma clasică a indicativului prezent al lui *uelle*, prin rotacizare şi dispariția inițial doar a desinenței *-nt*, ulterior şi a vocalei scurte *-u*, ajunse în poziție finală (*vorŭ*).

b) INDICATIV PERFECT

uŏlŭī › drom. *vrui*, ca urmare a aceluiaşi dublu proces fonetic, survenit şi în cazul formelor discutate mai sus (rotacizare intevocalică şi sincopare ulterioară). Forma *vrusei* este – ca şi altele posibile, de tipul *voii* – posterioară, creată în interiorul limbii române, de regulă pe cale analogică.

c) INFINITIV (PREZENT)

**uŏlēre* › drom. *vrere* (infinitivul lung corespunzător celui scurt, „a vrea”), după acelaşi mecanism fonetic semnalat mai sus (rotacizare intervocalică şi sincopare ulterioară); substantivarea este posterioară (cf. şi **potēre* › drom. *putere*, it. *potere*, fr. *pouvoir* etc.; în mod similar, în franceză **uŏlēre* › *vouloir*).

4. ĔO, ĪRE, Ī(V)Ī, ĪTUM

DERIVATELE ŞI COMPUSELE SALE

PREZENTARE. Şi acest verb oferea, în latina clasică, o flexiune mixtă, atematică (aşa cum va fi fost, probabil, integral la origine, în epoca unității IE) şi, simultan, tematică. Radicalul IE de la care s-a alcătuit paradigma acestui verb a fost **ei-*; încă din perioada comunității IE, el alterna cu forma redusă **ī-*, ca şi verbul *esse*, şi anume gradul plin la singular – gradul redus la plural. Această alternanță s-a moştenit bine în greaca veche, în vreme ce în latină a tins să se generalizeze gradul redus *-ī-* (‹**ei*, prin monoftongare), aşadar pe gradul Ø: *ī-s, ī-t* (› *ĭ-t*, prin scurtare secundară; cf. *ei-tur*, formă atestată epigrafic: *CIL* I, 1529)**, *ī-mus, ī-tis*; part. prez. *ī-ens*; indic. impf. *ī-bam* etc.; indic. viit. *ī-bo, ī-bīs* etc. În schimb, înaintea unei vocale (cu excepția lui *-e-*: vezi *i-ens*), deci înaintea lui *-a-, -o-, -u-,* **ei-* se realizează ca *ĕ-*: *e-o, e-am, e-unt*. Cu excepția amintită (*i-ens*), varianta redusă la gradul Ø (*ī*) se întâlneşte întotdeauna înaintea unei consoane.

Forme tematice sunt: *ĕ-o* (‹**ei-o*), prin înlocuirea desinenței originare atematice **-mi* (**ei-mi* → **ei-o*) şi monoftongarea particulară a diftongului *ei-*; *e-unt* (‹**ei-o-nt*), cu aceeaşi substituire de desinență personală şi monoftongare aparte a lui **ei-*, realizat ca *e-*; celelalte forme modal-temporale personale au suferit aceeaşi influență a flexiunii tematice.

Imperfectul indicativului adaugă sufixul direct la radical, deci într-o manieră atematică: *ī-ba-m* etc. La fel şi viitorul aceluiaşi mod, format analogic după imperfect: *ī-b-o* etc.

Prezentul conjunctivului nu provine din optativ, ci este cel autentic IE (*e-a-m* etc.). Imperfectul aceluiaşi mod este cel aşteptat: **ei-sē-m › ī-re-m* etc.

---

* Al. Rosetti, *ibid*.

** Apud Gabriela Creția, *op. cit*., 209.

La participiul prezent, pentru prima şi ultima oară în limba latină la acest mod, se poate constata alternanţa vocalică *-ĕ-/-ŏ-: ī-e-ns* (‹**ei-ĕ-nt-s*) la N sg.; *ĕ-ŭ-nt-is* (‹**ei-ŏ-nt-es*) la G sg. şi pe acelaşi grad *-ŏ-* în continuare, la celelalte cazuri oblice.

La seria modurilor şi timpurilor derivate de la TPf, sufixul bilabial se reduce aproape întotdeauna, mai ales la nivelul oralităţii (de ex. *īuī › iī* etc.); înainte de *-s*, de regulă cei doi *-i-*, ajunşi în contact prin dispariţia sufixului bilabial **-u≈-*, se contrag în *-ī-*: *iīstī › īstī; iīstis › īstis; iīsse › īsse*.

Deşi este intranzitiv, *īre*, „a merge”, posedă şi forme pentru diateza pasivă, dar numai la persoana a III-a singular, ca verb impersonal: cel mai des folosite sunt formele *ītur*, „se merge”, *ĭtum est,* „s-a mers”, *ĕātur*, „să se meargă”.

PARADIGMA LUI *ĪRE* ACTIV

MODUL TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV	PARTICIPIU	GERUNZIU	SUPIN
PREZENT	1. *ĕo* 2. *īs* 3. *it* 1. *īmus* 2. *ītis* 3. *eunt*	*ĕam* *ĕās* *ĕat* *ĕāmus* *ĕātis* *ĕant*	*ī* *īte*	*īre*	N sg. *iēns* G *ĕuntis* D *ĕuntī* etc.	G *ĕundī* D *ĕundō* etc.	AC *ĭtum* (ABL nefolosit)
IMPERFECT	1. *ībam* 2. *ībās* 3. *ībat* 1. *ībāmus* 2. *ībātis* 3. *ībant*	*īrem* *īrēs* *īret* *īrēmus* *īrētis* *īrent*					
VIITOR I	1. *ībo* 2. *ībis* 3. *ībit* 1. *ībĭmus* 2. *ībĭtis* 3. *ībunt*		*ītō* *ītō* *ītōte* *euntō*	*ĭtūrum* *ĭtūram* } esse *ĭtūrum* etc.	*ĭtūrus (m.)* *ĭtūra (f.)* *ĭtūrum (n.)* etc.		
PERFECT	1. *ī(u)ī* 2. *ī(u)istī* 3. *ī(u)it* 1. *ī(u)ĭmus* 2. *ī(u)istis* 3. *ī(u)ĕrunt (-ēre)*	*ī(u)ĕrim* *ī(u)ĕris* *ī(u)ĕrit* *ī(u)ĕrĭmus* *ī(u)ĕrĭtis* *ī(u)ĕrint*		*ī(u)isse* *(īsse)*			
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *ī(u)ĕro* 2. *ī(u)ĕris* 3. *ī(u)ĕrit* etc.						
M.M.C.P.	1. *ī(u)ĕram* 2. *ī(u)ĕrās* 3. *ī(u)ĕrat* etc.	*ī(u)issem* *ī(u)issēs* *ī(u)isset* etc.					

MEDIO-PASIV
PERSOANA A III-A

INDICATIV	PREZENT	IMPERFECT	VIITOR I	PERFECT	M.M.C.P.	VIITOR II
	ĭtur	*ībātur*	*ībĭtur*	*ĭtum est*	*ĭtum erat*	*ĭtum erit*
CONJUNCTIV	PREZENT	IMPERFECT	PERFECT		M.M.C.P.	
	ĕātur	*īrētur*	*ĭtum sit*		*ĭtum esset*	
PARTICIPIU	VIITOR		PERFECT			
	eundus,-a,-um		*ĭtum*			
INFINITIV	PREZENT	PERFECT	VIITOR			
	īrī	*ĭtum esse*	*ĕundum esse*			

DERIVATELE ŞI COMPUSELE LUI *ĪRE*. MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Formate în interiorul limbii latine, derivatele şi compusele acestui vechi verb, de origine IE, sunt relativ numeroase şi au fost frecvent folosite de-a lungul întregii latinități, unele dintre ele păstrându-se şi în limbile romanice. Toate se conjugă după modelul verbului-bază. Unele derivate şi compuse sunt tranzitive, iar toate derivatele au diateza medio-pasivă completă. Iată lista derivatelor, cu mențiunea că, în timpul flexiunii, prefixul rămâne neschimbat:

ab-: *abĕo, -īre, abī(u)ī, abĭtum*, „a pleca (de undeva)", „a se duce", „a se îndepărta"

ad-: *adĕo, -īre, adī(u)ī, adĭtum*, „a veni (către / la)", „a se apropia de", „a se îndrepta spre"; „a înfrunta"

circum-: *circumĕo / circueo, -īre, circumī(u)ī, circumĭtum*, „a merge de jur împrejur", „a face înconjurul"; „a încercui"; „a parcurge"

cum- / co-: *cŏĕo,-īre, coī(u)ī, cŏĭtum*, „a se aduna", „a se întruni", „a se uni", „a se alia"; „a se împerechea"

ex-: *exĕo, -īre, exī(u)ī, exĭtum*, „a ieşi", „a pleca"; s-a moştenit în limba română (*exīre* › rom. *ieşire*, cu întreaga paradigmă: *exĕo* › rom. *ies*; *exis* › *ieşi*; *exit* › *iese* etc.; *exi[ē]bam* › *ieşeam* etc.)

in-: *inĕo,-īre, inī(u)ī, inĭtum*, „a intra în", „a pătrunde", „a se duce în /la"; „a începe"

inter-: *interĕo, -īre, interiī, interĭtum*, „a se pierde în", „a dispărea (în)", „a se trece"; „a muri"

ob-: *obĕo, -īre, obī(u)ī, obĭtum*, „a merge contra", „a veni în față", „a se opu-ne"; „a dispărea", „a pieri", „a muri"; „a atinge", „a înfrunta", „a lua asupra sa"

per-: *perĕo, -īre, perī(u)ī, perĭtum*, „a se duce de aici încolo", „a dispărea", „a pieri", „a se distruge", „a muri"; s-a moştenit în limba română, cu întreaga paradigmă uzuală, ca şi *exīre* (cf. *supra*): *perīre* › rom. *pie(r)ire*; *pereo* › *pier*; *peris* › *pieri* etc.; *peri[e]bam* › *piercam* etc.; *perĭī* › *pierii* etc.

praeter-: praeterĕo, -īre, praeterī(u)ī, praeterĭtum, „a trece (mai departe / pe lângă)"; „a lăsa la o parte", „a trece sub tăcere", „a omite"; „a depăşi", „a întrece"

rĕ(d)-: rĕdĕo, -īre, rĕdī(u)ī, rĕdĭtum, „a reveni", „a se întoarce"; „a ajunge până la urmă"; „a trece (asupra)"

sŭb-: *sŭbĕo, -īre, subĭī, subĭtum*, „a veni sub", „a intra pe dedesubt", „a pă-trunde"; „a lua asupra sa"; „a se apropia (de jos în sus)", „a înainta spre", „a se urca"; „a-şi aminti", „a se gândi". Verbul s-a moştenit, ca şi *perīre*, în română şi în alte limbi romanice, în română cu unul dintre sensurile bine reprezentate în latină: *subīre* › rom. *suire*; din punct de vedere fonetic, formele din română au pierdut

consoana finală a prefixului, ajunsă în poziție intervocalică: *sŭbĕo* › rom. (eu) *sui*; *sŭbit* › (el, ea) *suie* etc.; *subi[ē]bam* › (eu) *sui(e)am* etc.; *sŭbĭī* › *suii* etc.

trans-: *transeo, -īre, transī(u)ī, transĭtum*, „a trece (dintr-un loc într-altul)", „a (se) schimba", „a trece (mai departe)"; „a trece peste", „a traversa", „a străbate"; „a întrece"; „a trece (cu vederea)"; a petrece"

Lista compuselor include trei verbe, dintre care primele două au o origine particulară:

1. *nequĕo, nequīre, nequī(u)ī, nequĭtum*, „a nu fi în stare / capabil", „a nu putea"; s-a format prin sudarea elementelor componente ale unei sintagme de tipul *neque it*, „(şi) nu merge", „nu se poate", vorbitorii creând pe baza unei analize sintetizatoare o nouă paradigmă, *nequĕo, -īre*. De aici, prin falsă segmentare (*nĕ-quĕo* în loc de *nequ[e]-ĕo*), au recreat un verb nou, cu paradigmă proprie:

2. *quĕo, quīre, quī(u)ī, quĭtum*, „a fi în stare / capabil", „a putea", „a reuşi"

Verbele de la punctele 1 şi 2 sunt, totuşi, defective, întrucât nu posedă toate modurile şi timpurile lui *eo, īre*. Sufixul bilabial de la tema perfectului este, în general şi de preferință, păstrat. Conjugarea verbelor *nequīre* şi *quīre* a suferit o restrângere progresivă în utilizare, rămânând până la sfârşitul latinității antice o marcă a exprimării culte, pretențioase.

3. *uēnĕo, -īre, uēnī(u)ī, uēnītum*, „a fi pus / scos în / la vânzare", „a fi vândut"

Verbul serveşte ca pasiv a lui *uendĕre*, „a scoate la vânzare", „a vinde". S-a format prin reunirea cuvintelor *uēnum īre*, „a merge pentru a vinde", unde *uēnum* este un supin ieşit din uz, deşi revificat în latina imperială: AC *uēnum*, „la/în vânzare", D *uēnō, uēnŭī*, „spre / de vânzare".

Observații:

1⁰ Prezența vocalei radicale -*ī*-, cu timbru specific şi cantitate preponderent lungă (cu excepția formei, izolate de altfel, a supinului, de la care s-a alcătuit paradigma participiului perfect) a determinat atragerea, în limba vorbită, a verbului *īre* şi a derivatelor şi compuselor sale în sfera conjugării a IV-a. Astfel încât, în latina imperială, se vor crea, la aceste derivate, forme analogice de a IV-a precum: *rediēbat, exiēbat, transĭet* etc., cu reflexele corespunzătoare (acolo unde este cazul) în limba română: *ieşea, sui(e)a, pierea* (cf. *supra*, *ad locos*).

2⁰ Singurul compus care a trecut complet la clasa a IV-a de flexiune – inclusiv în latina cultă – a fost *ambĭo, -īre, -ī(u)ī, ambĭtum* (cantitatea scurtă a lui -*i*- la supin îi trădează, însă, originea şi îl face să nu fie asimilat integral paradigmei conjugării a IV-a). S-a format din sudarea cuvântului *amb(ō?ĕ?),* „de jur împrejur" (cf.: *ambāges*, „ocol", „înconjur"; *ambāgo*, „caracter enigmatic"; *Ambaruālĭa*, „ambarvalii"; *ambecīsus*, „tăiat de jur împrejur"; *ambedo*, „a roade de jur împrejur" etc.) şi verbul-bază *īre*. Se conjugă asemenea oricărui verb din clasa a IV-a de flexiune.

5. **ĔDO, ĔDĔRE, ĒDĪ, ĒSUM**
ŞI DERIVATELE SALE

PREZENTARE. Acest verb a cunoscut, încă de la originile cristalizării limbii latine, două particularități de bază: 1) radicalul verbal (având semnificația „a mânca") folosea în mod frecvent, în cursul flexiunii, chiar la acelaşi mod şi timp, alternanța de cantitate (**ēd*- / *ĕd*-) a vocalei radicale; 2) formele originare, atematice, au coexistat cu forme tematice, după modelul altor verbe anomale (*esse* şi *ferre*), de unde şi o anumită distribuție a cantității vocalice (lungă la formele atematice).

Prezentăm mai jos originea formelor atematice din flexiunea verbului *ĕdĕre*:

INDICATIV PREZENT: *ēs* (‹*~~ēd~~-s*); ulterior, prin modelarea după paradigma verbelor nomale (tipul *pōn-ĕ-re*), s-a creat o flexiune tematică utilizată paralel şi, probabil, preponderent la nivelul oralităţii: *ĕd-ĭ-s*.

ēst (‹**ēd-t*, prin disimilarea dentalelor); ulterior s-a creat forma nomală, tematică, *ĕd-ĭ-t;* la medio-pasiv există forma aşteptată atematică *ēs-tur* (‹**ēd-tur*).

ēstis (‹**ēd-tis*, prin disimilarea oclusivelor dentale în contact); ulterior s-a creat forma nomală, tematică, *ĕd-ĭ-tis*.

Trebuie precizat că formele de persoana I, singular şi plural, şi de persoana a III-a plural: *ĕdo, ĕdīmus* şi *ĕdunt*, cu vocala radicală scurtă, au fost tematice încă de la originile formării paradigmei acestui verb.

CONJUNCTIV PREZENT: *ĕdim*, unde se observă folosirea sufixului modal-temporal *-ī-* (aici, scurtat ulterior) de optativ, ca şi în cazul lui *esse* şi *uelle*; în epoci posterioare s-a creat şi răspândit în utilizare forma nomală *edam*.

ĕdis, ĕdit: cf., *supra, ĕdim*

ĕdīmus, ĕdītis: păstrează cantitatea originară lungă a vocalei ce reprezintă sufixul modal-temporal de optativ IE.

CONJUNCTIV IMPERFECT: *ēssem* (‹**ēd-sē-m*, prin asimilarea oclusivei dentale sonore de către siflanta surdă)

ēssēs, ēsset etc.: paradigma continuă fără alte modificări; deşi veche şi originară, această paradigmă de imperfect al conjunctivului a tins să fie destul de repede înlocuită în vorbire de o paradigmă nomală, tematică, paralelă cu celelalte create la alte moduri şi timpuri, datorită omonimiei totale cu formele de conjunctiv imperfect ale lui *esse*: astfel a apărut paradigma *ĕd-ĕ-rem, ĕdĕres, ĕdĕret* etc., care a avut avantajul sporirii autonomiei lui *ĕdĕre* faţă de auxiliarul *esse*.

IMPERATIV PREZENT: *ēs* (în locul formei aşteptate **ĕ̆d*: probabil prin analogie cu deja paralelele forme ale auxiliarului *esse*); ulterior s-a creat forma nomală tematică *ĕdĕ.*

ēste (‹**ēd-te*, prin disimilarea dentalelor); forma nomală, tematică, analogic creată ulterior, *ĕd-ĭ-te*, a eliminat omonimia cu imperativul corespunzător al auxiliarului.

IMPERATIV VIITOR: *ēstō* (‹**ēd-tō*, prin aceeaşi disimilare ca mai sus); forma nomală, tematică *ĕd-ĭ-tō*, analogic creată, a întărit autonomia lui *ĕdĕre* prin eliminarea omonimiei cu formele corespunzătoare ale auxiliarului.

ēstōte (‹**ed-tōte*, prin disimilarea dentalelor în contact); forma ulterioară *ĕd-ĭ-tōte* a contribuit şi ea la regularizarea paradigmei lui *ĕdĕre*.

Forma de persoana a III-a plural *ĕd-u-ntō* a fost tematică de la originile creării paradigmei acestui verb, şi nu creată analogic ulterior.

INFINITIV PREZENT: *ēsse* (‹**ēd-se*, prin asimilarea oclusivei dentale sonore în contact cu siflanta surdă); confuzia omonimică totală cu infinitivul prezent al auxiliarului a condus la crearea unui alt infinitiv, nomal şi tematic, *ĕdĕre*, sprijinit de restul formelor nomale, tematice, preexistente (ca *ĕdo, ĕdīmus, ĕdunt* etc.) sau create analogic ulterior.

INDICATIV PERFECT: *ēd-ī*: paradigma nu suferă, în continuare, modificări; vocalismul radical este, din punctul de vedere al cantităţii, cel aşteptat, lung, în opoziţie cu formele nomale, tematice, ale indicativului, conjunctivului şi imperativului (din sfera semantică a prezentului), analogic create ulterior (*ĕd-i-s, ĕd-a-m, ĕd-e* etc.).

SUPIN: *ēsum* (‹**ēd-tum*, prin disimilarea oclusivelor dentale în contact şi simplificare).

PARTICIPIU PERFECT: *ēsus,-a,-um* (‹**ēd-tus*, ca urmare a aceluiaşi proces fonetic).

PARADIGMA LUI ĔDĔRE. Într-un tabel-sinteză, prezentăm mai jos numai formele flexionare care prezintă şi paradigma atematică, paralel cu aceea regularizatoare, ulterior creată. Modurile şi timpurile cu flexiune exclusiv nomală se deduc pe această bază.

În privinţa diatezei medio-pasive, *ĕdĕre* atestă o flexiune nomală, de tip tematic, singurele forme anomale, atematice fiind: 1⁰ *ēstur*, deja menţionat mai sus (indic. prez. pers. a III-a sg.); 2⁰ *essētur* (paralel cu *ĕdĕrētur*, conj. imperf. pers. a III-a sg.).

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV
PREZENT	1. *ĕdo* 2. *ēs* *ĕdis* 3. *ēst* *ĕdit* 1. *ĕdĭmus* 2. *ēstis* *ĕdĭtis* 3. *edunt*	*ĕdim* *ĕdam* *ĕdis* *ĕdas* *ĕdit* *ĕdat* *ĕdīmus* *ĕdāmus* *ĕdītis* *ĕdātis* *ĕdint* *ĕdant*	*es* *ēste*	*ēsse* *ĕdĕre*
IMPERFECT		1. *ēssem* *ĕdĕrem* 2. *ēsses* *ĕdĕres* 3. *ēsset* *ĕdĕret* 1. *ēssēmus* *ĕdĕrēmus* 2. *ēssētis* *ĕdĕrētis* 3. *ēssent* *ĕdĕrent*		
VIITOR			2. *ēstō* *ĕdĭtō* 3. *ēstō* *ĕdĭtō* 2. *ēstōte* *ĕdĭtōte* 3. *ĕduntō*	

DERIVATELE LUI *ĔDĔRE*. Sunt puțin numeroase. Dintre ele, trei sunt derivate cu prefix, iar unul singur are o origine incertă, părând a fi, mai curând, un cuvânt compus (*amb-ĕdĕre*):

1. *ambĕdo, -ĕre, -ēdī, -ēsum*, „a roade de jur împrejur"; „a ronțăi"; „a devora"
2. *comĕdo, -ĕre, -ēdī, -ēsum (comēstum),* „a mânca"; „a consuma", „a risipi"
3. *exĕdo, -ĕre, -ēdī, -ēsum*, „a mânca (de tot)", „a distruge (prin roadere)"; arhaic este atestat supinul *exessum* (‹**exēd-sum*).
4. *perĕdo, -ĕre, -ēdī, -ēsum,* „a mânca tot", „a consuma", „a mistui".

6. FĪO, FIĔRĪ, FACTUS SUM

PREZENTARE. Cea mai vizibilă particularitate a acestui verb constă din caracterul mixt al paradigmei sale. La timpurile derivate de la tema primară, a prezentului (TP), verbul se conjugă asemenea unuia nomal, din clasa a IV-a de flexiune activă (de exemplu, *fīnīre*), exceptând forma de infinitiv (*fiĕrī*): la aceste timpuri, sensul este pasiv („a fi făcut"). În schimb, la seria perfectului (TPf), verbul posedă forma pasivă, având o structură compusă (PPP al lui *facĕre* + *esse*, la timpurile şi modurile corespunzătoare). Datorită caracterului mixt al paradigmei sale, *fīo, fiĕrī, factus sum* are aparenţa unui verb deponent. El serveşte, în latina literară, încă de la originile cristalizării acesteia, drept forma pasivă a verbului *facio, -ĕre*, care posedă numai paradigmă activă.

Originea admisă a verbului de față este comună, însă, cu aceea a auxiliarului *esse* (pentru tema de perfect): **bheu-*/**bhū-*/**bh-*, de la ultimul grad vocalic, Ø, amplificat cu (sufixul?) *-ī-*, formându-se tema **bh-ī-* ce stă la baza formelor lui *fiĕrī* derivate de la tema primară, a prezentului.

La INDICATIV PREZENT, formele atematice alternează cu cele tematice: *fī-s, fī-t, fī-mus, fī-tis* față de *fī-o, fī-unt*. Se observă că, în toate formele simple ale acestui verb, derivate de la TP, se conservă cantitatea lungă a vocalei *-i-* chiar dacă aceasta din urmă se află înaintea unei alte vocale, în silabe diferite; totuşi, chiar şi în formele simple, dacă acestea conțin lichida *-r-*, cantitatea lui *-i-* se scurtează: *fi-ĕ-rem* etc.; *fi-ĕ-rī*.

În texte arhaice se citează încă forme atematice de pasiv simplu (*fītur*) sau de pasiv compus (*fītum est*): ele au ieşit, ulterior, din uz. La fel şi în cazul unui infinitiv ca *fiĕre*, înlocuit în epoca preclasică de *fiĕrī*.

Semantismul „a deveni" a apărut, de asemenea, mai târziu în raport cu cel de bază, „a fi făcut".

Se mai poate remarca, în sfârşit, o particularitate a utilizării lui *fiĕrī* în raport cu *facĕre*. Verbele compuse ale lui *facĕre* (cu un adverb sau cu o rădăcină verbală ori nominală) utilizează, la pasiv, verbul *fiĕrī*, în vreme ce verbele derivate cu prefix ale aceluiaşi *facĕre* nu îl utilizează la pasiv pe *fiĕrī*: astfel, există pe de o parte *labefacio,-ĕre*, , „a zgudui", *patefacio,-ĕre*, „a deschide*", satisfacio,-ĕre*, „a satisface", „a mulţumi", *nigrefacio,-ĕre*, „a înnegri" etc. cu forme de diateza activă, dar *labefiĕrī, patefiĕrī, satisfiĕrī, nigrefiĕrī* etc., pentru pasiv; pe de altă parte, derivate precum *conficĕre, dēficĕre, perficĕre* etc. au pasivul obişnuit (*conficior* etc., *confectus sum* etc.).

Există, izolate şi defective (unipersonale), derivate: *dēfit* „lipseşte" (‹ *dēfiĕrī*), folosit numai la persoana a III-a singular indicativ prezent şi la infinitiv prezent; şi *infit* (‹ *infiĕrī*), „începe".

PARADIGMA LUI *FIĔRĪ* TIMPURILE DERIVATE DE LA **TEMA PREZENTULUI**

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV
PREZENT	1. *fīo* 2. *fīs* 3. *fit* 1. *fīmus* 2. *fītis* 3. *fīunt*	*fīam* *fīās* *fīat* *fīāmus* *fīātis* *fīant*	 *fī* *fīte* 	*fiĕrī*
IMPERFECT	1. *fīēbam* 2. *fīēbās* 3. *fīēbat* 1. *fīēbāmus* 2. *fīēbātis* 3. *fīēbant*	*fiĕrem* *fiĕrēs* *fiĕret* *fierēmus* *fierētis* *fiĕrent*		
VIITOR I	1. *fīam* 2. *fīēs* 3. *fīet* 1. *fīēmus* 2. *fīētis* 3. *fīent*		 *fītō* *fītō* *fītōte* *fīuntō*	 *fore* *(futūrum* *futūram* } *esse)* *futūrum*

TIMPURILE DERIVATE DE LA **TEMA PERFECTULUI ŞI A SUPINULUI**

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
PERFECT	1. / 2. / 3. *factus,-a,-um* { *sum*, *es*, *est* 1. / 2. / 3. *factī,-ae,-a* { *sumus*, *estis*, *sunt*	*factus,-a,-um* { *sim*, *sīs*, *sit* *factī,-ae,-a* { *sīmus*, *sītis*, *sint*	*factus,-a,-um* *factī,-ae,-a*	*factum,-am,-um esse* *factos,-as,-a esse*

MODUL TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
MAI MULT CA PERFECT	1. *eram* 2. *factus,-a,-um* { *erās* 3. *erat* 1. *erāmus* 2. *factī,-ae,-a* { *erātis* 3. *erant*	*essem* *factus,-a,-um* { *essēs* *esset* *essēmus* *facti,-ae,-a* { *essētis* *essent*		
VIITOR II (ANTERIOR)	1. *ero* 2. *factus,-a,-um* { *eris* 3. *erit* 1. *erĭmus* 2. *factī,-ae,-a* { *erĭtis* 3. *erunt*			*factum īrī*

NB. Participiul viitor pasiv (gerundivul) se confundă cu acela al lui *facĕre*: *faciendus,-a,-um*.

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Ca atare, verbul nu s-a moştenit în româna comună şi, de aici, în dialecte, întrucât o paradigmă, fie şi parțială, a lui *fiĕrī* nu există în dacoromână sau dialecte.

S-a produs, totuşi, în româna comună – după toate probabilitățile – o integrare a unor forme modal-temporale ale lui *fiĕrī* în paradigma lui *esse*: astfel, conjunctivul prezent *fīam* etc. s-a substituit lui *sim* etc., poate tocmai pentru că acesta din urmă a servit, în latina vorbită, încă din epoca clasică, ca substituent al indicativului prezent al aceluiaşi verb (*sim* în loc de *sum* etc.); *fīam, fīās, fīat* etc. > drom. [să] *fiu*, [să] *fii*, [să] *fie* etc.*; acelaşi fenomen de transfer morfologic (metaplasmă) apare atestat şi în dialecte: „În aromână şi megl., 1 şi 2 pl sunt trecute de la conjunctiv la indicativ (*fimus, fitis*): ar. *h'im, h'iţĭ* /.../, megl. *im, iţ* /.../".**

Acestor forme trebuie să le adăugăm infinitivul (lung – ulterior substantivizat) *fire* (cu corespondentele dialectale sud-dunărene) < lat. *fiĕrī*, cu semantismul fundamental păstrat.

B. *Anomale cu flexiune incompletă (defective)*

Verbele cu flexiune incompletă alcătuiesc cea de-a doua categorie – destul de bine reprezentată cantitativ şi ca uz în limbă – de verbe anomale. Trăsătura lor cea mai caracteristică din punctul de vedere al comportamentului morfologic este de ordin negativ, şi anume absența unui anumit număr de forme (moduri şi timpuri), cu alte cuvinte a unei părți din conjugare. Cum absența este întotdeauna resimțită ca o lipsă, aceste verbe au fost denumite de gramaticii latini prin termenul corespunzător care semnifică „lipsa": *uerba dēfectīua* (< *dēficĕre*, „a lipsi").

La rândul lor, verbele cu flexiune incompletă sau defectivă se pot grupa după criteriul specificului respectivei absențe formal-semantice. Prin urmare, se pot distinge 3 tipuri de anomale cu flexiune incompletă:

a) anomale *defective de seria prezentului*

În număr de 4, aceste verbe se conjugă numai la timpul perfect şi la cele derivate de la tema lui. Este vorba de verbele:

---

* Al. Rosetti, *op. cit*., 158.

** *Id*., *ibid*.

a.1. *coepī, coepisse, coeptus sum*, „a începe".

Acest verb utilizează la diateza activă forma *coepī*, „am început", iar la diateza pasivă *coeptus sum*, în funcție de forma activă sau pasivă a verbului care îl completează. Prin urmare, *coepī* se traduce, spre deosebire de celelalte 3 verbe de mai jos (din aceeași categorie de anomale) prin perfect și alte timpuri aparținând aceleiași sfere.

Exemple: *dicere coepit*, „a început a zice"

amārī coeptus est, „a început să fie iubit"

Paradigma existentă este următoarea:

MODUL	DIATEZA ACTIVĂ			
TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
PERFECT	1. *coepī* * 2. *coepistī* 3. *coepit* 1. *coepĭmus* 2. *coepistis* 3. *coepĕrunt* (*coepēre*)	*coepĕrim* *coepĕris* *coepĕrit* *coeperĭmus* *coeperĭtis* *coeperint*		*coepisse*
M.M.C.P.	1. *coepĕram* 2. *coepĕrās* 3. *coepĕrat* 1. *coeperāmus* 2. *coeperātis* 3. *coepĕrant*	*coepissem* *coepissēs* *coepisset* *coepissēmus* *coepissētis* *coepissent*		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *coepĕro* 2. *coepĕris* 3. *coepĕrit* 1. *coeperĭmus* 2. *coeperĭtis* 3. *coepĕrint*		*coeptūrus, -a,-um* *coeptūrī, -ae,-a*	*coeptūrum,-am, -um esse* *coeptūrōs,-ās,-a esse*

MODUL	DIATEZA MEDIO PASIVĂ			
TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
PERFECT	*coeptus,-a,-um* 1. *sum* 2. *es* 3. *est* etc.	*coeptus,-a,-um* *sim* *sīs* *sit* etc.	*coeptus,-a,-um* etc.	*coeptum,-am, -um esse*
M.M.C.P.	*coeptus,-a,-um* 1. *eram* 2. *erās* 3. *erat* etc.	*coeptus,-a,-um* *essem* *essēs* *esset* etc.		
VIITOR ANTERIOR (II)	*coeptus,-a,-um* 1. *ero* 2. *eris* 3. *erit* etc.			

* „am început" etc.

a.2. *memĭnī, meminisse*, „a-şi aduce aminte”, „a-şi aminti”.

Acest verb şi următoarele 2, deşi au forme numai din seria perfectului, se traduc prin prezent şi timpurile gravitând în sfera prezentului (imperfect, viitor). Ele exprimă, în latină, rezultatul (în) prezent al unei acţiuni încheiate şi au fost denumite de gramaticii latini prin sintagma *perfectum praesens*, „perfect cu valoare de prezent”, de unde denumirea (din gramaticile moderne) de perfect rezultativ. Se remarcă faptul că nici unul dintre aceste 3 verbe nu se mai conjugă la diateza medio-pasivă şi, de asemenea, că numai *meminisse* posedă modul imperativ.

Paradigma acestui verb este următoarea:

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV	INFINITIV
PERFECT	1. *memĭnī*[*]	*meminĕrim*		
	2. *meministī*	*meminĕris*		
	3. *memĭnit*	*meminĕrit*		*meminisse*
	1. *meminĭmus*	*meminerĭmus*		
	2. *meministis*	*meminerĭtis*		
	3. *meminĕrunt* (*meminēre*)	*meminĕrint*		
M.M.C.P.	1. *meminĕram*	*meminissem*		
	2. *meminĕrās*	*meminissēs*		
	3. *meminĕrat*	*meminisset*		
	1. *meminerāmus*	*meminissēmus*		
	2. *meminerātis*	*meminissētis*		
	3. *meminĕrant*	*meminissent*		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *meminĕro*			
	2. *meminĕris*		*mementō*	
	3. *meminĕrit*		*mementō*	
	1. *meminerĭmus*			
	2. *meminerĭtis*		*mementōte*	
	3. *meminĕrint*			

a.3. *nōuī, nōuisse*, „a cunoaşte”.

Paradigma existentă este următoarea:

MODUL / TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
PERFECT	1. *nōuī*[**]	*nōuĕrim*	
	2. *nōuistī*	*nōuĕris*	
	3. *nōuit*	*nōuĕrit*	*nōuisse*
	1. *nōuĭmus*	*nōuerĭmus*	
	2. *nōuistis*	*nōuerĭtis*	
	3. *nōuĕrunt*/*nouēre*	*nōuĕrint*	

[*] „îmi amintesc” etc.

[**] „cunosc” etc.

MODUL TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	INFINITIV
M.M.C.P.	1. *nōuĕram* 2. *nōuĕrās* 3. *nōuĕrat* 1. *nōuerāmus* 2. *nōuerātis* 3. *nōuĕrant*	*nōuissem* *nōuissēs* *nōuisset* *nōuissēmus* *nōuissētis* *nōuissent*	
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *nōuĕro* 2. *nōuĕris* 3. *nōuĕrit* 1. *nōuerĭmus* 2. *nōuerĭtis* 3. *nōuĕrint*		

Observaţii:

1. Există o formă de prezent *nosco*, derivată de la radicalul **nō-* (<**gnō-*) prin intermediul sufixului de incoativ *-sc-*, de unde TP *noscĕ-*, încadrată în clasa de flexiune a III-a (tipul *pōn-ĕ-re*).

2. De la acelaşi radical **nō-* s-a format, prin sufixul specific **-t-*, supinul *nōtum*, iar de la TS s-a format PPP (ulterior devenit un simplu adjectiv) *nōtus,-a,-um.*

3. În vorbirea popular-familiară (şi, de aici, în aceea literar-cultă) circulau, ca urmare a acţiunii haplologiei, forme sincopate, prin dispariţia din pronunţare a silabelor *-ui-* şi *-ue-*: *nōstī, nōstis, nōrunt, nōram, nōrim, nōssem* etc.

a.4. *ōdī, ōdisse*, „a urî"

Prezintă următoarea paradigmă:

MODUL TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	PARTICIPIU	INFINITIV
PERFECT	1. *ōdī* * 2. *ōdistī* 3. *ōdit* 1. *ōdĭmus* 2. *ōdistis* 3. *ōdĕrunt*	*ōdĕrim* *ōdĕris* *ōdĕrit* *ōderĭmus* *ōderĭtis* *ōdĕrint*	*ōsus,-a,-um* *ōsī,-ae,-a*	*ōdisse*
M.M.C.P.	1. *ōdĕram* 2. *ōdĕrās* 3. *ōdĕrat* 1. *ōderāmus* 2. *ōderātis* 3. *ōdĕrant*	*ōdissem* *ōdissēs* *ōdisset* *ōdissēmus* *ōdissētis* *ōdissent*		
VIITOR ANTERIOR (II)	1. *ōdĕro* 2. *ōdĕris* 3. *ōdĕrit* 1. *ōderĭmus* 2. *ōderĭtis* 3. *ōdĕrint*		*ōsūrus,-a,-um* *ōsūrī,-ae,-a*	*ōsūrum,-am, -um esse* *ōsūrōs,-ās,-a esse*

* „urăsc" etc.

b) anomale *defective de seria perfectului*

Verbele din această categorie şi-au pierdut TPf (ca şi pe aceea a supinului, de altfel), ele conjugându-se – şi aşa, incomplet – doar la anumite moduri/timpuri derivate de la tema primară, a prezentului. Toate aceste verbe aparţin, din punct de vedere semantic, sferei comunicării orale, exprimând, cu diverse nuanţe, actul locuţionar.

b.1. *aio*, „spun", „zic", „afirm"

Este un verb defectiv (la indicativ prezent nu posedă persoanele I-II plural), ale cărui forme s-au aliniat conjugărilor a III-a şi a IV-a. În textele arhaice se păstrează încă grafia iniţială, cu dublu *-i-,* în conformitate cu etimologia cuvântului (<**ag-i̯ō*>**ai-i̯ō*): *aiiunt, aiiebant* etc.[*]

Se întâlneşte frecvent în textele de comedie, bazate pe dialog, dar şi în altele, similare, forma interogativă sudată *aisne*, „zici oare?" „spui adevărat?" „aşa zici?" „într-adevăr?" formă care, prin comprimare şi simplificare haplologică, poate apărea şi redusă: *ain*?

Indicativul perfect are o unică persoană, identică celei corespunzătoare de la indicativ prezent.

PARADIGMA

MODUL TIMPUL	INDICATIV	CONJUNCTIV	IMPERATIV
PREZENT	1. *aio* 2. *ais* } SG 3. *ait* *aiunt* PL	2. *aiās* } SG 3. *aiat* *aiant* PL	2. *ai*
IMPERFECT	1. *aiēbam* 2. *aiēbās* 3. *aiēbat* 1. *aiebāmus* 2. *aiebātis* 3. *aiēbant*		
PERFECT	3. *ait*		

PARTICIPIU PREZENT
N *aiens* G *aientis* etc.

b.2. *inquam*, „zic", „spun"

Este un verb care apare utilizat numai în inciză (propoziţii incidente), şi anume întotdeauna intercalat, în vorbirea directă, după unul sau mai multe cuvinte.

Derivă dintr-o temă de aorist atestată în greacă şi în latina textelor arhaice (izolat)[**]. Persoana I singular indicativ prezent (*inquam*) este o formă de conjunctiv prezent, care a căpătat valoare de indicativ: sensul vechi va fi fost „să spun", „(aş vrea) să spun", „aş spune". Celelalte forme urmează paradigma unui verb de conjugarea a III-a în *-ĭ-* (tipul *cupio*). Cel mai frecvent utilizată este forma de persoana a III-a singular. *Inquam* şi *inquit* reprezintă formele comune pentru prezentul şi perfectul indicativului.

[*] Gabriela Creţia, *op. cit*., 211.

[**] Detalii apud Gabriela Creţia, *ibid*., 211-212.

PARADIGMA

MODUL /TIMPUL	INDICATIV	IMPERATIV
PREZENT	1. *inquam* 2. *inquis* 3. *inquit* 1. *inquĭmus* 2. *inquĭtis* 3. *inquiunt*	2. *inque*
IMPERFECT	3. *inquiēbat* 3. *inquiēbant*	
VIITOR (I)	2. *inquiēs* 3. *inquiet*	2. } *inquĭtō* 3. }
PERFECT	1. *inquam* (refăcut: *inquiī*) 2. *inquistī* 3. *inquit*	

b.3. *(for), fāri, fātus sum*, „a vorbi”, „a spune”, „a grăi”.

PREZENTARE. Este un verb cu înfăţişare aparentă de deponent; în realitate, indicativul prezent *for* este ca şi inexistent, nefiind uzitat. Rădăcina verbului este *fā-* (scurtată ulterior pe cale internă). Forma *fātur* reprezintă urma vechii flexiuni atematice. Izolat, există şi forme similare celor nomale şi tematice (*fābor, fābĭtur*). Nu se flexionează decât la diateza medio-pasivă.

MODUL TIMPUL	INDICATIV	IMPERATIV	GERUNZIU	PARTICIPIU	SUPIN	INFINITIV
PREZENT	3. *fātur*[*]	2. *fāre*		N *fans* G *fantis* etc.		*fārī*
VIITOR	1. *fābor* 2. *fābĭtur*					
PERFECT	*fātus,-a,-um* 1. *sum* 2. *es* 3. *est* *fātī,-ae,-a* 1. *sūmus* 2. *estis* 3. *sunt*			*fātus,-a,-um* *fātī,-ae,-a*		
M.M.C.P.	*fātus,-a,-um* 1. *eram* 2. *erās* 3. *erat* *fātī,-ae,-a* 1. *erāmus* 2. *erātis* 3. *erant*					
			G *fandī* D *fandō* etc.		ABL *fātū*	

[*] „(el, ea) vorbeşte”

Observație:

Singurul derivat atestat al verbului *fārī*, uzitat încă din epoca primului autor cult cunoscut, creator de literatură de imaginație – Livius Andronicus –, este *prōfor, prōfārī, prōfātus sum*, cu acelaşi înțeles ca şi verbul de bază. Utilizarea derivatului, datorită aurei arhaice a verbului anomal defectiv de bază, a fost exploatată şi în epoca clasică de către un Vergilius, Horatius şi chiar Ovidius, epocă după care derivatul a căzut în desuetudine.

b. 4. forme izolate

aueo,- ēre, „a dori mult”, „a râvni”; „a se bucura”.

Foarte rar se întâlneşte la modurile şi timpurile simple derivate de la TP. Curent utilizate sunt doar formele de imperativ prezent *auē* (II sg) şi *auēte* (II pl) şi de imperativ viitor, *auētō* (II-III sg). În epoca imperială s-a utilizat preponderent ca formulă reverențioasă de salut (*auē, Caesar*, „te salut[ăm], o Caesar!”) în contexte determinate (gladiatorii în arenă, publicul în amfiteatru, subordonații principelui față de acesta etc.).

cedo, „dă-mi”, „arată-mi”, „adu-mi”, „spune-mi”, „haide”, „ei bine”. Reprezintă o formă izolată de imperativ la singular. Când adresarea vizează mai mulți interlocutori, forma devine *cette*, datorită haplologiei (< *cedĭte* > **cedte*, prin sincopare).

quaeso, „vă rog”, „rogu-vă/te”; *quaesŭmus*, „te/vă rugăm”.

Formula provine de la un verb arhaic, *quaeso,- ĕre,-i(u)ī*, ajuns în epoca clasică şi ulterior inutilizabil la celelalte moduri/timpuri.

saluē, „(să) fii sănătos”; „rămâi/mergi cu bine”; „(te) salut”

saluēte, „(să) fiți sănătoşi”; „rămâneți/mergeți cu bine”; „(vă) salutăm”. Formele provin de la verbul *salueo,- ēre*, inuzitabil la seria perfectului. Ele au devenit formule generale de salut, de despărțire sau de regăsire (*saluē atque ualē*, „fii sănătos şi cu bine”) şi chiar de omagiu (*salue /.../ Saturnia tellus,* Vergilius*, Georg*. II, 173, „fii salutat, pământ al lui Saturnus!”).

ualē, ualēte, ualētō, „(să) rămâi/rămâneți cu bine”; „adio”.

Formele provin de la verbul cu flexiune exclusiv activă în latina literară *ualeo, -ēre,-ui (ualitūrus)*, „a avea forță”, „a fi puternic/tare/sănătos”. Este cea mai uzuală formulă de despărțire, dar şi de respingere (*ualeās,-at,* „să fii/fie sănătos”, „să-ți/-i fie de bine”, „ducă-se”). Se utiliza, în scris, şi ca formulă de debut, de regulă abreviată: S.V.B.E.V. = *si ualēs, bene est; [ego] ualeo*, „dacă eşti sănătos, mă bucur; eu sunt sănătos”, sau S.V.B.E. = *si ualēs, bene est*, „dacă eşti sănătos, mă bucur / e bine”. Se putea utiliza şi impersonal, cu medio-pasivul: *ut ualētur*? (la Plautus), „cum merge cu sănătatea?”

c) verbe utilizate *unipersonal*, cu valoare *impersonală*.

Gramaticii latini le-au grupat sub denumirea *uerba impersōnālia*, întrucât, din punctul de vedere al relațiilor sintactice, ele nu pot poseda un subiect „personal” (exprimat, aşadar, printr-un substantiv sau un înlocuitor al acestuia care să denumească o persoană, o ființă în general, deci elemente din categoria animatelor). În al doilea rând, din perspectivă strictă morfologică, astfel de verbe apar utilizate la persoana a III-a singular (desigur, diateza activă), caracterul lor unipersonal reprezentând o consecință a naturii sintactico-semantice impersonale a verbelor respective. Semantismul a impus, în cazul primelor două subclase de mai jos, utilizarea unipersonală a verbelor în cauză, în vreme ce pentru celelalte două se poate presupune o restrângere şi o limitare a uzului la persoana a III-a fără efecte sau implicații la nivelul celorlalte persoane, prin urmare fără dispariția acestora din urmă din uzul obişnuit.

Se pot distinge, în consecință următoarele 4 subclase:

c.1. uni- şi impersonale care exprimă fenomene naturale

fulget, perf. *fulsit*, „fulgeră"
fulgŭrat *fulgurāuit*, „id."
fulmĭnat *fulmināuit*, „id."; „trăzneşte"
gelat *gelāuit*, „îngheață"
grandĭnat *grandināuit*, „bate/cade grindina"
hiemat *hiemāuit*, „e frig de iarnă", „dă gerul", „geruieşte"
(il)lūcescit *(il)lūxit*, „începe să (stră)lucească"; „se luminează de ziuă"; „se face ziuă"
(lūciscit)
ningit/ninguit *ninxit**, „ninge", „cade ninsoare"
pluit *plū(u)it**, „plouă", „cade ploaia"
rōrat *rōrāuit*, „cade/se lasă rouă"
tonat *tonāuit* „tună"
(ad)uesperascit *(ad)uesperāuit,* „se face seară, „se înserează", „se înnoptează".

Observații:

1. Verbele de mai sus se conjugă la toate timpurile indicativului şi conjunctivului (desigur, la persoana a III-a singular), ca şi la infinitivul prezent şi perfect.

2. Uneori, aceste verbe pot cunoaşte şi o utilizare personală, cu un subiect determinat (exprimat printr-un substantiv denumind inanimate şi chiar animate), inclusiv un pronume pentru persoana I singular. Atari utilizări rămân, însă, fie figurate (cu valoare metaforică), fie de uz popular şi tardiv. Iată câteva exemple: *fulgent ocŭlī* (Plinius cel Bătrân); *fulgēbat indoles* (Cornelius Nepos); *Caesar fulmĭnat* (Vergilius); *gelant uultūs* (Lucanus); *gelat ōrā pauor* (Statius); *aliī aquās /.../ hiĕmant* (Plinius cel Bătrân); *sol lūcescit* (Vergilius); *ueniunt nūbēs et pluunt* (Augustinus); *deus qui pluit* (Tertullianus); *pluam supra terram* (Vulgata); *fundae saxa pluunt* (Statius); *Aurōra /.../ rōrat in orbe* (Ovidius); *tonā ēloquio* (Vergilius); *uesperascente /.../ die* (Tacitus).

c.2. uni- şi impersonale cu subiect exprimat prin verb la infinitiv sau propoziție.

accĭdit	perf. *accidit* (+ *ut/ne*, + *quod*)	„se întâmplă"
accēdit	*accessit* (+ *quod*, + *ut*)	„se (mai) adaugă"
appāret	*appāruit*,	„se vede bine"
condūcit	*conduxit*,	„aduce folos", „este avantajos", „ajută", „este de folos", „este în interesul (general)"
constat	*constĭtit*,	„e cunoscut", „e clar", „e evident", „e sigur", „e ştiut"
contingit	*contĭgit* (+ *ut*),	„este dat", „se întâmplă", „ajunge", „are parte de", „are norocul să ..."
conuĕnit	*conuēnit* (± *ut*),	„este lucru convenit", „este acord deplin", „este stabilit", „se convine"
decet	*decuit*,	„stă bine", „se potriveşte", „se cuvine", „se cade"

* Apare atestat şi la diateza medio-pasivă: *spatium qua pluitur* (Apuleius); *ninguĭtur* (la acelaşi autor).

dēdecet	*dēdecuit*, „nu şade bine”, „nu vine bine”, „nu se potriveşte”, „nu se cuvine”
ēuĕnit	*ēuēnit* (+ *ut*), „are un rezultat (bun/rău)”, „iese (bine/rău)”
expĕdit	*expedīuit* (± *ut/ne*), „este convenabil”, „este avantajos”, „este util”, „este în avantajul”
fallit	*fefellit* (+ AC obiectului), (+ prop. infinitivală; + *quin*) „[îmi/îți/îi etc.] scapă (din vedere/memorie)”, „[mă/te/se] înşel/înşeli/înşeală”, [îi/le]scapă”
fit	*factum est* (+ *ut*), „se întâmplă”
fŭgit	*fūgit* (+AC obiectului; + prop. infin.), „nu este văzut/observat/înțeles/cunoscut”, „scapă”
interest	*interfuit* (+ G obiectului; + ABL obiectului; + *ut/ne*; + prop. infinitivală), „este în interesul”, „prezintă interes/importanță”, „interesează”, „este de importanță”
iuuat	*iūuit* (+AC obiectului; + prop. infinitivală), „este bine”, „este plăcut”, „face plăcere”, „place”, „e încântat(ă)”
libet/lubet	*libuit / libĭtum est*, „place”, „face plăcere”, „există motiv”
licet	*licuit / licĭtum est*, „este permis/îngăduit”, „este voie”, „se poate”
liquet	*liquit / licuit*, „este limpede/clar/neîndoios/lămurit”
oportet	*oportuit*, „se cuvine”, „se cade”, „trebuie”
patet	*patuit*, „se vede clar”, „se arată limpede”, „este evident”
placet	*placuit* (+ D obiectului; + *ut*; + prop. infinitivală)/ *placitum est*, „este/sunt de părere”, „cred(e) de cuviință”, „socoteş-te/-esc (de bine)” „hotărăşte/-ăsc”, „decid(e)”, „susțin(e)”
praestat	*praestĭtit*, „este mai bine/preferabil”
praetĕrit	*praeteriit* (+AC obiectului; + prop. infinitivală), „scapă din minte”, „[mă/te/îl etc.] înşeală memoria”
restat	*restĭtit* (± *ut*; + propoziție infinitivală), „(mai) rămâne”.

Observație:

Marea majoritate a acestor verbe se poate conjuga în mod obişnuit, la toate persoanele, în pofida semantismului impersonal impus de uzul vorbirii la persoana a III-a singular.

c.3. uni- şi impersonale de afect

misĕret	*miseruit* (+ AC obiectului şi G cauzei), „este milă”, „are milă”, „se face milă”
paenĭtet	*paenituit* (+ AC obiectului şi G cauzei; + prop. infinitivală), „se căieşte”, „îi pare rău”, „regretă”
piget	*piguit / pigĭtum est* (+ AC obiectului şi G cauzei; ± prop. infinitivală), „(îi) este silă”, „este dezgustat”, „este nemulțumit”, „(îi) pare rău”, „regretă”, „se ruşinează”
pudet	*puduit / pudĭtum est* (+ AC obiectului şi G cauzei; ± prop. infinitivală), „(îi) este ruşine”, „se ruşinează”
taedet	*taeduit/ taesum est* (+ AC obiectului şi G cauzei; ± propoziție infinitivală), „(îi)este silă/greață”, „este dezgustat”.

Observație:

Verbele *miserēre* şi *pudēre* prezintă şi o flexiune obişnuită, compatibilă cu persoana I sg/pl (*misereo, pudeo* etc.), în vreme ce celelalte 3 verbe şi-au restrâns uzul, devenind unipersonale (a III-a sg.). Remarcăm, drept o consecință a faptului semnalat mai sus, că *miserēre* şi-a creat şi o flexiune medio-pasivă, încât paradigma din urmă s-a desprins şi autonomizat de paradigma activă, apărând, astfel, verbul depondent *misereor, -ērī, miser(ĭ)tus sum*, „a avea milă", „a se înduioşa". De aici, sfera lexical-semantică s-a îmbogățit, prin crearea unui incoativ ca *miseresco*, *-ĕre*, „a avea milă, „a-i fi milă" şi a unui alt deponent, regularizat prin integrarea în prima clasă de flexiune, *miseror,- ārī,- ātus sum*, „a deplânge", „a compătimi", „a se înduioşa".

c. 4. impersonale pasive

Valoare impersonală deține şi o serie de verbe aflate la diateza pasivă şi la persoana a III-a singular, desigur numai atunci când nu au, sintactic vorbind, un subiect determinat (exprimat printr-un substantiv sau un înlocuitor al lui), în locul acestuia din urmă funcționând doar o propoziție completivă infinitivală: *audītur*, „se aude (că)", *credĭtur*, „se crede (că)", *comperĭtur*, „se află", „se descoperă", „se ştie (sigur)", *dicĭtur*, „se zice", „se spune", „circulă vorba", *fertur*, „se zice", „se povesteşte", „se spune", *narrātur*, „se povesteşte", „circulă povestea" etc.

C. ***Alte aspecte anomale sau particulare ale flexiunii verbale***

1) *Iregularități* în sistemul *participiului perfect*

Este vorba de anumite aspecte anomale de ordin semantic, provenite dintr-un uz special al unor verbe cu largă răspândire.

a) Participiul perfect pasiv poate avea şi sens *activ* în cazul următoarelor 2 categorii de verbe:

a.1. tranzitive, fără obiect direct

cēnātus,-a,-um
- „care a luat masa", „mâncat" (Cicero)
- „petrecut la masă" (*noctēs cēnātae*, „nopți chefuite", „Plautus)

iūrātus,-a,-um
- „care a jurat/depus jurământ (*iūrātī iūdicēs*, „judecători sub jurământ", Cicero)
- „pe care s-a jurat", „care a fost invocat" (*iūrāta nūmĭna*, „zei invocați", Ovidius)

pōtus,-a,-um
- „băut", „care a băut" (*anus pōta*, „babă băută", Horatius)
- „înghițit", „sorbit", „băut" (*cadī pōtī*, „butoaie băute", Horatius)

pransus,-a,-um (numai sens activ), „care a prânzit", „care a mâncat" (*pransus, pōtus*, „bine mâncat şi bine băut", Cicero).

Verbele de bază sunt: *cēno,- āre,-āuī,-ātum*, „a lua masa", „a mânca"; *iūro, -āre,-āuī,- ātum*, „a jura", „a depune jurământ"; *pōto,- āre,- āuī, pōtātum/pōtum*, „a bea", „a se adăpa"; *prandeo,- ēre, prandī, pransum*, „a mânca la prânz", „a prânzi".

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Această particularitate morfo-semantică a latinei s-a moştenit în română, ilustrându-se astfel o perfectă continuitate a unei maniere uzuale, pronunţat colocviale, din limba de bază în succesoarele ei. Dintre cele 4 verbe de mai sus, *potāre* a fost înlocuit în latina populară de panromanicul *bibĕre*, al cărui participiu *bibĭtum* (> rom. *băut*) a suferit în latina dunăreană influenţa sinonimului *pōtum* în privinţa ambivalenţei diatezice, căpătând, astfel, şi el sens activ (de unde sensul activ al lui *băut* în română, pe lângă cel pasiv). Celelalte 3 verbe latine s-au moştenit în română: participiul *cinat,-ă* este uzitat mai rar astăzi, ca şi *prânzit,-ă,* în schimb *jurat,-ă* a păstrat sensul pasiv, cel activ fiind prezent în cazul neologismului *jurat*, pl. *juraţi*. Seriei celor 4 verbe cu participiu perfect ambivalent diatezic i s-a adăugat în latina dunăreană *mandūcāre*, cuvânt popular şi foarte expresiv, moştenit cu aceeaşi ambivalenţă diatezică în română (pasiv: „[pâine] mâncată" *vs*. activ: „[om] mâncat").

a.2. intrazitive

adultus,-a,-um (< *adolesco,- ĕre, -ēuī, adultum*, „a creşte", „a se mări", „a se dezvolta") poate avea sensul activ de „mare", „puternic": *adulta uirgō*, „o fată mare" (Cicero, T.Livius), *adulta pestis*, „o molimă puternică" (Cicero), *adulta nox*, „în toiul nopţii" (Tacitus)

inueterātus,-a,-um (< *inuetero,- āre,- āuī,- ātum*, „a lăsa să se învechească", „a deveni vechi", „a se învechi" – la medio-pasiv: *inueterārī*) poate dobândi şi sens activ: „vechi": *inueterāta amicitia*, „o prietenie veche" (Cicero); *inueterātus error*, „greşeală veche, înrădăcinată" (Cicero).

quiētus,-a,-um (< *quiesco,-ere,- ēuī, -ētum*, „a se odihni", „a se linişti", „a se potoli", „a înceta") devine preponderent activ, ca adjectiv sinonim al lui *tranquillus*: „liniştit", „calm", „paşnic", „senin": *quiētus amnis*, „râu liniştit" (Horatius), *homo quietissimus*, „omul cel mai calm" (Plautus).

tacĭtus,-a,-um (< *taceo,-ēre,-uī,-ĭtum*, „a tăcea", „a nu vorbi", „a fi tăcut/ liniştit"): de-a lungul întregii latinităţi, participiul perfect a fost ambivalent diatezic (*tacĭtum aliquid tenēre*, „a ţine ascuns ceva", Cicero, *vs*. *tacĭtus auscultābat*, „asculta în tăcere", Plautus; *tacĭta domus*, „casă liniştită", Martialis; *tacĭtum mare*, „mare liniştită", Seneca; *tacĭtum nemus*, „pădurea tăcută", Vergilius etc.). Latina dunăreană a privilegiat al doilea semantism, cel activ – probabil datorită presiunii sistemului sinonimic –, singurul moştenit în română.

b) Unele verbe deponente pot păstra sensul pasiv al participiului perfect. Este cazul următoarelor verbe:

adeptus,-a,-um (< *adipiscor,- ī, adeptus sum*, „a ajunge"; „a obţine", „a câştiga", „a dobândi"): sens pasiv („câştigat", „dobândit"), ca în propoziţia *adeptā libertāte*, „libertatea fiind dobândită" (Sallustius).

comitātus,-a,-um (< *comĭtor,- ārī,- ātus sum*, „a însoţi [în mers]", „a întovărăşi"): sens pasiv („însoţit", „acompaniat"), ca în propoziţia *ut puĕrō ūnō esset comitātior*, „să fie însoţit de mai mult de un singur sclav" (Cicero).

confessus,-a,-um (< *confiteor,- ērī, confessus sum*, „a mărturisi", „a recunoaşte", „a declara"): sens pasiv, ca în sintagmele: *aes confessum*, „datorie recunoscută" (*Lex XII Tabularum*), *confessa signa*, „semne evidente", „recunoscute", „incontestabile" (Columella), *in confessō, ex confessō*, „evident", „incontestabil" etc.

dīmensus,-a,-um (< *dīmētior, -mētīrī, -mensus sum*, „a măsura [luând dimensiunile]"): sens pasiv frecvent, ca în propoziţiile şi sintagmele: *opĕre dīmensō*, „suprafaţa castrului fiind jalonată" (Caesar), *tigna dīmensa*, „ţăruşi calculaţi" (Caesar), *dīmensīs digĭtīs*, „degetele fiind numărate", „numărându-se pe degete" (Cicero).

expertus,-a,-um (< *expĕrior,-īrī, -pertus sum*, „a pune la încercare", „a proba", „a încerca"): sens pasiv în propoziții şi sintagme ca *libertātis dulcēdĭne nondum expertā*, „nefiind încă încercată dulceața libertății" (Plautus), *per omnia expertus*, „(om) trecut prin toate", „experimentat"(Titus Livius).

ratus,-a,-um (< *reor, rērī, ratus sum*, „a socoti, a gândi, a crede"): sens frecvent pasiv: a) „calculat", „determinat": *prō ratā (parte, portiōne)*, „în raporturi proporționale", „proporțional"; b) „stabilit", „fixat", „regulat": *ratō tempŏre*, „la o epocă determinată" (Cicero); c) „ratificat", „valabil": *lēgēs ratae*, „legi ratificate" (Cicero); *ratum iudicium*, „judecată valabilă" (Cicero).

c) Participiul perfect al tuturor *verbelor deponente şi semideponente* poate avea, din punct de vedere temporal, valoare de *participiu prezent*; de aceea, traducerea în română se va realiza – exceptând situațiile menționate *supra*, punctul b) – prin intermediul gerunziului: *arbitrātus*, „socotind", *(per)secūtus,* „urmând/ urmărind", *hortātus*, „îndemnând", *ueritus*, „temându-se", *ausus*, „îndrăznind", *fīsus*, „încrezându-se", „fiind sigur" etc.

2) *Conjugarea prin perifrază*

În afara paradigmei exprimate prin formele verbale diatezice (activă şi medio-pasivă), latina utiliza şi alte forme verbale în vederea redării anumitor nuanțe lingvistice. S-a creat, astfel, un dublu sistem perifrastic, special şi distinct, în cadrul căruia verbului copulativ *esse* i s-au asociat, ca nume predicative, participiul viitor activ (PVA) şi, respectiv, (medio-) pasiv (PVP), ultimul cunoscut şi sub denumirea de gerundiv. Această dublă construcție perifrastică a fost denumită (pornind de la terminologia gramaticală latină antică), în tratatele moderne, conjugare prin perifrază sau perifrastică, activă, respectiv pasivă (lat. *coniūgātiō periphrastica actīua uel passīua*).

2.1. Conjugarea prin perifrază activă (perifrastica activă) exprima intenția, gândul stăruitor sau iminența realizării acțiunii/stării exprimate de verbul respectiv: *cantātūrus,-a,-um sum*, „am intenția/de gând să cânt", „sunt pe punctul de a cânta". Verbul-copulă se conjugă numai la modurile indicativ, conjunctiv şi infinitiv, numele predicativ (reprezentat de PVA) acordându-se în chip firesc cu subiectul propoziției, în gen, număr şi caz.

La conjunctiv, perifrastica activă exprima ideea de posterioritate, iar la infinitiv era utilizată pentru a exprima, simultan, ideea de viitor, de potențial şi de non-real.

2.2. Conjugarea prin perifrază pasivă (perifrastica pasivă) dădea expresie nuanțelor complementare de necesitate, obligație, datorie: *amandus,-a,-um sum*, „trebuie să fiu iubit(ă)"; *faciendus,-a,-um est*, „trebuie/se cade/e necesar/e bine să fie făcut(ă)". Verbul-copulă se conjugă la modurile semnalate mai sus, la timpurile cunoscute în conjugarea nomală. Gerundivul (PVP) se acordă, ca şi PVA, cu subiectul propoziției, la aceleaşi repere morfologice.

Se pot distinge două tipuri de utilizări ale perifrazei pasive:

2.2.1. construcția personală

Posedă un subiect gramatical şi logic determinat. Subiectul logic se află întotdeauna la cazul dativ, cu valoare de agent (*datīuus auctōris*): *frāter mihi/nōbis rogandus est*, „fratele trebuie să fie rugat de (către) mine/noi", „fratele trebuie rugat

(de noi)”, „trebuie/e bine să-mi/ne rugăm fratele”; *multa mihi/nōbis petenda sunt*, „multe lucruri trebuie să fie cerute de (către) mine/noi”, „multe trebuie cerute de mine/noi”, „trebuie să cer(em) multe lucruri”.

2.2.2. construcția impersonală

Subiectul gramatical este unul generic („oamenii în general”, „lumea”, „se”), neraportabil la o anumită persoană gramaticală. Şi în acest tip de construcție poate fi prezent subiectul logic, exprimat prin intermediul complementului de agent (un substantiv sau un înlocuitor al acestuia la cazul dativ, cu valoare de agent): *rogandum est*, „trebuie rugat”, „e necesar/bine, se cuvine să se facă o întâmpinare”; *mihi rogandum est*, „trebuie să fac o întâmpinare”, „e necesar să depun o cerere”; *moriendum est*, „trebuie să se moară”, „a venit vremea ca oamenii /omul să moară”, „să se moară”.

CAPITOLUL XI

MORFOLOGIA NEFLEXIBILELOR

GENERALITĂȚI. Cea de-a doua mare clasă a unităților morfologice care alcătuiesc inventarul general al părților discursului – tradițional numitele părți de vorbire – este reprezentată de ***neflexibile***. Trăsătura lor fundamentală este dată de ***caracterul invariabil*** al acestor părți ale discursului, independente de categoriile care alcătuiesc reperele flexibilității: genul, numărul, cazul, diateza, modul, timpul etc.

Se grupează în această clasă a părților discursului din ansamblul limbilor IE (antice şi moderne) 4 tipuri de unități morfologice sau morfosintactice*: adverbul, prepoziția, conjuncția şi interjecția. Rolul sintactic al acesteia din urmă, din perspectiva globală a frazei, este nul; din perspectiva mai restrânsă a propoziției, interjecția, de asemenea, nu se implică sintactic, cu o singură excepție (*uae*, care prezintă şi comportament prepozițional, posedând recțiune: + ABL, rar + AC). Eliminarea interjecției păstrează intacte morfologia, sintaxa şi semantica oricărei unități minimale de text (sintagmă / propoziție). În latină, interjecția nu joacă nici un rol gramatical**, ceea ce nu este cazul pentru celelalte 3 unități morfologice, care sunt, într-adevăr, şi unități morfosintactice.

Pe de altă parte, revenind la caracterul invariabil al celor 4 unități, se impune o nouă precizare. Propriu-zis invariabile ca structură morfologică se înfățişează în limba latină numai prepoziția, conjuncția şi interjecția, părți ale discursului care nu îşi modifică în nici un fel aspectul fonetic, prin urmare nu reflectă, în acest plan, vreo implicare paradigmatică, flexionară. În orice poziție contextuală din enunț ar apărea, de la nivelul unei simple sintagme până la acela al frazei, cele 3 părți ale discursului rămân neschimbate formal şi, implicit, semantic. Nu acelaşi este cazul

---

* După terminologia lui Marius Lavency, *op. cit*., 15-16, § 8-9. Perspectiva avansată de savantul belgian este, însă, valabilă – după cum se remarcă mai sus – doar pentru primele trei unități morfosintactice, a patra (interjecția) neavând nici o implicație în plan sintactic (rol, funcție, efect etc.), cel puțin în perimetrul latinei, unde absența interjecției din şirul vorbirii (comutare cu Ø) nu modifică absolut nimic din arhitectura morfo-sintactică şi semantică a propoziției / frazei: eliminată, interjecției nu i se resimte absența. Rezultă de aici că interjecțiile în limba latină, departe de a fi – cum afirmă Marius Lavency – unități morfosintactice „capabile să constituie prin ele singure o propoziție” (*ibid*., 17, § 9) – sunt, de fapt, unități segmentale purtând o încărcătură prin excelență afectivă, deci suprasegmentală. Pe scurt, interjecțiile latine, chiar şi atunci când au sau par a avea o origine verbală (*age, agĭte, agĕdum, agitĕdum, macte / mactī*), sunt mărci morfologice ale afectivității, şi nu succedanee sau comprimate ale propozițiilor.

** Amintitele forme *age, agĭte* etc. sunt, de fapt, imperative transformate în interjecții. Chiar şi atunci când pot fi comutate / substituite printr-un verb, ele nu joacă nici un rol morfosintactic (nu devin predicate), deoarece sunt întotdeauna urmate de verbul propriu-zis, care astfel le explicitează: *age, ī tu* (Plautus), „hai, vino / treci tu!”; *fāre age* (Vergilius), „haide, vorbeşte!”; *agĭtedum, clamorem tollĭte* (T. Livius), „haideți, scoateți un strigăt!”.

adverbului. Invariabil ca gen, număr şi caz, adverbul latin este variabil în planul morfosemantic al criteriului intensităţii, comportându-se în această privinţă absolut la fel ca orice adjectiv obişnuit: prin urmare, ca şi acesta din urmă, adverbul latin posedă trepte sau, în terminologia curentă, grade de comparaţie, care îi modifică structura fonetică în funcţie de rolul morfologic ce îi revine respectivei trepte (comparaţia de superioritate, superlativul).

Adverbul rămâne, în opinia noastră, o parte de vorbire nu complet, ci parţial invariabilă. Ea face trecerea şi legătura de la variabilele propriu-zise (grupul nominal, grupul verbal) la invariabilele propriu-zise (prepoziţia, conjuncţia, interjecţia). Nu întâmplător, adverbul se deosebeşte de invariabilele propriu-zise şi prin faptul că deţine un rol sintactic evident la nivelul propoziţiei – acela de complement al unei forme verbale, personale sau nu –, pe când celelalte 3 invariabile sunt, cel puţin în spaţiul latinei, complet lipsite de vreun rol sintactic.

În sfârşit, se impune să mai notăm şi faptul că, din perspectiva istorică a provenienţei neflexibilelor, numai adverbul, conjuncţia şi prepoziţia descind din idiomul comun IE. Originea spontană a interjecţiei, ca purtătoare morfologică a afectivităţii, se află în afara oricărui dubiu, dacă admitem că până şi anumite forme verbale (precum *age, agĭte* etc., deja menţionate) şi-au putut pierde, sub acest imperiu, caracteristica fundamentală a flexibilităţii.

I. **ADVERBUL**

DEFINIŢIE ŞI ROL MORFOSINTACTIC. Este partea de vorbire parţial neflexibilă care, determinând o altă parte de vorbire – în general şi preponderent, un verb, dar şi un substantiv, un substitut al acestuia, un adjectiv sau un alt adverb –, îi scoate în evidenţă o trăsătură caracteristică, de regulă prin circumstanţierea înţelesului general al părţii de vorbire respective. Să comparăm două situaţii din limba română.

În propoziţia *Ana merge la şcoală*, faţă de propoziţia simplă *Ana merge* (sau *doarme, cântă, mănâncă* etc.), complementul de loc *la şcoală*, exprimat printr-un substantiv determinat prepoziţional, indică direcţia deplasării, neoferind nici o informaţie privitoare la circumstanţele efectuării acestei deplasări. Într-o variantă îmbunătăţită informaţional a propoziţiei iniţiale, şi anume, de exemplu, *Ana merge repede la şcoală*, prin introducerea adverbului *repede* autorul enunţului aduce informaţii suplimentare, necesare de altfel, privitoare tocmai la circumstanţele modale ale respectivei deplasări: aici, „în viteză” (în opoziţie cu alte circumstanţe: „încet”, „devreme”, „târziu”, „azi”, „singură” etc.).

Determinând esenţialmente un verb, a cărui acţiune sau stare o circumstanţiază, dar şi un substantiv, un adjectiv, un pronume, un numeral sau chiar un alt adverb – deci, practic, putând determina orice parte de vorbire flexibilă sau pe sine însuşi, jucând astfel rolul unui „determinant universal” –, adverbul îndeplineşte din punct de vedere sintactic funcţia de c o m p l e m e n t, prin excelenţă.

ORIGINEA ADVERBULUI LATIN. După cum se cunoaşte[*], neflexibile cu rol / funcţie de adverb au existat încă din IE comună. Încă de atunci, unele forme,

[*] *ILR*, I, 197-198. Bibliografia recentă a neflexibilelor în general şi a adverbului în special apud Ioana Costa, *Neflexibile indo-europene*. Bucureşti, Editura Roza Vânturilor, 1999. Din bibliografia adverbului latin nu pot lipsi: I. Fischer, *Les adverbes latins en -im*, în *Bulletin Linguistique*, XV (1947), 62-68; F. Cupaiuolo, *La formazione degli avverbi in latino*. Napoli, Libreria Scientifica, 1967; Harm Pinkster, *On Latin Adverbs*. Amsterdam – London, North-Holland, 1972; W. Pecoraro, C. Pisacane, *L'avverbio*. Bologna, 1984.

„împietrite” (sau „încremenite”), ale flexiunii nominale funcționau ca adverbe: este vorba de aşa-numitele cazuri „concrete” ale numelui – ablativ, instrumental şi locativ – care serveau, şi în epoca de comunitate a indo-europenității, exprimării unor valori circumstanțiale. Încetând, astfel, să fie vii în flexiune, respectivele cazuri se transformau în cuvinte autonome, deci într-o categorie morfosintactică nou apărută, aceea a adverbului.

Prin urmare, cel mai pertinent criteriu de clasificare a adverbului latin rămâne cel istoric, aşadar din perspectiva originii şi a formării acestei părți a discursului. Perspectiva istorică luminează şi, în consecință, lămureşte descrierea gramatical-sincronică a acestei categorii, ca – de altfel – a oricărei categorii morfosintactice.

CRITERIUL ISTORIC DE CLASIFICARE A ADVERBULUI LATIN. Adverbele formate pe baza încetării funcționării unuia dintre cazurile (concrete, dar nu numai) din IE comună au devenit în limba latină *adverbe primare*. Pe de altă parte, latina, ca oricare altă limbă IE antică, şi-a creat singură adverbe noi şi proprii, prin intermediul derivării cu sufixe sau prin transformare morfologică (adverbializare). Aceste *adverbe noi*, derivate cu sufixe sau provenind din alte părți de vorbire, alcătuiesc, prin urmare, cea de-a doua clasă de adverbe latine, din perspectiva formării lor istorice. Le vom trece pe ambele rapid în revistă.

ADVERBE PRIMARE. Majoritatea acestor adverbe, vechi şi uzuale în latină, prezintă corespondente în alte limbi IE antice*: *ante*, „înainte”; *cōram*, „în față”, „de față”, „în persoană”; *herī* / *here*, „ieri”; *iam*, „acum”, „deja”; *immō*, „dimpotrivă”, „ba chiar”, „mai mult” (formație, în plus, expresivă); *ita*, „în acest fel”, „astfel”, „aşa”; *mox*, „în curând”, „de îndată”; „după aceea”, „apoi”; *num*, „poate că”, „oare”; *post*, „în urmă”, „înapoi”, „după aceea”, „apoi”; *satis*, „de ajuns”, „destul”, „suficient”; *secus*, „altfel (decât trebuie)”, „rău”; *tam*, „atât (de)”, „în aşa măsură”; *tum*, „atunci”, „apoi”.

Din acelaşi grup de adverbe vechi, primare din punct de vedere istoric, „pure” sau „independente” din punctul de vedere al formării lor, fac parte şi următoarele (obscure ca etimologie): *ferē*, „aproape”, „cam”, „de obicei”, „în general” (uneori postpus în raport cu cuvântul determinat); *fermē* (considerat superlativul lui *ferē*, dar nu în mod cert), „cam”, „aproape”, „aproape întotdeauna”, „de obicei”; *item*, „la fel”, „de asemenea”; *paene*, „aproape”; *palam*, „pe față”, „sub ochii tuturor”; *praesertim*, „mai cu seamă”, „mai ales”, „în special”; *saltem* / *saltim*, „cel puțin”, „măcar”; *uix*, „cu greu”, „de-abia”.

Ca şi în alte limbi IE antice, şi în latină adverbele primare aparțin fondului principal lexical, tocmai pentru că – deşi puțin numeroase – ele apar frecvent folosite.

ADVERBE NOI: I. DERIVATE. În epoca istorică, procedeul cel mai frecvent utilizat de formare de noi adverbe a fost acela de *derivare cu sufixe*, foarte productiv datorită comodității oferite vorbitorilor prin stereotipia aplicării elementului formativ, sufixul.

Încă din epoca arhaică s-au creat noi adverbe prin intermediul sufixului *-tus*, modelul fiind oferit de câteva adverbe vechi, conținând un sufix (*-t-*) reperabil în plan IE: *intus*, „înăuntru”, „dinăuntru” (*in* + *-tus*); *subtus*, „dedesubt” (*sub* + *-tus*). Pornind de aici, utilizarea sufixului s-a extins, creându-se prin intermediul lui

* Pentru detalii comparative a se vedea *ILR*, I, 198. Unele dintre adverbele sus-menționate au o etimologie neclară.

adverbe denominative (aşadar, formate de la baze nominale: substantive şi adjective): *antīquĭtus*, „din vechime”, „de multă vreme”, „în timpurile vechi”; *caelĭtus*, „din cer”, „din înălțime”; *dīuīnĭtus*, „din / prin voia zeilor”, „divin”, „perfect”, „minunat”; *fundĭtus*, „din temelie”, „din rădăcină”, „complet”; *humānĭtus*, „potrivit cu soarta omului”; „amabil”, „generos”; *penĭtus*, „în adâncime”, „în profunzime”; „din rădăcini”, „complet”; *prīmĭtus*, „la început(uri)”, „inițial”.

De o bună răspândire s-a bucurat, de asemenea încă din epoca arhaică, sufixul *-tim*. La origine, el a reprezentat secvența finală a unei forme de acuzativ singular al unor substantive de declinarea a III-a, teme vocalice: *parti-m* (‹ *pars, -rtis*, „parte”), „în parte”; *fati-m* (‹ **fatis*, cf. *fatērī*, „a arăta”, „a exprima”), „din plin”, „abundent”. Odată „pietrificată”, această secvență finală, analizată ca atare, a fost desprinsă şi ataşată ca sufix la teme adjectivale şi verbale (mai ales de conjugarea I). Prin urmare, nu se poate afirma că această formație este prin excelență nici nominală, nici verbală – cum s-a susținut pe rând[*] –, ci în egală măsură denominativă şi deverbativă, câtă vreme exemplele existente aparținând celor două tipuri de formație sunt sensibil egale:

-tim denominativ, în *tribūtim*, „pe triburi” (‹ *tribus,-ūs*); *proprītim*, „conform cu trăsăturile sale specifice” (‹ *proprius,-a,-um*); *fortunātim*, „în chip fericit” (‹ *fortūna* sau *fortunātus,-a,-um*? mai degrabă de la acesta din urmă); *scelerātim*, „în mod criminal” (‹ *scelus* sau *scelerātus*? de asemenea, mai ales aici, este mai probabilă originea adjectivală, substantivul *scelus* neposedând în flexiune vocala *-ā-); aceruātim*, „cu grămada”, „în masă” (‹ *aceruus*); *cūriātim*, „pe curii” (‹ *cūria*); *centuriātim*, „pe centurii (‹ *centuria*) etc[**].

-tim deverbativ, în *carptim*, „separat”, „parțial” (‹ *carpĕre*); *contemptim*, „disprețuitor” (‹ *contemnĕre*); *raptim*, „în mare grabă”, „în fugă” (‹ *rapĕre*); *certātim*, „pe întrecute” (*certāre*); *nōminātim*, „indicând numele”, „pe nume” (‹ *nōmināre*); *sēparātim*, „separat”, „aparte” (‹ *sēparāre*) etc.

-tim ataşat la baze pronominale: *nostrātim*, „în felul nostru”; *uestrātim*, „în felul vostru”; *meātim, tuātim, suātim* (formate analogic, cu desprinderea sufixului *-ātim* prin falsă analiză, sprijinit şi de o serie de exemple similare de *-tim* denominativ, ataşat unor substantive de declinarea I şi nu numai: *centuriātim*, *curiātim, turmātim*, dar şi *generātim, gregātim, oppidātim* etc., şi sprijinit de asemenea de exemplul oferit de o serie de adverbe cu *-tim* deverbativ, ataşat temelor conjugării I: listei citate în paragraful precedent îi adăugăm adverbul *datātim*).

-tim ataşat unei baze neflexibile (alt adverb sau prepoziție): *interduātim*, „arareori” (‹ *interdum*, plus *-ātim* prin falsă analiză: cf. paragraful precedent); *interatim*, „între timp” (‹ *inter* + *-ātim*, sufix desprins prin falsă segmentare – cf. *supra* – şi devenit foarte productiv în latina târzie); *iuxtim*, „de aproape”, „alături” (‹ *iuxtā*, probabil prin haplologie ‹ **iuxtātim*); *uicissātim*, „rând pe rând” (‹ *uicissim*); *uīcātim*, „cartier de cartier”, „stradă de stradă”, „sat de sat”; „prin / în sate” (‹ *uīcus*, cf. *supra*).

-sim (ca variantă a lui *-tim*), creat analogic de la baze verbale cu tema de supin / participiu în **-so-*: *pulsum* (‹ *pellĕre*) a oferit baza adverbului *pulsim* (*puls-im*), „respingător”, după modelul *carpt-im* (‹ supin *carpt-um*), *contempt-im* (‹ supin *contempt-um*), *rapt-im* (‹ supin *rapt-um*). Tot astfel: *cursim*, „în goană” (‹ supin *curs-um*, infin. *currere*); *sparsim*, „ici şi colo” (‹ *spars-um*, infin. *spargere*); adverbul

[*] Pentru ambele puncte de vedere, cf. *ILR*, I, 200.
[**] Exemple suplimentare în *ILR*, I, 200.

citat mai sus, *uicissim*, „invers”, „iarăşi”, „la rândul său”, este printre rarele formaţii denominative în *–sim* (‹ *uicis*, „schimb[are]”, „alternanţă”).

Complexe ca formaţie, adverbele în *-im* s-au creat de-a lungul întregii latinităţi, mai ales în epoca imperială, când productivitatea lor ajunge maximă: se pare că, statistic vorbind, circa jumătate din numărul total al adverbelor în *-im* au apărut în epoca Imperiului[*].

Unul dintre cele mai productive sufixe în crearea de adverbe, din epoca arhaică până în aceea imperială târzie, a fost şi *-(ĭ)ter*. Baza de pornire au reprezentat-o în special adjectivele şi participiile cu flexiune după declinarea a III-a, iar în epoca arhaică şi în aceea de recrudescenţă a arhaizării (sec. al II-lea im-perial) şi adjectivele cu tema în *-o-/-e-*, deci flexionate după declinarea a II-a.

Modelul formativ este probabil să fi fost dat de adverbul modal-comparativ *aliter*, „altfel” (‹ **ali-teros*), care conţine sufixul IE tipic pentru exprimarea ideii de comparaţie, **-tero-*, întrucât prin intermediul acestuia se realiza, în plan mai general, opoziţia, contrastul dintre două obiecte gramaticale: el avea, prin urmare, o valoare diferenţială, atestată pe larg de greacă şi de grupul indo-iranian[**]. După modelul lui *alĭter*, prin atracţie semantică şi paralelism, s-a creat *parĭter*, „la fel”, „în mod egal”, „asemănător”; sufixul *-ter* s-a extins apoi la adjectivele de declinarea a III-a, care îl conţineau pe *-i-* în temă (*acrĭter, fortĭter, grauĭter, lēnĭter, turpĭter* etc.). În paralel, el s-a ataşat şi la temele unor foste participii, ca *prūdenter* (‹ *prūdens,-ntis*), *sapienter* (‹ *sapiens,-ntis*), *pudenter* (‹ *pudens,-ntis*) etc. Prin falsă analiză şi pe cale analogică s-a desprins sufixul *-ĭter* (de la adjectivele cu tema în *-i-*), utilizat în formarea de adverbe de la adjective cu tema în -o-/-e-: *aequĭter* (‹ *aequus,-a,-um*), *blandĭter* (‹ *blandus,-a,-um*), *largĭter* (‹ *largus,-a,-um*), *pūrĭter* (‹ *pūrus,-a,-um*), *saeuĭter* (‹ *saeuus,-a,-um*) etc.

Productivitatea sufixului *-(ĭ)ter* a crescut în epoca imperială, mai ales în cea târzie (secolele al IV-lea şi al V-lea), când autorii creştini îl utilizează cu predilecţie, dar nu numai ei, ci şi autorii de glose, de scholii, anonimii autori ai textelor epigrafice etc. Câteva exemple specifice: *affābilĭter*, „afabil”, *corporālĭter*, „fizic”, „materialmente”, *incorporālĭter*, „imaterial”, *dignanter*, „binevoitor”, *incomparābilĭter*, „incomparabil”, *ineffābilĭter* „în mod inexprimabil”, *implācābilĭter*, „implacabil”, „înverşunat”, *immortālĭter*, „etern”, *mortālĭter*, „ca muritor” etc.

ADVERBE NOI: II. CREATE PRIN TRANSFORMARE. Foarte frecvent utilizat în epoca istorică a fost şi procedeul *transformării în adverbe* a anumitor forme cazuale aparţinând unor adjective (inclusiv participii cu valoare adjectivală) şi substantive. Unor forme cazuale li s-au atribuit valori adverbiale în special în epoca arhaică şi în cea republicană, când, faţă de epoca imperială, procedeul a fost dominant. Cazurile afectate au fost în primul rând cele cu valenţe concrete, dar nu numai:

1) instrumentalul singular, desinenţa *-ē*

Procedeul a fost curent la temele nominale în *-o-/-e-*: *benē* (‹ *bonus,-a,-um*), *clārē* (‹ *clārus,-a,-um*), *līberē* (‹ *līber,-a,-um*), *pulchrē* (‹ *pulcher,-ra,-rum*), *ual(ĭ)dē* (‹ *ualĭdus,-a,-um*) etc. În epoca imperială, mai ales la autorii creştini, frecvenţa acestui tip de formaţie rămâne ridicată, datorită creării, pe cale analogică, de noi

[*] *Ibidem*.

[**] *Ibid*., 142, 201: se regăseşte, în latină, la câteva adjective pronominale cu valoare marcat opoziţională (*alter, uter* etc.), ca şi la anumite adjective propriu-zise, care indică plasarea în timp şi spaţiu (*dexter, extĕrus, infĕrus, postĕrus, sinister, supĕrus* etc.).

adverbe*: *angelĭcē, christiānē, correptē, extraordināriē, fructuōsē, imperfectē* etc. În latina imperială, în special în cea târzie, adverbele în *-ē* le concurează pe cele în *-ō* şi chiar, uneori, li se substituie.

2) ablativul singular, desinenţa *-ō*

Cele mai numeroase adverbe s-au format de la ablativul temelor în *-o-/-e-*, respectiv de la adjectivele corespunzătoare, ca şi de la participii, numerale, pronume: *continuō* (‹ *continuus,-a,-um*), *perpetuō* (‹ *perpetuus,-a,-um*), *rārō* (‹ *rārus,-a,-um*), utilizat în paralel cu *rārē* şi *rārenter*; *consultō* (‹ *consulĕre*), *merĭtō* (‹ *merēre* / *merērī*) etc.; *prīmō* (‹ *prīmus,-a,-um*), *secundō* (‹ *secundus,-a,-um*), *tertiō* (‹ *tertius,-a,-um*); *quartō* (‹ *quartus,-a,-um*) etc.; *eō* (‹ *is, ea, id*), *hoc* (‹ *hic, haec, hoc*), *hāc* (‹ *hic, haec, hoc*), *illō* (‹ *ille,-a,-ud*), *istō* (‹ *iste,-a,-ud*), *quō, quā* (‹ *qui, quae, quod*) etc.

Procedeul, fără să scadă semnificativ ca frecvenţă, rămâne productiv şi în latina imperială, când, pe cale analogică, apar pentru prima oară adverbe ca *dubiō* (faţă de clasicul *dubiē*), *iterātō* (faţă de clasicul *itĕrum*), *inspērātō* (paralel cu *inspērātē*) etc.

Adverbele în *-ō* au avut întâietate în uz faţă de adverbele, formate tot de la vechi ablative, aparţinând unor teme nominale de la alte declinări: în *-ā* (vezi temele pronominale de mai sus, la care se adaugă, de la teme adjectivale: *citrā*, *infrā*), în *-ĕ* (pentru declinarea a III-a: *fortĕ, noctĕ, rītĕ,* paralel cu *rītū*), în *-ū* (pentru declinarea a IV-a: *diū, noctū* – paralel cu mai vechiul *noctĕ* şi formând pereche cu *diū*, în sintagma *diū noctūque*, „zi şi noapte”, *noctū diūque*, „id.” etc.).

3) acuzativul singular, desinenţa *-m*

De la forma de AC sg de genul neutru – aşa-numitul acuzativ de relaţie sau de calificare – al temelor în *-o-/-e-*, în cea mai mare parte adjective sau numerale cu formă adjectivală, s-au creat şi au funcţionat de-a lungul întregii latinităţi numeroase adverbe cu valoare modal-cantitativă, precum: *ceterum*, „de altminteri”, „dar, de fapt”, „dar totuşi” (‹ *ceterus,-a,-um*, „celălalt”); *multum*, „(prea) mult”, „foarte”, „cu mult” (‹ *multus,-a,-um*, „mult”); *nimium*, „prea (mult)”, „foarte (mult)”, „extraordinar” (‹ *nimius,-a,-um*, „prea mare”, „peste / fără măsură (de)”, „foarte mare”); *paulum*, „(prea) puţin” (‹ *paulus,-a,-um*, „mic”, „puţin”); *prīmum*, „mai întâi”, „în primul rând”, (‹ *prīmus,-a,-um*, „cel dintâi”, „primul”); *secundum*, „în al doilea rând”, „în urmă” (‹ *secundus,-a,-um*, „următor”, „al doilea”); *sōlum*, „numai” (‹ *sōlus,-a,-um*, „singur”, „numai el / ea”) etc.

Acuzativul adverbial a fost productiv şi la temele în *-i-*, ale adjectivelor de declinarea a III-a, precum: *facĭle*, „uşor” (coincizând direct cu forma de neutru singular), *difficĭle*, „greu”, *dulce*, „plăcut”, „cu farmec”, *sublīme*, „în aer”, „în înălţime”, „(pe) sus”, *suāue*, „plăcut”, „încântător” etc.

Încă din epoca arhaică, adverbializarea adjectivului / numeralului şi a substantivului s-a produs atunci când acestea erau precedate de o prepoziţie: *admŏdum*, „în total”, „în întregime”, „cu totul” (‹ *ad* + *modus*); *extemplō*, „pe dată”, „imediat”, „la moment” (‹ *ex* + *templum*); *imprīmīs*, „mai întâi de toate”, „mai ales”, „în primul rând” (‹ *in* + *prīmus*), probabil prin simplificarea sintagmei *in prīmīs rēbus*, „printre primele lucruri”; *inuicem*, „cu rândul”, „cu schimbul”, „alternativ”, „reciproc” (‹ *in* + *uicis*), uneori substantivul adverbializat utilizându-se, la acelaşi caz, fără prepoziţie (*uicem*, „cu rândul”, „pe rând”, „succesiv”) etc.

---

* Bibliografie şi trimiteri suplimentare în *ILR*, I, 198.

4) nominativul singular

A servit şi el creării de adverbe, dar într-o măsură redusă şi limitată la epoca arhaică, după care procedeul s-a dovedit şi a rămas ineficient, slab productiv.

Baza de pornire au constituit-o anumite participii cu valoare adjectivală, conţinând tema de perfect a verbului *uertĕre* / *uortĕre*, „a întoarce”, „a schimba”, temă precedată de prepoziţii sau adverbe care nu au reuşit să oblige participiul-adjectiv să respecte recţiunea (în speţă, cazul AC sg.): *aduersus*, „în faţă”, „împotrivă”; „înainte”, „în întâmpinare”; *prorsus* (arh. *prōsus*), „drept înainte”, „direct”; „întru totul”, „întocmai” (‹ *prō* + *uorsus*, PPP arhaic al verbului *uertĕre* / *uortĕre*); *quorsus*, „în ce / care direcţie?”, „încotro?”, „în ce scop?”, „la ce bun?” (‹ *quō* + *uorsus*); *rursus*, „înapoi”; „pe de altă parte”, „apoi”, „la rândul său” (‹ *re*- + *uorsus*). Iniţial, este probabil că aceste participii derivate cu prefixe (preverbe) sau compuse (cazul lui **quōuorsus* › *quorsus*) au funcţionat adjectival, caracterizând un substantiv. Ulterior, s-a trecut de la determinarea nominală la cea verbală, producându-se astfel adverbializarea adjectivelor cu formă de N sg masc.[*].

Dar şi substantivele au contribuit, pe cât se pare, la formarea de adverbe prin intermediul cazului N sg. La origine, au fost astfel de substantive (precedate, de asemenea, de prepoziţii) şi adverbele *co(m)mĭnus*, „de aproape”, „corp la corp”, „în apropiere”; „imediat”, „direct” (*cum* + *manus*?); *ēmĭnus*, „de departe”, „de la distanţă” (*ē[x]* + *manus*?); *prōtĭnus*, „drept înainte”, „mai departe”; „fără oprire”, „în continuare”; „numaidecât”, „imediat (după)”, „îndată”; „de aici încolo” (*prō* + *tenus* [?], ultimul fiind un substantiv neutru invariabil, cu sensul de „coardă”, „frânghie întinsă”). În cazul unor adverbe ca *nūper* sau *super* (analizabile în *nūp*- + -*er, sup*- + -*er*: pentru primul există, totuşi, atestată forma adjectivală de AC sg *nūpĕrum*, la Plautus, *Capt*. 718), originea adjectivală, deşi plauzibilă, rămâne, totuşi, incertă[**].

Utilizarea adverbială a unor adjective de declinarea a III-a la N sg masc, precum *praeceps*, „în prăpastie”, „la fund”, *recens*, „de curând”, „abia” sau *repens*, „deodată”, „pe neaşteptate”, aparţine în exclusivitate registrului literar şi va fi avut loc, poate, sub impulsul modelului oferit de adjectivele neutre de aceeaşi declinare, adverbializate ca atare (cf., *supra*, *dulce, suāue, sublīme* etc.). Un argument în favoarea caracterului recent şi livresc al procedeului îl constituie existenţa în limbă a unor adverbe-dublet, uzuale de altfel, „replica” obişnuită, prozaică am spune, a unor formaţii cu un caracter prin excelenţă poetic: este vorba de dubletele *praecipiter* (în paralel, şi *praecipitātim* şi *praecipitanter*), *recenter* (cf. *recentissimē*, Plinius, *NH* XVIII, 192) şi *repente*.

CRITERIUL SEMANTIC DE CLASIFICARE A ADVERBULUI LATIN. Din punctul de vedere al sensului pe care îl conţin, adverbele reprezintă în limba latină,

---

[*] Bibliografie apud *ILR*, I, 199, notele 10-11. Se admite explicarea fixării nominativului în utilizare prepoziţională şi, de aici, a adverbializării participiilor (după modelul lui *uorsus* / *uersus*) prin independenţa originară a numelui la cazul N sg, ca şi prin existenţa unor modele (adverbele în -*tus*: *intus, penĭtus, subtus* etc.).

[**] *Super*, ca şi *inter* (citat în *ILR*, I, 199), reprezintă, mai curând, utilizări adverbializate în epocă istorică şi cu valenţe poetico-stilistice ale unor prepoziţii propriu-zise, de aceea aducerea lor în discuţia de mai sus considerăm că nu este suficient de relevantă. Pentru o segmentare *nū-per* (‹**nunc-per*?) pledează adverbe de timp de tipul *parumper* (‹ *parum* + -*per*), *paulisper* (‹ *paulum* + -*per*, unde *paulīs* va fi reprezentat ABL pl ‹ *paulus,-a,-um*), *aliquantisper* etc.

ca, de altfel, în toate limbile IE antice şi în continuatoarele lor, indicatori ai circumstanţelor (legate în primul rând de o formă verbală, în al doilea rând evidenţiate şi pe alte căi), sub „patronajul” general al cărora se desfăşoară relatarea cuprinsă în enunţul auctorial dat.

Marea majoritate a adverbelor din latină prezintă un semantism legat de circumstanţe concrete:

a) adverbe de ***loc***

1. spaţiul general

hic, „aici”; *ibī*, „acolo”; *ibīdem*, „tot acolo”, „în acelaşi loc”; *istic*, „în acest loc”, „colea”; *illic*, „în acel loc”, „acolo”; *intus**, „înăuntru”; *foris**, „(în) afară”; *undĭque**, „peste tot”, „în toate direcţiile”; *alĭbī*, „într-alt loc”, „altundeva” etc. Determinarea interogativă caracteristică acestei subclase este „unde?” (lat. *ubi*?).

2. punctul / spaţiul de pornire

*hinc***, „de aici”, „din acest loc”; *illinc*, „de acolo”, „din partea aceea”; *istinc*, „de acolo”, „de-acolea”; *inde***, „din locul acesta”, „de aici”, „de acolo” (polarizare demonstrativă); *indīdem*, „din acelaşi loc”, „tot de acolo”; *intus*, „dinăuntru”; *foris*, „din / de afară”, „de la străini”; *aliunde*, „din alt loc”, „din altă parte”; *undĭque*, „din toate părţile”, „de peste tot” etc. Determinarea interogativă specifică este „de unde?” (lat. *unde*?).

3. direcţia

hūc, „încoace”, „spre acest loc”; *illūc***, „într-acolo”, „spre acel loc”; *istuc* / *isthūc*, „într-acolo”; *eō****, „acolo”, „în / la / spre locul acela”; *eōdem*, „spre acelaşi loc”, „tot într-acolo”; *aliō*, „spre alt loc”, „în altă direcţie”, „în altă parte”, „altundeva” etc. Determinarea interogativă corespunzătoare acestei subclase este „încotro?” (lat. *quō*?).

4. traseul ales

hāc, „pe aici”; *illāc*, „pe acolo”, „de partea aceea”; *istāc*, „pe acolo”, „prin partea aceea”; *eā*, „pe aici / pe acolo”; *eādem***, „tot pe aici / acolo”, „pe acelaşi drum”; *aliā*, „prin / pe altă parte”, „pe alt drum” etc. Caracteristica interogativă a subclasei de faţă este „pe unde?” (lat. *quā*?).

b) adverbe de ***timp***

1. timpul general

nunc, „acum”, „în momentul acesta”; *hodiē*, „azi”, „astăzi”, „în prezent”, „în ziua de azi”; *cras*, „mâine”; *nūper*, „adineaori”, „nu e multă vreme de când”, „de curând”, „mai înainte”; *modo*, „acum”, „în clipa asta”, „de curând”, „mai înainte”, „curând după aceea”; *anteā*, „mai înainte”, „altădată”; *posteā*, „după aceea”, „apoi”; *quondam*, „odată”, „cândva”, „odinioară”, „altădată”; *ōlim*, „în vremea aceea”, „odată”, „odinioară”; *dein(de),* „după aceea”, „apoi”, „mai departe”; *prīdiē*, „cu o zi înainte”, „în ajun”; *postrīdiē*, „în ziua următoare”, „a doua zi”; *māne*, „dimineaţa”, „de dimineaţă”; *noctū*, „în timpul nopţii”, „pe timp de noapte”,

---

* Prezintă un dublu semantism local, cf. *infra*.
** Posedă şi semantism temporal, cf. *infra*.
*** Pentru semantismul cantitativ, cf. *infra*.

„noaptea”; *(inter)diū*, „în timpul zilei”, „ziua”; *tardē**, „târziu”; *statim***, „pe dată”, „imediat”, „îndată”; *extemplō*, „id.”; *inde*, „apoi”, „după aceea”; *numquam* / *nunquam*, „niciodată”; *nonnumquam*, „uneori”; *illūc*, „atunci”, „în acel moment”; *eādem*, „în acelaşi timp”, „totodată” etc. Determinarea interogativă specifică acestei subclase este „când?” (lat. *quandō*?).

2. momentul inițial (pornirea în timp)

dūdum, „de multă vreme”; „de puțin timp” (polarizare semantică), „de curând”, „adineaori”; *iam*, „deja”, „deja de…”; *iam dūdum* / *iamdūdum*, „încă de mult”; „pe dată” „imediat”, „fără întârziere” (polarizare semantică); *(iam)diū****, „(încă) de mult timp”; *prīdem*, „de mult timp”, „dinainte”, „de mai înainte”, „de altă dată”; *hinc*, „din acest moment”, „de acum (înainte)”; *inde*, „din acel moment”, „de atunci” etc. Determinarea interogativă caracteristică este „(începând) de când?”, „de cât timp?” (lat. *quamdūdum*?).

3. durata

*diū**, „mult timp”, „multă vreme”; *tam diū* / *tamdiū*, „atâta timp”, „aşa de multă vreme”; *parumper*, „pentru puțin timp”, „puțină vreme”, „o clipă”; „în scurt timp”; *paulisper*, „puțin timp”, „câteva clipe / momente”, „puțin”; *aliquantisper*, „câtva timp” etc. Caracteristica interogativă este „cât timp?” (lat. *quamdiu*?).

c) adverbe de ***cantitate***

1. cantitatea propriu-zisă

multum, „mult”, „foarte”; *parum*, „puțin”; *plus*, „mai mult”; *minus*, „mai puțin”; *plūrĭmum***, „foarte mult”, „în foarte mare cantitate”; *minĭmum*, „foarte puțin”, „cel (mai) puțin”; *nimis*, „prea (mult)”, „foarte / tare mult”, „extraordinar de / cât”; *nimium*, „prea (mult)”, „foarte (mult)”, „extraordinar”; *satis*****„„suficient”, „destul”, „de-ajuns”; *aliquantum*, „destul de mult”, „o bună bucată de…”; *aliquantŭlum*, „puțin” etc. Determinarea interogativă specifică este „cât?” (lat. *quantum*?).

2. măsura

multō, „cu mult”; *paruē*, „(cu) puțin”; *nimiō*, „peste măsură de mult”, „extraordinar”, „cu mult prea mult”; *tantō opĕre* / *tantōpĕre*, „în aşa măsură”, „până-ntr-atâta”, „atât de mult”; *tantō*, „cu atât de mult”; *eō*, „cu atât”, „întru atât”, „până la un asemenea punct”, „până acolo”; *longē*, „cu mult / totul”; *plūrĭmum*, „în foarte mare măsură”, „cât mai mult posibil” (de obicei, precedat de *quam*); *aliquantō*, „întrucâtva”, „în bună măsură”, „oarecum”, „cu puțin”; *aliquantŭlō*, „(cu) puțin”; *aliquātĕnus*, „până la un anumit punct”, „întrucâtva”, „oarecum” etc. Interogația caracteristică acestei subclase este „în ce măsură?” (lat. *quantōpĕre*?).

3. frecvența

semel, „o (singură) dată”; „(pentru) prima oară”, „mai întâi”; *bis*, „de două ori”; *totiē(n)s*, „de atâtea ori”; *identĭdem*, „de multe ori”, „mereu”, „tot timpul”, „fără încetare” etc. Determinarea interogativă specifică este „de câte ori?” (lat. *quotiē[n]s*).

---

* Prezintă şi semantism modal: „încet”.

** Atestă şi semantism local: „fără a se mişca din loc”, „pe loc”.

*** Pentru omonimul său, cf., *supra*, b. 1.

**** Poate avea şi un semantism modal: „destul de / prea bine”, „binişor”, „aşa şi-aşa” etc.

Numeroase adverbe latineşti oferă şi un semantism asociat unor circumstanțe abstracte:

A) adverbe ***generale*** de ***mod***

Indică circumstanța modală cea mai largă, în cadrul căreia se desfăşoară acțiunea / starea exprimată de verb, fără specificații precise:

– modale în *-ē: auārē*, „cu sete de câştig"; *aptē*, „strâns", „potrivit"; *benē*, „bine"; *malĕ*, „rău"; *misĕrē*, „jalnic", „nefericit"; *ornātē*, „cu grijă", „ales" etc. Baza de pornire o reprezintă adjectivele (inclusiv participiile perfecte) cu forme flexionare după declinările a II-a (pentru masculin şi neutru) şi I (pentru feminin).

– modale în *-ō*: *merĭtō*, „pe drept", „pe bună dreptate"; *sēcrētō*, „separat", „în secret", „pe ascuns"; *tūtō*, „în siguranță", „fără primejdie" etc. Baza de pornire este aceeaşi ca la modalele în *-ē*: predilecte rămân, însă, participiile perfecte.

– modale cu finala dublă *(-ē/-ō)*: *certē / certō*, „sigur", „cu siguranță", „desigur", „fără îndoială"; *rārē / rārō*, „rar", „rareori"; „din loc în loc"; *tacĭtē / tacĭtō*, „pe tăcute", „în tăcere"; „în secret"; *uērē / uērō*, „cu dreptate", „pe drept"; „cu adevărat", „realmente"; „într-adevăr", „desigur" etc. Diferențele de sens sunt minime.

– modale în *-(ĭ)ter: alacrĭter*, „cu vioiciune"; *ferōcĭter*, „cu sălbăticie"; *fidēlĭter*, „cu credință"; *flēbilĭter*, „plângător"; *suāuĭter*, „(în chip) plăcut"; *ūtilĭter*, „folositor" etc. Baza de pornire o constituie adjectivele flexionate după declinarea a III-a (mai puțin participiile prezente). În *-ter* se termină adverbele derivate de la participii prezente (inclusiv de la cele devenite adjective sau substantive): *flagranter*, „cu ardoare" (‹ *flagrans*); *nocenter*, „dăunător" (‹ *nocens*); *sapienter*, „cu înțelepciune" (‹ *sapiens*); *uigilanter*, „atent", „vigilent" (‹ *uigĭlans*) etc.

– alte modale duble (*-ē/-ĭter*): *firmē / firmĭter*, „hotărât", „cu putere", „solid"; *hūmānē / hūmānĭter*, „ca / potrivit cu un om cu judecată"; „agreabil", „binevoitor"; „omeneşte"; *parcē / parcĭter*, „cu economie / moderație", „(prea) puțin". Diferențele de sens între dublete sunt nerelevante.

– alte terminații: *-tus* (*hūmānĭtus*, „după soarta omului"), *-tim* (*raptim*, „repede"; *furtim*, „pe furiş"; *gregātim*, „în turmă", „în masă" etc.), *-sim* (*uicissim*, „la rândul său"; *exim*, „apoi" etc.), *-īs* (*grātīs*, „pe degeaba" ‹ *gratiīs; imprīmīs*, „mai întâi de toate", „în primul rând" ‹ *in prīmīs [rēbus],inprīmīs* etc.) etc.

B) adverbe ***speciale*** de ***mod***

1. dubitative

forte, „din întâmplare", „întâmplător" (ABL sg. ‹ *fors,-rtis*, „întâmplare", „soartă"); *fortasse*, „poate", „cumva"; „cam", „aproximativ"; *fortassean* (‹ *fortasse* + conjuncția *an*), *fortassis* (‹ *fortasse* + conjunctivul *sīs*), „poate", „probabil"; *forsan*, „poate să fie cazul ca …", „poate (că)" (‹ *fors* + *an*); *forsit*, „să punem cazul că …", „poate", „să zicem că …" (‹ *fors* + *sit*); *forsĭtan*, „poate (că …)" (‹ *fors* + *sit* + *an*) etc.

2. interogative

-ne, „oare?", „oare nu ?" (enclitic, în interogații directe); „dacă", „sau" (enclitic şi corelativ în interogații indirecte)

nonne, „nu-i aşa că?", „oare nu?", „nu-i adevărat?" (în interogații directe, când se aşteaptă un răspuns afirmativ sau o confirmare); „dacă nu" (în interogații indirecte) (‹ *non* + *-ne*).

num, „oare?”, „poate că” (în interogații directe, la care răspunsul așteptat este negativ); „dacă într-adevăr”, „dacă (cumva)” (în interogații indirecte).

numne, „oare?” (în interogații directe, când răspunsul așteptat este negativ) (*num* + -*ne*).

numnam, „oare?”, „oare cumva?”, „căci oare?” (cf. *num, numne*: format din *num* + conjuncția coordonatoare copulativă explicativă *nam*).

utrum, „care lucru din două?”, de aici „oare?” (este forma de neutru singular acuzativ de relație a pronumelui interogativ *uter, utra, utrum*); prin encliza adverbului interogativ -*ne* sau prin compunere cu *nam, utrum* apare întărit în privința corpului fonetic: *utrumne, utrumnam*, „oare cum?”, „cum oare?”; în propoziții interogative indirecte apare cu rol de conjuncție disjunctivă: „dacă…”, „sau…” (în corelație cu *an* sau -*ne*).

quīn, „de ce nu”, „pentru ce nu?” (în interogații exclusiv directe: format din pronumele relativ *quī* + encliticul -*ne*) *cur*, „de ce?”, „pentru ce?” (în interogații directe și indirecte) *quārē*, „pentru / prin care lucru?”, „de ce?”, „pentru care motiv” (în interogații de ambele tipuri; format din *quā* + *rē*) *quamobrem*, „din ce cauză?”, „pentru ce?” (ca mai sus; triplă compunere: *quam* + *ob* + *rem*)	adverbe interogative motivaționale

quomodo, „în ce chip?”, „cum?” (ca adverb interogativ, apare numai în interogații directe; poate avea și valoare exclamativă, ieșind atunci din sferele interogativității propriu-zise; compus din *quō* + ABL sg. *modō*; cf., *supra, quārē*).

quemadmodum, „în ce chip?”, „cum?” (apare în ambele tipuri de interogații; poate deține și valori modale non-interogative, în speță comparative: „cum, de exemplu”, „precum”, „cum”; compunere triplă: *quem* + *ad* + *modum*; cf., *supra*, *quamobrem*).

numquandō, „oare uneori?” (în interogații directe); „dacă uneori” (în interogații indirecte); dublă compunere (*num* + conjuncția *quandō*).

quamprīdem, „de cât timp?”, „de câtă vreme?” (numai în interogații directe); dublă compunere (conjuncția *quam* + adverbul de tip *prīdem*), dar cu grafie oscilantă (există și forma nesudată *quam prīdem*, ca și în cazul altor compuse, unele citate mai sus: *quam ob rem, quem ad modum* etc.)

3. de afirmare / confirmare / întărire

ita, „astfel”, „așa [este]”, „da”: apare singur sau însoțit de adverbele modale de întărire *uērō, plānē* (*ita uērō, ita plānē*, „da, desigur”, „da, într-adevăr”, „chiar așa”, „adevărat”, „exact”)

etiam, „da, așa e”, „sigur”, „fără îndoială”; „da”, „desigur” (*et* + *iam*)

uērō, „într-adevăr”, „desigur”; „da, desigur” (‹ ABL sg *uērus,-a,-um*)

uērum, „id” (‹ AC sg n *uērus,-a,-um*)

profectō, „cu siguranță”, „fără îndoială”, „negreșit”, „de bună seamă” (‹ *prō* + *factum,-i,* cu închiderea silabei interioare prin compunere).

(e)quidem, „într-adevăr”, „desigur”, „fără îndoială”, „de fapt”, „este adevărat”, „ce-i drept”; originea particulei *e*- (proclitică?) pare a fi interjecțională (cf. *ēcastor*)

sānē, „da, desigur”, „da”, „de bună seamă” (‹ LOC sg *sānus,-a,-um*).

scīlīcet, „desigur”, „bineînțeles”, „firește”, „de bună seamă” (compus din două elemente vebale *scire* + *licet*, „e permis a ști”, prin haplologie).

nīmīrum, „desigur", „fireşte", „de bună seamă", „vezi bine", „fără doar şi poate" (adverb compus din conjuncţia *nī* şi adjectivul *mīrus,-a,-um*, „minunat", „uimitor", „extraordinar").

immō, „ba chiar", „mai bine zis", „mai mult"; „dimpotrivă": deţine valori suplimentare în raport cu celelalte adverbe de afirmare / confirmare, şi anume de rectificare opoziţională şi de amplificare; este utilizat şi în asociere cu alte adverbe de confirmare şi întărire: *immō uērō, immō etiam, immō enimuērō, immō contrā, immō potius*, precum şi în asociere cu interjecţii: *immō ēcastor, immō hercle* etc.

nē[*], „desigur", „într-adevăr".

quinetiam, quinet „ba chiar"; adverbe compuse din adverbul *quīn* + adverbul *etiam* sau conjuncţia coordonatoare copulativă *et*; ambele adverbe compuse de confirmare şi întărire opoziţională pot fi dublate de alte adverbe, modale, cu care alcătuiesc sintagme adverbiale de confirmare opoziţională: *quinet(iam) contra, quin(etiam) potius*, „ba dimpotrivă", „ba, mai degrabă".

4. de negare

non, „nu" (poate nega orice parte de vorbire, mai puţin interjecţia); *haud* / *haut* / *hau*, „nu", „nu tocmai", „deloc" (în general, neagă alte părţi de vorbire decât verbul; apare frecvent folosit înainte de un alt adverb sau de un adjectiv, contribuind la crearea figurii stilistice numite litotă); *hauddum* / *haut dum*, „nu încă", „nu … încă"; -*nē* (= *non*): ca adverb de negare, -*nē* apare doar în compunere şi sudare cu un alt cuvânt (verb, substantiv, pronume, conjuncţie, adverb etc.), pe care îl precedă: *neuīs*, „nu vrei", *neuolt*, „nu vrea", *nescio* (= *non scio*), „nu ştiu", *nefas* (= *non [est] fas*), „nelegiuire", *nihil* (‹ **nē hīlum*, „nici / nu un grăunte"), „nimic", *nēmō* (‹ **nē homō*, „nici / nu un om"), „nimeni", *neuter* (= *nē* + *uter*, „nu unul", „nici unul"), „nici unul (din doi)", *nullus* (‹ *nē* + *ullus*, „nu cineva"), „nici unul (dintre mai mulţi)", *neque* (*nē* + *-que*), „şi nu", „nici", *nisi* (*nē* + *sī*), „dacă nu", *numquam* (‹ **ne umquam*), „niciodată" etc.; *nēquāquam*, „cu nimic", „în nici un chip", „deloc" (neagă întotdeauna un adjectiv, contribuind la crearea de litote); *minĭmē / minŭmē*, „cel mai puţin", „foarte puţin", „deloc", „nicidecum" (determină în special verbe şi adjective şi poate apărea, în răspunsuri, însoţit de determinanţi adverbiali sau nominali: *minĭmē uērō*, „absolut deloc", *minime gentium*, „pentru nimic în lume", „absolut deloc"); *nondum*, „nu încă", „încă nu" (determină exclusiv verbe) etc.

ALTE CRITERII DE CLASIFICARE. Au fost pe larg discutate de către H. Pinkster, *op. cit*., în special cap. 2. *Problems of classification* (pp. 17-33) şi 4. *The adverb in Latin linguistics* (pp. 45-61). Este vorba de 4 criterii conexe (unul dintre ele fiind deja expus de noi, criteriul semantic), şi anume, în afară de acela, criteriul fonologic, criteriul morfologic şi criteriul sintactic. Acestuia din urmă îi rezervă savantul olandez cea mai mare parte a investigaţiei sale analitice, adăugându-i şi aspectele legate de raportul dintre adverb şi celelalte invariabile în latină („conectori" şi „subordonatori", în terminologia autorului). Despre aceste criterii de clasificare, cf. şi Ioana Costa, *op. cit*., 22-24; pentru raporturile dintre adverbe şi alte invariabile, cf. *ibid*., 26-28.

---

[*] Pentru polarizarea semantică a acestui adverb, cf., *infra*, adverbele de negare. Astfel de cazuri au fost semnalate în latina arhaică de H. Thesleff*, Yes ans No in Plautus and Terence*. Copenhaga, 1960. Cf. şi Ioana Costa, *op. cit*., 137-139 (DA şi NU la Plautus şi Terentius).

COMPARAŢIA ADVERBULUI. Posedă grade de comparaţie în primul rând adverbele formate de la adjective, iar după modelul acestora şi o serie restrânsă de adverbe primare.

Gradele / treptele de comparaţie ale adverbului sunt aceleaşi cu cele ale adjectivului: pozitivul (sau forma de bază, nivelul Ø al comparaţiei), comparativul (numai de superioritate) şi superlativul (ca şi la adjectiv, fără distincţie între varianta semantică „relativă" şi cea „absolută").

Pentru exprimarea comparativului adverbial s-a utilizat sufixul formei de neutru a comparativului adjectival (la NACV sg), *-ius*, ataşat radicalului adverbului respectiv (obţinut prin eliminarea sufixului adverbial *-ē* sau *-ō*):

POZITIV	RADICAL	COMPARATIV
aptē	*apt-*	*aptius*
fēcundē	*fēcund-*	*fēcundius*
misĕrē	*misĕr-*	*miserius*
tūtō	*tūt-*	*tūtius*

Adjectivele cu comparaţie supletivă au folosit forma de neutru singular (NACV) pentru crearea adverbelor corespunzătoare la comparativ, cu excepţia lui *multus, -a,-um*, care, paralel cu forma comparativului propriu (*plūs, plūris*, utilizat mai ales în contexte tehnice), a recurs preponderent la adverbul *magis*:

ADJECTIV	ADVERB	COMPARATIV ADVERBIAL (= ADJECTIVAL)
bonus (3)	*benĕ̆*	*melius*
malus (3)	*malĕ̆*	*pēius*
magnus (3)	**magnē, magnō*	*māius*
paruus (3)	**paruē, paruō, parum*	*minus*
multus (3)	*multō, multum*	*magis, plūs*

Câteva adverbe primare s-au aliniat (uneori recurgând la false decupaje sufixale: cazul lui *diū*) adverbelor formate de la adjective obişnuite în crearea comparativului:

diū – diūtius
saepe – saepius
ualdē – ualdius etc.

Pentru exprimarea superlativului adverbial s-a apelat la superlativul adjectivului corespunzător, a cărui terminaţie de N sg (*-us,-a,-um*) a fost înlocuită de sufixul specific adverbial *-ē* (‹ arhaic *-ed*):

SUPERLATIV	
ADJECTIVAL	ADVERBIAL
altissĭmus,-a,-um	*altissĭmē*
breuissĭmus,-a,-um	*breuissĭmē*
facillĭmus,-a,-um	*facillĭmē*
celerrĭmus,-a,-um	*celerrĭmē / celerrĭmō*
fēlīcissĭmus,-a,-um	*fēlīcissĭmē*

Superlativele adverbelor corespunzătoare adjectivelor supletive sunt următoarele:

POZITIV	SUPERLATIV*
benĕ	*optĭmē / optŭmē*
malĕ	*pessĭmē / pessŭmē*
magnō	*maxĭmē / maxŭmē*
parum, paruō	*minĭmē, minĭmum*
multō, multum	{ *maxĭmē / maxŭmē* / *plūrĭmum* }

Superlativele adverbelor primare se aliniază adverbelor obişnuite: *diūtissĭmē, nūperrĭmē, paenissĭmē (‹ paenĕ), saepissĭmē, ualdissĭmē* etc.

EVOLUŢIA ÎN LATINA TÂRZIE ŞI POPULARĂ. MOŞTENIREA ADVERBULUI ÎN LIMBILE ROMANICE ŞI ÎN LIMBA ROMÂNA. Tendinţa generală în evoluţia adverbului latin, în special din epoca Principatului până la sfârşitul latinităţii antice, a fost întărirea corpului fonetic. Chiar şi adverbele primare, cel mai des folosite în limbă şi, de altfel, cele mai vechi, intră sub efectul acestei generale tendinţe, materializate prin întărirea, cu alte adverbe, cu prepoziţii sau chiar pronume, a corpului fonetic al adverbului respectiv, fie el primar sau creat de la forme flexionare. Se creează, astfel, forme compuse şi chiar complexe, duble şi triple, care devin curente în limba vorbită şi pătrund foarte uşor şi în cea scrisă, mai ales începând cu secolul al II-lea p. Chr. pentru textele literare (în sens larg). Iată doar câteva exemple, pentru adverbele primare de la care s-au creat diverse forme compuse**:

ante: *abante*, **addeante, deante, exante*, **inabante, inante(a), subante* etc.

post: *posthac, postilla* (modelat după clasicul *posteā*), *postmodum* (apare şi ca locuţiune adverbială: *post modum*), **adpost*, **inadpost*, **depost.*

După cum s-a observat mai sus, latina populară, ca şi cea târzie cultă, a preferat, în afara formelor adverbiale compuse, şi locuţiunile adverbiale, respectiv aglomerările de adverbe care nu au ajuns decât arareori să se sudeze. Iată câteva exemple de locuţiuni adverbiale foarte uzuale în latina vorbită, ca şi în cea scrisă târzie: *dē intus* (criticat de gramaticul Cledonius, sec. al IV-lea p. Chr., contemporan cu Marius Servius Honoratus), *post modum* (deja citat), *ulla tenus, usque māne, usque modo, usque tunc, dē longē, dē fŏrīs* (apare şi sudat, *dēfŏrīs*, formă de asemenea criticată de către Cledonius), *dē retrō, ā longē* etc.***

Atât compunerea, cât şi sintagmarea prin juxtapunere a adverbelor au fost generate, ca procedee cu efecte maxime la nivel lexical, de necesitatea de a conferi o cât mai mare claritate şi precizie tuturor detaliilor, în special de natură circumstanţială, aparţinând enunţului verbal.

Modificări importante se petrec, în latina târzie – în special la nivelul oralităţii –, în ceea ce priveşte sistemul de formare a noi adverbe. Aceste modificări s-au dovedit foarte active mai ales în perioada de trecere de la limba latină la limbile romanice. Datorită fenomenului morfo-sintactic, foarte extins la finele latinităţii antice, cunoscut sub denumirea de sincretism al cazurilor, având drept rezultat contopirea mai multor funcţii sintactice într-un număr redus de forme flexionare, procedeul creării de noi adverbe prin selectarea unor forme cazuale, care se „pietrifică" adverbial, iese, practic, din uz: adverbele în *-ō* şi *-um* ajung să se confunde reciproc datorită modificărilor fonetice marcante petrecute la nivelul oralităţii (*-m* final, slab pronunţat încă din epoca arhaică şi clasică, nu mai contează în vorbire, iar *-ŭ-* se deschide timbral la *-ŏ-*, diferenţa de cantitate sfârşind şi ea prin a se anula); astfel încât, în limba vorbită şi, de aici, în limbile romanice ajung să se

* Cea de-a doua formă de superlativ (cu excepţia lui *minĭmum*) prezintă un fonetism arhaic. În consecinţă, ea (ca şi forma corespunzătoare de superlativ adjectival) a fost întotdeauna preferată de scriitorii arhaizanţi.

** Pentru alte exemple, a se consulta lista adverbelor moştenite în limba română, *infra*.

*** Pentru trimiteri, a se vedea *ILR*, I, 201.

păstreze numai anumite adverbe în *-ē*, şi anume cele mai uzuale: *bĕnĕ̄, mălĕ̄, longē, tardē* etc. De altfel, sufixul *-ē* a contribuit, pe cât se pare, în latina dunăreană la crearea de noi adverbe, rămânând, aşadar, productiv (în raport cu utilizarea lui în latina din Occident): adăugat sufixului adjectival latin *-isc(us,-a,-um), -ē* ar fi creat sufixul adverbial complex *-iscē*, care este posibil să fi fost moştenit în limba română sub forma *-eşte*[*].

Apar, în aceeaşi epocă târzie şi mai ales la nivelul oralităţii, sufixe noi: este situaţia mai ales a sufixului *-mente*, la origine ABL sg al substantivului *mens,-ntis*; asociat unor adjective de calificare, ablativul fostului substantiv ajunge să creeze cuvinte noi, respectiv adverbe, deci să funcţioneze ca sufix, bine moştenit şi foarte răspândit în limbile romanice occidentale: *rapĭdā mente* › **rapidāmente*; *sānā mente* ›**sanamente*; *clārā mente* › **clārāmente*; cf. it. *rapidamente, sanamente, chiaramente*; fr. *rapidement, sainement, clairement* etc.; *sēcūrā mente* › it. *sicuramente*, fr. *sûrement* etc. Şi româna a moştenit câteva formaţii în *-mente* (cf. *infra*).

În sfârşit, se impune să reţinem şi faptul că, în epoca de care ne ocupăm şi la acelaşi nivel, al vorbirii, o remarcabilă răspândire a cunoscut procedeul utilizării ca adverb a formei de NAC (masc / n sg) a adjectivului, întrucât forma aceasta tinde să devină un caz oblic general, antrenând şi dispariţia ablativului. Acest tip de adverbe, nesufixate, provenind direct din forma adjectivului, a devenit foarte productiv în latina târzie şi s-a continuat în limbile romanice, unde adjectivele servesc simultan şi ca adverbe: rom. *cald, rece, lin, frumos, tare* etc.; fr. *chaud, froid, bas, haut, clair, fort, pur* etc.; it. *alto, basso, caldo, chiaro* etc.

Prezentăm, în încheiere, lista principalelor formaţii adverbiale moştenite de limba română (şi, uneori, de anumite dialecte sud-dunărene ale acesteia) din inventarul adverbelor latine – unele doar reconstituibile –, precum şi, când se impune, câteva corespondente romanice occidentale[**]:

abia ‹ lat. *aduix*

aci ‹ *eccum hic* (varianta *aici* ‹ *ecce hic*)[***]: cf. arom. *atsia*, istrorom. *tŝi*; it. *ci*, fr. *ici*, *ci*, prov. *aissi*.

acmu, amu ‹ *eccum modo* (după Ovid Densusianu[****], etimonul latin îl reprezintă sintagma adverbială *admodo*, atestată la Gregorius Turonensis); cf. arom. *amu*, engad. *amo*, it. dial. *ammo*.

acolo ‹ *eccum illoc*: cf. arom. *akolo*, istrorom. *kolo* (după Al. Rosetti[*****], etimonul latin este *eccumhoc*, în continuarea căruia s-ar afla drom. *acole, acoloş* şi arom. *aco*.

acum ‹ *eccum modo*: cf. arom. *akmu*, istrorom. *akmo*, friul. *cumo*, log. *como*.

adineaorea, *adineaori* ‹ *dē in illā hōrā*, cu procliticul *a-* (cf. *a-colo, a-ici* faţă de *colo, ici*, probabil prin falsă analiză).

adinte ‹ *ad dē ante*

afară ‹ *ad foras, ad faras* (forma *faras* este atestată epigrafic: *CIL* VI, 13070): cf. arom. *afoară*, istrorom. *afore*; it. *affuori*, span. *afuera*.

aimintre, aimintrea, aimintri (forme populare şi zonale) ‹ *aliā mente*, cu *-r-* postdental analogic; cf., *infra*, formaţia adverbială similară *altminteri*.

ainte (formă atestată în sec. al XVI-lea) ‹ *ab ante* (locuţiune atestată epigrafic, *CIL* XI, 147): cf. istrorom. *montŝe* (= *mai ainte*); it. *avanti*, fr. *avant*, retorom. *avant*.

aiure(*a*) ‹ *aliubī rē*

---

[*] Detalii, alte ipoteze şi bibliografie în *ILR*, I, 202.

[**] Lista completă se află la Al. Rosetti, *op. cit*., 159-161. Cf. şi Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*. Vol. I. *Originile*. Ediţie îngrijită de J. Byck. Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1961, 109, 118-119.

[***] *ILR*, I, 201. După Al. Rosetti, *op. cit*., 160, drom. *aice*, *aici* ar proveni din lat. *adhicce*.

[****] *Op. cit*., 119.

[*****] *Op. cit*., 159.

altminteri ‹ *alterā mente*

apoi ‹ *ad post*

aproape ‹ *ad prŏpe*: cf. arom. *aproape*, istrorom. *aprope*; v.it. *aprovo*, friul. *apruv*, sard. *approbe*, v. fr. *apruef*.

aşa ‹ *eccum sic* (*ad sic*, după Al. Rosetti[*]): cf. arom. *ašitse*, istrorom. *aŝo*; it. *così*, lomb., gen. *asi*, fr. *ainsi*, prov. *aissi*, span. *aci*.

atât(a) ‹ *eccum tantum*: cf. arom. *ahtăntu, ahtântu*.

atunci ‹ *ad tunc(ce)*: cf. arom. *atumtsia*, istrorom. *atuntŝ*; etimonul latin apare atestat literar (*Peregrin*. *Aeth*. XVI), sub forma *ad tunc*.

azi ‹ *hāc diē*

bine ‹ *benĕ*: cf. it. *bene*, fr., sp. *bien* etc.

chiar ‹ *clārum*

când ‹ *quando*: cf. it. *quando*, fr. *quand* etc.

cum ‹ *quomodo*: cf. arom., istrorom. *kum*, it. *como*, v.fr., prov. *com*, span., port. *como*.

(o)dinioară ‹ *dē ūnā hōrā*, cu *o-* probabil analogic (cf. *odată* față de *dată*, *o dată*).

după ‹ *dē post* / *dēpost* (ultima formă apare atestată epigrafic, *CIL* VIII, 9162): cf. arom. *dupo*, istrorom. *dupe*; it. *dopo*, fr. *depuis*, port. *depois*, prov. *depois*.

foarte ‹ *forte*

ieri ‹ *herī*: cf. it. *ieri*, fr. *hier* etc.

înainte ‹ *inabante*: epigrafic apare atestată forma *inante* (*CIL* III, 961); cf. it. *innanzi*, prov. *enan(s)*, v. span. *enante*.

înapoi ‹ *in ad post*

încă ‹ *unquam* (cu o interesantă deplasare semantică, de la circumstanța temporală, „vreodată”, din latină, la cea modală, din română).

încoace ‹ *in eccum hocce*

încotro ‹ *in contrā ubī*

îndărăt ‹ *dēretrō, inretrō* (O. Densusianu[**]), *indēretrō* (Al. Rosetti)[***].

jos ‹ *deorsum*

lăuntru ‹ *illāc intrō* (*înăuntru* ‹ *în lăuntru*)

mai ‹ *magis* (arhaic *mage*)

mâ(i)ne ‹ *māne*

nemic(a), nimic(a) ‹ *ne(c) mīca*, „nici o fărâmă”, „nici un pic”

nu ‹ *non*

numai ‹ *non magis* (atestat la glosatori[****], la care apare şi sintagma *nē magis*): cf. eng. *nomma*, friul., ven. *nome*, gen., lomb. *noma* (aşadar, în câteva dialecte italiene).

sus ‹ *sursus* / *sursum*, printr-o formă intermediară, atestată la Cato şi Plautus, *sūsum*; în latina târzie, ea devine curentă, fiind întâlnită frecvent la Tertullianus şi Augustinus.

unde ‹ *unde*, cu modificare semantică („de unde” → „unde”).

II. **PREPOZIȚIA**

DEFINIȚIE ŞI ROL MORFOLOGIC. Dacă nu este unicul sau cel mai important criteriu, absența flexiunii, a variabilității formale, morfologice, rămâne, cu toate acestea, un reper major în definirea prepoziției (ca, de altfel, şi în aceea a conjuncției şi a interjecției), pornind cel puțin de la stadiul limbilor IE antice spre cele moderne.

Gramaticii antici au încercat, fie şi nesistematic, o atare definire a prepoziției utilizând, de fapt, două criterii fundamentale. Primul, mai sus menționat, este cel de

[*] *Op. cit.*, 160

[**] *Op. cit.*, 119.

[***] *Op. cit.*, 160.

[****] Ovid Densusianu, *op. cit.*, 119.

natură morfologică. Pentru latină şi greaca veche, a fost întotdeauna evident faptul că prepoziția a reprezentat o categorie invariabilă în raport cu variabilitatea, altfel spus flexibilitatea celorlalte categorii alcătuind *ōrātiōnis partēs*, „părțile discursului”. Lipsa flexiunii a fost pentru gramaticii antici şi rămâne pentru noi un criteriu vizibil şi major, formele duble de prepoziții din unele limbi IE moderne (germanice, de exemplu) sau chiar antice (germana veche) neputând fi nicidecum considerate drept forme flexionare[*].

Prepoziția rămâne – restrângând discuția la domeniul latinei – în mod manifest un cuvânt invariabil, chiar dacă semnificantul său este discontinuu, pentru a prelua terminologia şi concepția lui Marius Lavency[**]. Într-adevăr, în latină ca şi în limbile romanice sau în alte limbi IE, deopotrivă antice şi moderne, este posibil ca unul şi acelaşi semnificant să se manifeste în mai multe poziții concrete din şirul / lanțul vorbirii. În situația prepoziției, semnificantul ei este discontinuu, deoarece prepoziția, spre deosebire de interjecție, de exemplu, nu se află complet independentă de restul cuvintelor care alcătuiesc şirul vorbirii, ci, dimpotrivă, este legată direct de cazul numelui (substantiv sau adjectiv substantivizat, în speță) ori de cel al pronumelui care este solidar cu prepoziția respectivă.

Se ajunge, astfel, la cel de-al doilea criteriu fundamental (şi în opinia noastră) pentru definirea prepoziției, criteriu remarcat, de asemenea, de gramaticii antici: este vorba despre criteriul sintactic.

Prepoziția este capabilă să alcătuiască, împreună cu numele respectiv sau cu un substitut al acestuia, un complement *în interiorul propoziției* din care face parte[***]. Solidaritatea dintre nume / pronume şi prepoziție a fost observată încă din Antichitate, de către Aristotel şi de către gramaticii ulteriori, precum şi în Evul Mediu. Prepoziția a fost concepută, în această fază, ca element de legătură, συνδεσμός, deci din punct de vedere logico-discursiv şi sintactic. Prepozițiile se opuneau cuvintelor „independente” ca sens şi formă, precum substantivele, pronumele etc.[****]

Gramaticii antici au scos în evidență şi poziția acestor cuvinte în raport cu cele ce posedau sens deplin (şi, de cele mai multe ori, concret), şi anume au observat că primele se află, în propoziție (şi, implicit, în frază) înaintea celor cu sens deplin, drept care au denumit o atare categorie ca fiind aceea a părții de vorbire „puse înainte”: gr. πρόθεσις, lat. *praepositiō*. Din punctul de vedere al sensului, un repurtat gramatic latin, precum Donatus, remarca faptul că prepozițiile completează sau reduc semnificatul numelui / pronumelui pe lângă care se află[*****].

Prin urmare, şi anticii au văzut în prepoziție expresia (definită ulterior, în Gramatica de la Port Royal, drept generală) a raporturilor circumstanțiale. Deşi nu au teoretizat-o, au remarcat solidaritatea dintre prepoziție şi (pro)nume, precum şi fenomenul recțiunii. A revenit lingvisticii moderne şi contemporane[******] sarcina să definească, atât conceptual, cât şi funcțional, categoria în discuție. S-a construit, astfel, pe baza acesteia, o veritabilă „logică a relațiilor”[*******].

---

[*] Ioana Costa, *op. cit.*, 57.

[**] *Op. cit.*, 17-18.

[***] Marius Lavency, *op. cit.*, 17.

[****] Ioana Costa, *op. cit.*, 56.

[*****] Ioana Costa, *ibidem*.

[******] I. Bassi, *I pronomi, le preposizioni e le particelle della lingua latina*. Milano, Hoepli, 1921; Vigo Bröndal, *Teoria delle preposizioni*. Milano, 1950; Jerzy Kuryłowicz, *Inflectional Categories of Indo-European*. Heidelberg, 1964.

[*******] Ioana Costa, *op. cit.*, 57.

În conformitate cu ea, s-a ajuns astăzi la concluzia că, sub raport simultan conceptual şi sintactico-funcţional, *prepoziţia exprimă o relaţie în general*, fapt vizibil în limbile IE clasice, precum latina şi greaca veche. În interiorul acestui „cadru general”, prepoziţiile luate fiecare în parte exprimă, la rândul lor, câte o „sumă de relaţii speciale”*. Ele pot fi socotite *entităţi morfo-sintactice echivalente cazurilor şi chiar putându-li-se substitui*. Din punctul de vedere al structurii, nu împărtăşim punctul de vedere al unor lingvişti moderni**, în conformitate cu care se impun a fi recunoscute drept prepoziţii „adevărate” sau „autentice”*** numai „cuvintele cu structură simplă”, toate celelalte formaţii, cu caracter compus sau „compozit”, fiind, într-o atare concepţie, „false sau improprii” (prepoziţiile compuse, locuţiunile prepoziţionale etc.). Câtă vreme funcţionalitatea formaţiilor prepoziţionale simple este identică celei a formaţiilor compuse, utilitatea unei atari distincţii ne apare caducă.

Simple sau complexe (mai degrabă decât „compuse”), prepoziţiile formează o unitate împreună cu numele sau substituenţii săi. Utilizând o prepoziţie sau alta (indiferent de natura structurii ei), locutorul face o anumită alegere. De exemplu, el poate exprima ideea locală (a „şederii”, a situării într-un anumit loc), în limba latină – pentru a restrânge domeniul discuţiei noastre –, cel puţin pe două căi principale: locutorul are de ales fie ablativul substantivului în cauză, deci cazul „pur”, „autonom”, adică nedependent prepoziţional, fie ablativul aceluiaşi substantiv „comandat”, „cerut”, „impus” de o anumită prepoziţie (şi, în general, numai de ea), de exemplu, *in*, „în”. Cele două căi sunt echivalente în planul ideii generale, de „loc”. Fiecare dintre cele două posibilităţi de exprimare a acestei idei generale posedă, însă, o nuanţă semantică aparte, altfel spus o valoare proprie.

Prepoziţiile posedă, în latină ca şi în celelalte limbi IE antice cunoscute, valori lexicale extrem de variate şi specifice. Din acest punct de vedere, ele aparţin sferei generale a lexicului şi sunt inventariate prin intermediul dicţionarului****. Primul şi, totodată, cel mai necesar criteriu de clasificare a prepoziţiilor rămâne, şi în acest caz, cel istoric.

PERSPECTIVA ISTORICĂ ÎN CLASIFICAREA PREPOZIŢIILOR DIN LIMBA LATINĂ. Se pot distinge două mari clase de prepoziţii, surprinse în formarea şi evoluţia lor:

1^0 prepoziţiile de origine IE

Sunt, desigur, formaţiile prepoziţionale cele mai vechi din limba latină. Pentru ele se regăsesc, în chip firesc, necesare corespondente în alte limbi IE antice. Este interesant faptul – remarcat, de altfel, de neogramaticii de la începutul secolului trecut***** – că inventarul prepoziţiilor de origine IE este mai bogat în latină decât în greaca veche: totodată, este, astfel, mai arhaic. Dintre aceste prepoziţii, curent sau foarte curent utilizate de-a lungul întregii latinităţi, fac parte: *ab, ad, ante, cis, cum, dē, e(x), in, inter, ob, per, post, prae, prō, secus, sine, sub*, *super, trans*. Lor li se adaugă şi grupul prepoziţiilor care posedă un corespondent şi în limbile italice: *contrā, extrā, pōne, suprā*.

---

* Ioana Costa, *ibid*.

** Precum Vigo Bröndal, *op. cit*., capitolele I şi II.

*** A se vedea şi Ioana Costa, *op. cit*., 57-58, cu întreaga discuţie de acolo, în această privinţă.

**** Acesta este motivul pentru care, în menţionările de mai jos (cu anumite excepţii, care se impuneau), am renunţat la traducerea respectivelor prepoziţii citate.

***** Detalii în *ILR*, I, 203-204.

O bună parte dintre aceste prepoziţii sunt, în acelaşi timp, şi adverbe. Datorită acestei ambivalenţe a unora dintre prepoziţiile vechi în latină, de origine IE, s-a presupus, cu suficient temei, că utilizarea prepoziţională derivă din cea adverbială. Fapt confirmat de o situaţie, de pildă, cum este aceea a prepoziţiei de origine IE *in*, prepoziţie care, în latina cultă, ca şi în cea vorbită până în epoca târzie, se omitea înaintea numelor proprii de oraşe (*Rōmam uenīre*, nu **in Rōmam uenīre*, „a veni la Roma”): omisiunea prepoziţiei reflectă, aşadar, stadiul străvechi, protoistoric şi preistoric, în care prepoziţiile serveau ca adverbe. O atare ipoteză este legitimată şi de cea de-a doua mare clasă de prepoziţii latine, ordonată după criteriul istoric.

2^0 prepoziţiile create în interiorul limbii latine

Şi în cazul lor, pentru o bună parte se constată dubla utilizare, adverbială şi prepoziţională, încă din cele mai vechi texte. Prin urmare, şi pentru prepoziţiile create în interiorul limbii latine originea adverbială este de presupus, în cazul în care sunt ambivalente[*]. Exemple pentru acestea din urmă, nu întâmplător numite şi adverbe-prepoziţii, sunt, între altele, următoarele: *aduersus, circā, circum, insŭper* (primul exemplu cunoscut din limba latină de prepoziţie compusă)[**], *intrā, praeter, procul, secundum, subter* etc. Prin urmare, rolul adverbului ca sursă generatoare de alte categorii / clase morfologice, de alte părţi ale discursului în ultimă instanţă – câtă vreme el stă şi la baza anumitor conjuncţii, despre originea adverbială a acestora urmând să discutăm în subcapitolul subsecvent –, ne apare, în mod indubitabil, ca unul fundamental[***].

Latina şi-a creat prepoziţii şi din alte părţi de vorbire în afara adverbului: din forme nominale, pronominale sau verbale, aşa cum fusese cazul şi în ceea ce priveşte prepoziţiile de origine IE, unde nu toate proveneau din adverbe (de pildă, *contrā, extrā* şi *suprā*, din categoria prepoziţiilor vechi, cu corespondente IE, sunt la origine forme nominale, „împietrite” la un anumit caz).

Astfel, prepoziţiile: *penes* (fost LOC cu desinenţă Ø al substantivului *penus, -ŏris,* „provizii de hrană”, „merinde”), *tenus* (fost NAC al unui substantiv neutru defectiv *tenus*, „coardă întinsă”), *ergō* (*e* + radic. nominal **reg*-, la ABL), *causā*, *grātiā* (ABL substantivelor corespunzătoare) etc. prezintă o mai mult sau mai puţin evidentă origine nominală, provenind din forme cazuale. Alte prepoziţii, precum *ergā*, pot proveni din formele evoluate fonetic ale unor prepoziţii nu cu mult mai vechi. Prepoziţii ca *uls / ultis*, cu uz limitat, pot proveni din teme pronominale (**ol-* › *il-*, în *ille* etc.), iar *apud*, mult mai răspândită decât precedenta, pare a avea o origine verbală (probabil, un participiu al verbului *apio,-ĕre,* „a lega”, „a prinde”).

După cum s-a remarcat[****], aproape toate părţile de vorbire – în orice caz, cele mai importante – au contribuit la îmbogăţirea, pe cale internă să spunem aşa, încă din latina arhaică, a inventarului prepoziţiilor latine.

Marea majoritate o deţin formaţiile de origine adverbială. Pe de altă parte, deşi mai puţin numeroase, prepoziţiile vechi exprimă relaţiile logico-gramaticale cele mai importante şi semnificative, fiind mult mai frecvent utilizate decât formaţiile mai recente.

---

[*] *ILR*, I, 204.

[**] *ILR*, I, *ibid*.

[***] Despre utilizarea anumitor prepoziţii latineşti (vechi sau mai recente, în orice caz uzuale) ca preverbe, ca şi despre raporturile, în plan IE, între prepoziţii şi preverbe, a se vedea *ILR*, I, *ibid*.; Ioana Costa, *op. cit*., 57-59.

[****] *ILR*, I, *ibidem*.

CLASIFICAREA PREPOZIŢIILOR DUPĂ CRITERIUL RECŢIUNII. Încă din epoca arhaică, prepoziţiile şi-au manifestat solidaritatea cu numele sau substituenţii acestuia, solidaritate exprimată prin selectarea unui caz sau altul ori de câte ori apărea utilizată prepoziţia în cauză. Acest fenomen morfologic, înţeles rapid de vorbitori ca o „impunere” cu caracter obligatoriu a cazului de către prepoziţie, este cunoscut sub denumirea generică de *recţiune*.

In IE, prepoziţiile nu „impuneau”, deci nu selectau în mod riguros şi imperativ un anume caz, tocmai datorită unei originare independenţe a numelui-complement faţă de prepoziţiile (multe, cum am arătat, provenind din adverbe) care le însoţeau. Situaţia din IE comună este continuată şi reflectată în latina arhaică de prepoziţiile *in, sub* şi *super*, care selectează atât ACUZATIVUL, cât şi ABLATIVUL. În rest, celelalte prepoziţii utilizate în epoca amintită apar fixate cu un singur caz, sunt, deci, monocazuale. Cele care selectează ACUZATIVUL formează în latina arhaică un grup considerabil mai numeros decât prepoziţiile cu ABLATIVUL, fapt ce indică tendinţa latinei arhaice „de a considera acuzativul cazul prepoziţional prin excelenţă”[*]. În schimb, extrem de restrâns – şi aşa va rămâne până la sfârşitul latinităţii – se vădeşte grupul prepoziţiilor care selectează GENITIVUL, caz impus, pe cât se pare, de originea lor nominală.

Faţă de epoca arhaică, prepoziţiile care îşi fac apariţia în epoca clasică selectează aproape în exclusivitate ACUZATIVUL[**]. Se creează, în plus, posibilităţi de recţiune noi, mai ales în limbajul poetic, în sensul apariţiei bicazualităţii şi la alte prepoziţii decât cele care erau deja bicazuale în latina arhaică (*in, sub, super*)[***]. Dar cea mai importantă tendinţă manifestată începând cu epoca clasică este aceea de atenuare progresivă a distincţiei semantice între recţiunile diverselor cazuri, concomitent cu sporirea numerică şi în utilizare a prepoziţiilor cu regimul în ablativ[****].

În epoca postclasică (secolele I-II p. Chr.), tendinţele anterior manifestate se menţin, cu revenirea, însă, a ACUZATIVULUI pe primul plan, mai ales în ceea ce priveşte formaţiile prepoziţionale mai recente, nou apărute. Continuă procesul, analogic după cât se pare, de extindere a dublului regim cazual[*****].

În paralel, latina vorbită îşi creează tendinţe proprii, care se vor reflecta în textele scrise începând cu epoca postclasică şi vor ajunge dominante – chiar şi în textele culte, cu vădite aspiraţii literare – abia în epoca târzie (secolele III-V p. Chr.). Cele mai importante sunt modificările de regim cazual la cele mai uzuale prepoziţii, la care în texte anonime, cum sunt cele epigrafice (de pildă, inscripţiile parietale de la Pompeii şi Herculanum), uzul cazual tradiţional apare grav alterat, în locul unui caz (ABLATIVUL, spre exemplu) apărând altul (ACUZATIVUL). De altfel, şi în textele aşa-numite „vulgare”, neîngrijite, precum cele epigrafice, dar nu numai în ele, se întăreşte tendinţa ACUZATIVULUI de a deveni cazul prepoziţional prin

[*] *ILR*, I, 207. Totuşi, cum se arată (*ibid.*), ABLATIVUL apare selectat după unele dintre cele mai uzuale prepoziţii din limba latină, datorită, probabil, valorii în general concrete (sau chiar foarte concrete) a acestui caz. ACUZATIVUL şi GENITIVUL posedă, începând cu latina arhaică, o valoare mixtă, simultan concretă şi abstractă.

[**] Pentru excepţii (*intus, propius, proxime*, toate trei şi cu semantism adverbial), cf. *ILR, ibidem*.

[***] *Subter, tenus, clam*: pentru trimiteri şi alte detalii, *ibidem*.

[****] Pentru cauzele fenomenului, ca şi pentru exemple, a se consulta *ILR*, I, 207-208.

[*****] Exemple şi detalii în *ILR*, I, 208.

excelență. Confuziile de cazuri* și dominanța absolută a ACUZATIVULUI vor fi tendințele fundamentale care vor caracteriza, în ansamblu, latina vorbită și latina târzie, tendințe care vor afecta, după cum am arătat, și textele literare (sau posedând atari intenții) din ultimele două secole ale Imperiului**.

Prezentăm mai jos tabloul celor mai importante prepoziții din limba latină, ordonate în funcție de criteriul regimului cazual sau al recțiunii, cu mențiunea că am avut în vedere în primul rând formațiile utilizate în textele epocilor clasică și postclasică sau în cele modelate după acestea.

I. ***PREPOZIȚII MONOCAZUALE***

1. cu regim de **ACUZATIV**

ad	*ergā*	*pōne*
aduersus	*extrā*	*post*
ante	*infrā*	*praeter*
apud	*inter*	*prope*
circā	*intrā*	*propter*
circum	*iuxtā*	*secundum*
cis	*ob*	*suprā*
citrā	*penes*	*trans*
contrā	*per*	*uersus*
		ultrā

Observație:

Ca o urmă a vechii independențe topice a prepozițiilor (create din adverbe sau din alte părți de vorbire), unele dintre ele continuând și în epoca clasică să funcționeze și adverbial, prepozițiile următoare pot apărea și ***după*** substantivul (ori înlocuitorii săi) cu care formează o unitate morfo-sintactică, deci pot funcționa și ca ***postpoziții***:

aduersum / aduersus (arh. *aduorsum*): *mē aduorsum, tē aduorsum* (Plautus), „înspre mine", „în fața ta".

ante: *diēs ante paucōs, paucōs ante diēs* (Titus Livius), „cu puține zile înainte", „cu câteva zile mai înainte".

circum: *omnia circum* (Vergilius), „de jur împrejur"; *altāria circum* (id.), „în preajma altarelor"; *flumĭna circum* (id.), „de-a lungul râurilor", „pe maluri"; *Hectŏra circum* (id.), „alături de Hector".

contrā: *Italiam contrā* (Vergilius), „în fața Italiei".

extrā: *urbem extrā* (Tacitus), „în afara orașului".

inter: *Faesŭlās inter Arretiumque* (Titus Livius), „între Faesulae și Arretium".

intrā: *praetūram intrā* (Tacitus), „dincolo de pretură".

iuxtā: *Ceraunia iuxtā* (Vergilius), „în apropierea Cerauniei"; *cubicŭlum /…/ iuxtā* (Tacitus), „alături de camera de culcare".

penes: mē /…/ penes (Plautus), „la mine"; *tē /…/ penes* (Terentius), „de partea ta"; (*usus*) *quem penes* (Horatius), „(uzul), în puterea căruia".

* Destul de bine atestat este și fenomenul invers (datorat atât unei conștiințe „hipercorecte", cât și confuziei generale, fonetice și morfologice, existente la nivelul vorbirii populare), și anume utilizarea ABLATIVULUI în locul ACUZATIVULUI așteptat. În plus, genitivul devine mai frecvent. În *ILR*, I, 209 se vorbește, pe drept cuvânt, de o „tendință de a confunda cazurile oblice după prepoziții" în latina vorbită, ca și în cea scrisă a epocii târzii.

** Pentru diverse exemplificări ale variatelor tendințe manifestate în epoca târzie, cf. *ILR*, I, 209.

propter: *hostem propter* (Tacitus), „aproape de duşman”.

uersus / uersum (arh. *uorsus / uorsum*): *Romam uersus* (Cicero), „spre Roma”; *domum uersus* (Sallustius), „către casă”.

ultrā: (*finēs*) *quōs ultrā* (Horatius), „(limite) dincolo de care”; *Euphratem ultrā* (Tacitus), „dincolo de Eufrat”; (*modus*) *quem ultrā* (Cicero), „(măsură) dincolo de care”.

2. cu regim de **ABLATIV**

a (ab,abs)	*ē (ex)*
absque	*prae*
cōram	*prō*
cum	*sine*
dē	

Observaţie:

Ca şi mai sus, câteva prepoziţii funcţionează şi ***postpoziţional***, dovadă suplimentară a originarei independenţe topice a prepoziţiilor. Este vorba de:

cōram, „în faţa”: *diis cōram* (Tacitus), „înaintea / în faţa zeilor”.

cum, „cu”: este o postpoziţie întotdeauna când depinde de pronumele personal, reflexiv şi relativ, devenind chiar enclitic, de ex. *mēcum, tēcum, sēcum, quōcum, quācum, quibuscum* etc.; mai rar, în cazul pronumelui relativ, *cum* se poate întâlni şi proclitic: *cum quō, cum quā* etc.

sine, „fără”, probabil după modelul antonimului său, cu care formează pereche: *mē sine* (Vergilius), „fără mine”, extins şi la substantive: *uitiis sine* (Horatius), „fără defecte”.

3. cu regim de **GENITIV**

causā
ergō
gratiā

Observaţii:

1) Aceste prepoziţii funcţionează, exceptând-o pe *causā*, numai ***postpoziţional***: *honōris causā*, „în semn de onoare”, „pentru cinstire”; *exemplī causā*, „spre exemplu”; dar: *causā amicōrum* (Cicero), „în interesul prietenilor”; *hūius reī ergō* (Cato), „pentru acest motiv”; *uirtūtis ergō* (Titus Livius), „ca urmare a vitejiei lui”; *formidĭnis ergō* (Lucretius), „de frică”; *nuptiārum gratiā* (Terentius), „în vederea căsătoriei”; *exemplī / uerbī gratiā*, „spre / de exemplu / pildă”; utilizarea ablativului adjectivului pronominal posesiv în asociere cu *causā* şi *gratiā* nu înseamnă recţiune cu ablativul, ci acordul cu substantivul care a stat la baza formării prepoziţiei (*meā, tuā, suā, nostrā causā/ gratiā*, „pentru mine / tine / el / ea / noi”, „de hatârul meu / tău” etc.).

2) Nu am inclus în lista de mai sus cuvântul *instar*, care este, de fapt, un substantiv defectiv cu sensul de „mărime”, „valoare”, „formă” etc. (are doar N şi AC sg. neutru), al cărui AC funcţionează sau poate funcţiona, în latina literară, şi adverbial („de mărimea”, „de forma”, „cam de”), atrăgând astfel cazul G al substantivului devenit dependent sintactic de el.

II. ***PREPOZIŢII BICAZUALE***

a° cu regim de **ACUZATIV** şi de **ABLATIV**

clam
in
sub
subter
super

Observații:

1) Cu excepția primei prepoziții, celelalte bicazuale sunt asociate în primul rând ideii circumstanțiale locale, repartiția pe cele două cazuri efectuându-se în funcție de cuplul semantic: deplasare (mişcare) într-o direcție – stare pe loc. Pentru exprimarea ideii de deplasare („spre", „către", „la" etc.), latina a folosit şi generalizat în mod obligatoriu cazul ACUZATIV. Ulterior, acest caz a fost utilizat şi pentru exprimarea altor idei, cu un grad (mult) mai mare de abstractizare, derivate însă de la aceea de deplasare, de exemplu: ideea de adversitate, de opoziție, de contrarietate (*in urbem*, „[în] spre oraş", „către oraş" → *in urbem*, „împotriva oraşului", „[în] contra oraşului"). Opusă net ideii de deplasare (întotdeauna prin mişcare), ideea de şedere pe loc, de stare sau de situare s-a exprimat, în consecință, prin intermediul ABLATIVULUI: *in urbe*, „în interiorul oraşului", „în oraş". Celelalte două valori semantice şi-au repartizat, astfel, cazurile, diferențiind net, pe această cale, valoarea semantică generică de circumstanță locală. Aceleiaşi distincții i s-a conformat şi ideea de circumstanță temporală.

2) *Clam*, „fără ştirea", „pe ascuns de", care cunoaşte şi o răspândită utilizare adverbială („în secret", „pe furiş"), este o prepoziție complexă. În realitate, ea a asumat un triplu regim cazual, care a funcționat ca atare până în epoca clasică: astfel, *clam* selecta, în epoca arhaică, atât ABLATIVUL (*clam uxōre meā,* Plautus, „fără ştirea nevestei mele"), cât şi ACUZATIVUL (*clam nostrōs*, A.Hirtius, autorul celei de-a VIII-a cărți a *Războiului cu galii*, aparținând lui Caesar) şi GENITIVUL (*clam patris*, Plautus, „fără ştirea tatălui"). Latina clasică a privilegiat uzul ABLATIVULUI.

3) Dintre prepozițiile mai sus menționate, numai *super* funcționează şi ***postpozițional***: *fronde super* (Vergilius), „pe [un pat de] frunze"; „*nocte super mediā* (id.), „către miezul nopții"; *bellō super* (Silius Italicus), „despre război" etc. Utilizarea postpozițională a lui *super* selectează exclusiv ABLATIVUL.

b° cu regim de **GENITIV** şi de **ABLATIV**

tenus

Observații:

1) Este asociată, ca şi prepozițiile precedente (cu excepția lui *clam*), ideii de circumstanță locală, mai exact valorii particulare de „limită"; în consecință, sensul uzual este de „până la " (o limită, un prag anume). Nu există nuanțe de sens în utilizarea celor două cazuri, dintre care ABLATIVUL este mult mai răspândit. Totuşi, şi GENITIVUL cunoaşte atestări de epocă clacică (*lumbōrum tenus*, Cicero, „până la şale"; *latĕrum tenus*, Vergilius, „până la brâu"; *crūrum tenus*, id., „până la călcâi"; *Corcyrae tenus*, Titus Livius, „până la Corcyra" etc.).

2) Până în latina târzie (unde apar, în texte literare, ca spre exemplu, la Augustinus, *Confessiōnēs* III, 6, 10, confuzii topice), uzul ***postpozițional*** al lui *tenus* este exclusiv.

PARTICULARITĂȚI ÎN UTILIZAREA PREPOZIȚIILOR.

a° Atunci când prepoziția este solidară cu un singur nume sau înlocuitor al acestuia, iar numele este însoțit de un adjectiv-epitet, acesta din urmă se poate plasa înaintea prepoziției. Stilistic, procedeul este cunoscut sub denumirea de **metataxă** (sau **inversiune**): *magnō cum labōre*, „cu mare efort"; *summā cum celeritāte* (Caesar), „cu cea mai mare iuțeală" etc. Turnura prepozițională inversată afectează în special prepozițiile cu valoare modală (*cum, per, sine* etc.), dar şi altele (*paucōs post diēs*, „după câteva zile" etc.). Ca urmare a funcționării metataxei au apărut, prin sudarea elementelor componente ale sintagmei, adverbele compuse: *quam**ob**rem*, , „din ce cauză", „pentru ce"; *quā**propter***, „de ce?", „din ce motiv?"; *quem**ad**modum*, „cum", „în ce chip?"; *hac**tenus***, „până aici"; *quā**tenus***, „până unde oare?", „până când?" etc.; după cum se observă, în diverse situații, adjectivul (fie şi sub formă pronominală) poate lipsi.

b0 Atunci când prepoziţia este solidară cu mai multe nume, se constată în diverse texte ale epocii clasice că ea se bucură de un dublu tratament: fie este repetată după primul nume, fie este omisă. Citām câte un exemplu pentru fiecare situaţie*: b.1. *Lēgātī ab Haeduīs et ā Trēuerīs ueniēbant* (Caesar, *BG* I, 37); b.2. *in labōre ac dolōre* (Cicero, *Tuscul. disp*. V, 41).

c0 Atunci când acelaşi nume este solidar cu mai multe prepoziţii, numele apare întotdeauna repetat. De exemplu*: *In caede atque ex caede uīuunt*. (Cicero, *Pro Roscio Amerino*, 78).

d0 Înaintea unei apoziţii, simple sau multiple, exprimate prin nume proprii, prepoziţia, în general, se omite; spre exemplu*: *Cum duōbus ducĭbus dē imperiō in Italiā est dēcertātum, Pyrrhō et Hannibăle*. (Cicero, *De amicitia*, 28); *Vercingētorix expellĭtur ex oppidō Gergouiā* (Caesar, *BG*, VII, 4).

e0 De asemenea, prepoziţia se omite înaintea unui pronume relativ depinzând de acelaşi verb de care depinde şi antecedentul relativului din propoziţia principală, precum şi în întrebările şi / sau răspunsurile unui dialog. Citām următoarele exemple*: *In istā sum sententiā quā tē fuisse semper sciō*. (Cicero, *De legĭbus* III, 33); *Ā rēbus gerundīs senectūs abstrahit. – Quĭbus? – An iīs quae iuuentūte geruntur*. (Cicero, *De senectute*, 15).

EVOLUŢIA PREPOZIŢIEI ÎN LATINA TÂRZIE ŞI POPULARĂ. MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Am remarcat mai sus (pp. 310-311) faptul că latina vorbită şi-a creat în permanenţă tendinţe proprii de utilizare a prepoziţiilor şi că, de asemenea, a apelat constant la procedeul creării de noi prepoziţii fie din alte părţi de vorbire (adverbe, substantive, participii, locuţiuni prepoziţional-nominale), transformate în prepoziţii şi / sau locuţiuni prepoziţionale, fie prin combinarea prepoziţiilor deja existente între ele. Aceste tendinţe se vor reflecta cu precădere în textele secolelor al III-lea – al V-lea p. Chr., mai ales în cele lipsite de aspiraţii literare (aşa-numitele texte „vulgare"), dar şi în cele cu un conţinut şi finalităţi propriu-zis literare.

Din prima categorie de texte, un exemplu edificator îl constituie cunoscuta *Versio Itala* sau, pe scurt, *Itala*, reprezentând traducerea în latină a Bibliei, traducere efectuată înaintea celei realizate de Hieronymus în a doua jumătate a secolului al IV-lea şi răspândită sub numele de *Vulgata*.

Astfel, în *Itala* se întâlnesc primele prepoziţii împrumutate de latină din greacă (*ana* şi *cata*), transmise, chiar dacă parţial, limbilor romanice (cf., *infra*, rom. *cât,-ă*). Elementul caracteristic şi, totodată, reprezentativ pentru tendinţele generale ale epocii târzii în domeniul de care ne ocupăm îl constituie, în *Itala*, atestarea pentru prima oară a numeroase prepoziţii compuse**. Specialiştii*** demonstrează, astfel, apariţia în acest text a 19 noi formaţii prepoziţionale, necunoscute până atunci (sau, cel puţin, neatestate) în latina scrisă: dintre acestea, numeroase formaţii cunosc o dublă utilizare, şi anume şi ca adverbe. Noile formaţii, toate compuse, prezintă mai multe avantaje, între care două sunt relevante: posedă, faţă de prepoziţiile simple (deşi uzuale), ca *a(b), e(x), in, dē* etc., un corp fonetic consistent şi rezistent la eroziune, în timp; pe de altă parte, devine mult mai uşoară exprimarea de nuanţe semantice (faţă de prepoziţiile-bază) şi chiar de sensuri noi, corespunzătoare distincţiilor sintactice noi care se impun în vorbire (de ex., în afara opoziţiei, vechi şi tradiţionale, între deplasare / mişcare şi stare / situare pe loc, în domeniul relaţiilor spaţiale se impun a fi evidenţiate raporturi noi, cum sunt acelea exprimate de prepoziţiile care indică:

---

* Au fost preluate din manualul lui Marius Lavency, *op. cit*., 180, § 275.

** Utilizarea în vorbire şi, de aici, în scris a prepoziţiilor compuse a fost condamnată de gramaticii epocii imperiale, precum un Pompeius (sec. al V-lea p. Chr.), de la care ni s-a transmis următoarea recomandare: *Praepositio praepositioni non iungitur* (*GL*, ed. Keil, V, 273).

*** Detalii suplimentare în *ILR*, I, 205.

locul de unde porneşte o acţiune / stare, locul ocupat anterior de obiectul gramatical etc.). Numeroase prepoziţii compuse vor indica, în *Itala* sau în alte texte, inclusiv în cele cu veleităţi literare, simultan mai multe valori / nuanţe circumscrise valorii semantice circumstanţiale generice. În *Itala*, majoritatea formaţiilor prepoziţionale compuse au ca prim element prepoziţia *dē* sau prepoziţia *ab*: *abante, deante, deintrā / deintrō, dēsubtus* etc.

Tendinţele latinei vorbite reflectate în *Itala*, se regăsesc şi în textele literare târzii, deoarece toate aceste tendinţe aparţin spiritului epocii, spirit care tinde să elimine, prin înlocuire şi / sau ieşire din uz, vechile prepoziţii latine, inclusiv cele de origine IE, ceea ce, desigur, nu a echivalat cu pierderea totală a acestora din urmă, ci doar cu diminuarea strictă – redusă la necesităţile sintactico-semantice de bază – a uzului prepoziţiilor vechi, fie originar IE, fie create în interiorul limbii latine. Astfel, s-a arătat* că, din ultima categorie, a prepoziţiilor vechi create, în epoca arhaică, în latină, s-au moştenit în limbile romanice, parţial sau panromanic, doar: *apud, circā, infrā, intrā, iuxtā, prope, secundum, tenus* şi *ultrā*. Dintre prepoziţiile apărute în epoca clasică, s-au menţinut romanic numai: *desŭper, intus, palam, subtus, uersus*, iar dintre cele utilizate frecvent în epoca imperială timpurie şi atestate literar (sec.I-II p. Chr.), au fost moştenite în limbile romanice numai *forīs* şi *retrō***.

Cel mai bine s-au transmis limbilor romanice inovaţiile textelor vulgare şi târzii: statisticile*** au demonstrat în acest sens că peste jumătate din prepoziţiile atestate pentru prima oară în *Itala* se regăsesc în limbile romanice (în toate, în majoritatea lor sau doar în câteva ori într-una singură, izolat)****: astfel, dintre prepoziţiile, respectiv formaţiile prepoziţionale apărute în latina vorbită / scrisă a epocii târzii, s-au moştenit în limbile romanice: *adprope, deintrā / deintrō, deintus, dēsubtus, forās, forīs dē, inante, intrō, latus*.

Ca o observaţie generală, se poate trage concluzia că s-au moştenit în limbile romanice cu precădere acele prepoziţii şi formaţii prepoziţionale latineşti care indicau şi / sau implicau raporturi concrete, preponderent spaţial-temporale*****.

În sfârşit, o ultimă remarcă, de data aceasta de ordin sintactic. Încă din latina arhaică s-a manifestat, reflectată în textele literare, tendinţa de a utiliza turnuri prepoziţionale în locul exprimării sintetice, prin intermediul exclusiv al cazului numelui respectiv. Sunt cunoscute, spre exemplu, astfel de pasaje plautine, în care, în locul dativului obişnuit, cu funcţia lui fundamentală de atribuire (D atestat, în schimb, în alte pasaje din aceeaşi operă), apare utilizată o construcţie prepoziţională, şi anume întotdeauna cu *ad* (+AC): *hunc /… / ad carnifĭcem dābo* (*Captiui*, 1019), în loc de *carnifĭcī*; /…/ *mē ad mortem dēdit* (*Amph*., 809), în loc de *mortī*; cf., însă, *mē toxĭcō mortī dābo*, *Mercator*, 472******. Această tendinţă analitică se va extinde neîntrerupt la nivelul vorbirii şi va afecta şi alte cazuri, inclusiv cele utilizate literar şi cult neprepoziţional: este vorba de G; astfel, G partitiv va fi substituit, după o concurenţă îndelungată, de turnura prepoziţională *dē* (+ABL), singura moştenită în limbile romanice (în română *din, dintre* continuă formaţii prepoziţionale care îl au la bază pe *dē*, cf. *infra*). Construcţia prepoziţională va sfârşi prin a triumfa, în textele epocii târzii, asupra celei sintetice, ducând la cea mai deplină dezvoltare o tendinţă pornită din latina arhaică. Confuziile fonetice în finalul numelor şi pronumelor vor conduce, atât la nivelul oralităţii, cât şi la cel al scrierii neîngrijite (dar nu numai!) la confuzia morfo-sintactică a cazurilor: AC şi ABL tind, încă din sec. I p. Chr., să se suprapună, în textele vulgare ca şi la nivelul vorbirii, după prepoziţii. Astfel încât, cum s-a remarcat*******, „în epoca târzie cazul complementului prepoziţional pare indiferent", fapt ce îndreptăţeşte ipoteza existenţei unui singur caz oblic, aşa-numitul caz oblic general (COG).

---

* *Ibidem.*

** *ILR*, I, 206.

*** Reproduse *ibidem.*

**** Detalii privind repartiţia pe limbi romanice sunt oferite *ibidem*.

***** *ILR, ibid*.

****** Exemplele au fost preluate din *ILR*, I, 206.

******* *ILR*, I, 210.

Prezentăm mai jos lista principalelor prepoziții latinești moștenite în limba română (cu adăugarea, unde se impune, a unor paralele dialectale sud-dunărene și a corespondentelor romanice semnificative):

a ‹ ad

asupra ‹ ad suprā; cf. arom. *asupra*.

către (arh. și pop. *cătră*) ‹ *contrā*.

câte ‹ cata (atestat în *Vulgata*, *Ezech*. 46, 14 și la Plinius Valerianus, *De re medica* II, 12), „în fiecare”, „pentru”; forma așteptată în română, cu *ă*, a fost substituită cu *â* datorită confuziei cu pronumele *cât* (‹ *quantus*)[*].

cu ‹ cum; poziția lui *-m* final a fost debilă în toate epocile latinității.

de ‹ dē; româna preia câteva dintre valorile, uzuale mai ales în limba vorbită (dar reflectate și în texte, inclusiv literare), ale prepoziției latinești[**]: a) valoarea material-instrumentală: lat. *urbēs dē lapĭdĭbus* (Hieronymus), „orașe (construite) din piatră”, rom. *case / casă de piatră, inel de aur* etc.; b) valoarea cantitativă: *saccŭlum plēnum dē rādīcĭbus* (Gregorius Turonensis), „săculeț plin de rădăcini”, rom. *plin de bani* (*ifose, mașini* etc.); c) valoarea partitivă: *ūnus dē multīs* (Ovidius, *Trist*. I, 3), „unul singur din mulți”: rom. *din* (‹ *dē + in*), de ex. *unul din noi / voi* etc. (vezi și traducerea sintagmei ovidiene); d) valoarea separativă (după un comparativ), în loc de *quam*; în română, *de* se folosea în epoca veche, înlocuit ulterior cu *decât*.

deasupra ‹ de suprā; după O. Densusianu, prepoziția compusă s-a format în interiorul limbii române (*de + asupra*).

despre ‹ dēsŭper, cu *-e* analogic în română (după modelul *dintre, printre* etc.) sau poate chiar din etimonul latin popular (‹ **dēsŭpere*, creat după modelul *prope*, *adprope* etc.); cf. și istrorom. *despre*.

(de)desubt ‹ dēsubtus: cf. it. *(di) sotto*, fr. *dessous*, prov. *desotz*[***].

din ‹ dein (‹ *de in*, prin sudare, apoi cu asimilare vocalică, evitându-se astfel confuzia cu adverbul *dein*, „apoi”); cf. și meglen. *di*, echivalent al drom. *din*.

dintre ‹ deinter (= *dē inter*): arom. *detru, ditru, ditu*; meglen. *dintru*; ital. dial. *denter* (în Tirol), *dantre* (în zona venetă)[****].

dintru ‹ deintrō (= *dē intrō*): arom. *dintru*, meglen. *dintru* (cele două formații latinești populare compuse s-au confundat în meglenoromână); cf. și it., span., port. *dentro*.

drept ‹ dīrectum sau *dīrectō*, „în linie dreaptă”, „direct”, „imediat”, prin schimbarea valorii gramaticale (adverb → prepoziție); adverbul *dīrectō* este atestat în latina clasică (Cicero).

după ‹ dē post; încă din latina populară (mai ales a epocii târzii, reflectată în texte), *post* era utilizat în asociere cu verbe ce exprimau ideea de deplasare (*īre, uādĕre post alĭquem*, „a merge, a umbla după cineva”); turnura s-a moștenit în limba română (vezi traducerea de mai sus); se adaugă corespondentele dialectale românești: arom. *dipă, dipu*, meglen. *dupu*[*****].

fără ‹ forās, „în afara”, bicazual în latina târzie: cu G *forās corpŏris* (Apuleius), „în afara corpului”; cu AC *forās portam* (Hieronymus), „în afara porții”. Latina populară a inscripțiilor pompeiene atestă și forma *farās*[******].

în ‹ in: arom. *n*, meglen. *ăn*, istrorom. *on*; it. *in* (plus nenumăratele dialecte italiene), fr. *en*, prov. *en*, span. *en*, port. *en*, catal. *en* etc.

---

[*] Este opinia lui Al. Rosetti, *op. cit*., 161.

[**] Exemplele au fost preluate de la Ovid Densusianu, *op. cit*., 125-126 (cu adăugarea unor paralele românești și a unor trimiteri care ne aparțin). Ne aparține, de asemenea, schema și denumirea valorilor prepoziționale.

[***] Ovid Densusianu, *op. cit*., 119.

[****] Corespondentele dialectale românești și italiene apud O. Densusianu, *op. cit*., 119; Al. Rosetti, *op. cit*., 161.

[*****] Al. Rosetti, *ibid*.

[******] Pentru atestări, cf. Al. Rosetti, *op. cit*., 161.

între ‹ *inter*: arom. *ntră*, meglen. *antri*.

întru ‹ *intrō*: arom. *ntru*, *tru, tu*; meglen. *tru*.

la ‹ *illāc*, cu schimbarea valorii gramaticale (adverb → prepoziție)[*].

lângă ‹ *longō*[**], sau, mai curând, după noi, **longā* (› **langā*), după modelul adverbelor-prepoziții în *-ā* (*citrā, ultrā, suprā, dextrā* etc.). De altfel, ca adverb *longō* nici nu există atestat în latină.

pe ‹ *per*, cu o notabilă modificare semantică[***], cf. şi arom. *pre, pi*, meglen. *pri*.

pentru ‹ *per intrō*, prin compunere şi sudare; cf. şi arom. *pintru*, istrorom. *pentru*.

peste ‹ *per extrā* (după etimologia propusă de Al. Rosetti, *ibid*.): se aduc în discuție şi formele vechi româneşti (de secol XVI) *preste, pestre*, comparabile cu meglen. *pristi*.

până ‹ *paene* (*ad*), după autorul mai sus citat (*ibid*.), care aduce spre comparație şi formele româneşti dialectale: arom. *păn(ă), pănu, pân*, meglen. *păn(ă).*

prin ‹ *per in* (apoi, sudat, *perin*): arom., istrorom. *prin*.

printre ‹ *per inter* (ulterior sudat).

spre ‹ *super* (care a preluat o parte din valorile lui *in*; Densusianu, *ibid*.).

stră- ‹ *extrā*; în româna nord-dunăreană s-a transformat în prefix (*strămoş, străbun, străbunic* etc.), sudându-se complet cu substantivul-bază; cf. şi arom. *stră-*, meglen. *stră, stri*.

sub ‹ *sub*

subt, supt (arh.) ‹ *subtus*, „dedesubt”, cu corespondente în aromână: *suptu, suntu, sun, sum* (Rosetti, *ibid*.).

III. **CONJUNCȚIA**

DEFINIȚIE, TRĂSĂTURI ŞI ROL MORFOSINTACTIC. În raport cu prepoziția, conjuncția constituie clasa conectorilor complecşi, întrucât funcționează pe un dublu plan: cel al prepoziției şi cel al frazei. În ambele situații, conjuncția se prezintă ca un cuvânt invariabil, trăsătură fundamentală care o leagă de categoria prepoziției. Cea de-a doua trăsătură comună este de ordin negativ: exact ca şi prepoziția, conjuncția propriu-zisă („originară”, care nu provine dintr-o altă parte de vorbire) nu deține nici un rol sintactic la nivelul propoziției, este un instrument pur, un „conector”. În clasa conectorilor conjuncționali au intrat, însă, de timpuriu, şi părți de vorbire diferite (pronume şi adverbe în special), care, prin natura lor morfologică, şi-au păstrat funcția sintactică deținută la nivelul propoziției (subiect, complement, atribut), dar au îndeplinit în acelaşi timp şi rolul de conectori la nivelul frazei, altfel spus rolul de elemente introductive şi, totodată, mărci ale unor propoziții, întotdeauna subordonate, non-independente. Desigur, şi celelalte propoziții din cadrul unei fraze, propozițiile nesubordonate, independente, au putut fi conexate prin intermediul conjuncțiilor, însă de un alt tip.

În consecință, în raport cu cele două planuri sau nivele la care funcționează, conjuncția se prezintă ca un conector care: a) ***la nivelul propoziției*** leagă două părți ale discursului în sens restrâns (deci, două părți de vorbire) şi, în acest caz, ***rolul sintactic*** al conjuncției este ***nul***, iar conjuncția este un ***conector*** exclusiv ***coordonator***; b) ***la nivelul frazei***, conjuncția funcționează simultan ca un ***conector coordonator***, dacă face legătura între două propoziții de acelaşi tip (independente, respectiv subordonate), şi ca un ***conector subordonator***, dacă realizează legătura între două

[*] Etimologia propusă de Al. Rosetti, *op. cit*., 162 este complicată şi neverosimilă: *illac-ad* (?).

[**] Etimologia este propusă de acelaşi Al. Rosetti, *ibid*.

[***] Despre confuzia latino-romanică dintre *per* şi *prō* (păstrate distinct numai în franceză), a se vedea O. Densusianu, *op. cit*., 126.

propoziții de tip diferit (o independentă, care devine regentă, şi o subordonată sau mai multe a[le] acesteia). Numai dacă funcționează în calitate de conector subordonator, conjuncția poate deține, în interiorul propoziției din care face parte şi pe care o introduce (devenind şi marca ei definitorie), un anumit rol sintactic.

În concluzie, conjuncția este un conector coordonator la ambele nivele (al propoziției şi al frazei) şi subordonator exclusiv la nivelul frazei. În ultima situație, semnificantul conjuncției/locuțiunii conjuncționale este discontinuu (în sensul lui Marius Lavency)*, deoarece, ca şi în cazul prepoziției, semnificantul conjuncției subordonatoare se manifestă în mai multe locuri ale şirului/lanțului vorbirii, fiind indisolubil legat de modul verbului ce constituie predicatul propoziției respective introduse de marcatorul conjuncțional. Acesta şi forma modală sunt constant solidare.**

TIPOLOGIA CONJUNCȚIILOR. INVENTARUL, ORIGINEA ŞI EVOLUȚIA CONJUNCȚIILOR ÎN LIMBA LATINĂ. Unul dintre criteriile operante în clasificarea conjuncțiilor din limba latină este cel al structurii lor. Dincolo de rolul morfosintactic, care rămâne indiscutabil criteriul fundamental de clasificare a conjuncțiilor în limbile IE (antice şi moderne), organizarea formală este edificatoare, inclusiv din punct de vedere istoric.

Se pot distinge 3 tipuri de formații conjuncționale:

1. conjuncții **simple**: *at, aut, cum, dum, et, nam, nĕ̄, ut* etc.; ele pot fi mono-, bi- sau polisilabice: *ergō, quandō, igĭtur, cetĕrum* etc. La origine, unele conjuncții simple (sau resimțite ca atare) au fost şi ele compuse, sudarea producându-se într-o fază foarte veche, protoistorică, de constituire a limbii: spre exemplu, *dōnec <* dōnequom; quando <* quam-dō; quoniam <* quom-iam.****

2. conjuncții **compuse**: elementele lor formative (adverbe, prepoziții, alte conjuncții, substantive, pronume etc.) sunt analizabile; spre exemplu: *postquam, prout, quārē, quasī, quoad, quōmĭnus, quōmodo, quātĕnus/ quātĭnus, sīcut, uelut* etc. Elementele de compunere ale unor atari conjuncții erau clar perceptibile, ele însă erau sesizate şi funcționau ca unități morfo-lexicale de sine stătătoare.

3. **locuțiunī conjuncționale**: alcătuiau formațiile cele mai complexe, bi- sau plurimembre; de exemplu: *ac sī, cum/ut prīmum, prō eō ac, prō eō ut* etc.; cf., *infra*, paragraful *Îmbogățirea inventarului de conjuncții*.

Inventarul general al formațiilor conjuncționale (simple, compuse, locuțiuni) existente de-a lungul întregii latinități, indiferent de gradul lor de utilizare, indică un total aproximativ de peste 200 de conjuncții, dintre care cca 70 coordonatoare şi un număr relativ dublu de subordonatoare (spre 150).**** Dintre acestea, un număr de 16 conjuncții, mai ales simple, au fost utilizate constant şi foarte frecvent în tot timpul latinității, indiferent de funcția lor morfosintactică: *aut, cum, dum, ergō, et, nam, nĕ̄, nī, postquam, quandō, quia, quod, quoniam, sed, sī, ut*.*****

ORIGINEA. În ceea ce priveşte originea, respectiv proveniența lor, semnalăm 3 direcții principale:

---

* *Op.cit.*, 17-18 şi § 11.

** *Id.*, *ibid.*, 213, § 332.

*** A se vedea *ILR*, I, 210.

**** *ILR, ibid.*: sunt oferite cifre exacte, în care apar incluse şi particulele cu funcție conjuncțională.

***** *Ibid.*

a. conjuncții provenite din teme pronominale, de exemplu:

cum < tema pronumelui relativ *qui* (mai exact, **quo-m > quum*)

ut < tema pronumelui interogativ *quis*, adverbializată (**qu- u-*)

quia < tema pronumelui interogativ, AC neutru pl

quod < tema pronumelui relativ, coincide cu AC neutru sg

quam < pronumele relativ la AC feminin sg

b. conjuncții provenite din verbe (forme verbale pietrificate), de exemplu: *uel* < *uolo, uelle, uoluī*: imperativ prezent II sg activ

licet < *liceo, -ēre, licuī*: indicativ prezent III sg activ

igitur < *id agĭtur*: combinație pronominal-verbală: *ago, -ĕre, ēgī, actum*; indicativ prezent III sg pasiv impersonal

quamuis < *quăm + uīs*: combinație adverbial-verbală, indicativ prezent activ, II sg < *uelle*

quamlĭbet/quamlŭbet < *quam + li/ŭbet*: de asemenea o combinație adverbial-verbală, III sg indicativ prezent activ < *lĭbet, -ēre, uit*.

c. conjuncții provenite din adverbe, precum:

modo, postea, qualiter, quantum, quātĕnus/ quātĭnus, quotiē(n)s, ubī etc.

Spre deosebire de alte părți de vorbire, în cazul conjuncției s-a resimțit în permanență, de-a lungul latinității, necesitatea de a îmbogăți inventarul deja existent, atât din rațiuni de claritate, de eliminare a ambiguităților şi interferențelor semantice, cât şi din intenții de expresivitate, chiar de plasticitate, întrucât, ca instrumente gramaticale complexe, conjuncțiile latineşti erau mereu supuse riscului tocirii, al golirii rapide de conținut semantic, tocmai datorită foarte frecventei lor utilizări. Reînnoirea, periodică şi constantă, a inventarului conjuncțional latin, izvorâtă, aşadar, din necesități strict obiective, a cunoscut de asemenea 3 direcții de bază, dintre care prima coincide cu tendința originară de creare a noi conjuncții pe baza altor părți de vorbire:

I. schimbarea categoriei/clasei gramaticale, respectiv transformarea în conjuncții a altor părți de vorbire (adverbe, particule, verbe);

II. acumularea conjuncțiilor, conducând la apariția unor veritabile conglomerate conjuncționale, realizate gramatical fie prin conjuncții compuse (bi- sau plurimembre), precum: *antĕquam, postquam, dummŏdo, etsī, etiamsī, quandōque, quandōquĭdem, quamquam, quōmĭnus, quōmodocumque, quōmodolĭbet* etc.), fie ca locuțiuni conjuncționale complexe, de asemenea bi- sau plurimembre, ca: *ut/cum prīmum, tamquam sī, ut/uelut sī, dummŏdo nē, non minus quam, prō eō ut* etc. Sunt puse, prin urmare, la contribuție, în sprijinul şi pentru întărirea conjuncției ca instrument gramatical, şi prepoziții, adverbe, particule sau chiar alte conjuncții, totul având drept scop şi efect precizarea până la nuanțe a sensului conjuncției-bază. Astfel încât, în latina târzie se ajunge nu de puține ori la complexe conjuncționale pleonastice, de tipul: *cum quandō, dum cum, cum ut* etc.

III. conferirea de sensuri noi unei conjuncții deja existente, având drept rezultat crearea de conjuncții polisemantice. În decursul evoluției limbii latine, conjuncțiile cele mai uzitate au fost cele simple şi polisemantice, multiplicitatea de sensuri aglomerând şi făcând să interfereze nuanțele circumstanțiale, adesea greu de distins; de exemplu, de la origine şi în mod accentuat ulterior, conjuncții precum *cum, dum* sau *quandō* îşi suplimentează valoarea inițială temporală cu aceea cauzală, putându-le exprima simultan. Iată principalele conjuncții polisemantice: *cum* (TEMPORAL, CAUZAL, CONCESIV, uneori CONDIȚIONAL); *dum* (TEMPORAL, CAUZAL, CONDIȚIONAL); *quandō* (TEMPORAL, CAUZAL, CONDIȚIONAL,

ADVERSATIV, COMPLETIV); *quod* şi *quia* (COMPLETIV, CAUZAL, TEMPORAL, uneori FINAL); *ut* (COMPLETIV, FINAL, CONSECUTIV, CONCESIV, COMPARATIV, TEMPORAL). Conferirea de sensuri noi diferitelor conjuncţii a fost un proces permanent, cu direcţie inversă faţă de tendinţa precedentă, deoarece a avut drept rezultat acumularea de sensuri noi pe centre conjuncţionale, deci concentrarea sau focalizarea semantică asupra unui număr din ce în ce mai redus de unităţi conjuncţionale. Prin urmare, încă de la finele perioadei arhaice (sec. al II-lea a.Chr.), au tins să se formeze câteva veritabile conjuncţii „universale”, utilizate în exprimarea raporturilor logico-gramaticale de subordonare, pe o suprafaţă foarte întinsă: este cazul lui *ut*, în latina clasică şi postclasică, puternic concurat apoi, în epoca târzie, de *quod/quia*.

Cele două tendinţe precedente, aşa cum am arătat mai sus, au avut un sens contrar. Prima a corespuns necesităţii imperioase de analiză, de clarificare şi departajare a sensurilor şi nuanţelor de sens, necesitate manifestată, desigur, în primul rând şi în mod fundamental la nivelul oralităţii latinei. De aceea, după reperele statistice de care dispunem,[*] în latina târzie se constată o creştere considerabilă, din punct de vedere cantitativ, a unităţilor conjuncţionale în raport cu epocile precedente.[**] Cea de-a doua tendinţă a corespuns unei alte necesităţi imperioase acţionând la acelaşi nivel, şi anume aceea de simplificare a instrumentelor gramaticale, prin concentrarea şi reducerea lor. În latina târzie, cu o bună reflectare în texte, pare a avea câştig de cauză un anume segment al celei de-a doua tendinţe: din complexele conjuncţionale preferate de vorbitorii şi utilizatorii în scris ai latinei, se alege în anumite situaţii un singur element, de regulă un adverb în cadrul unei locuţiuni conjuncţionale, elementul respectiv (în speţă, adverbul) tinzând să capete el singur o funcţie conjuncţională. Adverbul instrumentalizat se substituie, în planul relaţiilor sintactice de la nivelul frazei, unităţii conjuncţionale[***]. Pe bună dreptate, s-a arătat[****] că între conjuncţiile şi locuţiunile conjuncţionale concurente, sinonime, s-a dat, ca şi în restul vocabularului, o veritabilă luptă, care a durat secole şi s-a repercutat în selecţia romanică, unde au ieşit „victorioase” conjuncţiile cu un caracter popular (inclusiv o parte dintre cele folosite încă din epoca arhaică), cele mai multe având un corp fonetic mai solid, prin aceasta mai rezistent la diversele eroziuni lingvistice.[*****]

MOŞTENIREA ROMANICĂ. Reprezentate, parţial sau total, în limbile romanice, sunt următoarele unităţi conjuncţionale: *antĕquam, aut, dumque, dumintĕrim, et, magis, neque, post, quam, quamdiu, quamsī, quamuis, quandō, quantus, quārē, quăsī, quia, quod, quōmŏdo, sī.*[******] În conformitate cu aceleaşi statistici citate, din totalul conjuncţiilor atestate în limba latină s-au moştenit în limbile romanice numai 8%.

[*] Cf. *ILR*, I, 211.

[**] După statistica oferită în volumul anterior citat, latinitatea arhaică şi clasică înregistrează un total de 80 de conjuncţii compuse şi de locuţiuni conjuncţionale, în vreme ce, în latinitatea târzie (sec. III-V p.Chr.), numărul lor creşte cu încă 1/4, ajungându-se la peste 100, majoritatea recent apărute.

[***] Preluăm exemple oferite de aceeaşi sursă: *prīmum* pentru *ut prīmum*, *propterea* pentru *propterea quod, etiam* pentru *etiam sī* etc. (*ILR*, I, 212).

[****] *Ibid*., 213.

[*****] Pentru repartiţia pe epoci a totalului de 214 conjuncţii latineşti, a se vedea *ibid*., 213.

[******] *Ibidem*.

OBSERVAȚII ASUPRA UTILIZĂRII CONJUNCȚIILOR. 1. Spre deosebire de prepoziții, unitățile conjuncționale își manifestă caracterul discontinuu al semnificantului, în sensul indicat mai sus (cf. p. 318), şi prin faptul că, la nivelul frazei, unităților conjuncționale care introduc (sau marchează) o propoziție fie coordonată, fie subordonată le corespunde în cealaltă propoziție coordonată sau în regentă un **corelativ**. În cazul în care este vorba de propoziții coordonate, de cele mai multe ori se repetă aceeaşi conjuncție, înaintea respectivelor coordonate sau se utilizează alte conjuncții echivalente ca sens: *et /.../et; nec/.../nec/ .../nec; aut/.../aut; et/.../ -que; neque/nec/.../ et* etc. Repetarea unității/unităților conjuncționale are drept scop întărirea raportului sintactic (copulativ, disjunctiv etc.). În cazul în care este vorba de subordonata/subordonatele unei regente, corelativul este reprezentat în majoritatea cazurilor de un adverb de mod (*sīc, ita, tamen, adeō* etc.), funcția lui fiind aceea de semnalizator al unui anumit tip de subordonată care urmează să își facă apariția sau şi-a făcut-o deja, corelativul având, în acest caz, şi rolul de a elimina posibilele ambiguități provocate de polisemia unităților conjuncționale: *ita/.../ut, etsī/.../tamen, adeō/.../ut* etc.

2. În decursul evoluției sintactice a limbii latine, se poate constata tendința de reunire şi, respectiv, într-o fază mai avansată, de sudare a corelativului din propoziția regentă împreună cu unitatea conjuncțională care introduce şi marchează subordonata. Pe această cale şi-au făcut apariția diverse unități conjuncționale noi, compuse şi cu rol subordonator, respectiv de a introduce şi marca raporturi de subordonare: *tam* (R)/.../*quam*(S) ⇒ *tamquam*; *sīc/.../ut* ⇒ *sīcut; quam/.../quam* ⇒ *quamquam* etc. După cum s-a arătat*, apropierea corelativului regentei de unitatea conjuncțională introductivă a subordonatei a constituit o tendință specifică latinei populare: resimțite ca o nouă unitate conjuncțională, corelativul şi fosta conjuncție s-au sudat în timp şi au atras apariția în regentă a unui nou corelativ.

TABLOUL PRINCIPALELOR UNITĂȚI CONJUNCȚIONALE

A. ***COORDONATOARE***

1. ***COPULATIVE***

et : funcționează şi ca adverb modal de întărire; apare deseori corelativ (*et/.../et*)

ac : întotdeauna înaintea unui cuvânt cu inițială consonantică; funcționează şi ca subordonatoare.

-que : întotdeauna enclitic; leagă perechi nominale sau verbale (*senātus pŏpŭlusque Rōmānus; uēnitque fūgitque*), repetat sau nu.

nĕque, redus la *nec*: constituie forma negată a lui *-que*, dar, spre deosebire de acesta, este întotdeauna autonom; dacă apare izolat, coordonează verbele a două propoziții („şi nu..."); dacă apare corelativ, în perechi sau chiar în serie (*nec/.../nec/.../nec*), accentuează asupra fiecărui verb în parte („nici ... nici ... nici"), corelate însă.

nē/.../quidem: corelarea celor două adverbe modale, primul de negație, al doilea de întărire şi confirmare, conduce la apariția unei locuțiuni conjuncționale coordonatoare negative cu semnificant discontinuu: „nici chiar", „nici măcar".

quŏque: funcționează în principal ca adverb de întărire („şi", „chiar şi"), întotdeauna postpus față de lexemul determinat; dacă înaintea lui se află un alt adverb de mod (*etiam, sīc* etc.), *quŏque* îşi pune în valoare capacitățile

* *ILR, ibid*.

conjuncționale, realizând un raport de coordonare copulativă (conotată emfatic) între propoziții de acelaşi rang, în cazul de față principale.

Alte copulative corelative:

cum/.../tum, „pe de o parte/.../pe de alta"; „atât/.../cât (şi /mai ales)"

nōn sōlum/modo/tantum/.../sed/uērum etiam, „nu numai (că)/.../ ci şi"

nōn modo nōn/.../ sed etiam, „nu numai (că) nu /.../ ci şi"

nōn modo nōn /.../ sed nē/.../ quidem, „nu numai (că) nu /.../ dar nici chiar/măcar nu/.../"

modo/.../modo, *tum/.../tum* } „când/.../când"

partim/.../partim „în parte/.../în parte", „o parte/.../o (altă) parte"

2. ***ADVERSATIVE***

at: singur, sau locuțional (*at uērō, at enim, at etiam, attămen* – prin sudare); variantă, *ast*.

atquī: format prin sudare (*at* + pronumele relativ adverbializat).

autem: întotdeauna postpus, pe locul al doilea în propoziție.

cētĕrum: de origine adjectivală, funcționează şi adverbial, întotdeauna pe primul loc în propoziție; poate constitui şi un element de tranziție la nivelul sintaxei textului.

sed: cea mai frecvent utilizată conjuncție, puternic încărcată semantic; cunoaşte o suplimentare de valori şi nuanțe de sens în latina clasică şi ulterior, când i se ataşează adverbe sau alte conjuncții coordonatoare, cu care formează unități conjuncționale coordonatoare complexe: *sed tamen*, „dar, cu toate acestea", „dar, totuşi"; *sed etiam*, „ci şi" (cf. *supra*); *sed quŏque*, „dar chiar"; *sed uērō*, „însă, pe de altă parte" (sintagma este uşor pleonastică, de tipul formei inculte din română „dar însă"); *sed enim*, „căci, însă", „dar" (apare şi sudat: *sedĕnim*, „dar"; cf. şi *at enim*, „dar vei/veți spune", ca formulă de obiecție); se află întotdeauna în cap de propoziție, eventualele metataxe atestate datorându-se unor rațiuni metrice (apar numai în poezie: *adde sed*, la Ovidius).

uērō, *uērum* } originea adjectivală a conjuncției este evidentă, fiind vorba de împietrirea la cazuri diferite a unei forme nominale; *uērō* apare şi el postpus, pe locul al doilea în propoziție, ca şi *autem*; poate forma o locuțiune conjuncțională (sau chiar o conjuncție compusă) cu adverbul *iam*: *iam uērō, iamuērō*, „acum, de altfel", „or", „pe de altă parte"; se asociază, de asemenea, cu adverbul *tum*, formând sintagma conjuncțională *tum uērō*, „atunci, însă"; la rândul lui, *uērum* (fost AC sg, ca şi *cēterum*), se asociază în unități conjuncționale coordonatoare complexe, de tipul *uērum enim, uērum enimuērō, uērum etiam* sau chiar, prin repetare poliptotică, *uērum uērō*, „dar, cu toate acestea" (indică o opoziție mai puternică), *uērumtămen/ uēruntămen*, „dar, în schimb/totuşi".

3. ***DISJUNCTIVE***

aut: pe lângă utilizarea corelativă (cf. *infra*), semnalăm asocierea conjuncției cu diverse adverbe sau cu alte conjuncții, ceea ce conduce la formarea unor sintagme conjuncțional-adverbiale cu diverse nuanțe, ca: *aut certē/saltem*, „sau cel puțin", „sau măcar"; *aut potius*, „sau mai degrabă/mai curând"; *aut etiam*, „sau chiar"; *aut dēnique*, „sau, în sfârşit"; *aut summum*, „sau cel mult" etc.

sīue (arh. *seiue*), *seu*: izolat, poate semnifica disjuncţia pură („sau”, „ori”), dar şi disjuncţia condiţională („sau dacă”); apare foarte des în corelaţie (cf. *infra*); poate forma şi sintagme conjuncţional-adverbiale, de tipul *sīue potius*, „ori mai degrabă”, „sau mai departe”; *sīue etiam*, „sau chiar”; a doua parte a conjuncţiei compuse (-*ue*, din *seiue, sīue*) este foarte probabil conjuncţia enclitică de mai jos, pe care o regăsim şi în alte conjuncţii compuse (*nēue*), cu evoluţie fonetică similară (*nēue* > *neu,* ca *sīue* > *seu*).

-*ue* este o conjuncţie disjunctivă exclusiv enclitică, apărând fie izolat, fie – mai frecvent – corelativ.

-*uel* are o origine clar verbală (< imperativul prezent II sg afirmativ al lui *uelle*) – situaţie rar întâlnită în peisajul conjuncţional; poate funcţiona şi ca adverb modal de întărire („chiar”, „foarte”), contribuind şi la supralicitarea valorii superlative a unui adjectiv sau adverb aflat deja la superlativ (*uel maxĭmus/-a, uel optĭmē* etc.); din valoarea etimologică verbală iniţială („dacă vrei”, „fie [cum] vrei” etc.) s-a dezvoltat valoarea conjuncţională („fie că”, „sau”). Apare utilizat izolat şi în corelaţie (cf. *infra*). Cu alte adverbe, formează sintagme conjuncţional-adverbiale ca: *uel etiam*, „sau chiar”; *uel potius*, „sau mai degrabă”; *uel certē*, „sau, desigur/fără îndoială” etc.

Disjunctive corelative:

aut /.../aut, „fie/.../fie”, „ori/.../ori”, „sau/.../sau”; după negaţii: „nici/.../nici”

sīue /.../ sīue	„fie (că) /.../ fie (că)”
seu /.../ seu	„sau (dacă) /.../ sau (dacă)”
sīue /.../ seu	„sau (că) /.../ sau (că)”
seu /.../ sīue	„ori (că) /.../ ori (că)”
sīue /.../ uel	„fie /.../ fie”
seu /.../ aut	„(sau /.../) sau”
sīue /.../ an	„fie /.../ sau”

N.B. Pot exista şi triple corelaţii: *sīue īrācundiā, sīue dŏlōre, sīue mĕtū*, „fie de mânie, fie de durere, fie de frică” (Cicero), nu numai la nivelul propoziţiei, ca în exemplul de mai sus, ci şi la acela al frazei.

4. ***CAUZAL – EXPLICATIVE***

ĕnim: are o topică liberă în latina preclasică şi târzie (sec. al IV-lea p. Chr.), în schimb de regulă fixă în latina clasică, şi anume după primul cuvânt din propoziţie (deci, în poziţia a II-a) sau după mai multe, dacă acestea alcătuiesc o unitate morfosintactică şi semantică; are rolul de a explica sau motiva o aserţiune anterioară („căci”, „de fapt”, „în realitate”), uneori cu valenţe ironice sau în subsidiar (într-o paranteză imaginară). Apare şi în asociere locuţional-sintagmatică împreună cu alte conjuncţii, formând şi conjuncţii compuse prin sudare: *quia ĕnim* (pleonastică, în scopuri comice, la un Plautus şi Terentius, „asta pentru că”); *at ĕnim*, „însă vei/veţi zice” (ca formulă de obiecţie); *sed ĕnim/sedĕnim*, „dar”; *ĕnimuērō*, „căci, într-adevăr”, „fără îndoială”; *et ĕnim/etĕnim*, „într-adevăr”, „de fapt”, „de altfel”, „căci”, plasat de obicei, în latina clasică, pe primul loc în propoziţie; negat, apare sub formele *neque ĕnim*, mai rar *nōn ĕnim*, „căci nu”.

năm, namque (prin amplificare conjuncţională, cu encliticul -*que*); se află, în normele latinei clasice, literare, de regulă pe primul loc în propoziţie, deschizând o motivaţie sau o explicaţie mult mai amplă decât o simplă propoziţie subordonată

circumstanţială cauzală. Poate deţine, în funcţie de context, şi o suplimentară valoare adversativă, care, în propoziţii interogative, scoate în evidenţă mirarea interlocutorului şi nevoia lui de lămurire, de motivare; în atari propoziţii interogative directe, *nam* poate apărea şi enclitic: *quisnam*, „oare cine?", „cine, oare?"; *ŭbĭnam*, „în ce loc oare?", „unde oare?"; *quōnam*, „deci, unde?", „până unde?", „cu ce scop?". Conjuncţia compusă *namque* exprimă şi ea, pe lângă valoarea fundamentală explicativă („căci, într-adevăr"), o suplimentară valoare adversativă („or, în ceea ce priveşte...", „dar").

nempe: utilizat conjuncţional, adverbul deţine un veritabil complex semantic, putând avea multiple valori: cauzal-explicativă („adică", „şi anume"), ca în locuţiunea *nempe quod* (Iuvenalis), „în virtutea faptului că", „pentru că"; conclusivă („şi astfel", „prin/drept urmare", „deci") şi adversativă („dar", „însă"), cu atestări la acelaşi Iuvenalis.

5. ***CONCLUSIV – CONSECUTIVE***

ergō: funcţionează, cum am semnalat *supra*, şi ca postpoziţie (cu regim în G); se plasează, de regulă, ca al doilea cuvânt în propoziţie; poate participa şi în argumentări cu formă interogativă, cunoscută fiind sintagma pronominal-conjuncţională *quid ergō*?, „de ce oare?", „cum oare?"

idcircō: la origine, o sintagmă de tipul celei semnalate anterior, pronominal-adverbială (ulterior conjuncţională), în timp sudată; semantismul originar al sintagmei se păstrează şi după transformarea ei în conjuncţie compusă („de/pentru aceea", pentru acest motiv", „în acest caz/situaţie"); se plasează în mod predilect pe primul loc în propoziţie. Ca şi o parte dintre conjuncţiile disjunctive, alunecă uşor spre domeniul subordonării, deoarece alcătuieşte, împreună cu conjuncţii tipic subordonatoare, unităţi locuţionale conjuncţionale de subordonare: *idcircō quod*, „pentru motivul că"; *idcircō quia*, „id."; *idcircō ut/ne/quō*, „de aceea/ cu scopul (ca) să (nu)".

ideō: este, la origine, o sintagmă pronominal-adverbială, transformată, prin sudare, ulterior, într-o conjuncţie compusă, a cărei valoare semantică este identică aceleia a conjuncţiei de mai sus („din acest motiv", „de aceea"); ca şi *idcircō*, este atras semantic şi sintactic de conjuncţii subordonatoare, în asociere cu care formează unităţi locuţionale conjuncţionale de subordonare, precum: *ideō quod /quia/quoniam*, „pentru motivul că", „pentru aceea că", „pentru că"; *ideō ut/nē*, „(pentru) ca să (nu)", „cu intenţia (ca) să (nu)".

ĭgĭtur: am semnalat (*supra*, p. 319) originea (probabil) verbală a acestei conjuncţii cu valoare tipic conclusivă, reluând şi rezumând ideea anterior exprimată, inclusiv după o paranteză sau o digresiune; poate fi plasată, în funcţie de opţiunea stilistică a autorului, pe ambele poziţii iniţiale ale propoziţiei; în latina preclasică, mai ales la poeţii comici (Plautus în special), funcţionează şi ca adverb de timp („atunci", „apoi"), dar şi ca o conjuncţie subordonatoare cauzală („căci"). Formează locuţiuni conjuncţionale împreună cu alte coordonatoare, de ex. *ergō*, pleonastică (*ergō ĭgĭtur*), sau cu altele, subordonatoare (*ĭgĭtur ut = ideō ut*).

ĭtăque: introduce şi ea o concluzie, o „încheiere" a unei relatări (demonstraţii, ipoteze etc.) anterioare, alteori reia firul întrerupt al unei expuneri; de aici, nuanţele de sens: „ca/ prin urmare", „deci", „aşadar", „în concluzie", „în consecinţă", „iată de ce" etc., pentru prima valoare; „aşadar (revenind)", pentru cea de-a doua; cu valoare uşor pleonastică, de fapt pentru a întări finalul unei idei în manieră oratorică, se întâlneşte locuţiunea *ĭtăque ergō*, „prin urmare aşa stând lucrurile", cu

atestări la Terentius şi la Titus Livius. Originea adverbial-conjuncţională a lui *ĭtăque*, prin sudare, este manifestă.

proinde: conjuncţie şi ea compusă (de această dată, prin sudarea unei prepoziţii cu un adverb), şi-a păstrat utilizarea adverbială chiar şi după sudare; în calitate de conjuncţie coordonatoare conclusivă, se utilizează de preferinţă în propoziţiile principale hortativ-imperative (cu verbul la conjunctiv/imperativ); în calitate de conjuncţie subordonatoare, se utilizează în unităţi locuţionale conjuncţionale complexe, modal-comparative (*proinde ac/atque sī* etc.).

proptĕreā: din nou, la origine, o formaţie prepoziţional-pronominală, sudată în timp; în latina preclasică funcţionează şi ca adverb; se poate întâlni atât izolată, şi atunci valoarea semantică conclusivă, respectiv consecutivă, este puternică („iată de ce", „în consecinţă"), cât şi în asociere locuţionară cu conjuncţii tipic subordonatoare, cu care formează o unitate semantico-sintactică: *proptĕreā quod/ quia/ quŏniam*, „(de aceea) pentru că"; *proptĕreā ut/nē*, „pentru aceea, (ca) să (nu)"; apare şi în locuţiuni pleonastice cu valoare de întărire, de tipul *ergō proptĕreā*, „care va să zică aşa" (cu predilecţie la poeţii comici, de pildă la Terentius). Utilizarea ca prepoziţie rămâne accidentală, în latina arhaică.

quamobrem (apare şi nesudată: *quam ob rem*, indicându-se, astfel, păstrarea valorilor morfologice independente ale fiecărui element dinainte de sudare). Apare, în calitate de conjuncţie coordonatoare conclusivă compusă, întotdeauna pe primul loc în propoziţie, făcând legătura cu pasajul anterior: „iată de ce", „iată cum/ pentru ce", „prin urmare" etc. Funcţionează şi în calitate de conjuncţie subordonatoare (de ex., interogativă indirectă).

quāpropter (utilizat şi cu tmeză: *quā /.../ propter*): formaţie de asemenea compusă, prepoziţional-pronominală (ca şi *proptĕreā*), cu acelaşi formant prepoziţional, dar cu metataxă; indică motivaţia şi consecinţa („de aceea") şi apare, în această calitate coordonatoare, pe primul loc în propoziţie, făcând, ca şi *quamobrem*, legătura cu contextul. Cunoaşte şi utilizare adverbială, interogativă („de ce"), fie directă, fie indirectă, în acest ultim caz funcţionând în calitate de conjuncţie subordonatoare.

quārē: originea pronominal-nominală a acestei conjuncţii compuse este evidentă; ea posedă o valoare prin excelenţă conclusivă, având rolul de a marca finalul unei demonstraţii („din acest[e] motiv[e]", „de aceea"). Poate fi utilizată şi ca adverb, şi în calitate de conjuncţie subordonatoare (în ambele cazuri interogativ, direct sau indirect); restrâns, poate avea, ca subordonatoare, şi sens final („ca să", „cu scopul de a ").

quōcircā: formaţie de origine pronominal-prepoziţională, conjuncţia compusă de faţă – utilizată şi descompusă, prin tmeză, în elementele de bază: *quō/.../circā* – nu funcţionează niciodată ca subordonatoare sau adverbial, ci numai coordonatoare conclusivă, cu sporite valenţe consecutive: „drept/ca urmare", „în consecinţă", „iată de/pentru ce", „de aceea". Uzul ei este, practic, restrâns la epoca clasică.

B. ***SUBORDONATOARE***

1. ***COMPLETIVE***

a. *conjunctivale*: *ŭt(ī), nē, nē/.../nōn, quīn, quōmĭnus*

b. *interogative indirecte*: *-nĕ, nŭm, nonnĕ* (interogativa simplă); *utrum, -nĕ* (I) */.../ an, -ne* (II) (interogativa dublă sau disjunctivă); *sī* (prin transfer)

c. *cu indicativul*: *quŏd*

2. ***CIRCUMSTANȚIALE***

a. *temporale*: *cŭm* (+ INDICATIVUL/CONJUNCTIVUL)
dŭm, dōnĕc, quoad, quamdiu/quandiu
antĕquam, priusquam
post(eā)quam
ŭbĭ̄, ŭt (+ INDICATIVUL), *quandō; ŭbĭ̄/ŭt prīmum, cŭm prīmum, sĭmŭl (± ăc/atque)*

b. *cauzale*: *cŭm* (+ CONJUNCTIVUL)
quŏd, quia, quŏniam, quandō, quandŏquĭdĕm, sĭquĭdĕm

c. *finale*: *ŭt* (+ CONJUNCTIVUL)
nē, nē nōn, neue, neu
quō
quōmĭnus

d. *consecutive*: *ŭt* (+ CONJUNCTIVUL); *quăm ŭt* (+ CONJUNCTIVUL)
ŭt nōn
quīn
nēdŭm

e. *modal – comparative*: *ŭt* (+ INDICATIVUL)
uĕlŭt/ uĕlŭtī
sīcŭt/ sīcŭtī
quĕmadmŏdum
ăc, *atque*, *ĕt* (de regulă, cu elipsa verbului; uz restrâns) – prin transfer de utilizare, de la conjuncțiile coordonatoare
quăm, *quō* – de origine adverbială
ŭt sī
uĕlŭt sī
tam/nquam (± sī)
quăsĭ
proinde/perinde/aeque/nōn sĕcŭs ăc sī
proinde/perinde quăsĭ

f. *condiționale* (*ipotetice*): *sī* (± *forte/autem/modo*)
sīn (± *autem*)
nĭsĭ (rar, *nĭsĭ sī*; ± *fortĕ/uērō*)
nī
sī nōn
quŏd sī/quodsī
quŏd nĭsĭ
dŭm
mŏdŏ
dummŏdŏ/dŭm mŏdŏ
dŭm nē
mŏdŏ nē
dummŏdŏ nē
sĭquĭdĕm

g. *concesive*: *quamquam*
cŭm (+ CONJUNCTIVUL)
ŭt (+ CONJUNCTIVUL)
quamuīs, *quamlībĕt*, *lĭcĕt* } de origine verbală (cf., *supra*, p. 319)
etsī
tămetsī
tămĕnetsī/tamen etsī
ĕtiamsī/ ĕtiam sī
sī (prin transfer sintactico-semantic)

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ[*].

au: utilizare populară, restrânsă azi la sintagma conjuncţional-adverbială *au ba*, „sau nu" < lat. *aut* ; cf. arom. *a*.

ca < *quăm*: cf. sard., sicil. *ca*. [**]

că < *quŏd*: conjuncţia a fost moştenită cu certitudine în limba română (inclusiv în dialectele ei sud-dunărene: arom. *ko*, istrorom. *ke*) şi probabil în romanicele occidentale: în italiană, forma *che*, în franceză, spaniolă şi portugheză *que* nu par a proveni, după unii autori[***], din *quod*, ci din *quam* sau *quia*; corespondentul sard, respectiv sicilian al lui *che/que* este *ca*.

ci < *quĭd*, prin schimbarea completă a clasei morfologice; forma românească veche este *ce*.

când < *quandō*: arom. *kundu, cându, cân*; istrorom. *kond*; conjuncţia *cum* cu valoare temporală nu a fost moştenită în nici o limbă romanică.[****]

cum < *quōmŏdŏ*; cu valoare temporală, este atestat încă din epoca preromanică, unde îl concurează pe *quandō*, după cum o dovedesc numeroase texte creştine (începând chiar cu secolul al II-lea p.Ch.). *Quōmŏdŏ* – cu sau fără valoare temporală – este bine reprezentat în toate limbile romanice: în vechea italiană, în vechea spaniolă şi vechea franceză, succesorii lui *quōmŏdŏ* apar utilizaţi, ca şi *quōmŏdŏ* însuşi în latina târzie şi populară, după verbe de declaraţie (*uerba dēclārandī, dīcendī*),[*****] concurându-l astfel pe *quŏd* şi completiva infinitivală. În inscripţiile pompeiene apare atestată forma *como*.[******]

e (arhaic, dispărut ulterior) < *ĕt*; este atestat în textele de secol XVI; în aromână îi corespunde aceeaşi formă (*e*).

nici < *nĕquĕ*, mai curând decât *nĕc* (-*i* din *nici* nu se poate explica dintr-o formă latină terminată abrupt într-o oclusivă surdă; mai probabilă ne apare lărgirea corpului fonetic a lui *nĕc* cu un -*e* analogic: **nĕcĕ*, cu atât mai mult cu cât descendentul românesc al labiovelarei *qu* este *p*. După Al. Rosetti (*ibid*.), succesorul lat. *nĕc* ar fi *ni* (dispărut azi din uz), în vreme ce *nici* ar proveni din *nĕquĕ*.

să < *se* (atestat în surse de latină vulgară) < *sī*. În româna veche (secolul al XVI-lea) apare forma *se* cu valoarea condiţională din latină, ca şi în cazul suc-

[*] Pentru detalii, cf. Al.Rosetti, *op.cit*., 162; Ovid Densusianu, *op.cit*., 126-127, § 90.
[**] Posibil şi din *quia* în sardă, respectiv siciliană, după ipoteza lui Densusianu, *op.cit*. 127, § 90.
[***] A se vedea Ovid Densusianu, *ibid*. (şi p.126).
[****] Ovid Densusianu, *ibidem*.
[*****] Detalii şi exemplificări apud Ovid Densusianu, *ibid*.
[******] Al. Rosetti, *ibid*.

cesorilor romanici occidentali ai lat. *sī*: *spune-mi se crezi*, „spune-mi dacă crezi”.[*] Ulterior, în română, conjuncția s-a gramaticalizat, devenind o marcă modală, respectiv a conjunctivului. Aromâna prezintă formele corespondente *se* şi *si*.

şi < *sīc*, prin schimbarea clasei morfologice.

IV. **INTERJECȚIA**

DESCRIERE, TRĂSĂTURI SPECIFICE, ROL MORFOSINTACTIC. Din clasa generală a unităților morfologice neflexibile sau invariabile, interjecția este limpede că ocupă şi delimitează un teritoriu propriu, mult mai puțin accesibil decât în cazul celorlalte neflexibile[**]. Față de acestea din urmă, interjecția constituie, în cel mai înalt grad, rezultatul unei duble evoluții:

a) **spontane**, ca marcă lingvistică a afectivității

Prin intermediul ei se pot exprima:

– un sentiment oarecare, cu încărcătură pozitivă şi/sau negativă, uneori aceeaşi interjecție oferind expresie unor stări afective contrarii; pentru latină, câteva exemple:

ā, āh, „a!”, „ah!”

ēheu, „vai!” (redus adesea la *heu*, „id.”)

ĕhŏ (amplificat *ĕhŏdŭm*), „o(h)!”, „a(h)!”, „vai!”

eī/hei, „vai!”, „o(h)!”

hĕm, „a(h)!”, „o(h)!”, „aha!”, „ă?!”, „hm!”

ō/prō(h), „o(h)!”, „a(h)!”

uae, „vai!”, „ah!”

– un act de voință (mai puternică sau mai atenuată), un îndemn, o indicație/ invitație, o chemare/ solicitare, o confirmare:

ĕhŏ (amplificat *ĕhŏdŭm*), „(h)ei!”, „alo!”

eccĕ (obscur ca formație: nu este exclusă originea morfologică < *em/n* + particula deictică enclitică -*cĕ*, prin asimilare ca urmare a sudării), „uite!”, „na!”, „poftim!”, „iată”

ēn, „uite”, „iată”, „poftim”; „ei bine”, „hai” (mai ales în sintagmă interjecțională – sau locuțiune interjecțională – cu *ăgĕ*).

heus, „hei!”, „alo!”

– imitații ale unor zgomote din natură, din ambianța familiară a omului sau sunete fiziologice; în acest ultim caz, este vorba de categoria particulară a onomatopeelor:

tax, „plici!” (se imită zgomotul biciului)

tux, „pleosc!”

tuxtax, „poc-poc!” (Plautus, *Persa* 265)

tax pax, „bum-bum!” (Nævius apud Charisium 329, 12); nu este cazul să considerăm[***] interjecția onomatopeică *pax* drept un împrumut din greacă, întrucât ea formează pereche sonoră imitativă cu *tax* şi *tux*, ipoteza originii greceşti fiind superfluă, latina oferind prin ea însăşi un cadru explicativ suficient în cazul unor atari lexeme.

---

[*] Exemplu preluat de la Ovid Densusianu, *ibid*.

[**] Ioana Costa, *op.cit.*, 19: din punctul de vedere al legilor fonetice şi al interpretărilor în general.

[***] Ca în *ILR*, I, 47.

Interjecţiile din categoria celor **spontane** pot fi numite şi **primare**, întrucât înapoia lor nu se situează nici o altă categorie/clasă morfologică. Ele cuprind, cum am arătat mai sus, variante tipologice pe care le putem denumi, în funcţie de încărcătura semantică pe care o poartă, interjecţii afective, indictive, apelative, confirmative, onomatopeice etc.

b. **gramatical-morfologice**

Prin schimbarea clasei morfologice, părţi de vorbire, care au continuat să evolueze ulterior în conformitate cu legile proprii categoriilor respective, au devenit la un moment dat invariabile, deci neflexibile, ca urmare a unei împietriri datorate excesului de încărcătură semantică – respectiv, de afectivitate – acumulat în contexte particulare. Specializându-se în exprimarea directă, chiar plastică, a afectivităţii, fostele părţi de vorbire flexibile au devenit invariabile, depărtându-se complet de originea şi funcţionarea lor normală. Astfel de interjecţii, indiscutabil mai recente în limbă faţă de celelalte, care aveau un caracter spontan-exclamativ (desigur, şi inventarul acelora se putea îmbogăţi, în timp, prin noi creaţii, analoge sau independente), pot fi denumite **secundare**.

Distingem la acest nivel 2 tipuri, în funcţie de originea lor morfologică:

1. formate *în interiorul limbii latine*

1.1. de origine nominală

– simple: *hercŭlēs/hercŭle/hercle*, „pe Hercules!”; provine din transformarea cazului N, respectiv V, într-o interjecţie invocativă; presupunerea unui verb-predicat în corelaţie cu substantivul *hercŭlēs*, într-o propoziţie de tipul *Ită mē Hercŭlēs iŭuet/ amet!*, „aşa să mă ajute Hercules!”, este posibilă, dar nu obligatorie; *pŏl*, „pe Pollux!”, este o altă interjecţie rezultată din transformarea unui substantiv propriu, nume de zeu (*Pollux*) aflat originar la V sau la N sg; ca şi precedenta, se utilizează exclusiv în formule de jurământ.

– compuse prin sudare: *mehercŭlēs/mehercŭlē* (şi în grafie separată: *mē hercŭlē/mehercle*), „pe Hercules!”, „zău”, „pe cinstea/legea mea!”, formulă de jurământ tipic şi exclusiv masculină; şi aici, presupunerea verbelor *iŭuet/amet* („aşa să mă ajute/să mă iubească”, „aşa să-mi dea”) nu este obligatorie, deşi, teoretic, este posibilă; *ēcastor*, „pe Castor!”, „zău”, „pe legea mea!” (< *ē[h] + Castŏr*, fratele geamăn al lui Pollux, fiii lui Iuppiter), jurământ tipic şi exclusiv feminin, cu motivaţie incertă; teonimul e posibil să fi fost la V, mai curând decât la N sg; *ĕpŏl/ĕdĕpol* (< *ĕ[= eh?] ± dē + pŏl < Pollux*, prin segmentare haplologică a teonimului în jurăminte, cf. *supra*), „pe Pollux!”; *mēdius Fidius* (sau, cu o altă grafie, *mēdius fidius*), „pe legea mea!”, „pe cinstea mea!”, formulă complexă, o veritabilă propoziţie care a fost reconstituită în întregime astfel: *[ĭtă] mē dius Fidius [iŭuet/amet]!*, „aşa să-mi ajute zeul bunei Credinţe!” (= zeul Fidius, divinitate specific romană, fiu al lui Iuppiter, identificat cu divinitatea agrară umbro-sabină *Sēmō Sancus* – de unde şi dubletul *Fidius Sancus* –, ulterior cu Hercules, având un templu pe *Quirīnālis mons*).

1.2. de origine verbală

După cum s-a arătat[*], legătura dintre modul imperativ al verbelor (active, desigur) şi interjecţie este evidentă în toate limbile IE şi, prin urmare, ea trebuie presupusă şi în limba-sursă, IE comună. Motivaţia prioritară este de ordin semantic: ca şi cazul V al numelor, imperativul implică şi exprimă un apel, o chemare la ordin, mai fermă sau mai atenuată. Din punct de vedere formal, atât imperativul,

---

[*] *ILR*, I, 185.

cât şi vocativul se construiesc pe tema pură, nesufixată (respectiv, fără desinenţe cazuale). Următoarele imperative (II sg, dar şi pl.) ale timpului prezent au devenit interjecţii:

ēm „iată, uite!", „na!" (< *ĕmĕ*, „cumpără!", „câştigă!", „ia!")

ăgĕ (amplificat, *ăgĕdŭm*: cf., ca tip de formaţie, *supra*, p. 328, *ĕhŏdŭm*), „hai!", „curaj!", „ei bine!", „ah!"; „fie".

ăgitĕ (amplificat, *ăgitĕdŭm*), „haideţi!", „ei bine!" (şi celelalte sensuri ale lui *ăgĕ*). Rămâne, ca şi în limba română (*hai-haideţi*), perceptibilă distincţia de număr în adresare (*ăgĕ* pentru singular în general, *ăgĭtĕ* pentru plural), ca urmă vizibilă a originii verbale a interjecţiei; totuşi, sunt atestate şi forme de aparent dezacord, în realitate de fază pietrificată a interjecţiei (*ăgĕ/.../ăbĭtĕ*, „hai, îndepărtaţi-vă!")[*].

ī, „hai!" (propriu-zis, „cară-te!", „du-te!" < *eo, īrĕ*).

iŭbē, „rogu-te" (< *iŭbeo, -ēre*), în latina târzie, utilizat în exprimarea rugăminţilor sau a cererilor.

uĭdē, „vezi", „uite!" (< *uĭdeo, -ēre*).

După cum am menţionat la începutul capitolului (*supra*, p. 329), interjecţiile de origine verbală întăresc întotdeauna verbul la imperativ, absenţa acestuia din urmă, dacă are loc, lăsând uşor de presupus anterioara lui prezenţă[**].

2. *împrumuturi* din greacă

Intrarea unor atari împrumuturi – motivabile poate prin exotismul lor, creând o impresie de eleganţă şi/sau de snobism (ca, de altfel, în cazul oricăror împrumuturi, indiferent de spaţiu ori de timp, ca şi de clasă morfologică) – a avut loc permanent în limba latină, începând din epoca arhaică şi până la sfârşitul Antichităţii. Desigur, circulaţia şi durata lor de utilizare au fost variabile, depinzând nu doar de vechimea intrării în latină, ci şi de opţiuni de gust sau de modă, de sfera socială a utilizatorilor etc. Unele împrumuturi au pătruns evident pe cale strict cultă, prin intermediul textelor literare (comedie, tragedie, literatură etico-filosofică etc.), altele fără legătură cu literatura, dar prin intermediul unor forme instituţionalizate: şcoala (mai exact, învăţământul, inclusiv în forma lui superioară, cel retoric), armata, arte şi meserii, întreceri sportive, comerţ etc. Atestările oferite de texte pot reprezenta repere de cronologie relativă, implicând în mare epoca intrării unor astfel de împrumuturi în limba latină[***]. Iată lista principalelor interjecţii de origine greacă:

attăt (formă redusă), *attătae/attătē, attatatae* < 'ατταταῖ, „ah!", „vai", 'ατταταῖττα, „id". Este o interjecţie care exprimă durerea şi suferinţa (în poezia tragică greacă), uneori parodiate (la Aristophanes). În poezia latină, atestări notabile la Naevius, Plautus, Terentius şi Cato. De altfel, la Plautus apar atestate, în exclusivitate sau nu, aproape toate interjecţiile de origine greacă. În cazul interjecţiei de faţă, se remarcă o modificare de semantism, ea exprimând sau sugerând mirarea şi admiraţia, iar nu sentimente negativ conotate, ca în greacă.

băbae < βαβαί, „oh!" (de regulă repetat: βαβαὶ βαβαί, „oh! oh!") exprima în greacă admiraţia şi uimirea; cunoaşte o largă răspândire în textele literare greceşti, inclusiv în dialogurile filosofice (Platon, Khrysippos, Euripides, Aristophanes etc.). În latină şi-a păstrat semantismul originar, exprimând, în plus, şi aprobarea: „foarte bine!", „minunat!". Apare atestat la Plautus şi la Petronius.

[*] Exemplu preluat din *ILR*, I, 186.
[**] Cf. şi *ILR*, I, 186.
[***] A se vedea şi *ILR*, I, 45, 47.

(h)ĕīă/(h)ēīă < εἶα, interjecție de încurajare în greacă („hai, curaj!", „curaj!"), uneori și de îndemn („ei bine, hai!"), foarte răspândită. În latină, ea și-a păstrat semantismul de origine (încurajare/îndemn), la care l-a adăugat și pe cel de surpriză/mirare („o!", „a!"). Apare în poezia arhaică în special (Ennius, Terentius), sporadic și în cea clasică și postclasică (Vergilius, Valerius Flaccus).

eu < εὖ servea în greacă și ca adverb, și ca interjecție, în ultimul caz având în mod special o valoare hortativă („bine! hai!"). În latină s-a dezvoltat cu un semantism particular, acela al aprobării admirative: „bine!" „foarte bine!", „bravo!". După mărturia lui Priscianus, interjecția ar fi exprimat și sunetele fiziologice ale râsului („ha! ha!"), căpătând astfel o valoare onomatopeică. Pentru valoarea de bază, există numeroase atestări la Plautus și Terentius.

eugĕ, amplificat prin compunere și sudare *eugĕpae* < εὖγε/εὖ γε, respectiv εὖγε παῖ; primul etimon, cu grafie variabilă, funcționează și ca adverb, în ambele situații exprimând același sentiment de uimire admirativă: „de minune!", „perfect!", „bravo!", uneori în registru ironic; apare și repetat, chiar de trei ori (εὖγε, εὖγε sau εὖγε, εὖγε, εὖγε); cel de-al doilea etimon conține și vocativul substantivului παῖς, „copil": „bine, copile", „bine, măi". Semantismul s-a păstrat nemodificat în latină (atestări la Plautus și la Terentius, dar și, izolat, ulterior, în epoca postclasică, la un Persius I, 50, substantivizat: *euge tuum*, „bravo-ul tău"); *eugepae* pare a fi un hapax plautin*.

papae < παπαῖ, „ah!", „oh!", „vai!", interjecție cu polisemantism în greacă, unde exprimă în mod predominant un sentiment de durere (fizică și morală), de suferință, dar și o stare de uimire sau chiar de bucurie, putând apărea repetată, din rațiuni de expresivitate (παπαῖ παπαῖ sau παππαπαππαπαῖ, cu modificări fonetice rezultate din sudare). În latină, semantismul s-a concentrat pe ideea de admirație: „ah, da!", „o-la-la!", „ei, drăcie!". Uzul interjecției este restrâns la poezia comică (Plautus, Terentius).

pax <πάξ, „liniște!", „ajunge!", „destul!"; cunoaște și în greacă atestări restrânse (în uz doar la poeții comici, și acolo apărând rar). Confuzia cu substantivul latin omonim – deși, prin semantism, interferent cu interjecția și putând să o ranforseze – i-a limitat uzul, astfel încât interjecția greacă, și așa puțin răspândită, a fost întrebuințată sporadic, doar în poezia comică (atestări la aceiași Plautus și Terentius).

sophos < σοφῶs: adverbul grecesc apare utilizat și ca interjecție exclamativă de aprobare, cu sensul: „perfect!", „excelent!", uzul ei fiind relativ târziu; astfel se explică faptul că, în latină, utilizarea împrumutului grecesc (ca interjecție) cunoaște atestări doar în epoca imperială (Martialis, Petronius, Ennodius), cu același fenomen al substantivizării ca și în cazul lui *euge* (Martialis, Ennodius): „aplauze", „strigăte de bravo".

tatae < ταταί, variantă pentru τοτοῖ, τοτοτοῖ, „vai!", „ah!", „oh!" (strigăt de durere); cu aceeași valoare în latină, la Plautus, suplimentar și cu conotații pozitive (bucurie, surpriză): „aha!", „a, da!", „ei!" etc.

Pe o poziție aparte se situează interjecția *ăpăgĕ*, care reprezintă în latină forma nemodificată a interjecției grecești corespunzătoare, ἄπαγε. La origine, ea constituia imperativul prezent activ II sg al verbului 'απάγειν, „a mâna", „a duce",

* Ca și *euax*, al cărui etimon grecesc nu există; interjecția reprezintă, după toate probabilitățile, o creație plautină cu sonoritate tipic grecească, după modele ca: βαβαιάξ, παπαιάξ etc. (*ILR*, I, 47). A se vedea comediile *Bacchides*, 247 și *Casina* (*pluribus locis*).

formă ce a continuat să rămână în uz şi după ce s-a specializat în exprimări injurioase, de tipul ἄπαγε (± ἑαυτόν), „îndepărtează-te", „du-te", „cară-te", cu indicarea direcţiei: ἄπαγε ες μακαρίαν, „du-te-n fericire" (= „du-te dracului", la Aristophanes), απαγε ες κόρακας, „du-te la corbi" („du-te naibii", *ibid*., plus alte atestări). Interesant este faptul că, pătrunsă în latină ca o simplă interjecţie, *apage* nu şi-a pierdut semantismul verbal, astfel explicându-se utilizarea în dependenţă cazual-sintactică a unor complemente, la AC sau ABL: *ăpăgĕ istās/.../sorōrēs*, „lasă-mă în pace cu surorile astea", „dă-le dracului pe surorile astea" (Plautus); *ăpăgĕ tē ā mē*, „piei din faţa mea" (id.); *ăpăgĕ/.../sălūtem*, „ducă-se naibii sănătatea" (id.) etc. Prin alăturarea şi, apoi, sudarea conjunctivului *sīs*, s-a ajuns la o interjecţie nouă, mixtă, greco-latină, cu uz de asemenea frecvent în poezia comică: *ăpăgĕ sīs/ ăpăgĕsīs*, „cară-te", „du-te", „las-o naibii", „dă-o dracului" etc. (Plautus, Terentius).

RECŢIUNEA INTERJECŢIEI? Dependenţa cazual-sintactică a altor părţi de vorbire faţă de interjecţie este un fapt izolat. Am constatat-o în cazul unor interjecţii împrumutate din greacă, întrucât şi în latină ele îşi păstrează valoarea verbală originară: este cazul cel mai cunoscut al lui *ăpăgĕ* (cf., *supra*). Pentru interjecţiile proprii latinei, s-au semnalat cazuri de recţiune – cel puţin în aparenţă – după *em, pro* şi *uae*.

Originea verbală a lui *em* justifică utilizarea unui complement în AC, cu valoare de obiect: *em causam cur/.../*(Cicero), „iată pricina pentru care/.../". De aici şi uzul cazului D, pentru a indica destinatarul (obiectul indirect): *em tĭbĭ mălĕ dictīs prō istīs* (Plautus), „na-ţi, pentru vorbele astea rele (ale tale)". Dar *em* poate fi utilizat şi absolut, ca interjecţie pură, fără recţiune: *em, illae sunt aedēs* (Plautus), „uite, aia e casa"; *em, quid ais*? (Terentius), „ah, ce spui?" etc.

Pe de altă parte, *prō/prōh* se utilizează indiferent de un caz anume, astfel încât este eronat a vorbi de recţiune în legătură cu el. Diversele exemple pe care le posedăm indică fie un vocativ independent de *prō(h)*, ca în *prō diī immortālēs* (Cicero), „oh! zei nemuritori!", *prō Iūppĭter* (Terentius), „oh! Iuppiter!" etc., fie un acuzativ exclamativ, de asemenea independent sintactic de interjecţie, ca în: *prō deum homĭnumque (fidem)* (Terentius, Cicero), „ah! pe credinţa-n zei şi oameni!", „pe zei şi pe oameni!". După cum s-a arătat*, este inutilă presupunerea unui verb (de tipul *obtestor, iuro, imploro* etc.) pe lângă construcţii morfosintactice atât de vechi, de tipul *me miserum*! Adăugarea unei interjecţii (*ō, heu, ĕdĕpŏl, ēcastŏr, herclĕ*) pe lângă un acuzativ exclamativ nu înseamnă recţiunea interjecţiei, câtă vreme aceasta din urmă poate lipsi. O interjecţie precum *ō* s-a adăugat fie la un acuzativ exclamativ (celebru este exemplul vergilian *ō fortūnātōs/.../ agrĭcŏlās, Georg*. II, 458), fie la un nominativ cu aceeaşi valoare (la fel de cunoscut este exemplul horaţian: *ō fortūnātī mercātōrēs*, *Sat*. I, 1, 4).

Singura interjecţie pentru care se poate presupune un regim cazual (deci, o recţiune) relativ constant(ă) a fost *uae*, „vai!", „oh!", prin care se exprima nemulţumirea, compătimirea, în general reacţia verbală la o durere, indiferent de natura ei. În latina clasică şi târzie, interjecţia se întâlneşte utilizată şi în mod absolut, fără dependenţa sintactică a unui substantiv (ori a unui echivalent al acestuia) de interjecţie: *Mantua, uae, nimium uicina Cremonae* (Vergilius), „Mantua, ah, prea

* *ILR*, I, 277.

vecină cu Cremona”; *uae, quī dīcĭtis* (Hieronymus), „vai [vouă, celor] care ziceți”.*
Atunci când prin intermediul acestei interjecții se intenționa exprimarea unei amenințări, uneori neînsoțite de alte nuanțe şi destul de puternice, substantivul şi/sau înlocuitorii săi puteau intra în raporturi de dependență sintactică de interjecția respectivă care, în atari circumstanțe, era resimțită ca un verb autentic. De aici o aparență recțiune, cu AC (rar) şi cu D (cel mai frecvent). Pentru aşa-zisul complement în AC al interjecției *uae* se poate presupune, însă, valoarea relațională a cazului asociat înterjecției: *uae tē* (Plautus, *Asin*. 481), „vai (în legătură cu = de) tine!”; *uae mē* (Seneca, *Apok*. 4, 3), „vai (în legătură cu = de) mine!”. În această situație, semantismul amenințării se dovedeşte destul de atenuat. El este însoțit de nuanța compătimirii şi atunci când interjecția apare urmată de un nume sau înlocuitor al lui aflat la cazul D: *uae mĭhĭ* (Terentius), „vai mie!”; *uae mĭsĕrō mĭhĭ* (Plautus), „vai nenorocitului/nenorocitul de mine!”; *uae tergō meō* (Plautus), „vai de spinarea mea!”; *uae uictīs* (Titus Livius), „vai de cei învinşi!” În toate exemplele citate, este posibilă presupunerea unui verb declarativ, de tipul *dīco, praedīco*, „spun dinainte”, „te avertizez” etc., de unde valoarea recțională a relației dintre interjecție şi numele dependent de ea, după dispariția verbului (**uae dīco tibi* > *uae tĭbĭ*) sau în condițiile încărcării interjecției cu un rol funcțional atipic ei, cel verbal.

MOŞTENIREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Produs morfologic al unei reacții generalmente spontane prin caracterul ei excepțional afectiv, interjecția este greu de presupus că a putut rezista în procesul transformării latinei în limbile şi dialectele romanice. Aici, ea s-a refăcut intern, prin mijloacele specifice fiecărei limbi şi la date diverse. Unele se creează şi azi, sub ochii noştri: este vorba în special de interjecțiile imitatoare de sunete diverse, aşa-numitele onomatopei, cea mai productivă categorie interjecțională. Nu este exclus, totuşi, să descoperim – fie şi surprinzător – perpetuarea în română a unei străvechi şi constant utilizate interjecții, exact aceea (şi unica, de altfel) întrebuințată pentru a exprima compătimirea (ironică sau nu) şi, respectiv, amenințarea: lat. *uae*, cu pronunțarea bilabială a semiconsoanei *u*, transformată în consoană fricativă labiodentală sonoră, *v*, va fi fost moştenită, cu păstrarea diftongului (fapt rar petrecut în latina populară), sub forma rom. *vai*.

Alte cazuri similare nu ne sunt cunoscute.

---

* În acest exemplu, presupunerea unui pronume personal ca *uōbīs* este atât de facilă, încât nici nu îl mai face necesar, spre deosebire de echivalentul aceleiaşi formulări în limbile romanice.

CONCLUZII GENERALE

Evoluția morfologiei latine a cunoscut, reduse la esențial, trei mari **direcții de dezvoltare**, proprii aproximativ unui mileniu şi jumătate de existență vie, istorică , a acestui idiom IE antic:

1^0 **expansiunea lingvistică**

Proporțional cu expansiunea istorică a statului roman, a instituțiilor şi administrației acestuia, limba în ansamblul ei şi morfologia în particular au cunoscut o dezvoltare a tuturor compartimentelor funcționale, ceea ce a avut drept rezultat punerea la punct, în timp, a unui mecanism morfosintactic din ce în ce mai perfecționat, capabil să răspundă, progresiv, în mod superior, tuturor necesităților de comunicare ale unei societăți aflate într-o constantă şi complexă creştere şi diversificare economică, social-politică, instituțională, culturală, demografică.

2^0 **progresul lingvistic**

S-a manifestat prin rezultatele finale ale evoluției istorice a latinei, atât la nivelul cult, cât şi la acela al exprimării vii, orale, directe. Progresul lingvistic pe care l-a cunoscut idiomul inițial al Romei, apoi al întregii lumii civilizate europene şi extraeuropene (un adevărat *commonwelth* al romanității oficiale, înglobând şi teritoriile originar nelatinofone), poate fi definit prin următoarele trei trăsături de bază, la nivelul în special al morfologiei:

a) simplificarea flexiunii şi, de aici, a exprimării

b) sistematizarea flexiunii, pe tipuri şi paradigme: tendința spre anulare a anomalismelor (formele „neregulate”, „supletive” etc.)

c) clarificarea generală a exprimării, realizată printr-o permanentă înnoire a mijloacelor de expresie (morfologică şi, în egală măsură, sintactică)

3^0 **eficacitatea comunicării** prin intermediul latinei

Greaca vorbită în Antichitate s-a perpetuat ulterior numai pe teritoriile originar elenofone ale indo-europenității, şi anume exclusiv în Peninsula Helladică şi în insulele aferente. Expansiunea antică a limbii greceşti în afara acestui spațiu – în Asia Mică, în Egipt, în sudul Italiei şi în Sicilia, în sudul Galliei şi al Hispaniei, spre a numi reperele geografice cele mai importante – s-a dovedit, în mileniul întâi al erei noastre, neviabilă. Greaca antică nu s-a perpetuat sub forma unei complexe şi unitare familii de limbi neogreceşti. Ea şi-a rămas sieşi suficientă. Închisă în spațiul ei propriu, devenit rapid acela al unei religii victorioase – creştinismul în aria lui orientală –, şi aici greaca (medie) fiind puternic concurată de idiomul slavilor creştinați spre sfârşitul aceluiaşi mileniu. Închiderea porților Academiei de la Atena (529 p. Chr.) din ordinul împăratului Iustinianus a însemnat, mai devreme sau mai târziu, închiderea limbii greceşti, intrate deja în faza sa medie de evoluție, între fruntariile credinței lui Hristos, de la care a început şi pentru noi o lume nouă.

Cu totul alta a fost situaţia limbii latine. Ea s-a deschis tot timpul tuturor şi oricărei forme de comunicare, fără să se lase în vreun fel dominată de acestea. Nu creştinismul a „înghiţit" limba latină, transformând-o într-o unealtă a vorbirii rapide şi perfect inteligibile, ci invers, latina s-a deschis în faţa creştinismului, i-a permis să se comunice, l-a „comunicat", cum „comunicase" anterior şi atâtea alte experienţe cultural-literare, filosofice, politice, religioase etc. Latina a înglobat, deci, fenomenul creştin, l-a transformat într-unul din sectoarele ei de cel mai înalt interes. Latina nu a încetat să fie ea însăşi, ceea ce fusese şi înainte de experienţa creştină.

Dacă trăieşte şi azi, în substanţa şi expresia limbilor neolatine, toate îngemănate şi vii, este pentru că latina s-a multiplicat în oglinzile Istoriei, rămânând însă peste tot şi pentru totdeauna ea însăşi, cu întreaga ei structură genetică şi faptură interioară, repetată în spaţii geografice diverse. Latina este prima şi ultima, adevărata pasăre Phoenix a Istoriei.

TEXTE APLICATIVE

Texte alese ca exerciții de traducere pentru:

D. RECAPITULAREA PRONUMELOR

1. PRONUMELE PERSONALE, REFLEXIVE, POSESIVE

SOCIETAS LEONIS

Vacca, ouis, capella societatem cum leone faciunt et ceruum uasti corporis capiunt. Tunc leo ceruum in quattuor partes diuidit et dicit: „Ego primam partem tollo, quia leo sum; secundam uos mihi tribuetis, quia uobis socius sum; tertia erit mea, quia plus ualeo; quartam nemo uestrum sine magno periculo tangere potest”.

EPISTULA

Paulus Lucio salutem dat.
Si tu uales, bene est; ego ualeo. Tua epistula me ualde delectauit et mihi bonam spem de te dat; memor enim mei es et mea consilia tibi semper in animo sunt. Te iterum atque iterum de ualetudine tua admoneo et antiquum prouerbium tibi commendo: sibi imperare maximum imperium est.

2. PRONUMELE DEMONSTRATIVE

HOMO ET NATURA

Natura nobis amorem indidit mutuum et sociabiles fecit. Ex illius imperio omnia habemus in commune. Illi animalia parent, illam homines magistram uitae existimant. Itaque ille Terentianus uersus semper in pectore et in ore sit: Homo sum, nihil humani a me alienum puto.

SOLON ET CROESUS

Solon multas terras peragrauit. Postremo Sardes peruenit, ubi Croesus regnabat. Rex ipse Solonem ad colloquium uocauit: „Dic, hospes, inquit Croesus, quis omnium hominum tibi felicissimus uidetur?”. Solon non ipsum regem nominauit, sed Tellum Atheniensem. „Qua de causa istum Atheniensem felicissimum nominas et istius uitam laudas?” dixit rex. Solon respondit: „Non modo Tellus omnibus uirtutibus ornatus erat, sed etiam filios bonos habuit. Illorum probitatem et patriae amorem omnes ciues laudant”.

MULIER VIDUA ET SUAE FILIAE

Mulier uidua duas filias habebat et eas ad cantum galli e somno excitabat. Filiae la-bore defatigatae eum gallum occidere parant: cantus eius matrem e somno exci-tabat; is ergo causa mali erat. Sed, postquam gallum occidunt, nihilo earum uita felicior est. Immo, uidua horam ignorans, maturius nunc filias excitat et eis somnum abrumpit.

3. PRONUMELE RELATIVE, INTEROGATIVE ŞI NEHOTĂRÂTE

SACRIFICIA GALLORUM

Natio Gallorum est admodum dedita religionibus. Ob eam causam ii qui sunt affecti grauioribus morbis, qui in proeliis sunt, et quorum uita in periculo est, pro uictimis homines deis immolant. Ingentia simulacra habent, quae uiuis hominibus complent quibusque ignem supponunt. Quem nostrum haec sacrificia non terrent? Quid crudelius hac saeuitia est?

TITUS MANLIUS TORQUATUS

Galli, qui prope Anienem fluuium castra habebant, Romanum aruum, quod fertilissimum erat, occupare cupiebant. Exercitus Romanus, cuius fortitudo nota erat, in citeriore ripa fluuii consistit. Hostes, quorum animus magnus erat, sed quibus superbia similis fuit, ponti appropinquauerunt. Gallus, cui erat eximia corporis magnitudo, in uacuum pontem processit et uoce minanti dixit: „Quis uestrum mecum pugnare audet? Quos milites Romani habent?” . Cui obuiam fuit T. Manlius, qui cepit arma quae sodales ei porrigebant et in pugnam processit.

MARCUS VALERIUS CORVUS

Bello Gallico, Gallus quidam ad aciem Romanorum processit et dixit: „Optimum quemque uestrum ad pugnam prouoco. Quicumque euentus pugnae erit, populus cuiusque nostrum eum accipiet. Quaelibet pugna mihi grata est. Si quis uestrum fortis est, ad pugnam ueniat!”. Aliquis Romanorum, cui nomen Valerius erat, armatus procedit. Pugna incipit. Repente coruus in galea Valerii insedit et quidquid Gallus facere uult, ei se opponit. Tandem Valerius Gallum obtruncat. Romani Valerium Coruum quoque appellauerunt. Itaque in quouis casu probata sunt uerba cuiusdam: „Fortuna audaces iuuat”.

E. RECAPITULAREA VERBULUI

1. VERBUL *SUM, ESSE, FUI* ŞI COMPUŞII SĂI

AMICUS MEUS

Paulus, amicus meus, filius fabri est. Paulus discipulus sedulus est et libros amat. Tu quoque, Quinte, discipulus sedulus es. Laeti sumus, nam magister diligentiam nostram laudat. At uos, Sexte et Aule, pigri estis et ideo magister pigritiam uestram castigat. Amici mei discipuli impigri sunt.

MAGISTRATUS ROMANORUM

Apud Romanos multi magistratus erant. Praetor iudiciis praeerat. Consul negotiis reipublicae in senatu atque foro intererat. Consul interdum, reipublicae officiis coactus, Roma aberat. Tribuni plebis contra patrum potentiam plebeiis aderant. Veterum magistratuum Romanorum austeritas multum moribus proderat.

BELLUM TROIANUM

Graeci et Troiani diuturnum bellum gesserunt quod Helena, uxor Menelai, praeda Paridis fuit. Huic bello multi duces Graecorum interfuerant. Exercitui Graecorum Agamemno praefuit. Dux autem Troianorum Hector erat. Achilles quoque bello aderat, qui tamen ob iram contra Agamemnonem diu a pugnis afuit.

Milites, qui ignorabant qui esset euentus belli, in maximis periculis inerant. Troiani Graecos superauissent nisi Iuno et Minerua eis infestae fuissent. Quarum ira tanta fuit, ut Troianis multum obfuerit. Aeneas et pauci Troianorum, qui bello superfuerant, in Italiam uenerunt et nouam urbem condiderunt.

LEONIDAS

Leonidas apud Thermopylas trecentos milites retinuit quibuscum angustias defendere posset. Ante pugnam Leonidas militibus dixit: „Hodie patriam seruare poteritis! Persae fortitudinem uestram superare non possunt neque poterunt: in angustiis magnus numerus militum non prodest. Nemo sine periculo gloriam obtinere potest”. Fortitudo et tela eis prodesse potuissent, nisi unus Graecorum proditor fuisset. Sed nihil fortitudo, nihil arma Graecorum prosunt, nam proditione Persae Leonidam et Graecos superare et necare potuerunt.

2. FLEXIUNEA NOMALĂ ACTIVĂ. TEMA DE PREZENT

VIRGINES VESTAE

Numa Pompilius, uir inclita iustitia et religione, regnum post Romulum obtinet. Hic Vestae aram consecrat et quibusdam uirginibus dat curam seruandi ignem perpetuum. Rex enim initio his uirginibus dixit: „Seruate ignem perpetuum Romae et monete omnes ciues ut in templo Vestae taceant et immolent. Nisi ignem perpetuum seruabitis, uos deae Vestae deuouebo”. Hae uirgines iussis regis parebant et in altaribus deae ignem diligenter curabant ut homines eas semper honorarent et laudes ciuium mererent. Ciues Romae inter se certabant amare deam Vestam et imperiis Vestalium parere.

SEDITIO GLADIATORUM

Dominus Spartacum ex captiuo gladiatorem facit. At ille gladiatoresque omnes pro sua libertate, non pro uoluptate spectatorum dimicare cupiunt. Gladiatores cum Spartaco ex ludo profugiunt et Vesuuium montem conscendunt. Ibi multi serui fugitiui, nonnulli etiam ingenui, ex agris affluebant. Contra exercitum dominorum prospere pugnabant. Tantillum obfuerat quin praetorem Romanum Spartacus caperet.

3. FLEXIUNEA NOMALĂ ACTIVĂ. TEMA DE PERFECT

EXEMPLUM AMORIS PATRIAE

Quintus et Camillus et Ahala uim iracundiamque populi incitati susceperunt; damnati sunt comitiis centuriatis. Cum in exsilium profugissent, idem populus in patriam eos reuocauit. Non modo non imminuerat calamitas clarissimi nominis eorum gloriam, sed etiam honestauerat. Optabilius erat tamen cursum uitae sine dolore et sine iniuria confecisse.

MILTIADES COLONIAM CHERSONESUM CONDIT

Post pugnam apud Marathonem qua Athenienses Persas superauerant, Miltiades plures naues obtinuit quibus coloniam Atheniensium in paeninsulam Chersonesum deduxit. Cum ibi aduenisset, Miltiades breui tempore copias barbarorum disiecit totamque regionem, quam petiuerat, occupauit. In ea re non minus prudentia Miltiadem quam felicitas adiuuit. Nam cum exercitus hostium uirtute sua

et militum deuicisset et eorum urbes cepisset, summa aequitate res constituit atque ipse ibidem manere decreuit. Expugnauisse Chersonesum ibique firmam coloniam condidisse magna gloria Miltiadis fuit.

4. **FLEXIUNEA NOMALĂ MEDIO-PASIVĂ**

SECESSIO PLEBIS ROMANAE

Romani plebeii multum a patriciis, hominibus diuitibus, premebantur. Paucorum arbitrio omnia agitabantur; Romani plebeii sedibus suis pellebantur et uitam miseram agebant. Ne in bellum ducerentur, plebeii contra patricios pugnare cogebantur. Multa de secessionibus plebis narrantur. Denique multae leges plebi utiles rogantur, ut plebs contra potentes defendatur. Ideo plebeii a nobilibus omnino uinci non potuerunt. Multum plebs, a tribunis adiuta, patriae profuit.

AVARITIA REGIS MIDAE

Cum a Baccho Midae regi muneris optio data esset, stulte ille respondit: „Omnia quae tacta erunt, in auro mutentur". Hoc uotum expletum est. Laetus Midas ramum de arbore detraxit, et subito ramus in aurum mutatus est. Tollit saxum; in auri massam statim mutatum erat. Exultabat rex stultus gaudio, sed ut primum panem tetigit, panis quoque in aurum uersus est. Midas Bacchum orauit ut illo pernicioso dono liberaretur, quod sibi concessum erat.

BELLUM ROMANORUM CUM SABINIS

Romulus aduersus Tatium procedit et pugna conseritur. Primo impetu Romani a Sabinis pelluntur et in fugam coniciuntur. Iam Sabini clamitabant: „Hostes perfidi a nobis uincuntur et sic semper uincentur quotiens uirgines rapientur". Clamor hostium a Romulo audiebatur. Ille manus et arma ad caelum tollens Iouem orauit ut Romani in fuga interciperentur. Proelium redintegratur. Tunc mulieres raptae, quae desiderabant animos rebelles componi et bellum finiri, hinc patres, illinc uiros orantes, dixerunt: „Finiatur bellum" et ita pacem conciliauerunt.

HORATII ET CURIATII

Cum Tullus Hostilius rex creatus esset, bellum inter Albanos et Romanos redintegratum est. Ducibus Hostilio et Fuffetio placuit ut fata utriusque populi paucorum manibus committerentur. Delecti sunt ex Romanis trigemini Horatii, trigemini quoque ex Albanis Curiatii, quorum uirtus iam antea cognita erat. Foedus ictum est inter populos ea lege ut unde uictoria ibi quoque imperium esset. Iuuenes tam fortiter inuaserunt ut primo impetu duo Horatii interfecti et tres Curiatii grauiter uulnerati sint. Cum tertius Horatius uidisset fratres suos necatos esse, fugam capere simulauit. Sed ex fuga Curiatios saucios uicissim trucidauit. Ita uictoria a Romanis obtenta est.

5. **FLEXIUNEA VERBELOR DEPONENTE ŞI SEMIDEPONENTE**

C. GRACCHUS

C. Gracchus, e Sardinia prouincia Romam reuersus, sic apud ciues locutus est: „Versatus sum in prouincia quomodo melius esse existimabam, non quomodo ambitioni meae utile esse arbitrabar. Zonas, quas Roma proficiscens plenas nummorum extuli, eas ex prouincia inanes retuli. Alii amphoras, quas uini plenas tulerunt, eas nummis repletas domum reportauerunt".

AUGUSTUS ET CINNA

Caesari Augusto nuntiatum est L. Cinnam insidias ei struere. Augusto Liuia uxor: „Fac, inquit, quod medici solent; qui, ubi usitata remedia non procedunt, tentant contraria". Augustus gauisus est hoc et uxori gratias egit. Cinnam ad se uocat. Diutius quam duabus horis locutus, dimisit ignoscens illi. Post haec detulit ultro consultum, questus quod non auderet petere: amicissimus fidelissimus ille fit.

6. FLEXIUNEA ANOMALĂ

CORNELIA

Quaedam Campana matrona Corneliam, matrem Gracchorum, uisere uoluit et ad eam uenit. Haec uolebat Corneliae ornamenta sua pretiosissima ostendere et ea explicuit. Postea ei dixit: „Vis tu quoque ornamenta tua mihi ostendere?" „Libenter uelim", respondit Cornelia. Cum Cornelia uellet superbiam matronae castigare, traxit eam sermone quousque a schola uenirent liberi. Postremo matrona proficisci uult. Tum Cornelia, ei liberos suos ostendens, dixit: „En haec sunt mea ornamenta".

ITINERA ROMANORUM

Ciues Romani iter saepe faciebant, nam agricolae Romam ibant, fructus agrorum uendebant, necessaria emebant atque domum redibant. Negotiatores et mercatores ad externas gentes adibant atque merces Romam transportabant. Re uera, mercatores in Graeciam euntes Romam pulchras tabulas pictas, statuas, pisces, oleum, uinum euehebant. Multi mercatores etiam in Asiam obierunt atque in Italiam aromata unguentumque deportauerunt.

ORATIO DUCIS AD MILITES

„Milites, patriae nostrae hostes bellum ferunt. Hi per agros euntes omnia abstulerunt. Hic nuntius, in urbem allatus, iram nostrorum ciuium concitauit. Circumferte oculos per campos. Omnia, quae auferri non potuerunt, ab hostibus incensa sunt. Quis hanc iniuriam fert aut ferre potest? Dii, quorum templa incensa sunt, nobis auxilium ferent. Ferte laborem pugnae ut uictoria uestra patriae auxilium feratur. Nemo uestrum in pugna pedem referat. Occasio uincendi uobis hodie offertur". Post haec uerba ducis milites fortiter arma tulerunt et hostes uicerunt.

AUGUSTI VETERANUS

Aliquando Augusto occurit ueteranus miles qui uocatus in ius periclitabatur. Veteranus, qui Augustum nouerat, eum rogare coepit ut sibi in ius adesset. Postquam ueteranum uidit, Augustus illius statim meminit et e suo comitatu aduocatum elegit. Illi ita ait: „Huic ueterano in ius adesto". Tum ueteranus Augusto: „Memento, inquit, Auguste, pugnae Actiacae! Dum tu in periculo eras, ego non uicarium quaesiui, sed ipse pro te pugnaui". Augustus quia suos ueteranos odisse non poterat, benigne huic fatus est et ipse in aduocationem uenit.

ANNI TEMPORA

Quattuor sunt tempora anni: uer, aestas, autumnus, hiems. Vere saepe fulminat, tonat et pluit. Aestate oportet agros laborari; ad bene laborandum interest boni agricolae ualidos boues habere. Dicitur caelo etiam sereno nonnumquam

fulgurare. Aestate pueris contingit ut gratas excursiones faciant. Agricolam ignauum poenitebit quod autumno sementes non fecerit. Hieme ningit et gelat. Tunc pauperes dolore afficiuntur. Hominem misericordem miseret et semper miserebit pauperum. Puero discere decet ne pauperum taedet.

7. CONJUGĂRILE PERIFRASTICE (ACTIVĂ ŞI MEDIO-PASIVĂ)

PRO PATRIA MORI

Leonidas et trecenti illi milites ad Thermopylas profecturi erant, unde redituros esse se non arbitrabantur. Ephori propter paucitatem militum eos retenturi erant. Sed illi: „Satis multi proficiscimur, inquiunt, ad id quod acturi sumus”. Rogantibus illis, quidnam acturi essent, responderunt: „Proficisci uidemur ut hostes prohibeamus; re uera pro patria morituri erimus”. Leonidas et trecenti illi milites omnes Thermopylis occiderunt.

DE BELLIS

Sunt duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per uim; illud proprium hominis est, hoc beluarum. Nec confugiendum est ad posterius. Semper hominibus pax seruanda est. Quare ideo tantum nobis suscipienda bella sunt ut in pace uiuamus. Post uictoriam conseruandos esse censeo eos qui non crudeles in bello fuerunt.

F. MORFOLOGIA NEFLEXIBILELOR

1. ADVERBUL

SERVI ROMANI

Serui Romani misere uiuebant, miserius etiam quam pecudes. Nam asperrime tractabantur et saepissime eis molestissimi labores postulabantur. Domini in eos semper uitae necisque ius habebant. Si neglegenter munera faciebant, grauissime puniebantur, uerberibus et uinclis crudeliter cruciabantur, ad bestias mittebantur et cruci affigebantur. Etiam illi aspere tractabantur, qui aetate prouecti erant et grauiter aegrotabant. Unde illud: „Quot serui, tot hostes”. Pauci tantum domini seruos antiquitus humanius tractabant et cum iis familiariter uiuebant. At semel in anno, mense Decembri, omnes serui libertate fruebantur. Saturnalibus enim prorsus uacabant muneribus, togis pileisque induti cateruatim per uias urbis incedebant, more prisco communes iis erant cum dominis cenae, libere tunc et audacter uiuebant, dominos uerbis impune carpebant.

2. PREPOZIŢIA

POENA PRODITORIS

Mettius Fufetius, rex Albanus, Veientes et Fidenates contra Romanos ad bellum incitauit: „Apud quos uictoria erit – putabat rex – eis me adiungam”. Tullus Hostilius, rex Romanus, suum exercitum in Veientem hostem direxit. Albani autem aduersus legionem Fidenatium collocantur. In ipsa pugna Mettius nec manere, nec aperte ad hostes transire ausus est. Quem cum animo fluctuantem Tullus intellexisset, ut ab hostibus audiretur: „Meo iussu – ait – circumducitur exercitus Albanus, ut Fidenatium terga inuadat”. Tunc hostes perterriti, ne ab

Albanis intercluderentur, terga uertunt. Post pugnam Mettius Tullo uictoriam gratulatur, at Tullus graui poena proditorem afficit. Duabus quadrigis alligat perfidum socium, cuius corpus equi in diuersas partes concitati dilacerant.

3. CONJUNCȚIA

PANEM ET CIRCENSES

Tempore imperatorum, cum mores plebis corrupti essent, uulgus tantum res ad uictum necessarias et ludos appetebat. Homines nihil nisi panem et circenses clamabant, sed ludos uehementius flagitabant quam panem. Famem et sitim libentius patiebantur quam laborem. Praecipue delectabatur uulgus cum Christiani ad bestias traherentur. Horribile fuit visu illud spectaculum cum bestiae fame excruciatae dilacerarent Christianos insontes.

REPERE BIBLIOGRAFICE

A. GRAMATICI (TRATATE, MANUALE, CURSURI, MONOGRAFII) ALE LIMBII LATINE

N. I. BARBU, Toma VASILESCU, *Gramatica limbii latine*. Bucureşti, Editura de Stat Didactică şi Pedagogică, 1961; ed. a II-a, 1969.

I. I. BUJOR, Fr. CHIRIAC, *Gramatica limbii latine*. Bucureşti, Editura de Stat Didactică şi Pedagogică, 1958; ed. a II-a, cu întregiri substanţiale, Editura Ştiinţifică, 1971.

Jean COLLART, *Grammaire du latin*. IIe édition. Paris, Presses Universitaires de France, 1969.

Jean COUSIN, *Évolution et structure de la langue latine*. Paris, 1944.

Roland G. KENT, *The forms of Latin*. Baltimore, 1946.

R. KÜHNER, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*. II. Aufl. neubearbeitet von C. STEGMANN. Hannover – Leipzig, I, 1914; II, 1, 1912; II, 2, 1914.

Nicolae LASCU, *Manual de limba latină pentru învăţământul superior*. Bucureşti, Litografia şi Tipografia Învăţământului, 1957.

Marius LAVENCY, *VSVS. Grammaire latine. Description du latin classique en vue de la lecture des auteurs*. Paris – Gembloux, Duculot, 1985.

Id., *Grammaire fondamentale du latin. Tome V. 2. La proposition relative*. Leuven, Peeters, 1998.

Manu LEUMANN, *Lateinische Laut- und Formenlehre. Bd. I. Lautlehre; Bd. II. Formenlehre*. München, Beck, 1960; ed. a II-a, 1977.

Manu LEUMANN, J. B. HOFMANN, A. SZANTYR, *Lateinische Grammatik. Bd. I-II.* München, 1965.

W. M. LINDSAY, *The Latin Language*. NewYork – London, 1963.

Jules MAROUZEAU, *Le Latin*. IIe édition. Paris, Bibliothèque des parents et des maîtres, 1927.

Virgil MATEI, *Gramatica limbii latine*. Bucureşti, Editura Scripta, 1994.

S. MELLET, M.-D. JOFFRE, G. SERBAT, *Grammaire fondamentale du latin. Le signifié du verbe*. Leuven, Peeters, 1994.

Jacques-Henri MICHEL, *Grammaire de base du latin*. IIe édition. Paris, Klincksieck, 1962; ed. a VII-a, Bruxelles, 1978.

Fr. NEUE, *Formenlehre der lateinischen Sprache*. III. Aufl. von C. WAGENER. Bd. I-IV. Leipzig, 1892-1905.

Anna ORLANDINI, *Grammaire fondamentale du latin. Négation et argumentation en latin*. Leuven, Peeters, 2001.

Leonard R. PALMER, *The Latin Language*. London, Faber and Faber, 1954; ed. a VI-a, 1968 (1961 – ediţie corectată).

Maria PÂRLOG, *Gramatica limbii latine*. Timişoara, Editura Facla, 1974; ed. a II-a, revăzută şi adăugită de Gabriela CREŢIA. Bucureşti, All, 1996 (cu reeditări succesive).

Salomon REINACH, *Grammaire latine*. Paris, Hachette, 1886.

Radu I. SBIERA, *Gramatica latină pentru licee şi gimnazii*. Ediţia a III-a, revăzută şi corectată. Cernăuţi, Tipografia Modernă, 1929.

Salvatore SCIUTO, *Grammatica della lingua latina*. Torino, 1967.

Guy SERBAT, *Les structures du latin. Le système de la langue classique. Son évolution jusqu'aux langues romanes*. Paris, Picard, 1975; ed. a II-a, 1980.

Id., *Grammaire fondamentale du latin. Volume I: nominatif, vocatif, accusatif, génitif, datif.* Leuven, Peeters, 1997.

Dan SLUŞANSCHI, *Sintaxa limbii latine. Vol. I. Sintaxa propoziţiei. Vol. II. Sintaxa frazei.* Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită. Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 1994 (ediţia I, *Sintaxa propoziţiei latine*, Bucureşti, T.U.B., 1984).
Ferdinand SOMMER, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*. Heidelberg, Carl Winter, 1914; ed. a IV-a , 1977.
F. STOLZ, J. H. SCHMALZ, *Lateinische Grammatik. Syntax und Stilistik*. V. Aufl. München, Beck, 1928 (ediţie integral revizuită şi adusă la zi de Manu LEUMANN şi J. B. HOFMANN).
Alfonso TRAINA, Giorgio Bernardi PIERINI, *Propedeutica al latino universitario*. Bologna, Pàtron, 1977.

B. **ALTE SURSE BIBLIOGRAFICE**

Franz ALTHEIM, *Geschichte der lateinischen Sprache*. Frankfurt am Main, 1951.
I. BASSI, *I pronomi, le preposizioni e le particelle della lingua latina*. Milano, 1921.
Carlo BATTISTI, *Avviamento allo studio del latino volgare*. Bari, 1950.
Émile BENVENISTE, *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris, 1935 (ed. a III-a, 1962).
Id., *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*. Paris, 1948.
Albert BLAISE, *Manual de latină creştină*. Traducere de George Bogdan ŢÂRA. Timişoara, Editura Amarcord, 2000.
Edouard BOURCIEZ, *Éléments de linguistique romane*. IVe édition revue par l'auteur et par les soins de Jean BOURCIEZ. Paris, 1946.
Viggo BRÖNDAL, *Teoria delle preposizioni*. Milano, 1950.
B. COMRIE, *Aspect*. Cambridge University Press, 1976 (ed. a II-a, 1991).
Ioana COSTA, *Neflexibile indo-europene*. Bucureşti, Editura Roza Vânturilor, 1999.
Ion COTEANU, *Elemente de dialectologie a limbii române*. Bucureşti, 1961.
Gabriela CREŢIA, *Morfologia istorică a verbului latin*. Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 1999.
Fabio CUPAIUOLO, *La formazione degli avverbi in latino*. Napoli, 1967.
Ovid DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*. Vol. I. Paris, 1901. Vol. II, fasc. 1, 1914; fasc. 2, 1932; fasc. 3, 1938; varianta în limba română, *Istoria limbii române*, trad. de Jacques BYCK. Vol. I-II. Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1961.
Giacomo DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*. Bologna, Licinio Capelli, 1940 (ed. a II-a, *ibid*., 1944).
Eugen DOBROIU, *Curs de istoria limbii latine*. Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 1994.
W. D. ELCOCK, *The Romance Languages*. London, 1960.
Alfred ERNOUT, *Morphologie historique latine*. Paris, Klincksieck, 1935 (ed. a III-a, *ibid*., 1953).
I. FISCHER, *Les adverbes latins en -im*, în *Bulletin Linguistique*, XV (1947), 62-68.
Id., *Latina dunăreană*. Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1985.
Id., *Morfologia istorică a limbii latine. Vol. I. Substantivul*. Bucureşti, T.U.B., 1985.
Ernesto FARIA, *Fonética histórica do Latim*. Ed. a II-a. Rio de Janeiro, Livaria Academica, 1957.
P. FLOBERT, *Les verbes déponents latins, des origines à Charlemagne*. Paris, Les Belles Lettres, 1975.
Ecaterina GOGA, *Filologie romanică*. Bucureşti, Editura Fundaţiei *România de Mâine*, 1996.
*** *Grammatici Latini*. Ex recensione Henrici Keilii, Bd. I-VII. Leipzig, 1857-1880.

C. H. GRANDGENT, *Introduzione allo studio del latino volgare*. Milano, 1914 (trad. rom. de Eugen TĂNASE, Cluj, 1958).
G. GUILLAUME, *L'architectonique du temps dans les langues classiques*. Copenhague, 1945.
R. A. HALL, *External History of the Romance Languages*. New York, 1977.
J. HERMAN, *Le latin vulgaire*. Paris, 1967.
J. B. HOFMANN, *Lateinische Umgangssprache*. IIe Aufl. Heidelberg, 1936 (ed. a III-a, *ibid*., 1951).
Iorgu IORDAN, Maria MANOLIU, *Introducere în lingvistica romanică*. Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1965.
*** (col.) *Istoria limbii române. Vol. I. Limba latină*. Bucureşti, Editura Academiei, 1965. *Vol. II., ibid*., 1969.
G. IVĂNESCU, *Istoria limbii române*. Iaşi, Editura Junimea, 1980.
A. C. JURET, *Dominance et résistance dans la phonétique latine* (Diss.). Heidelberg, Carl Winter, 1913.
Id., Manuel de phonétique latine. Paris, Hachette, 1921.
Roland G. KENT, *The Sounds of Latin. A descriptive and historical Phonology*. Baltimore, Wavely Press, 1932.
E. KIECKERS, *Historische lateinische Grammatik. Mit Berücksichtigung des Vulgärlateins und der romanischen Sprachen. Bd. I. Lautlehre. Bd. II. Formenlehre*. Berlin, 1931 (ed. a II-a, München, Max Hueber, 1960).
J. E. KING, C. COOKSON, *The principles of sound and inflexion: as illustrated in the Greek and Latin languages*. Oxford, at the Clarendon Press, 1888.
H. LAUSBERG, *Romanische Sprachwissenschaft. Bd. I-III*. Berlin, 1963 (traducere spaniolă, 1965-1966).
W. M. LINDSAY, *A short historical Latin Grammar*. 2 edition. Oxford, at the Clarendon Press, 1915.
Id., Die lateinische Sprache. Ihre Laute, Stämme und Flexionen in sprachgeschichtlicher Darstellung. Übersetzt von Hans NOHL. Lepzig, 1897.
Einar LÖFSTEDT, *Beiträge zur Kenntnis der späteren Latinität*. Uppsala, 1907.
Id., Vermischte Studien zur lateinischen Sprachkunde und Syntax. Lund, 1936.
Id., Late Latin. Oslo, 1959.
N. MARINESCU, *Fonetica istorică a limbii latine*. Bucureşti, Tiparul Universitar, 1937.
Jules MAROUZEAU, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*. Paris, 1949.
Id., La prononciation du latin. Histoire, théorie, pratique. IVe édition. Paris, Les Belles Lettres, 1955.
Antoine MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. IVe édition. Paris, Hachette, 1946.
Id., Jules VENDRYÈS, *Traité de grammaire comparée des langues classiques.* IIIe édition, revue et augmentée par Jules VENDRYÈS. Paris, Honoré Champion, 1960 (ed. I, 1927).
Wilhelm MEYER-LÜBKE, *Grammaire des langues romanes. I-IV.* Paris – Leipzig, 1890-1906 (trad. fr.).
Id., Rumänisch und Romanisch. Bucureşti, 1930.
Bruno MIGLIORINI, *Storia della lingua italiana*. Firenze, 1964.
Haralambie MIHĂESCU, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*. Bucureşti, Editura Academiei, 1960 (varianta franceză, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*. Bucureşti, Editura Academiei, 1978).
Id., La Romanité dans le Sud-Est de l'Europe. Bucureşti, Editura Academiei Române, 1993.
P. MONTEIL, *Éléments de phonétique et de morphologie du latin*. Paris, 1970.
H. F. MULLER, *A chronology of Vulgar Latin*. Halle, 1929.

Id., Pauline TAYLOR, *A Chrestomathy of Vulgar Latin*. Boston, 1932.
Octave NANDRIŞ, *Phonétique historique du roumain*. Frankfurt am Main – Paris, 1963.
Alexandru NICULESCU, *Individualitatea limbii române între limbile romanice. Contribuții gramaticale*. Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1965; vol. al II-lea, *ibid.*, 1978.
Id.(coordonator), *Manual de lingvistică romanică. Latinitate – Romanitate. Vol. I.* Bucureşti, T.U.B., 1975; *Vol. II. Latina „vulgară”, ibid.*, 1979.
Max NIEDERMANN, *Phonétique historique du latin*. Paris, 1931.
Id., Précis de phonétique historique du latin. IIIe édition. Paris, Klincksieck, 1953 (ed. I, *ibid.*, 1906).
Elio PASOLI, *Saggi di grammatica latina*. Bologna, Pàtron, 1966.
W. PECORARO, C. PISACANE, *L'avverbio*. Bologna, Pàtron, 1984.
Gian Battista PELLEGRINI, *Grammatica storica spagnola*. Bari, Adriatica, 1950.
Alexandru PHILIPPIDE, *Originea românilor. Vol. I.* Iaşi, 1923; *vol. II, ibid.*, 1928.
Id., Istoria limbii române. I. Principii de istoria limbii. Iaşi, 1894.
Harm PINKSTER, *On Latin Adverbs*. Amsterdam, Hakkert, 1972.
Vittore PISANI, *Manuale storico della lingua latina. Vol. I-III.* Torino, Rosenberg & Sellier, 1950-1052.
Id., Grammatica latina storica e comparativa. Seconda edizione. Torino, 1952.
Id., Le lingue dell'Italia antica oltre il latino. Seconda edizione. Torino, 1964.
E. PULGRAM, *Tongues of Italy*. Cambridge, Massachussets, 1958.
Sextil PUŞCARIU, *Limba română. Vol. I. Privire generală*. Bucureşti, Fundația Regală pentru Literatură şi Artă, 1940. *Vol. II. Rostirea*. Bucureşti, Editura Academiei, 1959.
Lorenzo RENZI, *Introduzione alla filologia romanza*. Bologna, Capelli, 1976.
Gerhard ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*. Bern, 1949 (versiunea italiană, I. Torino, 1966; II, *ibid.*, 1968).
Id., Die lexicalische Differenzierung der romanischen Sprachen. Versuche einer romanischen Sprachgeographie. München, 1954.
Id., Romanische Sprachgeographie. München, 1971.
Alessandro RONCONI, *Il verbo latino. Problemi di sintassi storica*. Edizione rinovata e ampliata. Firenze, 1959.
H. RÖNSCH, *Itala und Vulgata. Das Sprachidiom der urchristlichen Itala und der katholischen Vulgata unter Berücksichtigung der römischen Volkssprache*. II. Ausg., Marburg, 1875.
Al. ROSETTI, *Istoria limbii române. I. De la origini până în secolul al XVII-lea.* Ediția a doua, revăzută şi adăugită. Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1978.
M. SABANEEV, *Essai sur l'évolution du subjonctif latin. Problèmes de la modalité verbale.* Leuven, Peeters, 1996.
J. SAFAREWICZ, *Historische lateinische Grammatik*. Halle-Saale, 1969.
Hugo SCHUCHARDT, *Der Vokalismus des Vulgärlateins. Bd. I-III.* Leipzig, 1866-1868.
Felix SOLMSEN, *Studien zur lateinischen Lautgeschichte*. Strassburg, Trübner, 1894.
Sorin STATI, *Limba latină în inscripțiile din Dacia şi Scythia Minor*. Bucureşti, Editura Academiei, 1961.
F. STOLZ, *Historische Grammatik der lateinischen Sprache*. Leipzig, 1894.
J. SVENNUNG, *Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache.* Uppsala-Lund, 1936.
Carlo TAGLIAVINI, *Le origini delle lingue neolatine*. Ed. a VI-a. Bologna, Pàtron, 1972 (trad. rom. de Anca GIURESCU şi Mihaela CÂRSTEA-ROMAŞCANU, coordonare Alexandru NICULESCU, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1977).
Id., Fonetica e morfologia storica del latino. Ed. a III-a. Bologna, Pàtron, 1962.

P. TOKAVCIC, *Grammatica storica della lingua italiana. Vol. I-III*. Bologna, Pàtron, 1972.
A. TOVÀR, *Estudios sobre las primitivas lenguas hispanicas*. Buenos Aires, 1949.
Alfonso TRAINA, *L'alfabeto e la pronunzia del latino*. Seconda edizione. Bologna, Pàtron, 1967.
Veikko VÄÄNÄNEN, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*. Nouvelle édition revue et augmentée. Berlin, 1959.
Id., Introduction au latin vulgaire. IIIe édition. Paris, Klincksieck, 1981 (ed. a II-a, *ibid*., 1967).
Emanuel VASILIU, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*. Bucureşti, Editura Academiei, 1968.
B. E. VIDOS, *Manual de linguistica romanica*. Traducción da Fr. de B. MOLL. Madrid, 1963.
Karl VOSSLER, *Einführung ins Vulgärlatein*. Herausgegeben und bearbeitet von Helmuth SCHMECK. München, Beck, 1954.
Lucia WALD, *Fonetică indo-europeană*. Bucureşti, T.U.B., 1979.
Id., Dan SLUŞANSCHI (cu colaborarea Mariei-Francisca BĂLTĂCEANU), *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene*. Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1987.
Wilhelm von WARTBURG, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*. Bern, 1950.
R. WRIGHT, *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Liverpool, 1982.

ianuarie 2005

INDICI

I. **INDICE DE LIMBI**

Acest indice cuprinde totalitatea limbilor citate (scrise cu majuscule), cu problemele de fonetică, respectiv morfologie specificate pentru fiecare limbă în parte. Caracterele îngroşate evidenţiază secţiunile importante ale articolului dedicat unei limbi.

II. **INDICE DE SURSE ANTICE**

Sub numele autorilor latini (cu majuscule) sunt grupate titlurile de lucrări (în ordine alfabetică, în caractere cursive). Paginile din prezentul volum, unde apare trimiterea, sunt înscrise cu caractere îngroşate, pentru a le diferenţia de trimiterile la textele antice. Pasajele în latină, plasate între ghilimele, sunt menţionate numai în cazul în care pe aceeaşi pagină apar fie două citări ale aceluiaşi autor însă pentru chestiuni diferite, fie când sunt citate mai multe surse pentru acelaşi context gramatical. Sub *Varia* am plasat referinţele de ordin general, multiple ori neidentificabile.

1. SCRIPTORES GRAECI

2. SCRIPTORES LATINI

III. **INDICE LATIN INVERS**

Indicele cuprinde totalitatea numelor proprii şi comune latineşti. Am aranjat cuvintele în ordinea alfabetică a terminaţiilor lor pentru a uşura identificarea morfologică a acestora şi pentru a pune în evidenţă eventualele omonimii (au fost indicate numai părţile de vorbire omonime). Formele compuse (numerale, verbe) au fost menţionate în dreptul fiecărui element constitutiv (*e.g. amanda sum* figurează ca *amanda ~ sum 289* dar şi ca *sum ...~ amanda 289)*.

IV. **INDICE LEXICAL**

Cu excepția indicelui latin, toți ceilalți indici de cuvinte sunt rânduiți în ordine alfabetică. Din motive de spațiu, pentru toți indicii am notat în dreptul fiecărui lexem numărul paginii o singură dată, fără a ține cont de numărul de ocurențe al acestuia.

1. INDICE DE MORFEME IE

2. INDICE GRECESC

3. INDICE ROMANIC

3.1. INDICE FRANCEZ

3.1.1. FRANCEZA

3.1.2. ALTE LIMBI ROMANICE PE TERITORIUL FRANCEZ

PROVENSALĂ

3.2. INDICE ITALIAN

3.2.1. ITALIANĂ

3.2.2. DIALECTE ITALIENE

FRIULANĂ

LOMBARDĂ

VENETĂ

SICILIANĂ

3.3. INDICE PORTUGHEZ

3.4. INDICE ROMÂNESC

3.4.1. ROMÂNA

3.4.2. AROMÂNA

3.4.3. MEGLENOROMÂNA

3.4.4. ISTROROMÂNA

3.5. INDICE RETO-ROMAN

3.6. INDICE HISPANIC

3.6.1. SPANIOLĂ

3.6.2. ALTE LIMBI ROMANICE PE TERITORIU HISPANIC

CATALANĂ

3.7. INDICE SARD

V. **INDICE ONOMASTIC**

1. INDICE TOPONIMIC

Indicele de toponime cuprinde o primă parte rezervată realităților antice şi o a doua parte celor moderne. Toponimia antică este organizată în funcție de ideea de timp (cronologia Romei) şi de spațiu (cuceririle Romei, repartizate pe cele trei continente). Caracterele îngroşate pun în evidență această structură şi marchează numele de provincii romane. Caracterele cursive diferențiază denumirile latine de cele folosite astăzi.

1.1. INDICE DE TOPONIMIE ANTICĂ

1.2. INDICE DE TOPONIMIE MODERNĂ

2. INDICE DE ANTROPONIME

Indicele cuprinde nume reale şi mitologice. Lipsesc însă autorii menţionaţi în indicele de surse antice. Caesar, Cicero, Marius sunt prezenţi în ipostaza de personaje istorice, simboluri ale unei epoci.

VI. **INDICI GRAMATICALI**

Indicii gramaticali reprezintă tabloul subiectelor fonetice, respectiv morfologice, tratate în volum. Majusculele marchează subtitluri (structura tratării fiecăreia dintre cele două părți), iar caracterele îngroşate fie caracteristicile fonetice, fie categoriile morfologice.

1. INDICE FONETIC

2. INDICE MORFOLOGIC

Tehnoredactori: Brînduşa DINESCU
Magdalena ILIE
Vasilichia IONESCU
Coperta: Stan BARON

Bun de tipar: 22.01.2005; Coli tipar: 27
Format: 16/70×100

Editura şi Tipografia Fundaţiei *România de Mâine*
Splaiul Independenţei nr.313, Bucureşti, s. 6, O.P. 83
Tel./Fax: 410 43 80; www.spiruharet.ro
e-mail: contact@edituraromaniademaine.ro